

૧ હકીકત

અથવા

દનું સ્વાત્મચરિત્ર

પટેબર ૧૮૩૩ થી તે ૧૮ મી સપટેબર ૧૮૬૬ સુધી]

(ભાગ ૧ લો - સચિત્ર)

[પુનર્મુદ્રણ]

કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર દવે

ક્રિ ૧૦

। री हु की क त

अथवा

मदनं स्वात्मचरित्र

सपटंबर १८३३ थी ते १८ भी सपटंबर १८९९ सुधी]

(लाग १ लो-सचित्र)

[पुनर्मुद्रण]

कवि नर्मदाशंकर लालशंकर द्वे

१८३३

: प्रकाशक :

श्री

गणपति

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું :—

ભારતભરના બધા પ્રતિષ્ઠિત બુકસેલરો પાસેથી

અથવા

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ (સ્થાપના : ૧૯૮૪)

હનુમાન બિલ્ડીંગ, ૩૦૮, બજારગેટ સ્ટ્રીટ,

રીઝર્વ બેંકની પાછળ, કોટ, મુંબઈ ૧ F

૨૦૨૪

૦૧/૦૧/૨૦૨૪

(સહી)

૧૨૦૧

© 1966 : ‘ગુજરાતી’ પ્રિન્ટિંગ

(કાયદા પ્રમાણે સર્વ હકો પ્રકાશકને સ્વાધીન)

ઇ. સં. ૧૯૩૩

પ્રથમ પ્રકાશન

વિ. સં.

ઇ. સં. ૧૯૬૬

પુનર્મુદ્રણ

વિ. સં.

કવિ (નર્મદા)
નર્મદાનાં નંદી,

પાન ૧:
૧૭

પેશ ૧:
(કવિમિલન'માં)

૭૪
પહેલી પહેલી પહેલી
પહેલી પહેલી પહેલી
પહેલી પહેલી પહેલી

એ હોત તો કદાચ પાતાના મેરણુ બાદ, એમાં
હાય ત્યારે પ્રકટ કરવાની વિનંતિ
જો હોત તો કા સંબંધીઓને તેની અછેકી નકલ
જના ભાગનો ગુજરાતના અદિતીય સમાલોચનકાર
શ્રીમતે, નર્મકવિતાની (ધ. સ. ૧૮૮૮ માં) નવી
વખતે "ગુજરાતી" પ્રેસ અને પત્રના માલિક
શ્રી વિનંતિ ઉપરથી તેમાં છાપવાને 'કવિજીવન'
લખી આપ્યું, તે વખતે તેનો આધાર
મુન્શીએ ધ. સ. ૧૯૨૬ માં "ગુજરાત"
અછેડો હતી, પછી તે અમારી વિનંતિ ઉપરથી
૧૯૩૦ અને ૧૯૩૬ ના "ગુજરાતી"
માં થોડોક ભાગ છાપાયો હતો.

લ્લિયની છે. કવિશ્રીની અંતિમ ઇચ્છા
અમારા પૂજ્ય પિતાશ્રી સ્વ. ઇચ્છારામને જે તક
ન મળી તે તે મળે છે, તે તેઓ પોતાની જાતને ધન્ય માને
છે, જાણે તેના નાજીની પ્રસંગે ઉજવવાને માટે ગુજરાતની
આ વાત પછાના સત્રાચારા વતી

૧૬૫ ના
૬ હું.
શિમ
અને
મુખતેસર
(ધ. સ.
હું. આ
થોડોક
હકીકત
વખતે
કરવા
સામગ્રી
પોતાનું
છપાવી

ત
૨

આમ પ્રજા અને સાક્ષરવર્ગ નિર્ભર્ત્સનાથી પ્રવૃત્ત થયો છે, તે માટે કવિશ્રીનો પવિત્ર જીવાત્મા આનંદ પામતો હશે, એવી કલ્પના થઈ શકે છે.

કવિ નર્મદાશંકરને અને “ગુજરાતી” પત્રને ક્રાઇ-ભત્રીજનો સંબંધ છે. એટલા માટે એમની જન્મ-શતાબ્દી-ઉત્સવ પ્રસંગે અમે કવિનું સ્વાત્મચરિત્ર તા. ૨૭-૮-૧૯૩૩ ના “ગુજરાતી” પત્રના અંકમાં છાપી વાચકોના કરકમળમાં અર્પણ કર્યું છે. જેથી કવિના કાર્ય અને જીવનની સ્મૃતિ ફરીથી તાજ થાય. આ પુસ્તક અમે અંતરે ફરી સચવાઈ રહે તેટલા માટે છૂટો છાપ્યો છે. આ પહેલો ભાગ છે. આ ભાગમાં કવિશ્રી ન્હાનાલાલે “કવિમિલન” નામનો પોતાનો લેખ એક ઉપોદ્ધાત તરીકે છાપવાની રજા આપી તે માટે તેમનો ઉપકાર માનું છું.

હવે પછી બીજો ભાગ પ્રકટ થશે. એમાં કવિએ પોતાના જીવનની જે મુખ્ય મુખ્ય નોંધો કરી રાખી છે, તેમાંથી કેટલુંક, જે જૂના કાગળોમાં નષ્ટ થતાં બચી ગયું છે તે છપાશે. સાથે તેમનાં પત્ની શ્રી ડાહીમવરીની નોંધ, તેમની સાથેનો કવિનો પ્રસંગ, તેમના સમયના વિદ્વાનો વગેરે સાથેનો તેમનો પત્રવહેવાર, વિદ્વાનોએ તેમની સાથે કરેલો પત્રવહેવાર, કવિના પોતાનાં કાવ્યો વિષેનો પોતાનો મત, વગેરે ઘણી જાણુવા જેવી હકીકતો કવિના જ શબ્દોમાં આવશે. વચ્ચે કેટલીક સાંકળો ગોઠવવા માટે અમારી તરફથી દરનું ઉમેરવામાં આવશે. સારાંશ એ કે કવિના જીવન, સમય, કાર્ય, પ્રવૃત્તિ વિશે જેટલાં કંઈ સાધનો ઉપલબ્ધ થયાં છે તે સર્વનો સમાવેશ આ પુસ્તકના બીજા ભાગમાં કરવામાં આવશે. એ ઉપરાંત અન્યનું કદ જે વધી નહિ જશે તો કવિએ નાગરોત્પત્તિ સંબંધી જે લખાણ કર્યું છે, તે તથા કવિ વલ્લભદાસનો “નાગરોત્પત્તિ અને નરસિંહ મહેતાના પુત્ર શામળશાહનો વિવાહ” એ પણ છાપી પ્રગટ કરવામાં આવશે. આ કાવ્ય નાગરોએ ખાસ વાંચવા જેવું અને સંગ્રહ કરવા જેવું છે. છેવટે કવિ અન્યો, કાવ્યો, લખાણો વગેરેની એક સંપૂર્ણ યાદી, અપ્રકટ અન્યો, તેના વગેરેના થોડા નમૂના પણ છાપવાનો અમારો ધરાદો છે.

ગુજરાતની સુર અને સાહિત્યપ્રેમી જનતાએ કવિ નર્મદાનો સામા વર્ષનો જન્મોત્સવ ઉમંગથી ઉજવ્યો તે માટે તેને અને ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ સમિતિને ધન્યવાદ ઘટે છે. પરિષદ સમિતિએ જે ચિત્રાવલી ની સ્મારક અન્ય પ્રકટ કર્યો છે તે સર્વ રીતે ઉત્તેજનને પાત્ર છે. આ રીતે અન્યમાં પૂરી પાડેલી સામગ્રી ઉપરથી અન્ય વિચારક લેખકોને કવિ જીવનચરિત્રનું જ વિશે સારો ખ્યાલ આવશે, એવી અમને આશા છે.

મુંબઈ

ગાંધી:

જીવન

અ. ૧૯૪૦ પ્રબોધિની એકાદશી

}

નટવરલાલ

ચંદ્રારામ દેસાઈ

જીવન

પુનર્મુદ્રણ સમયે-

૧૯

ખટલાનું

એમના

ખયું છે.

ધણી

કેટલી?

યુ એમ

પહેલા

૬૮ માં

ઉઠ્યો.

કી થયું

કેવી છે

મધ્ય

રાખ

મેન્ટમાં

સમુદાય

પદ

મળતું

જે

તે

કેટલી

પામેલી

રૂટિંગ

પર

હતું

ઓની

હોય;

પ્રગલ્ભ

ના

જેવા.

સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછી ભાષાવાર પ્રાન્તરચનાના રાજદારી પરિણામો ગમે
। આબ્યા હોય; તેનું એક સારું પરિણામ એ આવ્યું દેખાય છે કે તે તે
। જ્યની પ્રાદેશિક ભાષામાંની જૂની સાહિત્યકૃતિઓનો - અભ્યાસ માટેના
। યુગપુસ્તક તરીકે તે નિયુક્ત થવાથી - જીર્ણોદ્ધાર થઈ રહ્યો છે. કોઈ પણ
પ્રદેશની ભાષાચર્યા અને તેના સાહિત્યસર્જનના ઐતિહાસિક અભ્યાસની
દૃષ્ટિએ આ એક ઇચ્છનીય પરિણામ ગણી શકાય.

એ જ ઉપક્રમે, કવિ નર્મદના જીવનવૃત્તાંતના પૂર્વાર્ધ સમા આ
“રહારી હુકીકત”ના અન્યના પુનર્મુદ્રણનો અવસર અમને પ્રાપ્ત થયો છે.
જૂની કૃતિઓના જીર્ણોદ્ધારના કાર્યમાં અમારો યત્કિંચિત ફાળો આપવાની
અમને મળેલી આવી તક બદલ અમે વાજબી ગર્વ લઈ શકીએ; કારણ કે
કવિની ધણી કૃતિઓ-જેની યાદી પાછળ આપી છે-તે સર્વ પ્રથમ મુદ્રિત
કરવાનો યશ પણ “જીજ્ઞાસી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસને ફાળે જ ન્નય છે.

આ પુનર્મુદ્રણ વખતે એક ખુલાસો કરવો જરૂરી લાગે છે: પ્રુફરીડિંગ
(Proof-reading) વખતે અંદર આવતાં કેટલાક વિશેષ નામોની મેન્ટમાં
જોડણીમાં ન માની શકાય એવી ભૂલ યા વિચિત્રતા દેખાઈ હતી. દા. ત. સમુદાય
દાદાભાઈ નવરોજીના નામમાં નવરોજી (જે ખરું છે તે)ને બદલે (પા. ૪૨, ૬) પદ
પેરા નં. ૬, ૧ લી લીટીમાં) ‘નવરોજી’ આગલી આવૃત્તિમાં છપાયું હતું. મળતું
દેખીતી રીતે જ, એ ક્યાં તો ખીયાં ગોઠવનાર (Compositor) ની ભૂલથી મુગ્ધ,
યા પ્રુફ વાચક (Proof-reader) ની સરતચૂકથી જ છપાયું હશે, એમ કારથી
માની શકાય છે. કવિ નર્મદ જેવા પ્રખર શુદ્ધિમાન સાહિત્યકાર વિશેષ નામની જે
જોડણીમાં આવી હાર્યારૂપદ ભૂલ કરે નહિ. તેવી જ રીતે, ખીજી એક તો
કેટલીક છાપણ્યો-Printers devil-આગલી આવૃત્તિમાં રહી જવા પામેલી
આ વખતે દેખાઈ છે. અનવધાનપણે રહી જવા પામેલી આવી કેટલી રૂટિંગ
‘શુદ્ધિપત્ર’ તરીકે અન્યત્ર છાપી છે. તે તરફ વિદ્યાર્થીઓ તેમજ પ્રાધ્યાપકોનું
ધ્યાન દોરીએ છીએ. કવિની અન્ય કૃતિઓની યાદી છેવટે છાપી છે. તે તરફ પણ
અભ્યાસકોનું ધ્યાન દોરીએ છીએ - કવિના જીવન ને કવનના અભ્યાસના સંદર્ભમાં
કવિની એ અન્ય કૃતિઓનો અભ્યાસ પણ ઉપયુક્ત નીવડે, એ ઉદ્દેશ્યમાન
અલખત, તેમાંની કેટલીક કૃતિઓ આજે અલભ્ય બની ગઈ છે.

કવિના જીવનવૃત્તાંતના ઉત્તરાર્ધ સમા “ઉત્તર નર્મદ” અરિત્ર ઓની
પુનર્મુદ્રણનું કામ પણ હાથ પર ધરવામાં આવ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓ પ્રગલ્ભ
વિદ્યાર્થીઓને મળી રહેશે, એવી આશા છે.
વિદ્યાર્થીઓને મળી રહેશે, એવી આશા છે.
વિદ્યાર્થીઓને મળી રહેશે, એવી આશા છે.

નીડર નર્મદ

સચ્ચાઇ, નીડરતા ને નિખાલસપણું કવિ નર્મદાશંકરના સર્વમાન્ય શિષ્ટ લક્ષણો છે. આવા માણસોના હૃદયમાં જે આગ હોય છે તે તેમના ખાણોમાં આપમેળે પ્રગટ થાય છે. એવાઓની શૈલી એમના વ્યક્તિત્વની 'પૂર્ણપણે' દ્યોતક હોય છે. આથી જ કવિ નર્મદાશંકરના ગમે તે સર્જન પર ખૂબ મીઠીને આંગળી મૂકતાં એના લેખકનો સાચો પરિચય મળી રહે છે.

આવી વ્યક્તિ પોતાની હકીકત કહેવા માંગે ત્યારે એના ઉપર્યુક્ત સર્વ લક્ષણો તેમાં સર્વાંશે પ્રકટ થવા પામે. 'મારી હકીકત' કવિ નર્મદાશંકરનું ડર, નિખાલસ, સચ્ચાઇથી ભરેલું પુસ્તક છે. જેમાં કવિ પોતાની જાત રતું ઢાંકણું દૂર કરી બિંદગી જે રીતે પોતે જીવ્યા છે તે રીતે તેનું જ્ઞાન રે છે, સાચે જ 'ચંદ્ર' ના જંગમાં નિજ હક્ક માંગે' એ પોતાના વનનું સ્વત્ર, ખન્યું તે રીતે, પોતાના જીવનમાં સાર્થક કરવાનો પોતે પ્રયાસ થો છે. પોતાની સાચી વાત કહેતાં તે કદી શરમાયા નથી. પરંતુ આશ્ચર્યની

છે કે ગુણવત્તામાં એમના કરતાં કંઈક અંશે ઓછા એવા ભદ્રતામે એમના કેટલાક મિત્રોને કવિની આ હકીકતો પોતાને શરમાવનારી અને પરિણામે કહે છે કે 'મારી હકીકત'ની બધી નકલો તેમણે નાંખી.

સદ્ભાગ્યે જે નકલ સુરક્ષિત રહી તેના પાછળ

જુ કયું અને "ગુજરાત વિદ્યાપીઠ"

વરસે અમે તેનું ત્રીજું પુનઃ

૧૯૩૩માં

૧૧ આજે

આપણે ત્યાં લખાયેલી આત્મકથાઓનાં ઇતિહાસમાં એ જમાનામાં લી કવિ નર્મદની 'મારી હકીકત' કાઢી પણુ ધોરણે માપતાં એ સીમા જીવી છે એમાં શંકા નથી.

વાં લેખનસંપ્રદાયના સંદર્ભમાં આ જૂના પુસ્તકને નવેસરથી વાંચતાં આપણે કદાચ જણાશે કે નર્મદ ખરેખર પોતાના જમાના કરતાં ઘણો હતો. સંભવ છે કે 'મારી હકીકત'ના લેખક કવિ નર્મદાશંકર આજે હોત તો આપણા નૌતમ લેખકોએ તેમને પોતાના અગ્રણીપદે હોત.

૧૮૭૧ માં નર્મદને ખારણે તળ સ્વરતમાં ચે, રાયટ કેસના ખટલાનું એક છમકલું છમકી ગયું હતું.

૧૮૭૭ ના દરખાસ્તનું રાજકીય રહસ્ય સ્વ. ઇચ્છારામભાઈએ એમના 'મહારાણી શ્રીવિક્ટોરીયાના જીવનચરિત્ર'માં પા. ૨૯૧ મેં કાંઈક ભાખ્યું છે. "રાણીશ્રીના હસ્તકમાં ભરતખંડનું રાજ્ય આવ્યા પછી યુરોપમાં ઘણી મોટી ચર્ચા ચાલી રહી કે ભરતખંડમાં રાણીશ્રીની પદવી કેવી ને કેટલી? તે ભરતખંડના રાજરાણાઓથી શ્રેષ્ઠ કે નહીં?" 'અત્રેની પ્રજા પણ એમ માનતી ને સરકારી દસ્તાવેજો પરથી એમ જ જોવામાં આવતું કે પહેલા વર્ગના રાજાઓ કરતાં રાણીશ્રીની સત્તા શ્રેષ્ઠ નહીં હોય.' '૧૮૬૮ માં ઇરાનના શાહે લખેલા એક દસ્તાવેજના સંબંધમાં ઘણો વાંધો ઉઠ્યો.' 'આવી બાબતનો નિવેડો થવો જોઈએ.' 'ઈંગ્લાંડમાં ખાનગીમાં જ નક્કી થયું કે પાટવી કુંવરને ભરતખંડમાં મોકલી રાજરાણાની ઇચ્છાઓ કેવી છે X X તે તપાસવું.' 'તેવામાં રશિયાના ઝાર બીજા નિકોલસે મધ્ય એશિયાના શહાનશાહનો ખિતાબ ધારણ કીધો.' અને પ્રશિયાનો રાજા તે પેરીસમાં જર્મન કયસર થયો. 'મીંડીઝરાયલીએ ૧૮૭૬ માં પાર્લિમેન્ટમાં એક બીલ રજૂ કીધું.' 'વાંધો લેવામાં મીંડીઝરાયલનું મુખ્ય હેતુ.' મોક્ષમુક્ત બદલે કહ્યું; 'મહારાણી' પદ ઠીક છે; સર વિલ્યમ મ્યૂરે 'કૈસર-હિન્દ' પદ કહ્યું, ને તે સન્માન્ય થયું. 'અત્યાર સુધી રાણીશ્રીને ૩૧ તોપનું માન મળતું હતું, તેને બદલે હવેથી ૧૦૧ તોપનું માન' નિર્ધારાયું. મદ્રાસ, મુંબઈ, કલકત્તાથી ઉપડેલાં બ્રિટીશ તોપખાનાએ સિન્ધુકાંઠે મોરચા માંજ્યા, ત્યારથી વરતુત : હિન્દનું સાર્વભૌમત્વ બ્રિટનના રાજવીને સાંપડેલું છે; પણ જે Subsidiary Alliance થી દેશી રાજ્યોને વશ કીધાં એ રાજદસ્તાવેજોમાંના Alliance શબ્દ બાજુ પણ સાર્વભૌમત્વને અન્તરાયે ઉભો છે. ગાયકવાડ નિજને Ally માનતા તે મટી ગયા. નિઝામ હજી, ૧૯૩૨ સુધી, Your Faithful Ally ઉચ્ચારે છે. અફઘાનિસ્તાન ને નેપાળના રાજવીઓ His Highness હતા તે His Majesty થયા છે. ૧૮૭૭ નો, ૧૯૦૩ નો, ૧૯૧૧ નો એ દિલ્લી દરબારો, આ ઇતિહાસદષ્ટિએ વિચારતાં તો, જે De Facto હતું તેને De Jure કરાવવા કાળેના હતા. બ્રિટીશ રાજમંત્રીઓની બાજુ સુધીની સાર્વભૌમત્વ કાળેની રાજરમત રાજભૂલ હશે કે નહીં હોય; પણ એ ત્રણે રાજપ્રસંગોએ ભારતપ્રજાને કો ચિરસ્થાયી પ્રજાહક ન નિવાળવાની અને એમ પ્રજાહૈયામાં અખંડ સ્થાન મેળવી ન લેવાની મહારાજભૂલ તો બ્રિટીશ મંત્રીશ્વરોએ કીધી છે. ૧૮૫૮ ના દરબારપ્રસંગે પ્રજાને ઢંઢેરો બક્ષ્યો હતો એ વાત પછીના મંત્રીશ્વરો વીસરી ગયા.

એ રાજકુલસેવા પ્રજા ઉત્સાહથી ઉજવેલી, બાવ ને ધનની રેલો રેલવટી; પણ ઠાલી હાથે ઘેર આવ્યે નિરાશ ને મનોભંગ થતી. સારો વિશ્વઘટિહાસ શોધી વળજો. કોઇ દેશમાં કોઇ કાળમાં ચિરનમતી પ્રજા નવાજેશવિહોણા રાજદરબાર ચિરસ્થાયી પ્રજાપ્રેમ પામ્યા છે ?

ઇલ્યટ્ ખીલવી કથા તો ઇતિહાસગણીતી છે. પટ ના ઢંઢેરામ મહારાણીજીએ પ્રજાસમભાવનું પ્રજાવચન ઉચ્ચાર્યું હતું કે, 'અમારો ખીલ સર્વ રૈયત બાબત જે રાજધર્મ અમો અવશ્ય માનીએ છીએ, તે રાજધર્મ હિન્દુસ્તાન માહેના અમારા મુલકની રૈયત બાબત અમો પાળવો જેઇએ એવું અમો સમજીએ છીએ; અને ઇશ્વરની કૃપાથી સર્વ વાસ્તવિક રીતે તથા અંતઃકરણથી પાળીશું.' મહારાણીજીનો રાજકોલ પછી પળાયો નથી, ને શુદ્ધ હિન્દમાંજ હિન્દી-ઇંગ્લેજ વચ્ચે રાજઆડકોટો ઉભા થયા છે. પ્રજાહિતેષી વાઇસરોયે એ દીકું, ને કોલભંગ લાગ્યો. એવા કેટલાક રાજઆડકોટ વિદારવાનું રીપને ખીલ ઝડપ્યું. બ્રિટીશ મંત્રીઓની પરવાનગી લઇ હિન્દી રાજસભામાં ખીલ દાખલ કીધું. હિન્દવાસી ઇંગ્લેન્ડે પ્રચંડ વિરોધ કીધો. દંતકથા સાચી હોય તો પડદા પાછળ કંઈ કંઈ ખેલ ખેલાયા. અંતે ઇંગ્લેન્ડે વિરોધે સરકાર હારી, ને ખીલ પડતું મૂકાયું; ને હિન્દી નેશનલ કોન્સ્ટિટ્યુશન. ઇલ્યટ્ ખીલને વિરોધ હોત નહીં તો કદાચ કોંગ્રેસ સ્થ નહીં. ત્હારનોજ માત્ર નહીં, આજનોજ નહીં, ઇંગ્લેન્ડે હિન્દમાં એ ઇતિહાસ સીમાપર્યંતનો એ રીપનપૂછ્યો પ્રશ્ન સદાનો ખડો કે મહારાણીજીનો ઢંઢેરામાંનો રાજખોલ સરકાર પાળશે ? કે ન હિન્દુ, ઇસ્લામી, પારસી - સમસ્ત હિન્દીઓને ઇંગ્લેન્ડે જમણી ડાખી આંખ જેવા સરખા ગણશે ? કે નહીં ? હિન્દુઓની ચિરમ મૈત્રીનો, સંસ્કૃતિઓના સંગમનો એ તો તાત્ત્વિક પાયો પ્રજાહિતેષી રીપન મહારાજનો, દલપત-દારબારની મિત્રખેલડીનો ઇતિહાસસન્દેશ છે. હિન્દુઓની મૈત્રી એ દલપતભાવ હતો, હિન્દુઓની મૈત્રીદષ્ટાઓ સૌની દષ્ટિએ પ્રજાભેદો એ અંતરાયોજ છે; પછી એ ભેદો હિન્દીઓએ બ્રિટીશરો શું માંડ્યા હે બ્રિટીશરોએ હિન્દીઓ શું માંડ્યા હોય. એ રથચક્રો સમાન હશે આગળ ધપશે; એ રથચક્રો અસમાન હશે તો, પેલા ધ્રાંચીની ધાણી રથ ચક્રોવો ખાતોજ ધૂઆ કરશે.

અને ત્રીજો રાજપ્રસંગ હતો રીપનમહાશય સ્થાનિક સ્વરાજ્યના કાએની મહારા હિન્દીઓ ત્હારથી સમજે છે. ગુજરાતના પાટનગર અમ

મ્યુનિસિપલ હોલ રીપનહોલ કહેવાયો. પ્રજા આનન્દને ઉછાળે ચહી;
રીપનમહોત્સવ ઉજવાયો; દલપતરામે ગાયું :

હક આપી એણે હોલની આ દેશી જનની દાઝને.

X X X X

તણ પક્ષપાતની વાતને નિષ્પક્ષપાત ધર્યો ધણો,
ધનસાક્ આપ્યો એકસમ દેશી અને ગોરા તણો.

X X X X X

રિપને અધિક ઓપાવિયું મહારાણીજીના રાજને.

ઈંગ્રેજ રાજનીતિ પ્રજાદેયે ખેડી ને સત્કારાઈ. સોનાને ખીંચે રીપને
ઈંગ્રેજ રાજ્યને હિન્દદેયે જડયું. આપણા હરિ હર્ષદ ધ્રુવે તો અનેક પદો
રચી સ્થાનિકસ્વરાજ્ય ગીતાવલિ પ્રકટ કરી. રીપને ઈંગ્રેજ રાજ્યને અધી ✓
સદીનું અધિકું આયુષ્ય અચ્યું. બ્રિટીશ પ્રજા સન્મુખ બે હિન્દી રાજનીતિઓ
ખડી છે : એક રીપનરાજનીતિ, બીજી કર્જનરાજનીતિ. બ્રિટિશ પ્રજાને
રૂએ તે સ્વીકારે.

નર્મદે પણ એ પ્રજાઆનન્દ અનુભવ્યો. એ રીપનબક્ષ્યો કાયદો
Local Self-Government નો-સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો કહેવાયો. નગરનગરની
સ્વરાજસિદ્ધિમાંથી નર્મદદેયે વિશાળા કોડ જાગ્યા, ને ધર્મવિચારમાં પા. ૮ મે
નર્મદદેયું ઉચ્ચરી ઉઠ્યું કે : 'સ્વરાજ્ય થાય તેને માટે દેશાભિમાન છે એમ
તો સુધારો સ્પષ્ટ બોલી શક્યો નહીં.'

હિન્દી પ્રજાકીય મહાસભામાં સ્વરાજ્યમન્ત્ર ૧૯૦૬ માં કલકત્તામાં
દાદાભાઈએ હિન્દને આપ્યો; એ પહેલાં વીશેક વર્ષ પૂર્વે નર્મદે એ શબ્દ
ગુજરાતને આપ્યો. સ્વદેશાભિમાન શબ્દ નર્મદે ગુર્જરકોશમાં લખ્યો હતો;
સ્વરાજ્ય શબ્દથી પણ એ જ કોશકારે ગુર્જર શબ્દકોશને સમૃદ્ધ કર્યો.
સ્વદેશાભિમાન ને સ્વરાજ્ય એ બે ગુજરાતને નર્મદદીવા રાજમન્ત્રણાના વારસા.

અને સંસારસમાજના પણ નવવંટોળ ત્યહારે દેશમાં વાતા હતા, અને
પ્રજાકલ્યાણના ચિરસ્થાથી કાળપર સિદ્ધાન્તારૂઢ નહોતા તહેમને ડોલાવતા
હતા. ઉચ્છેદક સુધારકો ત્યહારે પશ્ચિમની એક જ દિશામાં દોડતા હતા.
દલપતરામ કહેતા કે નવું સાઈ બેશક ગ્રહણ કરો, પણ આપણું સાઈ
ઉશેટી દેશે મા. આપણા ઉચ્છેદકો, સદા ને સર્વત્ર હોય છે તેમ,
ત્યહારે ઉત્સાહજ્વરે હતા. એમને સાંભળતા કીધા કાંઈક થિયોસોફીએ ને
કાંઈક આર્યસમાજે. કૃત્યગિહારના લગ્નના ઝંઘડાથી બ્રહ્મસમાજ એવામાં

ભાગી ને એકની એ થઇ હતી. કેશવના ‘અન્તર્યામીના ખોલ’થી સમાજનું
 ગૌરવ તેજસ્વી થયું નહોતું, ઝંખવાયું હતું. પૃથ્વીના દેશેદેશે ધૂમીને મેડમ
 બેન્નેટસ્કીએ કહ્યું કે પશ્ચિમનો સુધારો જડવાદી-પાર્થિવ છે, પૂર્વનો
 સુધારો અધ્યાત્મવાદી અલ્પજ્ઞાનભરપૂર છે. એમણે હિન્દને કહ્યું કે તહમારો
 ખજનો ખોળે. અને એવામાં જ આર્યાત્વનો ઉદ્ધારક સૂર્ય ઉગ્યો-મહર્ષિ
 દયાનંદ સરસ્વતી. ‘અનાર્યાત્વ અસ્વચ્છ’ ને અકીર્તિકર છે, આર્યાત્વ સ્વચ્છ
 ને કીર્તિકર છે’ એ શ્રી કૃષ્ણભાખ્યા ગીતામંત્રની ઘોષણા સ્વામી દયાનંદે
 હિન્દભરમાં પાછી જગાડી. એના પડઘા ગુજરાતે પણ પડ્યા, ને નર્મદે
 પણ ઝીલ્યા. કરસનદાસ મૂળજી પછી ‘કૃષ્ણદાસ’ કહેવાયા; દેશાભિમાનનું
 પરિવર્તન થઇ આર્યાત્વનું અભિમાન જાગ્યું; ભો ! ભણી નર્મદે દેશગજના
 કીધી; કાવ્યવિચાર નહીં, દેશવિચાર નહીં, ઇતિહાસવિચાર નહીં, ધર્મવિચારને
 કાળઘાટે કવિ જઇને પદ્માસન વાળી બેઠા. જૂના મિત્રોએ “ડાડિયા” જેવી
 ડાંડી પીટી મગકા કીધી, લોક આશ્ચર્યમુગ્ધ થયું, ગુજરાતની દુનિયા ધડક
 ડહોળાઇ ગઇ, ધરતીકમ્પ જેવો વિચારક પ્રજાઅગ્રણીઓને આચ્છેક વાગ્યો.
 પણ નર્મ કવિએ તો પદ્માસન વાળ્યું તે વાળ્યું. ઓમકારનો પ્રલંબ
 શંખનાદ કરી કવિ ઉચ્ચર્યા કે યુદ્ધિવાદ નહીં, સંસારરમણા નહીં, પ્રવૃત્તિપ્રવાહ
 નહીં. ધર્મ એકજ આયુષ્યનું પરમ સત્ય છે.

પશ્ચિમપંથી મટી પૂર્વપંથી થવાનું કવિજીવનમાં ત્રીજું કારણ નીવડ્યું
 એમનું ઇતિહાસચિન્તન. સૈકાનો ૮ મો દશક એસતાં ૩૭ વર્ષની પૂર્વ
 વયે કવિ નર્મદ ઇતિહાસ આલોચના બેઠા, કાળઅલ્પને ઢૂંઢવાને નીકળ્યા.
 એ પૂર્વે, ને સૂરત આવ્યા પછી, ‘૬૬ માં સૂરતની મુખતેસર હકીકત
 કવિએ સંગ્રહી હતી, ને સૂરતીનું નગરઅભિમાન સંકારીને સતેજ કીધું હતું.
 ‘૬૭ માં મેવાડની જાહોજલાલીનો વીરરસ સંક્ષેપમાં સારરૂપે ઉચ્ચાર્યો હતો.
 પછી નગરઅભિમાન વિસ્તાર પામીને દેશાભિમાન થયું, ને ૧૮૬૮-૬૯ માં
 નર્મદે ગુજરાતીઓની સ્થિતિની ઇતિહાસઆલોચના કીધી. ઇતિહાસદર્શન
 દષ્ટિમર્યાદા જેવું છે; એને છોડા જ નથી; જેમ જેમ એની ભણી જઇએ
 તેમ તેમ તે આધું જાય છે. કવિનો આત્મા સૂરતની, ગુજરાતની, કે મેવાડની
 હકીકતે તર્પીય એવડો જ ન હતો. એ પ્રજાકથાઓ તો વિરાટની અંગુલિઓ
 હતી; એ અંગુલિદર્શને નર્મદને વિરાટદર્શનના મનોરથ થયા. ‘૭૦ માં
 રામાયણનો, મહામારતનો, મલિયડનો સાર લખી જગતનાં પંચમહાકાવ્યોમાંથી
 ત્રણ મહાકાવ્યો પોતે ભણી ગુજરાતને ભણાવ્યા. પછી રહોરેલી મહામાનવતા
 નિહાળી, પૃથ્વી, ને મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો આલેખ્યાં. તહોય સમસ્ત જગતનો
 ઇતિહાસ, માનવવંશની કાળકથા, પૃથ્વીની મહાપ્રજાઓની ઉથલપાથલો દીઠા
 વિના નર્મદને જગતદર્શન અધૂરું લાગ્યું. તેથી ૧૮૭૪ માં મહાદર્શન

૧ હું-એટલે જગતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું સમગ્રદર્શન કીધું, અને લખ્યું. અને પછી છેલ્લેવેલ્લે રાજ્યરંગ-એટલે સોળ તિથિઓના જેવા સોળ દર્શનમાં જગતનો પ્રાચીનઅર્વાચીન ઇતિહાસ લખ્યો. નર્મદે ત્હારે કાલોસ્મિ ઉચ્ચરતા વિરાટનારાયણને નિરખ્યાં. નર્મદનો એ જીવનપલટો.

ખાયરનને નહીં, દયારામને નહીં, કલિદાસને નહીં; નર્મદ હવે વિરાટને નિહાળતો થયો; પૃથ્વીની પ્રજાઓના ઇતિહાસમાંથી ગુર્જર મહાપ્રજાના લોકકથ્યાણુમાર્ગે શોધતો થયો. અહાંડમાળામાં સૂર્યમાળા નર્મદને ન્હાની લાગી; સૂર્યમાળામાં પૃથ્વી ન્હાની લાગી; પૃથ્વીભરની ઉથલપાથલોમાં ગૂર્જરદેશે પ્રવર્તતી કાળસંક્રાન્તિ ન્હાની લાગી. કાળઅહનાં ઓષ, ગાસ્મીય, વિશાળતા નર્મદે નિહાળ્યાં. નર્મદ કવિવરને ત્હારે થયું કે દાયકો તો કાળઅહના સાગરતટના વેળુઢગનું એક આણુપરમાણુ છે. મહાપ્રજાઓના વિનિપાત ને ઉદ્ધાર વર્ષોથી નહીં, દાયકાઓથી નહીં, સૈકાંઓથી મપાય છે. 'એક છે, અનેક છે; એકમાં અનેક રાજે છે' વિ. નું ગુર્જરવિખ્યાત નર્મદસૂક્ત એ કવિવરે વિરાટદર્શને ગાળને ગાયું.

નર્મદના સાક્ષરઉદ્ધોગનો સમગ્ર હુંડો એમ વિરાટદર્શનમાં પરિણુમ્યો. કવિ હતા; ઋતુવર્ણન લખતા, ડોન જુઆન લખતા, સભાઓ ગજવતા, દયારામશાષ્ટ ગરખીઓ લલકારતા, શામળશાષ્ટ વજ્રસંગચાંદખાની વાર્તા રચતા, વીરરસનાં ખ્યૂગલ વગાડતી લાવણીઓ ગાતા, મહાકાવ્યનો મનોરથ સેવતા. એ કવિવરે કાળસાગરમાં ઝેલાં ખાતો માનવવંશને નિહાળ્યો, લોકલોકના ઝીલતા રાસ નિરખ્યા, ત્હારે ધડીક સ્તબ્ધ થયા; પ્રૌઢા શાન્તિપ્રવાહમાં પર્જા; ગાંડીવધન્યા ધ્રૂણ ઉઠ્યો હતો એમ ધ્રૂણ ઉઠ્યા; થંબ્યા, વિચાર્યું, વાગોળ્યું; ચક્કર ચક્કર, સુદર્શન ચક્રની પેઠે, આંખોને ચક્રાવો ખવરાવી ખવરાવી દેશસીમાઓ ફરીફરીને નિહાળી જોઇ; રોગ જોયા, અપાતી ઔષધિઓ જોઇ. અન્તે એ સંસારધન્વન્તરીને થયું કે પ્રજારોગનું નિદાન સાચું છે, અપારું ઔષધ સાચું નથી. ધર્મને વિસારી કેવળ બુદ્ધિવાદથી આપણા કે કોઇ દેશના સંસારરોગ મટે નહીં. કવિને 'ઇતિહાસના અધ્યયનથી કાળમાહાત્મ્ય વધારે મનમાં ઠસ્યું.' (નવલરામ).

નર્મદે નિજની બૂલ નિરખી, થંબ્યો, વિચાર્યું, વિમાસણમાં પડ્યો. અને પછી બૃહ્યા ત્હાંથી ફરી ગણુનો એ સંસારમીમાંસક ધર્મવિચાર લખવાને પ્રેરાયો.

એ ધર્મવિચારો પછી ધીરે ધીરે આપણા સમસ્ત ગુજરાતીઓના નવા રથપાયેલા 'ગુજરાતી' પત્રમાં પ્રકટ થયા. 'ગુજરાતી' પત્રની એ પ્રથમ ગુર્જરસેવા અને નર્મદની એ છેલ્લી ગુર્જરસેવા.

દલપતે આયુષ્યને પ્રથમ પગથિયે ધર્મદર્શન કીધાં હતાં, અને તેથી લાંબા જીવનપન્થમાં આયુષ્યની ભૂલો ઠોક કીધી હતી. નર્મદે આયુષ્યને છેલ્લે પગથિયે ધર્મદર્શન કીધાં, અને તેથી આયુષ્યની ભૂલો અનેક થઈ હતી. પણ અંતે ધર્મદર્શન કીધાં એ નર્મદની માનવમહત્તા.

દલપતનર્મદને કવિતા તો સાધન હતું, પ્રજાકલ્યાણ એ જીવનલક્ષ્ય હતું. ખેસતા નવયુગના બંને કવિવરો હતા; પણ એથીયે અધિક દલપતનર્મદ આપણા નવયુગના આદ્ય સંસારમીમાંસકો હતા.

‘રાજ્યરંગ’ લખવાને માટે નર્મદે ન્હાનામ્હોટા ૨૦૦ ગ્રંથોનું અવલોકન કર્યું, ‘ને ધણા ઇતિહાસ વાંચ્યા, વિચાર્યા.’ ‘એ બધામાંથી કવિને એ સિદ્ધાન્ત હાથ લાગ્યો કે ટાઇ પણ દેશની સ્થિતિ કે વિચારો લાંબા કાળના પરિપાકથી જ બદલાઈ શકે છે.’ આ બધાં નર્મદમિત્ર નવલરામનાં વચનો છે. એ રીતે ત્હારે ‘યાહોમ કરીને પડો, ફત્તેહ છે આગે-’ના ઉદ્ગાતાને ‘ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર’ એ (Social Evolution) સંસારઉત્ક્રાન્તિનો ઐતિહાસિક મહાસિદ્ધાન્ત જગત્ ઇતિહાસના અભ્યાસે સ્હમજાવ્યો. નવલરામ ઉમેરે છે કે ‘અનુભવમાં એ કેટલાક વખતથી આવેલું જ, પછી શાસ્ત્રીય (Scientific) સિદ્ધાન્તથી પ્રતિપાદિત થયું.’

નર્મદે જાણ્યું કે ‘ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર’ ગાનારો દલપત ખોટો ન હતો.

નર્મદલાઘ્યો એ પ્રજાઉત્ક્રાન્તિનો સિદ્ધાન્ત નર્મદનાં પ્રખ્યાત કાવ્યચરણોમાં છે કે:

રણુ તો ધીરાનું, ધીરાનું;

નહિ ઉતાવળા-કાયરનું;

રણુ તો ધીરાનું, ધીરાનું.

નર્મદના ગર્જતા ગિરિધોષે પછી ધીર ગમ્ભીર મહાનદનું સ્વરૂપ ધાર્યું.

ધર્મવિચારમાંના નર્મદના અનુભવઉદ્ગાર કેટલાક આ રહ્યા:

(પાનાંના આંક આપ્યા છે તે ધર્મવિચારની ત્રીજી આવૃત્તિમાંના છે.)

પા. ૨૧૦: સોળ વર્ષે સ્વધર્મથી પતિત રહ્યા પછી પાછો સ્વધર્મના સિદ્ધાન્તને સત્ય માનતો થયો.

પા. ૨૦૯: ૧૯૧૬માં પરમહંસ સભામાં દાખલ થયા. એ (કવિ પોતે) લખે છે કે હું પહેલવહેલો ‘સંસ્કારી’ સુધારાવાળો ૧૮૫૯માં થયો. નર્મદજીવનકથા, નવલરામ. ‘સંસ્કારી’ સુધારાવાળો એટલે શું ?

પા. ૨૦૬: નોંધ: અસલ અમારા મુખ્ય વિચારો હતા: “જગત્કર્તા એક છે ને તે સકળ સદ્ગુણયુક્ત છે; અનેક નામ તે ગુણ ઉપરથી. વેદ ધૃત્વરેરિત નથી; દેવ પિતર નથી—પ્રત જપ તીર્થ એથી ફળ નથી. માત્ર મનશુદ્ધિ જોઈએ. શ્રાદ્ધ નિર્રથક છે. અવતાર વળી કેવા? ઈશ્વર નિરાકાર છે, મૂર્તિ ન પૂજવી. સ્વર્ગનરક એટલે પાપપુણ્યનો ખદલો. જીવને જન્મમાતર નથી. સૌ માણસ સરખાં છે. જાતિભેદનું પ્રયોજન નથી. અન્યધર્મ સાથે ભોજનવહેવારથી ને મઘમાંસ વાપરવાથી પતિત થવાનું નથી. ધર્મક્રિયા આવશ્યક નથી; હાસક્રિયા, મરણક્રિયા નિર્રથક છે.’

પા. ૨૦૬: ૧૯૩૦—એ વર્ષને અંતે (સરસ્વતીમંદિર સ્થપાયા પછી દશેક માસે) બ્રહ્મના તત્ત્વસ્વરૂપ વિષે, તેના અવતરણસ્વરૂપ વિષે, ને વેદ ધૃત્વરેરિત છે એ વિષે હું નિઃસંદેહ થયેલો.

પા. ૨૦૭: સં. ૧૯૦૮માં પરમહંસ સભા મુંબઈમાં થતી હતી, પણ તે પોતાનું કામ ખાનગી રાખતી. તેના ઉદ્દેશ લોક ખાવેપીવે જાતિભેદ ન રાખે તેવું કરવાનો હતો...છપા સભાસદો નોંધતા...એમાંના કેટલાએકે તથા ખીજાઓએ મળી ૧૯૨૪માં પ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપી. જાતિભેદનો વિષય પડદામાં રાખી એક જગદીશ્વરની ભક્તિનો ખોધ ખહાર પાડ્યો. એમ દક્ષિણીઓનું જ્ઞેય અમદાવાદના ગુજરાતીઓએ પ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપી (૧૯૩૦ માં.)

પા. ૨૦૪: પ્રજાએ હવે કીયો માર્ગ લેવો...ધીરજ રાખવી.

પા. ૨૦૪: દેશની એક જ ભાષા કરવી. ✓

પા. ૨૦૨: ભોગલસુતા વધી ગઈ છે.

પા. ૨૦૧: લોકના અજેસરો પોતાનું ઐક્ય કરી શકતા નથી, તો ખીજા દ્રાની વાત કરવી?

પા. ૧૯૦-૯૧: ૧૬૫૮ સુધી લોક સર્વ પ્રકારે સુખી હતા. પછી ૧૧૦ વર્ષ દેશમાં સ્વસ્થતા નાંદોતી.

પા. ૧૦-૧૧: પદ્દેશી ખિસ્તી ઇંગ્લેન્ડે જોઈતું જોઈતું સુખ દેશી પરધર્મી લોકને સમજી જતને સરખી રીતે આપે છે તેવાં છૂંસં સત્યારી વર્ષના કાળમાં (૧૧૬૮ પછી) દ્રાષ દિન્દુ કે મુસલમાન રાજ્યે આપ્યું છે? ના; રાજ્ય સાફ છે... રાજનીતિ ખગડવા માંડી છે એમ સમજી શકે છે, પણ તેઓ નથી ઇચ્છતા કે રાજ્ય બચે.

પા. ૩૨: વિધવાવિવાહ એ સુધારાના ઇતિહાસનું એક મોટું પ્રકરણ છે, જે વિષય ૨૭ વર્ષ થયાં ગુજરાતી લોકમાં ચર્ચાઈ છે; જે વિષયમાં બંને કવિએ લખ્યું છે—દલપતરામે વધારે.

પા. ૬૫: સતી થવાનો ચાલ બંધ પડવાનો ધારો થયો (ડિસેમ્બર ૧૮૨૯). સતી થવું એ નિત્યધર્મ, પણ સતી ન થવું, એ સમયનો ધર્મ થયો.

પા. ૧૨૬: અમારું મત હવે આ છે કે ધર્મીયારે પોતાને ઉંચી માનનારી જ્ઞાતિઓમાં વિધવાલગ્ન ન થવાં.

પા. ૩૩: નર્મકવિતાના શૃંગારમાં જીવાનિયા બહુ રાજી છે, પણ તેમાંના વીર કે જ્ઞાતને શું કરવા જીવે? એ સઘળું શું બતાવે છે? બ્રહ્મ નીતિ.

પા. ૩૪: મર્યાદા સુધડતા બજેલીઓ ધરમાં ઓછી, પણ બહાર બહુ બતાવે છે.

પા. ૩૪. અમે નથી સમજતા કે સુધારો (વક્ત્રબી) મહારાજનો પીછો શા માટે નથી મૂકતો?...સુધારો નીતિઅનીતિનો પારેબ થવાનું ડોળ કરે છે, પણ તેનાં કર્મ તે સઘળી બતાવી છે તેની ક્રિયામાં ને કાર્યમાં.

પા. ૩૪: નેધિ: શું બીજા પંથોમાં દુરાચાર અનાચાર છળપ્રપંચ નથી? એ એનું પાપ વિશેષ કે વલ્લભપંથના જનકર્મનું? એ પાપ વિશેષ કે સુધારાનાં ખોટાં કર્મનું? યમરાજ કે તેનો ચિત્રગુપ્ત જાણે!

પા. ૩૩: આપણામાં નીચી મનાતી જ્ઞાતિઓએ દાંડથી દૂર રહેવા માંડ્યું. ત્યારે ઉંચી જ્ઞાતિઓ તેમાં આનંદ માણતી થઈ છે.

પા. ૭૭: ઉજ્જુતા દેખાતી નથી. પણ અસર કરે છે: તેમ પુણ્યપાપની અસર પણ છૂપી ક્રિયાને પ્રકટકાર્ય દેખાડે છે.

પા. ૪૦: સુધારાનો પ્રવાહ અટક્યો છે ને ક્ષીણ થયો છે; અમે દિશા બદલાવિયે છીએ...હવે અમે કાળને નમી માનપૂર્વક સુધારાનું વિસર્જન કરીશું.

પા. ૧૧૮: મંડળ (Society)ની અમળાંની સ્થિતિ સારી કરવાને પ્રથમ તો જનોએ પોતાની નીતિ સારી કરવી જોઈએ.

પા. ૧૧૮: વિલાસ ઉપરથી આસક્તિ ઉઠાવવી.

પા. ૧૧૪: આર્યને સ્વધર્મેજ શ્રેય છે, અન્યથા નહીં.

પા. ૩૬: ગુજરાતી સુધારાને આશરો આપનારા વિષે જાણ પ્રસંગે લખાશે. તો પણ ત્રણ નામ તો અહીં ઘણી પ્રસિદ્ધિને લીધે લખી રાખીશું. શેઠ મંગળદાસ, શેઠ લક્ષ્મીદાસ, શેઠ બહેચરદાસ (લશ્કરી).

પા. ૩૭: સુધારો પોતાનાં ચોજેલાં કામમાં ફાવી શક્યો નથી.

પા. ૩૭: ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરીથી ગણો, મડિા પંડ્યા ધરથી.

પા. ૩૩: સુધારો કરવાને માટે એ નીતિ કહેવાય છે.

—‘ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર’ અને ‘યા હોમ કરીને પડો.’ એ બેમાં સમયને માટે બીજી જ જરૂરની હતી. તે જીવાનીયાએ બહુ વખાણી. પણ કામ કરવામાં તે વપરાઈ નથી ને વપરાઈ ત્યાં દુઃખદ થઈ છે, જોઈએ તેટલો પણ વિચાર ન કરવાથી, પહેલી નીતિનો ઉપયોગ વ્યવસ્થિત કામમાં કરવાનો છે, તો પણ એ એ નીતિને પ્રસંગ વિચારી ચોખવી.

ધર્મવિચાર અનેક વિચારકોને પુનરાવલોકન કરાવ્યાં. નવલરામને તો મોટું મનોમન્યન થયું કે સુધારો મરી ગયો કે શું? અને અંતે નવલરામે સાર સારવ્યો કે ના, સુધારો મરી નથી ગયો, જીવે છે; પણ તે સુધારકોને લીધે નહીં, પણ નવસંસ્કૃતિનાં કાળબળો ને દેશભરમાં ચહાડતી ભરતી કારણે. ધર્મવિચારમાંના નર્મદના સંસાર અનુભવોને નવલરામ સાક્ષી પૂરતા, સાચા કહેતા, પણ કહેતા કે જહાજ ભાંગ્યે પ્રવાહ અટકતા નથી. ઝાંઝરઝમઝમતા રાજરથ ભાંગ્યે યાત્રાના પંથ ભાંગી પડતા નથી.

આમ સ્વરતવાસ કીધા પછી નર્મદના ઉત્તરજીવનમાં ત્રણ મહાન જીવનપલટા થયા. પ્રથમ તો નવલરામ સ્વાનુભવની સાક્ષી પૂરે છે તે, પરસ્ત્રી સહામે દૃષ્ટિએ ન કરતી પવિત્રતાનો; બીજો વાવાઝોડા જેવા યુદ્ધ ને તરંગોને બદલે ગંભીર ચિન્તન મનન ને વિચારણાનો; અને ત્રીજો ઇતિહાસના અધ્યયને પ્રીછેલા કાળમહિમાનો. ગાયત્રીના ત્રણ પાદ સમી એ મન્ત્રત્રયી નર્મદજીવનમાં સ્થપાયા પછી વિચારદેશે તેમજ વ્યવહારદેશે દલપતનર્મદનું મિલન થયું. એ પૂર્વે એ કવિવરો પ્રજાકલ્યાણના એક જ તીર્થના પણ ભિન્નભિન્ન માર્ગના યાત્રિકો હતા; તે પછી બન્ને એક જ તીર્થના એક જ માર્ગના યાત્રિકા થયા.

વેદશ્રુતિ છે કે પરો રજસે સાવદોમ; રજસૂથી પર છે તે તેજ હું છું. નર્મદે રજસૂના વાધા હિતાર્યા ને સાત્ત્વિકતાનો ઉપરણો ઓઢ્યો. દલપત તો યોવનની ચે પૂર્વેથી સાત્ત્વિકતામાં રમતો હતો. ઉભય હવે એકવર્ણ થયા.

દલપતનર્મદનું મિલન એમ અશક્ય મટી શક્ય થયું. સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે પછી કવિવરો મળ્યા.

કવિજીવનમાં નવલરામ ડો. ન્યૂમેનનું દૃષ્ટાન્ત કહે છે, લોડ રીપનનું દૃષ્ટાન્ત કહે છે, સાળી સાથે પરણુવા દેવાની વિલાયતમાંની જીમ્મેશનું દૃષ્ટાન્ત કહે છે, અને પછી કહે છે કે આપણા જ દેશમાં નહીં, ‘સધજે

સંસારસુધારો બહુ મોટો થાય છે.’ ‘કેળવાયેલાઓમાંથી સેંકડે ૯૫ તો જુઠા અને એકલપેટા બાવલા જ પર્યાન્તે નીવડે છે.’ ‘જાહેર રહેણી લેવા બેસીએ તો સોએ સો જ પાછા જૂના પક્ષમાં જઈ બળે છે.’ ‘જહુનાથજી મહારાજ સાથે (૧૮૫૬ માં) પુનર્વિવાહનો વાદ ઉઠાવ્યો તે વેળા કિસનદાસ બાવો-જે બડો તાલીમખાજ હતો-તેને સાથે લખને એકલા જવું પડ્યું ત્યારથી જ કવિનું સુધારાવાળા પરથી તો દિલ ઉઠવા માંડ્યું હતું.’ વખત જતો ગયો તેમ તેમ ખાત્રી થવા લાગી કે ‘સુધારાવાળામાં લોકવિચારની સામા ખુલ્લી રીતે પડવાની હિંમત નથી;’ નવલ્લરામભાખ્યું નર્મદજમાનાનું આ સુધારકદર્શન. પછી નર્મદે સુધારા સંબંધી જે પોતાના મૂળ ઉચ્છેદક વિચારો હતા તેનું ફરીથી તોલન કરવા માંડ્યું; તેમાં ધણી ખામીઓ દેખાઈ; વિચાર ફેરવવા માંડ્યા; ‘આ વિચારોનો વ્યત્યય એકાએક નહીં, પણ ક્રમાનુસાર અને દેશહિતની લાગણીથી ધણે કાળે થયો હતો.’ ‘અભિમાન તથા કીર્તિલોભ જઈને આ વેળા નર્મદાશંકરના મનમાં શુદ્ધ દેશહિતની જ ખુદ્ધિ રહેલી હતી.’ ‘એ લખાણ ગંભીર અને ધણા વિચારનું ફળ છે. એમાં કવિના વિચાર ખુદ્ધિવાદ-Rationalism મૂકી અગમ્યવાદ-Mysticism તરફ ધણે દરજ્જે ઝોકી ગયા છે.’ ખરું; ખુદ્ધિ એકલી માનવીને પરિતર્પતી નથી. માનવઆત્મા ખુદ્ધિથી પરને વાંછે છે. સ્થૂલમાથી ગહનતા બણી નર્મદ કવિ એમ ઝોકાયા.

નર્મદની એ નવમીમાંસા પછી ધર્મવિચારમાં જગજાહેર થઈ.

દલપતનર્મદના કવિમિલનના પ્રસંગ પાછળ આમ નર્મદનો ઇતિહાસ છે, નર્મદને થયેલા ત્યહારના સુધારાવાળાઓના અનુભવોનો ગુર્જરઇતિહાસ છે, રાજ્યરંગ ને મહાકાળદર્શન લખતાં વાંચેલા ને નર્મદને વિરાટનો કાળમહિમા શીખવતા ૨૦૦ ગ્રન્થોનો જગત્ત્તિહાસ છે. એ ઇતિહાસોમાંના કારણબળોને પરિણામે દલપતનર્મદનું કવિમિલન થયું.

નર્મદના શ્રાદ્ધરૂપે લખેલા કવિજીવનના ઉપસંહારમાં, ૧૮૮૭ માં, નર્મદજીવનનો સરવાળો ઉચ્ચારતા નવલ્લરામ કહે છે કે, ‘આપણા ગુર્જરકવિ અને સાચા દેશભક્ત, આ સમર્થ ટેકી અને સાચા નરના મરણથી આખા ગુર્જર પ્રાંતને ભારે ખેદ થયો...બધાને લાગ્યું કે ગમે એવો હતો તો પણ આજે જે આ નર આપણા દેશમાંથી ઉપડી ગયો તેની ખોટ જલદીથી પૂરી પડવાની નથી.’

એ પૂર્વે આરોંક રૂપે, ૧૮૭૬ માં, સરસ્વતીમંદિરે ગાયેલા કાવ્યની નોંધમાં દલપતદાળમાં દલપને વખ્યું છે કે, ‘માણસ માત્રમાં કંઈ ખામી

તો હોય છે, તે સ્થાનું ન જોતાં ગુણનું ગ્રહણ કરવું. એવી નજરથી જોતાં આ કવિ સ્વદેશભિમાની, હિમ્મતખઠાદૂર, વિદ્વાન અને દેશમાં ધણો ઉપયોગી હતો એમાં સંશય નથી.'

આજ, ૧૯૩૩ માં, લગભગ અર્ધી સદી પછી, દલપતનવલની એ શબ્દાવલિઓ સ્થિતપ્રજ્ઞાએ વિચારતા-પારખતાં નર્મદમિત્રના ને નર્મદપ્રતિસ્પર્ધીના એ ઉદ્દગારોમાં ભેદ કરતાં સામ્ય દસગણું દેખાતું નથી? દલપતરામનું નર્મદગુણતોલન નવલરામના નર્મદગુણતોલનની પડોશમાં જ છે. ભૂલો તો બ્રહ્માનીયે થઈ છે; પણ નર્મદનો ગુણભંડાર સાચા મહાજનનો હતો.

ઉત્તરાવસ્થામાં એમ એ કવિવરોનું કવિમિલન થયું.

એક જ પ્રશ્નોત્તરથી નર્મદના ગુણદોષની માનવમહત્તા મૂર્તિમન્ત પ્રત્યક્ષ થશે. વિલાસના વધતા જતા આ યુગમાં આપણા સાક્ષરવરોમાંથી કોઈકે કહ્યું છે કે 'નથી નીતિ પ્રેમીના પન્થમાં.' અન્યે ભાખી મર્મદારક ભસ્મ રાખતીને સતી; અને એમના ટીકાકારે કહ્યું કે સતીને મર્મદારક ભસ્મ ન હોય. કોઈકે દેહસ્પર્શથી પર Platonic Love ગાયોવર્ણવ્યો, કે કોઈનાં ધર ભાગે નહીં ને સંસાર એટલો સાર્વત્રિક રહે. કોઈકે ઉચ્ચર્યા / Art is non-moral; અને એમ non-moral કહીને પછી પ્રધાન નવલકથાઓમાં immoral Art ચીતર્યો. એમ નિજનિજના કૂવાઓમાંના ખારામીઠાં જળથી સૌએ નિજનિજના સાહિત્યગ્રન્થોના કુંડો ભર્યા છે. ઇતરોએ તો મનોમન્થન નહીં, પ્રકૃતિસ્વભાવ જ પ્રકાશ્યો છે. નવયુગની ઇતિહાસકુંજો તપાસી જોતાં, એક કામવિજેતા દલપત શિવાય, આપણા કેટકેટલા પ્રગ્નતાઓએ ને સાક્ષરરત્નોએ પરકીયાને પ્રિયા નથી કહી? અને, સાચ્યાઓલા એક નર્મદ શિવાય, એમનામાંના કેટકેટલાકે નિજ જીવનની / એ હકીકત જાહેરમાં સ્વીકારેલી છે?

સાચ્યાઓલો, સાહસવીર, ખઠાદૂર, અટંકો, ગરૂડગામી, સદાનોં પારદર્શક નર્મદ આપણા નવયુગનો મહાપુરુષ હતો.

ઉત્તરાવસ્થામાં નર્મદે નિજ જહાજનું સ્થાન વાળ્યું, ને ગર્જતા ગડગડતા ખુદ્ધિવાદમાંથી ધીરગમ્ભીર ધર્મવાદના મહાપ્રવાહમાં નિજનૌકાને ખેડી.

કેવળ ખુદ્ધિવાદનાં ઉછળતાં મોજાંઓમાંથી ધર્મવાદના વીર વિસ્તીર્ણુ પુણ્યપ્રવાહમાં નર્મદના જહાજને ઝૂકાવ્યે દલપતનર્મદનું મિલન થયું. વિક્રમાર્ક ૧૯૩૦ ના એસતા વર્ષની એ પર્વણી હતી, ને મંગળકારી મંગળવાર હતો.

અને તે આમ બન્યું.

દલપતરામના જોષ પુત્ર મોહનલાલના પત્નીને સં. ૧૯૨૬ ના શ્રાવણ માસમાં સીમન્ત આળ્યું, અને ભાદ્રપદમાં એ દલપતકુલવધૂ દૈવવશાત દેવલોક પામી. દલપતરામની પૌત્રદર્શનની આશા ત્યહારે તો ઘડિક ભાંગી પડી. પછીની દીવાળીમાં એ વિધુર પુત્રનું સગપણ કરવાને દલપતરામ સ્વરત ગયા હતા, ને ત્યાં નર્મદની પાડોશમાં, ત્રીશેક ધર મૂકીને, બહેવાઈધેર ઉતર્યા હતા. દલપતકાવ્યમાં દલપતરામ લખે છે કે 'સંવત્ ૧૯૩૦ ના કાર્તિક શુદ્ધ ૧ ને દિવસે હું ખાનગી કામે સ્વરત ગયો હતો. તે દિવસે કવિએ પોતાના મંદિર પાસે સભા ભરી હતી. તેમાં કવિતા બોલવાનું નિમન્ત્રણ મને કયું હતું. કેટલીક ખીજી કવિના સંમંગાની નીચે લખી કવિતા મેં ત્યાં કહી હતી. તેમાં એક અર્થમાં દેવની સમાનું વર્ણન છે અને બીજા અર્થમાં સભામાં વિરાજેલા ગૃહસ્થોનાં નામ છે.' કાવ્યના છેલ્લા ચરણમાં દલપતે આશીર્વાદ ઉચ્ચાર્યો છે કે

લાલશંકર સુતની સદા ઇશ્વર પૂરે આશા.

દુર્ગારામ મહેતાજી, મુકુન્દરાય મણિરાય, જગજીવનદાસ ખુશાલદાસ— દલપતરામના એ જૂના મિત્રો એ સભાસમારંભમાં હતા; તેમજ વેદાર્થ વિસ્તારનારા શંકર પાંડુરંગ પંડિત, દાકતર ધીરજીરામ, શ્રીયુત ઉમેદરામ આણંદરામ, શ્રી કેમ્બશરો હોરમસજી આદિક સાહિત્યરસિક સન્મનો પણ હતા. સરસ્વતીમંદિરના વારસુસમારંભની એ શારદસભાને દલપતરામે દેવસભા સાથે સરખાવી હતી. ૧૯૭૯ માં દલપતકાવ્યમાં એ કવિતા છપાયેલી છે.

ધણે વર્ષે—લગભગ દોઢ દાયકે નર્મદસભામાં એમ દલપતરામ ગયા, નર્મદઆંગણે દલપતે પગ મૂક્યો. સ્વરતે નિરખ્યું કે કવિમિલન થયું : દુનિયાના લોક એ ન બનવા સમું માનતા. પણ દુનિયા વિસરતી હતી કે દલપતનર્મદ દુન્યવી લોકથી મ્હોટેરા હતા. તે તિથિએ સ્વરતે દીઠું કે દુનિયા ન બનવા સમું—અશક્ય ધારે છે તે ચે મહાપુરુષો શક્ય કરે છે.

પછી સં. ૧૯૩૧ ની વસન્તપંચમી ઉપર પુત્ર પરણાવવાને દલપતરામ જન જોડીને ફરીથી સ્વરતમાં આવ્યા. શુદ્ધ આઠમનાં લગ્ન હતાં, વરઘોડો હતો. વરરાજનો અતુજ દલપતનો દ્વિતીય પુત્ર, મગનલાલ નર્મદ કવિને એ શુભ પ્રસંગના આમંત્રણે ગયો હતો. તે સ્થળે દલપતપુત્રનો વરઘોડો સ્વરતની શેરીઓમાં ફર્યો ત્હેમાં સાજનમહાજનમાં મોખરે નર્મદ કવિ હતા. કવિપુત્રનો વરઘોડો કવિવરથી જ શોભે ને? સ્વરત શહેરે નિહાળ્યું દલપતનર્મદ હાપુરુષો છે.

અને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય વ્રતમાં અગ્રપૂજા કૃષ્ણચન્દ્રની થઈ હતી તે તો જગજાહેર છે. તેમ દલપતજીવાઈ વિજયાશંકરે દલપતજીને પહેરામણી કીધી ત્યારે વરપિતાની પહેલી પાઘ દલપતે નહોતી ખાંધી, નર્મદ કવિવરને બંધાવરાવી હતી.)

નર્મદ સ્વરતનગરીનું નાક હતો, સુજનતાનો શાહસોદાગર હતો, મ્હોટપની મૂર્તિ હતો, દલપત તુખમે કૃષ્ણદેશનો સૌરાષ્ટ્રી હતો, રાજસ્થાનોનો સહવાસસંસ્કારી હતો, વિવેકઃ દશમો નિધિઃ પ્રીતનારો હતો, ખેસતા વર્ષનો નર્મદકીધો દલપતસત્કાર ને વસન્ત માસના અજવાળિયામાં દલપત વાળો નર્મદસત્કાર તો શકુન્તલાના સાતમા અંકમાંના દુષ્યન્તમાતલી સંવાદમાંનો પ્રથમ શ્લોક સ્મરાવે છે કે :

કીધ ઇન્દ્ર શું ખ્હાડ આદિમાં તે
દીધ સન્માનથી આપ અદ્ય માનો;
વળી પ્રાક મ વિસ્મિતે સુરેન્દ્ર
તમ સત્કાર વડો ગણે ન લેશે.

ગુજરાત ને કેસરી સિંહ મળે એમ ગુજરાતના એ કવિવરો પૂર્વ-પશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે મળ્યા.

દલપત ને નર્મદના નામોચ્ચાર સાથે જ આ આલેખકને તો વસિષ્ઠ ને વિશ્વામિત્રનું સ્મરણ થાય છે. આપણા અર્વાચીન કવિવરોમાં એ પ્રાચીન ઋષિવરોની છાયાઓ ઉતરેલી હતી. આપણા નવયુગનો દલપત બ્રહ્મર્ષિ હતો, નર્મદ રાજર્ષિ હતો.

દલપત ને નર્મદ ગુજરાતની બે પાંખો છે, વર્તમાનયોગ વાંચતી ગુજરાતની બે આંખો છે. કેટલીક વેળાએ એક જ મનુષ્યની બે આંખોના પ્રત્યેક ચક્ષુમાં નંખર નિરનિરાળો હોય છે; અને એ નિરનિરાળાપણ છતાંયે બન્ને આંખો મળી એક જ દૃષ્ટિ રચે છે. એ તો નિર્વિવાદ જ કે કે દલપત નર્મદની બે પાંખો નવગુજરાતની મહાપ્રજાને ઉલ્લસિતમાર્ગે વેચરાવે છે; દલપતનર્મદની બે આંખો નવગુજરાતની મહાપ્રજાનો હિયોગ ધરે છે.

વિક્રમાઈ ૧૯૩૦ ના ખેસતા વર્ષે ગુજરાતના કવિવરો એમ નર્મદનગરીમાં બેઠા. પરદુઃખભંજન વિક્રમદેવના તખ્તારોહણની સક્રિયતક મંગળતિથિએ મસૌર્યઅંકિત સરસ્વતીમંદિરના વારસુસમારંભમાં ગાયેલી કવિતામાં ૧૩૦ નો સંવત્સરના વિધિયોગનો અર્થવિસ્તાર દલપતે કર્યો છે.

પૂર્વે ચિદ્ આદ્યશ શૂન્યરૂપે સર્વ સ્થળ;
તેથી ઉપજ્યા ત્રિગુણ, ત્રિલોકી થઇ વળી તે પળ.
ભરતાદિક નવખંડ ભૂતળે ઉપજ્યા ભાળો;
એ સૌ એક સ્વરૂપ સમજીને સંશય ટાળો.
એ સમજણ કેરી સૂચના ઓગણી સો ને ત્રીસમાં;
સમજી જન મનમાં સમજજો, ભેદ ભરો ભૂલીશ મા.

દલપતનર્મદનું એમ કવિમિલન થયું. અને ‘એ સૌ એક સ્વરૂપ’ એમ ભાખી વિશ્વ-અદ્વૈતમાં દલપતનર્મદનું દ્વૈતાદ્વૈત-દ્વૈત છતાંએ અદ્વૈત-દલપતરામે ત્હારે ઉચ્ચાર્યું.

દલપતગંગામાં નર્મદજમના એમ ભળી ને ભાગીરથી થઇ.

નર્મદના પૂર્ણાવતારને પૂજશે તે દલપતને યે પિછાનશે; નર્મદના કલાઅવતારને આરાધશે તે નર્મદને યે નહિ ઓળખે, ને દલપતને યે નહીં ઓળખે.

નર્મદમાં ક્ષત્રિયગુણો હતા, દલપતમાં બ્રાહ્મણગુણો હતા. નર્મદ વીરાસન વાળતો, દલપત પદ્માસને બેસતો. નર્મદ વીર હતો, ચોદ્દો હતો; દલપત દેશમાળી હતો, દેશપુરોહિત હતો. મ્હારે તો બન્ને યે વડિલો વન્દનીય છે. નવલરામ કહે છે દલપતનર્મદ અપ્રમેય છે. ‘ખરું’ છતાં યે કોઇ પ્રમેયતા પ્રોછવા જાય તો આર્યસંસારે, આર્યધર્મતાસે, આર્યસંસ્કૃતિએ તો હમરો વર્ષથી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપેલો છે કે ક્ષત્રિય શ્રેષ્ઠ કે બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ?*

* [કવિ શ્રી મ્હાનાલાલ “દલપત જીવનકથા”નો ભાગ ૨ નો હાલમાં લખે છે. તેમાંથી ‘કવિ-મિલન’નું પ્રકરણ અમારી વિનંતિ સ્વીકારી તેમણે આ નર્મદઆત્મકથામાં પ્રકટ કરવાની અમને રજા આપી છે. -અકાશક]

કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર

ઉંમર વર્ષ ૨૭

જન્મ

૨૪ મી ઑગસ્ટ, ૧૮૩૩

‘ નર્મદ, આખરે જૂદાઈ જ ’

અવસાન

૨૫ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૮૬

(ગુજરાતના આ મહાન વીરનરની જન્મશતાબ્દી ગુજરાતમાં તથા ગુજરાત બહાર અનેક સ્થળોએ ગુરુવાર તા. ૨૪ મી ઑગસ્ટ, ૧૯૩૪ ને રોજ ઉજવાઈ હતી, જ્યારે અનેક વિદ્વાનોએ એનાં છવન તથા કવનને ભવ્ય ભાવભીની અંજલિ આપી હતી.)

મારી હકીકત

—૦૦૭૫૦૦—

[મારા સરખાએ પોતાની હકીકત પોતે જ લખવી ને તે વળી પોતાની હૈયાતીમાં 'પોતે જ' છાપી પ્રગટ કરવી, એ લોકમાં અવિવેક જેવું લાગે ખરું- નથી હું પંડિત, નથી હું ભક્ષી, નથી હું ધરમશુર, નથી શ્રીમંત ધોતાળ ઇત્યાદિ. — મારાં લખાણથી ઘણા જણને એમ લાગે છે કે હું મારે પોતાના વિષે બહુબોલો છું ને એમ લાગે તેવું જ છે, કારણ કે જરૂરે તેઓ મારાં લખવાનો અર્થ—મર્મ ન સમજતાં અને મારો રાતઢાડાનો શ્રમ પોતાના ખ્યાલમાં ન લેતાં. ઉલટા મારી મનક નિંકા કરે છે તારે તેથી હું ઘણો ખિન્ન થાઈ છું, ને એ ખિન્નતા પોતાની મેળે જ બહાર નિકળી પડે છે.—તેઓ મને બડાધખોર કાઢે, તો કાઢે પછી વાડ, મારું સમજશે તો ખરા. ઘણા જણ પ્રસ્તાવનામાં પોતાની મેહેનત ખતાવે છે જ અને ઘણા જણ પોતાના અંતમાં પહોંચના વિવેકના પડકારમાં પોતાને વિષે બહુ બોલે છે જ.—

આ હકીકત લખું છું તે કાઢને માટે નહીં, પણ મારે જ માટે—મારે માટે પણ તે, જાળખાવાને નહીં (જાળખાઈ ચુકે), દ્રવ્ય પદ્ધતિ મેળવવાને નહીં પણ ભૂતનું ભેદ ભવિષ્યમાં—ઉત્તેજન મળ્યાં કરે તેને માટે.

કેટલાક કહે છે કે હકીકત ધરમાં લખી રાખવી પણ છપાવવી નહીં. પણ હું લખેલા કાગળો કરતાં છપાયેલા કાગળો પાસે રાખવામાં વધારે લાલ જોઈ છું—લખેલું જોવાય નહીં, ભેલું કરવું ઠીક પડે, વારેવારે ફેરફાર કરવાનું મન થયાં કરે તે ન બને—હજી લગી કોઈ અંત મેં આપ્યો લખી છપાવ્યો નથી; લખતો જોઈને છપાવતો જોઈ છું; મને નહું લખવું ગમેછ પણ નક્ક કરતાં કંટાળો. લખેછ ને વળી શુદ્ધ નક્ક કરનારા પણ મળતા નથી—માટે હું લખું છું તે મારો ખરડો ને એ જ છપાવું છું તે તેની નક્ક થાય છે.

આ હકીકત લખવાનાં બીજાં કારણો આ પ્રમાણે છે: ૧ પોતાની હકીકત પોતે લખવી એવો થાલ આપણામાં નથી તે નવો કાખલ કરવો. ૨ ડાક્ટર સાહેબાઈ, સાધ કરસનદાસ મુળજી, સાધ રસતમજી, સુરતાદજી (ધરાની) એઓએ વિશેષ અને બીજા ઘણાએકાએ મારી હકીકત જાણવાની ઇચ્છા દેખાડીને મને પછી વાર કહ્યું છે કે 'તમારી હકીકત હમને આપો.' ૩ મને પણ માલમ પડે કે આ ખરું ને તે ખાટું. ૪ મુખ પછી કેટલીક હકીકત મળી શકતી નથી—ફે

તો હું તેતરીસનો થાજી જઈ એટલામાં કેટલીક વાતને સારૂ મારાં સગાઓમાં ઉલટાં વિચાર પડેછ તો સુવા પછી શું નક્કી થાય? કાખલો કે-મેં મારી માની તરફનાં પુછ્યું, (જન્માક્ષર ખોવાઈ ગયાછ) મારો જનમ પાછલી રાતે કે સવારે? તેઓ બાહ્યાં કે સુરજ ઉગ્યા હતા; આપની તરફનાં પુછ્યું તારે તેઓએ કહ્યું કે રાતે; હવે શું ખરું? પણ વિચાર કરતાં માની તરફનાં ખરાં છે, કેમકે મા પોતાને મોસાળ જણે છે ને તાંથી પછી આપને તાંહાં ખબર જાય છે. આપની તરફનાં સવારે ખબર ગયલી તારે તેઓ સમજેલા કે રાતે જનમ થયો હશે. વળી બીજો કાખલો કે મેં મારી માની ઘરડી માસીને પુછ્યું કે, મારી મા પહેલી મુંબઈ ગઈ તે હું અવતરયા પહેલાં કે પછી? તેણે કહ્યું કે, પછી; આપવાળાં કહે છે કે પ્રથમ; મેં માસીને ફરીથી પુછ્યું તારે તે બોલી કે, ભાઈ હજી સહુ નવા પરણેલા મુંબઈ જવા લાગ્યાં છે. આગળ મુંબઈની નીતિ વિષે નહાં કહેવાતું (એ વાત ખરી છે) ને માઆપ નવી પરણેલી છોકરીને મોકલતાં નહીં ને મોટી ઉમરના ધણીયો પણ પોતાની વહુને સાથે લઈ જતા નહીં; અને તારી મા તો હું અવતરયા પછી ફક્ત મહીને તને સાથે લઈને જ પહેલ વહેલી મુંબઈ ગઈ છે. એ વાત તો નક્કી છે, પણ સંવત ને ઇસવી સન મેળવવા સારૂ ૩૨ વરસનાં બુનાં પચાંગો લેગાં કરતાં અને છ મહિના લાગ્યા છે, તો મારી હકીકત જાણવાની હોસ રાખનારની હોંસ મારા સુવા પછી રહેજસાજ કેમ પુરી પડે?

એ આદિ કારણોથી હું મારી હકીકત નોટના આધારમાં છપાવી રાખું છું. કેટલીક વાતો મારા ગદ્યપદ પુસ્તકોમાં વિષયાના પ્રસંગો લખેલા છે તે ઉપરથી જણાયામાં આવશે એટલે તે હું અહીં બીજી વાર લખતો નથી.

આ હકીકત અધુરી ને ખરડો છે એમ સમજવું. અધુરી એટલા માટે કે કેટલીક વાત મારા સંબંધમાં આવેલા એવા લોકનાં મન કુખવવાને અને મારા કુટુંબ સંબંધીયોને નુકસાન પહોંચાડવાને હાલ લખવી હું ધીરતા ધારતો નથી. (મારે માટે તો હું થોડી જ ઈરકાર રાખું છું), ખરડો એટલા માટે કે અનુભવપૂર્ણ અને ઉતાવળ (તરત લખાયછ અને તરત છપાયછ) એ બેને લીધે વેળાયે ગમે તે લખાય જે આગળ ખોટું ઠરે.

તો પણ, આ હકીકતમાં જે લખવાનું થયું નહીં જ વિચારે તેતો હું નહીં જ લખું, પણ જે જે હું લખીશ તેતો મારી જાણ પરમાણે સાચેસાચું જ લખીશ, પછી તે માફ સાફ સાફ હો કે નરસું હો, લોકને ખસંક પડો કે ન પડો.

સને ૧૮૫૪થી મેં મારી હકીકતની કંઈ કંઈ નોંધ રાખવા માંડેલી પણ તે નિયમિત નહીં. તે વખત કંઈ એવો વિચાર નહીં કે મારી હકીકત લખવી છે. તેવું હતે તો રોજનીશી જ રાખત, પણ રહેજ સ્મરણ રહે તેને સારૂ મારા બાપના દેહેવા પરથી, સગાં રનેલી ન્યાતીલાના કહેવા પરથી, ઘરમાંના કાજળો અને ખરચની ચોપડીઓ પરથી આ હકીકત લખવાને હું ચક્ષિમાન થયો છું.]

વિરામ ૧ લો

જન્મ, ગોત્રાદિક, નાગર જ્ઞાતિ

૧ સુરત શહેરના આમલીરાન*નામના મહોલ્લામાં બાપદાદાના ઘરમાં હું મારી માને પેટે ગર્ભરૂપ થઈ રહી કોટવાલી શહેરી નામના મોહોલ્લામાં મારી માને મોસાળા સંવત ૧૮૮૯ ના પહેલા ભાદરવા સુદ દસમે ને શનિવારે અથવા સને ૧૮૩૩ ના આગસ્ટ મહિનાની ૨૪ મી તારીખે ત્રાહાણાનાં પ્હોરમાં સુરજ ઉગતે જન્મ્યો હતો. મારા જન્મભક્ષર ખોવાઈ ગયા છે. જન્મ વેળા મારા બાપ સુરતમાં નોહોતા. મારો જન્મ જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રમાં થયો હતો ને તેથી જ્યેષ્ઠા શાંતિ કરવી પડી હતી. એ શાંતિ જરૂરે મારા બાપે સંવત ૧૮૯૦ માં મુંબઈથી આવી ૧૦૦ રૂપીઆ ખર્ચીને કરી તારે તેનાથી માંડું મ્હોં જોવાયું.

૨. હમે ઔદ્યુસ ગોત્રના કેહેવાય છે. ગૌતમ, અત્રિ, ભરદ્વાજ, કશ્યપ, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, અને જમદગ્નિ એ સાત અને અગસ્ટ્ય એ આઠ ઋષિયોથકી વંશ વિસ્તાર થયો છે, માટે એ જે અક્ષેકું મૂળ તે ગોત્ર કેહેવાય છે ને જે લોકો ઉત્પન્ન થયા તે ગોત્ર જ કેહેવાય છે. મુખ્ય ગોત્ર તો આઠ જ પણ બિન્ન ગ્રંથકારોના મત પ્રમાણે એ આઠથકી જે પહેલા

*આમલીરાન નામ પાડવાનું કારણ આ કે, મોહોલી આગની પહેલાં હમારા ઘરોની સામે પાંચ પાંચ છ છ મળને અંતરે પાંચ મોટી આમલીથી હતી. અક્ષેકી આમલીનાં થડનું કદ બે માણસની એકઠી બાથના ઘેરાવાની બરોબર હતું. બલકે અક્ષેકી આમલી ૨૦૦-૨૫૦ વરસની હશે. એમાંની ત્રણ આમલીની મોટી ડાળીયો હમારાં ઘરનાં છાપરાંપર ઝુમી રહી હતી. અર્થાત્ આમલી નીચે જ હમારાં ઘરડાંનાં ઘરો હતાં. એ આમલીઓનાં થડ અને હમારાં ઘર એ બેની વચમાંના રસ્તાપર આમલીની ઘટાને લીધે સુરજનો પ્રકાશ ઝાંખો પડતો ને સંધ્યાકાળ પછી તો રાત જેવું જ ભયંકર લાગતું. રે ચોરોના ભોથી અને આમલીમાંના ભૂતોના ભોથી સાંજ પછી મોહોલ્લાના સિવાય બીજા થોડા જ લોકો આવજવ કરતા. એ આમલીથી હમારાં ઘરોની સાથે સં. ૧૮૯૩ ની મોટી આગમાં ચૈતર વદ પાંચમે ને મંગળવારે સને ૧૮૩૭ ની ૨૫ મી એપ્રિલે વાહણે વાયે બળી ગઈયો. સંવત ૧૮૬૪ માં નવાં ઘર ચાર ગાળાનાં મારા બાપ તથા કાકાએ બાંધવા શરૂ કર્યાં તે ૧૮૬૫ ની આખરે બંધાઈ રહ્યાં. એમાં ચકલેથી આવતાં પહેલા બે ગાળા કાકાના છોકરાઓના છે ને બીજા બે ગાળા મારા છે. મારાં ઘરની સામે ખુલ્લી બળેલી જમીન હતી તે મેં આ વરસના જાનેવારી મહિનામાં રૂ. ૬૦૦ એ વેચાતી લઈને બંધાવા માંડી છે-એ કહ્યો અસલની બે આમલીની જગાની વચમાં છે-ને એ નિશાની સાફ જ મેં એ જગો લીધી છે.

†એવી રીતે છે. (જણનારીની સંભાળ પીયરમાં કાળજીથી થાય તેટલા સાફ).

૪૯ વંશજો થયા તેમને પણ ગોત્ર એવી સંજ્ઞા છે. કેટલાક કહે છે કે મુખ્ય આઠ અને તેઓના પૌત્ર (છોકરાઓના છોકરાઓ) પર્યંત જે વંશ જ તે સર્વ ગોત્ર કહેવાય. એ વંશજોમાં (પછી પુત્રવંશ જ કે પૌત્રવંશ જ) કાષ્ઠ-
ઓક્ષણસ નામનો ઋષિ થયેલો તે હમારો મૂળપુરુષ. એ મૂળપુરુષ કહારે થઈ ગયો તે જાણવાની ઇચ્છા થયેથી મેં એક શાસ્ત્રીને પુછ્યું કે, એ ગોત્ર જે છે તે ચાલતા કલિયુગના પ્રારંભથી કે આ ચોકડીના સત્યુગના પ્રારંભથી? વળી એવા કલિયુગ ને એવા સત્યુગ તો કેટલાક થઈ ગયા હશે. તે શાસ્ત્રી બોલ્યો કે એ વાતનો ખુલાસો મળે નહીં, પણ શ્વેતવારાહ કલ્પના પ્રારંભમાં એ આઠ ઋષિયો થયા હશે. વળી મેં પુછ્યું કે વસિષ્ઠ નામના શેકડો ને ઓક્ષણસ નામના શેકડો થયા હશે ત્યારે હમારો મૂળ પુરુષ તે કયો ને ક્યારનો? (ઉત્તર કંઈ મળ્યો નહીં.)

હમારે પ્રવર ત્રણ છે. એટલે હમારા મૂળ-પુરુષે અગ્નિહોત્રનાં કામમાં ત્રણ ઋત્વિજો-કર્મ કરાવનારા બ્રાહ્મણો-ગોર રાખેલા. એ ત્રણનાં નામ વસિષ્ઠ, શક્તિ ને પરાશર હતાં. બ્રાહ્મણો પરસ્પર ઋત્વિજો થતા; તે વેળા હાલની પેઠે ગૃહસ્થ ભિક્ષુકનો ભેદ નહોતો. એક શાસ્ત્રી કહેછે કે યજ્ઞકર્મમાં જે ઋષિના સંબંધ થકી અગ્નિની સ્તુતિ કરાયછે તે ઋષિને પ્રવર એવી સંજ્ઞા છે. દરેક માણસનાં ગોત્ર પ્રમાણે તેણે ઉચ્ચારવાનાં ઋષિઓનાં નામ જુદાં જુદાં છે; તેમની સંખ્યા પ્રત્યેક શાખાનું જે કલ્પસૂત્ર હોય છે તેમાં કહેલી છે અને તે સંખ્યા પ્રમાણે તે માણસ, એક પ્રવરી, દ્વિપ્રવરી, ત્રિપ્રવરી ને પંચપ્રવરી કહેવાય છે. ચતુઃપ્રવરી ગોત્ર જાણવામાં આવ્યું નથી. કેટલાક કહેછે કે ગોત્રમાં મોટા પૂજ્ય સ્મરણ રાખવા જોગ જે પૂર્વજો તે પ્રવર.

હમે ઋગ્વેદી છીએ એટલે હમારા મૂળપુરુષે અને પછીનાએ એ વેદનું અધ્યયન કરેલું. હમારી શાખા શાખાયતી છે. ઋગ્વેદની આઠ શાખા કહેવાય છે એટલે કર્મકાંડ કરવામાં અને વેદના મંત્રો પાઠાકર જાણવા સંબંધી આઠ ઋષિયે પોતપોતાના એમ જુદા જુદા આઠ ભેદ રાખ્યા છે. તેમાં હમારા મૂળપુરુષે શાખાયત ઋષિવાળી શાખાની રીત રાખેલી. કાષ્ઠ કહે છે કે વેદ જાણવો ને જાણાવવો એ સંબંધી જે જુદી જુદી રીત તે શાખા. (અધ્યયનાધ્યયનવશાત્ મેદાઃ)

હમારા પૂર્વજો વૃદ્ધ પરંપરાગત ચાલતાં આવેલાં હુજને ઓળખવાના નામ શર્મ છે. બ્રાહ્મણ છે એમ ઓળખવાને નામની પછવાડે શર્મ એ શબ્દ મુકવામાં આવતો. ક્ષત્રીનાં નામની પાછળ વર્મ, વૈશ્યનાં નામની પાછળ ગુપ્ત અને શૂદ્રનાં નામની પાછળ ઠાસ. બ્રાહ્મણહુજમાં જન્મ છે

એટલું જાણવાને શર્મ સ્પર્શ હોતો, પણ હવે ક્રિયુ કુળ તે જાણવાને શર્મના ભેદ રાખ્યા છે. ગોત્ર તો મૂળપુરૂષ, પણ એવા તો ઘણાક થયેલા તેથી પાસેની પેઢેડીનો અને વળી પ્રસિદ્ધ પામેત્રો એવા જે પુરૂષ તેનાં નામથી શર્મ ઓળખાવા લાગ્યું. દત્તશર્મ, શર્મશર્મ આદિ લખી હમારા પૂર્વજો આજણુ તે તો શર્મ શબ્દથી ઓળખાતા. હમારા પૂર્વજોની પ્રસિદ્ધ કુલની અટક શર્મ હતી માટે હમે શર્મ શર્મ-શર્મ એ નામના અટકના આજણુ. (શર્મ એ સામાન્ય નામ છે તેમ વિશેષ નામ પણ છે.) નર્મદાશંકર શર્મ શર્મ એમ બોલવું જોઈયે પણ એ રીત હાલ નિકળી ગઈ છે. (માત્ર શુભાશુભ કર્મકાંડમાં એ વપરાય છે.)

વળી હમારા નામની આદિયે હમણાં દિવેદી અથવા અપભ્રંશ રૂપે દેવે સુધવાનો ચાલ ચાલુ છે. હમારા પૂર્વજો ઋગૂ ને યજુસ્ એ વેદનું અધ્યયન કરતાં;

ઉત્તમ જાતિમાં આજણુ ને તેમાં પણ વેદ જાણનારા, શાસ્ત્ર જ જાણનારાથી શ્રેષ્ઠ મનાતા (વેદાધ્યાયી સદાશિવ:). અસલના વેદિયા વેદાર્થ પણ કરી જાણતા.

એ પ્રમાણે હમારા આદિના પૂર્વજોનું વૃત્તાંત છે.

૪. સંકડો વરસ પછી હમારા પૂર્વજો અને ખીજ ધણાએક શુભરાતમાં આનંદપુર અથવા વડનગરમાં આવી રહેલા; તાર્હાં તેઓ નાગર આજણુ કહેવાવા લાગ્યા. નાગરોના 'અવરાધ્યાય' ઉપરથી જણાય છે કે આનંદપુરમાં આજણોના પંદરસેં ગોત્રો હતાં, તેમાંથી સંવત ૨૮૩ પેઢેલાં જે ગોત્રો રહેલાં તેઓ નાગર કહેવાવા લાગ્યા. નાગર આજણુરૂપે હમારું વૃત્તાંત આ પ્રમાણે છે:-

કેટલાકોએ જાણે અજાણે શુદ્રાદિકોનાં દાન લીધાં અને વળી તેઓ ખીજે ગામ જઈ રહ્યા તે ઉપરથી નાગરના પણ છ સમવાય પડ્યા છે. વડનગરા અથવા તળખદા શુદ્ધ નાગર, વિસલ નગરા, માડોદરા, ચિત્રોડા, પ્રશોરા ને કુશોરા. વિસલદેવ રાજાએ વિસલનગર (સંવત ૬૩૬ માં) વસાવ્યું ત્યાં કપોતવધનો જગન કર્યો ત્યારે વડનગરથી કેટલાક ત્યાંહાં જોવા ગયા હતા ત્યારે રાજાએ તેઓને દક્ષણા આપવા માંડી, પણ જરે નાગરોએ કહ્યું કે હમે કોઇની દક્ષણા લેતા નથી ત્યારે રાજાએ પાનનાં ખીડાંમાં ગામોનાં નામ લખીને પેલા નાગરોને આપ્યાં અને એ રીતે ઠગીને દાન આપ્યું. વડનગરના નાગરોએ પેલા જોવા જનારાઓને દાન લીધાના દોષથી ન્યાત બહાર રાખ્યા તે એ રીતે છ સમવાય થયા છે.

સુખનગરના આ દવાના અગત્ય રમરણુજાલ અયા. હવે જ નાણાંની બાજુના બાજુના બાજુના ના બાજુકારા, ને નાતજા નાતજા નાતજા

‘સાઠોઠ ગામ છે રેવાકઠિ, તેનું દાનપાત્ર લઈ અનુસરયા,’

‘સાઠોઠરા પદવી લઈને, વડનગરથી નીસરયા’— ૧

‘વિસલદેવ રાજા થયો, અતિ ધર્મ સુધીર,’

‘કપોતવધનો જગન કરતે, ત્યાં ગયા એ વીર.’— ૨

‘તેને છેતરીને છળ કરી, તાંબોલમાં ચિટ્ટો ગ્રહી,’

‘વિસલ નગ્રનું દાન કીધું, તે અળણે લીધું સહી.— ૩

વગેરે

વગેરે

વગેરે

નાગરોનાં ૭૨ ગોત્ર સંભળાય છે. પણ દિનમણિશંકર શાસ્ત્રીએ ૬૪ ગોત્ર લખાવ્યાં છે તે આ:—

કૌશિક, કાશ્યપ, દર્ભ, લક્ષ્મણ, હરિકર, વત્સપાલ, એતિકાયન, ઉદ્ધલ, ભારદ્વાજ, વારાહ, મૌનય, કૌંડિન્ય, આલૌભાયન, પારાશર, ગૌપાલ. ઔક્ષણ, ગૌતમ, ઐજવાપ, શાંડિલ્ય, છાંદોગ્ય, આત્રેય, વૃદ્ધાત્રેય, કૃષ્ણાધેય, દત્તાત્રેય, કૌરંગપ, ગાલવ, કપિષ્ઠલ, જાતુકર્ણુ; ગૌરાયત, શાર્ગવ, ગાગ્યાયન, સાંકૃત્ય, શાર્કરાક્ષ, પિષ્પલાદ, શાકાયન, ગાર્ગ્ય, માતકાયન, પાણિનેય, લૌકાક્ષ, કૌશલ, અગ્નિવેશ્ય, લૌકાક્ષ, કૌશલ, આગ્નિવેશ્ય, હારીત, ચંદ્રભાર્ગવ, આગિરસ, કૌતસ, માંડવ્ય, મૌદ્ગળ, જૈમિનેય, પૈઠિનસી, ગૌભિલ, કાત્યાયન, વસિષ્ઠ, નૈમ્બુવ, નારાયણ, જળ્યાલિ, જમદગ્નિ, શાલિહોત્ર, નધુપ, અગસ્ત્ય, ઔષનસ, ભાગુરાયણ, ત્રૈવણ્ણેય, વૈતાયન અને અ્યવન. એ ૬૪ માં આઠ ગોત્ર જેવાં કુળ કહેવાય છે તે આ.

“કાશ્યપશ્ચયૈવ કૌંડિન્ય ઓક્ષણશઃ કાર્કવોદ્ગિપ :”॥

વૈજવાપ ષષ્ઠમઃ પ્રોક્તો કપિષ્ઠેતુરુકસ્તતઃ ॥ ૨

સંસ્કારકૌસ્તુભર્મા કુલાષ્ટક આ છે—કાશ્યપ, કૌંડિન્ય, ઔક્ષણ, શાર્કવ, કૌશિક, ઐજવાપાઃ કપિષ્ઠ અને ગૌતમ. એ રીતે જોતાં હું એ આઠમાનો છઠ્ઠો (વાઃ વારે માફ અભિમાન !).

૪ વડનગર જ્યારે ભાગ્યું ત્યારે નાગરો નહાસીને ખીજે મુકામે જઈ વસ્યા, તેમાં મારા વડીલો સુરતમાં આવીને રહ્યા. વડનગર ત્રણ વાર ભાગ્યું કહેવાય છે. પ્રથમ સંવત ૬૪૫ ના માધ મહીનામાં મ્લેચ્છને ત્રાસે ભાગ્યું ને કેટલાક નાગરો પાટણ જઈ રહ્યા. બીજી વાર સંવત ૧૨૭૨ ના કારતેગ મહિનામાં ગોરીશાને (શાહાબુદ્દીન ગોરી હશે) ત્રાસે ભાગ્યું તેમાં કેટલાક નાગરો જુનાગઢ જઈ રહ્યા ને એમાંથી થોડાક ઇડર ને અમદાવાદ જઈ વસ્યા. (અમદાવાદ તો વસ્યું સંવત ૧૪૬૭-૬૮ પછી; હું ધ્રાણ્ણ કે જેને હમણાં અમદાવાદ કહિએછ ત્યાંહાં નહીં પણ તે જગાની આસપાસની જગોમાં) ત્રીજી વાર ભાગ્યું તે સંવત ૧૭૮૨ માં દક્ષણને ત્રાસે ને એથી

વડનગરમાં રહેલા તમામ નાગરો નિકળ્યા તે ઇડર, વાસવાળું, ડુંગર પાસે, કાશી ને મથુરા જઈ વસ્યા. એ બાબત, કોઈ વદત્રલભદ્રાસનો કરેલો નરસિંહ મહેતાના છોકરાનો વિવાહ* એ નામનો એક જુનો ગ્રન્થ મને મળ્યો છે, તેના ૬ ટું કડવામાંથી મેં હિતારી લીધી છે, પણ કેટલાકની બલામણુ ઉપરથી તે ૬ ટું કડવું જ અહિં દાખલ કરું છું.

કાઘો મંત્ર એવો ન્યાતે મળી, ધન ધન થયા મનચિંતા ટલી. ૧
હવાં નરસિંહ મહેતા કેમ થયા, વડનગરથી ખીજે કેમ રહ્યા: ૨
સર્વે વાત કહું વિસ્તારી, સુણો શ્રોતાજન ધીર ધારી. ૩
એમ વર્ષ કંઈ વહી ગયા, રાજા રાજ્ય ક્ષત્રીનાં થયા. ૪
વળી જવન હસ્તિનાપુર ધસ્યા, ત્યાં નાગર પાસે જઈ વસ્યા." ૫

“ચાકર થઈ નાગર તે, ભોગ પૃથ્વી ભોગવે;
એમ કરતે જે થયું તે, સુણો સહુ કહું છું હવે. ૧
(૬૪૫) સંવત છશે પીસતાળીશ, જવન ભે માની ધણો;
નગ્ર ભાગું માસ માધે, વિસ્તાર કહું તેનો સુણો. ૨
નગ્ર પાટણુ તણો રાજ, મહા ધર્મ સુંધીર;
અર્ધ નાગર ગયા અહિંથી, ખડા બાવન વીર. ૩
અરાઠ સહસ્રની સંખ્યા છે, તેમાં ગૃહસ્થ બાર હજાર;
કુંવારા ખટ સહસ્ર છે, મહાદેવનો પરિવાર. ૪
તે અર્ધ બીતર નગ્રમાં રહ્યા, અર્ધ ગયો જે વાસ;
રહ્યા તે આબીતર કહાવ્યા, ને ગયા જે અધવાસ. ૫
નાતગતમાં કાર્ય કારણુ, એકમત મનમાંથી;
પગરણુ આવે જોહને, ત્યાં સર્વ ભોગા થાય. ૬
સીધપૂર પાટણુ વીશે, અધવાસ સમવા જે રહ્યો;
રીતમાત આચારથી, વડનગરથી પૃથક થયો. ૭
એમ કરતે વરસ કેટલાં, થઈ ગયાં તે મધ્ય;
સર્વ સુખ આનંદ ભોક્તે, રાજકાજ સમર્થ. ૮
પછે ક્ષત્રીવટ જે ધારી નાગરે, તે રાજવંશી થઈ રહ્યા;
કેટલા ખીજા રહ્યા તે, વ્યાપારને વશ થઈ ગયા. ૯
વ્યાપારના ઉદ્ભવ કરે, તેનું ગૃહસ્થ નામ ન્યાતે ધરયું;
ખીજા આદાણુ વેદમૂર્તિ, એ ત્રિવિધ નામ કળિમાં કરયું. ૧૦

*આ મૂળ ગ્રંથ અમને પ્રાપ્ત થયો છે, તે ઉપરથી નક્ક કરીને આ નાગરોત્પત્તિદર્શક ઉપયોગી કાવ્ય અંગે આ ગ્રંથના પરિશિષ્ટમાં છપાવ્યું છે. તે જોવાની સુઝ વાચકોને વિનંતિ છે. સંપાદક ન. ઈ. કેશાવ

ના બાણકારા, ને નાતજા નાગરોના નામોના

પ્રથમ નગર ભાગ્યું એણી રીતે, મહા શ્વેચ્છને ત્રાસ;
 પછે ખીજી વાર ભાગ્યું તે, કહે વલ્લભદાસ. ૧૧
 (૧૨૭૨) સંવત આર ખેતરે, પૂરણ કાર્તિક માસ;
 ગોરીશાયે દ્રવ્ય લીધે, તેણે છોડ્યો વાસ. ૧૨
 તારે નોંધણ રાજા જુનાધડનો, જેને ત્રણ લાખ અસવાર;
 જે સહસ્ર ધરને સનમુખ આવી, લાવ્યો દેશ મુઝાર. ૧૩
 ધણા આદર થકી રાખી, ભાવે નાગરી ન્યાત;
 રાજદાબનો ભાર સુંધે, સુણે તે કહે વાત. ૧૪
 તેણે સમે તે માલિયા, એક સહસ્ર ધર ઇડર ગયા;
 પાંચ સહસ્ર ધર પગ પરકીને, વડનગર માંલો રહ્યા. ૧૫
 એણી રીતે અમદાવાદી, અધવાસ પદ પામ્યા સહી,
 સોરઠી જે સહસ્ર તેને, આખ્યંતર પદવી રહી. ૧૬
 આરગામ અધવાસ કેરાં, સોરઠીનાં પુર આર;
 પછે જે રહ્યા વડનગરમાં, તેનો કહું વિસ્તાર. ૧૭
 (૧૭૮૨) સંવત સત્તર ખ્યાસી એ તો, દક્ષણ કેરો ત્રાસ;
 સરવે નાગર નીસરયા, નથની મુકી આસ. ૧૮
 ઇડર, વાલંબ, વાંસવાળું, ડુંગરપુર, પાટણ રહ્યા;
 નથથી જે નીસરયા તે, કાશી ને મથુરા ગયા. ૧૯
 એણી રીતે નથ ભાગ્યું, કહીને મહીમાય;
 છ મામ વડનગરનાં થાયે, ત્રણે સંમવાય. ૨૦
 શ્રી સદાશિવની કૃપાથી, છે સર્વ સંપતવાન;
 સુખ સંપતથી હીન થયા, જેણે મેહેલ્યું વેદ વિધાન. ૨૧
 વેદ વિધિ નવ આદરી, તેનું તેજ શિવજીએ હરયું;
 હવાં નરસંઘ મેહેતો થયા તે, વિધિ વિસ્તારી કહું. ૨૨

એ ઉપરથી જોતાં નાગર પ્રાહણ, નાગર ગૃહસ્થ (વેપારી અને
 સરકારમાં કામ કરનારા) અને નાગરક્ષત્રી (રાજા અને સિપાઇઓ અથવા
 સિપાઇનાગર) એ ત્રણ તર્યાં છે.*

૫. સુરતમાં નાગરો ક્યારે આવ્યા તે સંબંધી કંઈ ઉપર લખ્યું
 નથી—પણ સુરતના ધણા ધરડા નાગર પ્રાહણો કહે છે કે ‘આપણે પ્રથમ
 આપાનેરથી તે ભાગ્યા પછી સુરતની આજુબાજુનાં ગામમાં આવી રહ્યા.’

*“નાગરોત્પત્તિ” નામનો એક સુંદર નિબંધ ભાવનગરવાળા રા. માનસંકર
 પીતાબરદાસ મહેતાએ લખ્યો છે. તેમાં આ વિષયની સારી ચર્ચા કરી છે.
 સંપાદક ન. ધ. કેશવ.

હજી સુરતના નાગર બ્રાહ્મણો અડાબણીયા, નવસારીગરા, વલસાડિયા, ખરાનપોરિયા વગેરે કહેવાય છે. ચાંપાનેર* ભાગ્યું સંવત ૧૫૪૦ ના પોસ સુદ ૩ જે ને સુરત શહેર વસના માંડ્યું આસરે સંવત ૧૫૭૦ થી.- એ ઉપરથી જણાય છે કે મુસલમાનના ત્રાસથી બ્રાહ્મણો નાહાસીને સુરતની આસપાસનાં ગામ જહાં હિંદુની સત્તા હશે ત્યાં આવી રહ્યા.

વળી સુરતના બ્રાહ્મણો કહે છે કે પ્રથમ અશ્વત્થીકુમાર-કુલપાડા ગામમાં પોણોસેક વરસ રહ્યા ને ત્યાંથી પછી પરામાં પોણોસેક વરસ રહ્યા ને પછી શહેરમાં આવ્યા. શહેરમાં આવ્યા ને ૧૫૦ વરસ થયાં અને તીજ વાર વડનગર છોડ્યાને પણ ૧૪૦ સેક વરસ થયાં, પણ વલ્લભદાસે સુરતનું નામ નથી દીધું માટે જણાય છે કે તેઓ ઇડરથી ચાંપાનેર આવેલા. હવે ઇડર જે ગયલા તે વલ્લભદાસના કલા પ્રમાણે બીજીવારના નાઠેલા તેમાંથી- માટે હમે બીજી વારના નાહાસવામાંથી વડનગરથી ઇડર અથવા જુનાગઢ ને પછી ઇડર ગયલા ને ત્યાંથી ચાંપાનેર આવેલા ને ત્યાંથી પછી ગામમાં રહેતા રહેતા છેવટે સુરત આવી રહેલા એમ કલ્પના થાય છે.

૬. ગુજરાતમાં સીપ્રાષ નાગર ક્રોધ નથી. (કાશી ને ગ્વાલિયર તરફ છે.) ગૃહસ્થ ને બિક્ષુક એવા બે બેદ થયા તે વિષે વલ્લભદાસે બે પ્રસંગે કહેલું છે. તેમાં બીજો પ્રસંગ ઉપલી કવિતામાં છે જ. પહેલા પ્રસંગમાં એમ કે વેદધર્મનાં રક્ષણને સારૂ કટલાકને ક્ષત્રીનું કામ કરવું પડ્યું તેથી તેઓ ગૃહસ્થ કહેવાયા ને જે લોક પોતાના અગ્નિહોત્રાદિક કર્મ રાખી રહ્યા તે.

*ચાંપાનેરનો છેલ્લો રાજ રાવળ જેસિંગ ઉરફે પતાઇ રાજ હતો. ચાંપાનેરમાં દિંડ રાજ હતો. તાંડાંમુધી બ્રાહ્મણો તાંડાં રહ્યા ને મુસલમાન આવ્યા કે ત્યાંથી નાહા એવો સંભવ છે. રાસમાળામાં લખ્યું છે કે ચાંપાનેરના રાવળને અને ઇડરના રાવને અઢાવત હતી તેથી તે ઇડરના રાવે પોતાની મદદમાં મુસલમાનને તેથી ચાંપાનેર પર દલ્લો કરાવ્યો. રાવળને માળવાના સુલતાનની મદદ હતી પણ આખરે તે હાર્યો ને અમદાવાદના મહમંદ બેગડાએ ચાંપાનેર લીધું. ઇ. સ. ૧૪૮૪ ની ૨૭ મી નવેમ્બરે.

ઈડરમાં સામળિયા સાઠ નામના દિંડ રાજના વખતમાં પ્રથમ નાગરે (હું ધાંજી કે વડનગરથી) ઇડર ગયા ને ચાંપાનેરથી નિકળ્યા એ બધી મુદત ૨૫૦ વરસની થાય છે. ઇડરના નાગરોની વાત રાસમાળામાં આ પ્રમાણે છે:- સામળિયાના દોઢ વંશને પોતાના એક નાગર કારભારીની કન્યા સાથે પૈણવાનું ધાર્યું હતું ને પછી એ નાગરે જુગતીથી સોનંગજી રાઠોડને બોલાવી સોઠ વંશનું નિકંજન કરાવ્યું. હું ધાંજી કે પછી તાંડાં આજીઆજીના મુસલમાનોએ ત્રાસ મેળવ્યો તેથી તાંડાંના નાગરો ચાંપાનેર આવી રહેલા.

ભિક્ષુક કેહેવાયા. એઓ એક ખીજની દક્ષણા લે તેમ ગૃહસ્થની પણ લે; ગૃહસ્થ, ભિક્ષુકની ન લે. અસલ આહારો કાષ્ઠ વાણિયા વગેરેની દક્ષણા લેતા નહીં, પણ હાલ સહુની લે છે તે કેટલાક આહારો તો વાણિયાને-શુભાશુભ કર્મ કરાવે છે.-પણ એ કારણ માટે સુરતમાં એ વર્ગ જે કુંકણાને નામે ઓળખાય છે તેમાંનો-કાષ્ઠ ઠાંકડા વર્ગમાંનાને કન્યા દે છે (કવચિત જ બને છે) તો તેને કેટલોક દંડ આપવો પડે છે. જેમ ભિક્ષુક વર્ગમાં દવે, પંડ્યા હોય છે તેમ ગૃહસ્થ વર્ગમાં હાલ નથી-કેમકે તેઓએ વેદશાસ્ત્રના અધ્યયન મુકી દીધાં છે.

૭. આજકાલ જીવાનિયા ગૃહસ્થો ભિક્ષુકને નીચા સમજે છે, પણ કુળધર્મ જોતાં તો તેઓ કર્મબ્રહ્મ છે માટે તેઓ નીચા. દુનિયાદારીની સાહીતી જોતાં અને શ્રીમંતાઈ જોતાં ગૃહસ્થો, આહારો કર્તો વેહેવારમાં ઉંચા ખરા. પણ એ વિચાર મારે કરવાનો નથી. વૃદ્ધ નાગરો હજી ભિક્ષુકને પોતાના પૂજ્ય સમજે છે. હાલમાં આહારો આગળની પેઠે ગૃહસ્થના ઉપર ઝાઝો આધાર રાખતા નથી; તેઓએ પણ પોતાનાં પૂર્વના ધંધા છોડીને સંસાર ઉઘમે વળગવા માંડ્યું છે. હવે ગૃહસ્થ ને ભિક્ષુક એ ભેદ રાખી માંહોમાંહે કુસંપ વધારવો, એક ખીજને કન્યા ન આપવી આદિ લઘ્વ વાતોના પ્રતિબંધ પાળવા અને તેથી થતાં તુકશાન ખમવાં એ શહાણા ને ચતુર નાગરોને ઘટતું નથી. હું કહેવાઉં તો છઠ્ઠી ભિક્ષુકનાગર પણ મેં ભિક્ષુક થોડીક જ કીધીછ. હું ઉત્તમ પ્રકારની ગૃહસ્થાઈમાં ઉછર્યોછ. મારા વિચારમાં આમ છે કે ગૃહસ્થે પોતાની માની લીધેલી મોટાઈ મુકી દેવી અને ભિક્ષુકે પોતાની ભિક્ષુકીનો હક અને હલકી રીતભાત છોડી દેવી-એ બંનેએ પરરપર કન્યાઓ આપવી લેવી-એક જ શહેરમાં નહીં પણ બધે ઠેકાણે ઘણોક સુધારો પણ દાખલ કરવો કે જેથી નાગરની સ્થિતિ ઘણી જ ઉંચી પંક્તિની થાય. કુલ ગુજરાતી લોકની નાતોમાં નાગરની નાત, કુળ, રૂપ. આચાર, વિદ્યા, પદ્ધતિ, ચતુરાઈમાં સહુથી શ્રેષ્ઠ મનાઈ છે તે મનાય છે. (એ વિષે વધારે કાષ્ઠ ખીજે પ્રસંગે બોલીશ.)

ઉપરની લાંખી હકીકતને મારી સાથે થોડો સંબંધ છે, માટે લખવી તો જોઈએ નહીં, પણ ગુજરાતી આહારોમાં ઘણા ઘણા જાણ પ્રચલિત વગેરે શું છે તે જાણતા નથી, તેઓને જણાવવા માટે અને મારી નામ સંબંધી કેટલીક જાણ જે મને મેદનવધી થઈ છે તે મારા નાતીલાઓને કેહેવા માટે ઉપત્તો વિસ્તાર કર્યો છે. ખાટી, નાગર દાખલ મારી મોટાઈ ખતાવવાને કર્યો નથી.

વિરામ રંજે

ધરડાં વડિલો ને માળાપ

મારા પ્રપિતામહ-આપના દાદા નારાયણ દેવે એણે વેદ યોજ્યો બણીને પંચકાવ્યથી વ્યુત્પત્તિ સારી કરી લીધી હતી. એ મંત્રશાસ્ત્ર બણ્યા હતા ને શ્રૌતકર્મ સારી પેઠે બણતા. એણે અગ્નિહોત્ર લીધું હતું. દિનમણિશંકર શાસ્ત્રી આદિ લઘ ન્યાતના ધરડાઓ હજીએ કહે છે ને માહારા આપ પણ કહેતા કે નારાયણ દેવેની પાસે સિદ્ધિ સરખું કંઈ હતું. એક વખત પોતાના છોકરાનાં લગનની ન્યાત પકવાને કીધી, તેમાં એક ન્યાત (આસરે ૩૦૦ માણસ) જમાડાય એટલું પકવાન કીધું હતું. પકવાનના ઓરડામાં ધીનો દીવો પડદામાં અખંડ રાખ્યો હતો ને પોતે તેમાંથી પકવાન આણી પીરસનારને આપતા. ધરનાંને કહ્યું હતું કે તમે કાંઈ દીવો જોશો નહીં; ને એ પ્રમાણે એક દહાડાની ન્યાતની સામગ્રીમાંથી ત્રણ ન્યાત જમી. પછે સરવે વિસ્મય પામ્યા. પણ પછી કેટલાએક જણે તેની સ્ત્રીને ઉસકેરીને એની પાસ તાળું ઉઘડાવ્યું; માંલ જઈને બાઈએ જોયું એટલે દીવો ગુલ થયો ને પછી કાંઈએ કંઈ દીધું નહીં.

એ નારણ દેવે પોતાનો આવ્યો ગયો ખરચ યજમાનની સાલ્વતાથી કાઢાડતા.

એને ત્રણ છોકરા-પુરુષોત્તમ, વિશ્વોત્તમ અને નરોત્તમ. વિશ્વોત્તમ પરણ્યા હતા, પણ તેને સંતાન થયાં નહોતાં. નરોત્તમને બે સંતાન થયાં- એક છોકરો કીકાભાઈ અને એક છોકરી શિવગવરી, પણ એ બે મરી ગયેથી નરોત્તમનો વંશ પણ પરવાર્યો છે. હવે મ્હોટા જે પુરુષોત્તમ, -મ્હારા આપના આપ તેને વિષે નીચે પ્રમાણે:-

મારા પિતામહ-આપના આપ પુરુષોત્તમ દેવે દશમંથપાઠી હતા-દશ ગ્રંથ એટલે સંહિતા આખી, પદ, ક્રમ, છ અંગ (શિક્ષા, સૂત્ર, અષ્ટાધ્યાયી, નિરૂક્ત, છંદ ને જ્યોતિષ) અને બ્રાહ્મણ. ત્રણ વૃત્તિ કૌમુદી અને પંચકાવ્ય બણ્યા હતા તેથી એને બાષાવ્યુત્પત્તિ ઘણી જ સારી હતી. એણે કાંઈ અમુક શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો નહોતો. તો પણ એ, ભાગવતાદિ પુરાણો યથાર્થ યથાસ્થિત વાંચતા. પિંગળશાસ્ત્ર સારી પેઠે સમજતા, પણ કંઈ કવિતા કરતા નહોતા. એને પિંગળની સમજ હતી તે આટલાપરથી માલમ પડે છે કે છંદ રખાઈને એ અંગ તેનો પાઠ તો એને હતો જ ને સંસ્કૃત બણેલા એટલે તે સમજતા, અને વળી ભદ્રશંકર દીક્ષિત જે સંસ્કૃત પિંગળશાસ્ત્ર કહેવાતા તે એના પરમ રનેહી હતા. એના બાળબોધ અક્ષર હતા-એના હાથનાં લખેલાં પુસ્તકો ઘણે ઠેકાણે હજીએ વંચાય

એ પોતાનો ગુજરા વેદિયા એટલે કર્મકાંડ કરાવી, લેખક એટલે લોકોનાં પુસ્તકો લખી અને પુરાણો વાંચી કરતા. વળી ત્રણ હજારની કિંમતનાં ધરો હતાં, તેનું ભાડું પણ રૂપિયા સોએક વરસ દહાડે આવતું, એમ સહુ મળીને રૂપિયા ત્રણસોએકની વરસ દહાડે એને પેદાશ હતી.

એની સ્ત્રી ગૌરીવહુને (પિયરનું નામ ધનકુંવેર) અધરણીનો જ્ઞેશંકર નામનો એક છોકરો અવતર્યો હતો, પણ તે પાંચ વરસનો થઈને મરી ગયો હતો. એને ત્યાર પછી ધણે વરસે ત્રણ છોકરા થયા, તેમાં પહેલા ઇચ્છાશંકર, બીજા વેણીશંકર અને ત્રીજા મહારા બાપ. ઇચ્છાશંકર સંવત ૧૮૫૬ માં જન્મીને ૧૯૧૦ ના ભાદરવા વદ પાંચમે અને વેણીશંકર ૧૮૫૯ માં જન્મીને ૧૮૯૨ માં ગુજરી ગયા છે. વેણીશંકર સંબંધી હું કંઈ જાણતો નથી, પણ એટલું સાંભળું છઉં કે એ બે વાર પરણ્યા હતા ને એને કંઈ સંતાન થયું નથી. ઇચ્છાશંકર કાકા સ્વભાવે ધીરા અને માયાળુ હતા, અને દુનિયાદારીમાં ધર નાતનો વહેવાર સારી રીતે જાણતા. એણે ઋગ્વેદ-સંહિતા આખી ભણી હતી. પણ સરકારમાં ટળાટાંની નોકરી કરી પોતાનો સંસાર ચલાવતા-એને હાલ વિધવા સ્ત્રી બે છોકરા ને એક છોકરી છે.

પોતાના ત્રણ છોકરાનાં જનોઈ દેવાને વાસ્તે પુરુષોત્તમ દેવેએ મુંબઈ, ભાવનગર અને વડોદરે એ ત્રણ ઠેકાણે વેદનાં પારાયણ કર્યા હતાં તથા પુરાણો વાંચ્યાં હતાં ને એ રીતે રૂપિયા હજારેક એને મળ્યા હતા. એનો સ્વભાવ એવો હતો કે કાર્ય પડે ત્યારે જ દ્રવ્યને માટે દેશાંતર કરવું, બાકી તેને રાત્ર દિવસ કુટુંબમાં બેસી વેદ ભણ્યાં કરવાનો અને પુસ્તકો લખ્યાં કરવાનો ચાલ હતો;-(બે કલાકમાં ૭૫ શ્લોક સારે અક્ષરે લખતા). ધરમાં સુમાર વનાનાં પુસ્તકો હતાં તે બધા મહોટી આગમાં બળી ગયાં છે.

પોતાના ત્રણ છોકરાને પરણાવતાં રૂપિયા છ હજાર જોઈતા હતા, તે પોતાની સાળીની છોકરીના છોકરા અમરીતરામ ઉરડે બાણજીભાઈ જે શ્રીમંત હતા તેની પાસથી પોતે કરજે લીધા હતા.

પુરુષોત્તમ, ગૌર વર્ણ દહીયાટીના અને તેજસ્વી હતા; ધરમાં ધરણ્યાંગાંડાં તો થોડાં જ, પણ અત્રનો સંગ્રહ પુષ્કળ રહેતો હતો. છોકરાંએને ભણાવવા પછવાડે ધણો જ શ્રમ લેતા. શાંત સ્વભાવ, કુટુંબ ઉપર પ્રીતિ, સંતોષ અને ગરીબ છતે ધણો ટેક એવા એ હતા. એનો ટેક એવો હતો કે કોઈ વેદપુરાણ સાથે આમંત્રણ કરતું તોજ જતા, બાકી કોઈની ખુશામત કરતા નહીં. એના ટેકનો એક દાખલો એવો છે કે એક વખત એ

ખાલાજીનાં દરશણ કરીને શ્રીમંત ત્રવાડીને સ્હેજ મળવા ગયા હતા; ત્યાં કોઈએ ત્રવાડી પાસે એની મશ્કરી કરાવી કે કેમ દેવેજી નહોતરૂંખોતરૂં પકવવાને આવ્યાછ કે? ત્યારે દેવેજીએ જવાબ દીધો કે હા, મહારાજ. ને પછી તે કોઈ દહાડો ત્રવાડીને ઘેર તો શું પણ ખાલાજીના દરશણ કરવાને પણ ગયા નહીં. ત્રવાડીને ઘેર ઘણાં ઘણાં કર્મકાંડ થતાં ને તે દેવેજીને ખોલાવતા પણ દેવેજી જતા નહીં. એને પાર્થિવપૂજનનો નિયમ હતો.

એ પુરુષોત્તમ દેવેએ સંવત ૧૮૮૪ ના કારતક વદ ૬ ઠે ૬૨ વરસની ઉંમરે દેહ છોડી.

એની સ્ત્રી મારી પિતામહી બાપની મા ધનકુંવર અથવા ગૌરીવહુ વિષે ઝાઝું જાણ્યામાં નથી—એટલું જ કે એના બાપ ગણપત દીક્ષિત હરીવસી દેસાઈના બાપ સગરામવસીના આશ્રિત હતા, જેથી તે પોતાનાં બહેનભાણુજીને વખતે વખતે મદદ કરતા. એ વડીઆઈ, વડવા પછી ૪-૫ વરસે ૫૫ વરસની ઉંમરે સંવત ૧૮૮૮ ના સાલમાં ગુજરી ગયા. એઓની પ્રકૃતિ સંતોષી, શાંત અને હેતાળ હતી.

મારા માતામહ-માના બાપ ઓચ્છવરામ બ્રાહ્મણની વૃત્તિ રાખતા. એનું ગોત્ર બૈજવાપસ હતું. એ સંવત ૧૮૮૩-૮૪ માં સાઠેક વરસની ઉંમરે ગત થયા છે. એ ગાંધ જાણતા. એના ભાઈ દુલ્લભરામ જે મારી માને ને મને મુંખાઈ લઈ જતા અને તાંથી લાવતા તેને હમારી દાઝ બહુ હતી. આહા! એની સાથે જરે હું બાળપણમાં ઓટલે બેસતો તારે તેની ઘડપણની આમડી જોઈને અને તેની વાતો સાંભળીને મને કેવા આનંદ થતો!

મારી માતામહી-માની મા ઇચ્છાલખમી ધણી ગરીબ અને હેતાળ હતી.

મારા પિતા લાલશંકર સંવત ૧૮૬૪ ના પોષ સુદ ૯ મે જન્મ્યા હતા. એ બાળપણમાં શરીરે ગેટકીજેવા, ગોરા, ચપળ છતે શાંત અને ડાઘા હતા. પાંચ વરસે એને ઉપવીત સંસ્કાર થયો. પછી વિદ્યાભ્યાસ કરવા માંડ્યો તે ૧૭ વરસ સુધી-દરમીઆનમાં એ બે આઠા ઋગ્વેદ સંહિતા, ત્રણવૃત્તિ સારસ્વત, ચાર સર્ગ રઘુવંશના, એક સર્ગ કુમારસંભવનો અને સ્ત્રીપ્રત્યય સુધી કોમુદી એટલું શિખ્યા ને પોતાના બાપ જે લઘીયાનું કામ કરતા તે પ્રમાણે એ પણ લખતાં શિખ્યા ને ૧૮ વરસની ઉંમરે ચકલે બેસી લોકનાં દીપણાં લખતા. ઓગણીસમે વરસે સંવત ૧૮૮૩ ના મહાસુદ ૫ મે પ્રરણ્યા અને પરણ્યા પછી તરત જ વૈશાખ મહિનામાં એને મુંખાઈ નોકરી થઈ. આવી રીતે કે સરકારની તરફથી કપતાન (પગવાડેથી કરનલ) જેરવીસનાં ઉપરીપણાં નીચે નિજાજોને વાસ્તે ગ-ગો

છપાવવાનું કામ ચાલતું હતું તે વખત હમણાંની પેઠે ટૈપનું કામ ચાલતું નહોતું પણ શીલા છાપાથી અન્ય છપાતા, એને સાફ સારા અક્ષર લખનારા જોઈતા હતા. દક્ષણી લહિયાઓ તો હતાજ, પણ ગુજરાતી ભાષા સમજીને લખે એવા તે નહોતા, માટે જેરવીસે સુરતની અદાલતના જડજ મિસ્તર જોન્સને લખ્યું હતું કે સુરતમાં કોઈ સારા લહિયા હોય તો તેને અહીં મોકલવા. એ ઉપરથી અહીં અદાલતમાં જોન્સે લહિયાઓની પરીક્ષા લીધી હતી. એ પરીક્ષામાં લાલશંકરને પણ એની મસીઆણુ ખેનના છોકરા ભાણુજીભાઈએ (જેને હમારા કુટુંબની દાઝ હતી ને જેણે ઘણા ઉપકાર કર્યા હતા તેણે) ઉસકેરીને મોકલ્યા હતા. અસલના લહિયાઓના અક્ષર-જાડા ને લાલશંકરની કત્તમ અસલથીજ સાફ ને પાતળી તેથી દશ ઉમેદવારોમાં એ પસાર થયા ને પછી જોન્સને તીસને પગારે મુંબઈ જવાનું કહ્યું. મારા દાદા તો ખાટલાવશ હતા. પણ મારી દાદીએ મારા બાપને મુંબઈ જવાની ના કહી. ભાણુજીભાઈએ મહેલું માર્યું કે તમો ત્રણે ભાઈના જનોઈ લગન વગેરેના ખર્ચના રૂપિયા ૬૦૦૦) મેં તમને કરજે આપ્યા છે તે પાછા કહારે અદા કરશો? માટે નોકરીને સાફ આનાકાની ન કરો. એ બોલવું લાલશંકરને બહાડી નાખ્યા સરખું લાગ્યું ને પછી તરતજ નિકળ્યા. મુંબઈમાં એક વરસ સુધી ૩૦ ને પગારે ને બીજાં બે વરસ સુધી ૪૫ ને પગારે નોકરી કીધી. પછી એ કારખાનું સરકારે પુતે લઈ જવાનું ઠેરવ્યું. જેરવીસે લાલશંકરને ૬૦ ને પગારે પુતે આવવાનું કહ્યું, પણ માએ ના લખી તેથી તે પુતે ન ગયા. જેરવીસે ઘણું સાફ સરટિફિકેટ અને રૂ. ૧૩૫) ધનામ આપ્યું. સરટિફિકેટમાં તે લખેછ કે “લાલશંકર ગુજરાતી ને બાળભોધ અક્ષર ઘણા જ સુંદર લખે છે.”

પછી લાલશંકર ત્રણ વરસ સુરતમાં રહ્યા. અહીં બાંધ મેં હાલ ખરીદ કીધીછ ને જ્યાં અસલ ભાણુજીભાઈનું ઘર હતું ત્યાં તે સવારથી તે સાંજ સુધી બે કલાક ભોજનવિશ્રાંતિનો સમય કહાડી ત્રણ રૂપિયે હજાર એ લેખે નિત ૧ રૂપિયાનું નિયમ પુરઃસર કામ કરતા.

સરકારે પુતેથી છાપખાનું કહાડી નાખ્યું ત્યારે અધુરાં રહેલાં પુસ્તકો મુંબાઈમાં લોકાનાં છાપખાનાંમાં છપાવવાને મોકલ્યાં—એ પ્રસંગે એને તેડું આવ્યું. લાલશંકર પાછા મુંબઈ ગયા ને બે વરસ સુધી ૩૦ ને પગારે રહ્યા.

એવામાં મુંબઈની સદર અદાલતમાં રૂ. ૧૫ ની કારકુનની જગા નિકળી તેને માટે લાલશંકરે અરજી કરી અને પછી સને ૧૮૭૫ ના જાનેવારીની ૭ મી તારીખથી ત્યાહાં રહ્યા. ૨૦-૨૫ નો પગાર થયો ને ૨૨ મી ઓક્ટોબર ૧૮૫૭ થી ૩૦ નો થયો.

ધડપણ ને નખલાઈને લીધે કામ કરવાને અશક્ત થયાને લીધે સને ૧૮૬૩ ની ૭ મી ફેબ્રુઆરીથી લાલશંકરે મહિને રૂ. ૧૦ નું પેન્શન લીધું. પેન્શન લીધા પછી તે સપ્ટેમ્બરમાં સુરત આવી રહ્યા. અહીં નખલાઈ વધી ખાટલે પડ્યા. સનેપાત થયો અને અંતે તે ચાર દહાડા અવાચક રહીને સંવત ૧૯૨૦ ના પોષ સુદ ૧૦ મે સને ૧૮૬૪ ની ૧૮ મી જાનેવારીએ ૫૬ વરસની ઉંમર પુરી કરીને ખીજે દહાડે મુક્ત થયા.

ઉદ્યોગમાં લાલશંકર જેવો કાંઈ ગુજરાતી તો મારા જોવામાં આવ્યો નથી. એ ચાર વાગતે નિત ઉઠતા, ઉઠીને લોકાના છાપાખાનાનું લખવા બેસતા તે નવ વાગતા સુધી-એ દરમિયાનમાં મારી મા રસોઈ તૈયાર કરતી તે જમીને ખરાખર દશ વાગતે ઉતાવળી ચાલથી ૧૫૫ મૈલ ચાલી અદાલત જતા. ઓશીસમાં ૬ વાગતા સુધી કામ કરતા. ત્યાંથી ઘેર આવતાં રસ્તામાંથી ઘરને સાડી સોદો ખરીદ કરતા. ઘેર આવી ૮૫ વાગતા સુધી છાપાનું લખતા, પછી જમતા, પછી કલ્લાકેક પુરસદમાં ગાળી પાછા લખવા બેસતા તે ૧૧-૧૨ વાગા લગી. જો કે છાપાનું લખવાનું સાવચેતી ને ધીરજનું છે તોપણ પોતે મળવા આવે તેની સાથે અને મારી મા તથા મારી સાથે વાતો કરતાં જતાં સામું લખાણ સમજીને ઝડપથી લખ્યાં જતા. બાળબોધ અક્ષરનાં મોટાં ૪ પ્રકારો એક રૂપિયો અને ગુજરાતી ૬ પ્રકારો એક રૂપિયો એ લેખે લખતા. અરે એના હાથનાં લખેલાં પુસ્તકો ઘણાં જ છે. એના જેટલું કોઈ લલિયાએ લખ્યું નહીં હોય. મુંબઈમાં ત્રણ ચાર શીલાછાપખાનામાં જેટલી ગુજરાતી ચોપડીઓ જેટલી વાર છપાઈ છે તેમાંની ઘણીએક એના જ હાથની છે. જેરવીસના છાપખાનામાંથી નિકળેલાં એના બાળબોધ અક્ષરવાળાં પુસ્તકો બહુ જ છે-એ સિવાયે ખીજી ઘણી પોથીયો-ભાગવત, ચંડીપાઠ, આદિ લઈ જે છપાઈ જ નથી.

શિક્ષામાળા પુસ્તક ૨ જમાં ત્રિકોણમિતિનો વિષય જે ઝીણો બાળબોધ અક્ષર છે તે એનો પહેલો લખેલો. એના સહુથી સરસમાં સરસ બાળબોધ અક્ષરવાળાં પુસ્તકો ગુજરાતી વિદ્યા ઉદ્દેશ લાલ ને સંતોષ અને મરેઠી ઉમાર્ગનનું ખીજ ગણિત છે. ગુજરાતી અક્ષરવાળાં પુસ્તકોમાં ભૂગોળવિદ્યા (ઝીણા અક્ષરની), પહેલી છપાયેલી સંસાર ચોપડી અને મંડળી મળવાથી થતા લાલનો નિબંધ,^૧ પિંગળ પ્રવેશ પહેલી આવૃત્તિ ને રસપ્રવેશ^૨ પણ એના જ લખેલા છે. મેં એના બાળબોધ અક્ષરનો

^૧ ૧ આ નિબંધ સરકારી નર્મગદ્યમાં છપાયો છે.

^૨ ૨ પિંગળ પ્રવેશ અને રસ પ્રવેશ નર્મકવિતાના પાછલા ભાગમાં છપેલા છે

સરસમાં સરસ નમુનો રાખવાને સુનેરી કાગળ ઉપર ચંડીપાઠ લખાવ્યો હતો જે તેણે મોટી ધીરજથી ને સફાઈથી મોટે અક્ષરે લખ્યો હતો—પણ એ પોથી ડાકટર ભાઉ દાજીની નજરે પડેથી એણે પોતાની લાઇબ્રેરીમાં રાખવાની ઈચ્છા દેખાડીને લઈ લીધી—હું ધણી જ દલગીર છઉં કે તે તેની પાસે પણ ન રહી—પુઠું કરાવવાને ડાકટરે બહાર કઢાડી હતી એવામાં કાઈ ચોરી ગયું. લાલશંકર કહેતા કે ‘હમારા જેવીસના ખાતામાં એક દક્ષણી લઈયો હતો તેના જેવો તો મુંબઈ પ્રેસિડેન્સીમાં નહોતો ને તેના પછી તો હું એક રહ્યો છઉં, પણ હવે અવસ્થાથી અક્ષર ઊતરી ગયા છે ।

એટલા ઉદ્યમની સાથે ધર ચલાવવાની કાળજી રાખતા. મારી માએ બે વરસ ખાટલો ભોગવ્યો તેની ખટપટ કરતા. એ જરે સુરત રહેતા તારે છાપખાનાવાળાના આગ્રહથી સુરતથી કાપી લખી પોસ્ટમાં મોકલતા. લખ લખ લખ એજ એનો ઉદ્યોગ.

એટલો ઉદ્યમ જોઈને લોકને એવું લાગશે કે તે લોભી હતા, પણ નહીં. ધરમાં કુટુંબને સારી હાલતમાં રાખવાને માટે, પરોણા દોસ્તોની ખાતર કરવા માટે અને ન્યાતમાં ઉજળા કહેવાતા હતા તે તેવા હંમેશ કહેવાઈએ એટલા માટે અને અંદર તો પોણું હતું માટે એને ઉદ્યમ કરવો પડતો—તેમાં વળી ડાહ્યો દીકરો દેશાવર ભોગવે તે પ્રમાણે છાપખાનાવાળા એના જ અક્ષર પસંદ કરતા તેથી તેઓ એને જ મહેનત આપતા—આપુ હરશેઠ દેવલેકરે તો ખરી જ ભક્તિ દેખાડી—કે એના સુવા પછી કોઈ ગુજરાતી પુસ્તક ખીજની પાસે લખાવી છપાવ્યું નથી.

સદરઅદાલતમાં રહ્યા છતાં એણે વકીલ મુનસફની પરીક્ષા ન આપી, તેનું કારણ એ કે તે તરતના લાભને વધારે જોતા, અને વકીલ થઈ ખુશામતને તથા મુનસફ થઈ ઉપરીના ઠપકા સાંભળવાને ઈચ્છતા નહીં. તેઓ કહેતા કે ‘લોકો સરકારી કામદારોને માન આપે છે પણ તેઓને ટાપીવાળાઓના કેટલા ઠપકા સાંભળવા પડેછ તે હમેજ જાણીયેછ.’ ‘ઇશ્વરે મારાં કાંડાંમાં જોર મુક્યુંછ એટલે મારે નયિંતથી રળવાનું છે; મોટા કામમાં હાથ લાલવાથી કેટલીક નીતિને આવે મુકવી પડેછ.’

એક વખત વિદ્યારામ શિરસ્તેદારે લાલશંકરને કહ્યું કે ‘મારું એક પુસ્તક લખવું છે તે ઘેર આવીને લખો.’ મારા બાપે જવાબ દીધો કે ‘ઘેર આવીને તો નહીં લખું, મારે ઘેર લખું’ એ અને ખીજે કેટલેક પ્રસંગે સ્પષ્ટ ભાષણ કરેલું તેથી તે શિરસ્તેદાર મનમાં નારાજ હતો ને ઊંચે પગારે વધવા દેતો નહીં. પણ જીનો, પુક્ત ને હોશિઆર કારકુન પડ્યો એટલે તેનાથી તેને કઢાડી મુકવાયો નહીં.

લાલશંકર સહુને જ ધ્રીરી સલાહ આપતા-શાંત રીતે તડ ને બડ જવાળ દેતા-તેમ જોવારમાં પણ ધણા ચોખ્ખા રહેતા. પોતાના ધરખરચનો હિસાબ લેતા-રૂપીઓ પેટી ઉપર મુકાવી કાપી આપતા-દુનિયાદારી સમજતા.

જેરવીસનાં ખાતાંમાં હતા તારે ઘેર ખીજાઓનું લખતા નહીં, પણ ચાકરી કરી આવ્યા પછી પોતાના મિત્ર રણુઝોડદાસ ગિરધરભાઈ, ખીમજીમટ અને કેટલાક દક્ષણીઓ સાથે જેસી આનંદ કરી બહાર જતા-ગાયન હરિકથા વગેરે સાંભળતા; તેમ સુરતમાં ત્રણ વરસ રહ્યા ત્યારે પણ રાતે કામ કરતા નહીં; દોસ્તદારોમાં મહાલતા-પણ સવારથી તે સાંજ સુધી કોઠાને મળતા નહીં-ન્યાતમાં જમવા પણ જતા નહીં, એવા નિયમસર કામ કરનારા હતા. પણ જે દહાડેથી સદર અદાલતમાં ૧૫ ને પગારે રહ્યા ત્યારથી ધણીજ મહેનત કરવા માંડી. સને ૧૮૬૦ થી મેં એમને લખવાની ના કહી, ને એઓએ પણ લખવાનું બંધ રાખ્યું.

એ સંસ્કૃત સમજતા; કંઈ કંઈ બોલી પણ જાણતા. દક્ષણીઓના સહવાસથી મરેડી પણ બોલી લખી જાણતા-નિશાળ સંબંધી ધણાખરા પુસ્તકો પોતે લખેલાં એટલે તે સંબંધી પણ થોડું ધણું જાણતા. ને શુજરાતીમાં તો નિપુણ હોય તેમાં નવાઈ જ શી? અહા! એની કાગળ લખવાની રીતથી તો અવધિ. જેમ અંગ્રેજોમાં પોપ, જૈરન ને કાઉપરના કાગળો વખણાય છે તેવા જ એના કાગળો હતા-અફસોસ તે મેં ફાડી નાખ્યા છે! એવા કાગળોની બાપા કેવી સરળ ને શુદ્ધ! ને મતલબ દુનિયાદારીની શિખામણ આપતી ને સંસ્કૃત શ્લોકથી ભરેલી! હું ખરેખર કહું છું કે મારાથી તેના જેવા કાગળો કામ કાળે લખાવાના નથી. એના મારી મા ઉપર ને મારી માના એના ઉપર લખાયલા ત્રણ ચાર કાગળો મારા વાંચનામાં આવેલા. તેની ખુખી શું?—કેવો પ્યાર! કેવી નીતિ! મારા ઉપર જે એના કાગળો, તેમાં કેટલી નરમાસ, કેટલો પ્યાર, ને કેટલી શિખામણ! ઓ ભાઈ! તમારી તો મને ખોટ જ છે. જારે હું સુરતમાં ત્રણ વરસ રહ્યો હતો ને મારી મા મરી ગઈ હતી તે વખત જારે પોતે મુંબઈમાં એકલા હતા ને જારે માધવાનજની ચોપડીને ઉતારે કરતા હતા, ત્યારે માધવને દેશનિકાલ થયેથી તેના બાપે જે રુદન કીધું છે તે વાંચતાં તેને ધુનરી છુટી હતી ને હાથમાંથી ક્લમ પડી ગઈ હતી ને પોતે પણ પડી ગયા હતા; એ બનાવ જે તેણે મને કાગળમાં આખેહૂબ ચિતરી મોકલ્યો હતો તે મને હજી સાંભરે છે. મળદાસની ચોપડીઓની પ્રસિદ્ધિ કરવાનું થોડુંક માન એને પણ છે. મેણે જ, બાપુ હરશેઠ દેવલેકર છાપખાનાવાળાને સલાહ આપી હતી કે એ

જેના ધરમાં પોતે ભાડે રહેતા તેના ધરમાં હાથની લખેલી હતી તેની પાસે બહાર કહડાવી-એવી સરતથી કે એક છાપેલી ચોપડી તેને આપવામાં આવશે. પોતાને પિંગળનું જ્ઞાન નહીં તેથી પ્રત પ્રમાણે જ નકલ કર્યા કીધી.

એને પુસ્તકોની સંભાળ રાખવાની બહુ કાળજી હતી. હમારા ધરડાના ધરમાં સુમારવનાનાં સંસ્કૃત પુસ્તકો હતાં. જેની તેણે વર્ગ બાંધી ટીપ કરી હતી; પણ હાથ મોટી આગે તેનો સંહાર કરી નાખ્યો.

એને ગુજરાતી કવિતા ઉપર લક્ષ નહીં પણ ગાયનમાં સારી સમજ હતી. પોતે પણ સાથે ગાતા-એ વેળાએ એવી તો મજાહ કરતા કે કંઈ કલાની જ વાત નહીં. એણે સુરતના વિજયાનંદને સારી પેઠે સાંભળેલા અને ભીમાનંદ ગવૈયો, જે એનો સગો ને સ્નેહી, તેની સાથે પણ થોડા ફરેલા-ને નાનપણમાં બહુ સાંભળેલું. જે દાહાડેથી મેં કવિતા કરવા માંડી તે દાહાડેથી એને કવિતા સંબંધી જ્ઞાન સાઈ થવા લાગ્યું ને પછી પોતાના આનંદને માટે મારી જ કવિતા વાંચતા, ને કહેતા કે “ભાઈ તારી કવિતા વાંચવાથી રોવું આવેછ; પણ પછી બહુ સુખ થાયછ.”

સુધારાવાળાઓના વિચાર તેને ખરેખર ગમતા હતા-પણ કહેતા કે ‘હમણાં બહાર પડવાનો વખત નથી. ધણા દહાડા થયાં એટલે એની મેળે ચાલશે.’ જાતિભેદ વિષે કહેતા કે ‘રૂપ જણુ જુદા પડે તો તું સામેલ થજે.’ મારા પુનર્વિવાહ તરફના વિચારો ઉપરથી કેટલાક લોકો એને મ્હોડે મારી નિંદા કરતા તો તેઓને તે જવાબ દેતા કે ‘ભાઈ! જેવો જોનો વિચાર; તે કહેછ તે ખોટું શું છે? તે તો મને પણ કહેછ કે તમે પુનર્વિવાહ કરો.’ એઓ બુદ્ધિવર્ધક સભામાં આવતા-હું બાપણુ કરતો તે પોતે સામે ખુરસી ઉપર બેસી સાંભળતા. એણે પણ એક વખત સત્ય ઉપર નિબંધ વાંચ્યો હતો, હું આટલો સુધારામાં અગ્રેસર પણ મારાથી તે દુઃખી થતા નહીં.

મારા ઉપર એનો પ્રેમ અતીસે-મનેજ દેખતા-મારી મરજી ઉપરાંત કામ કરતા નહીં, મારાં લખાણની નકલ કરી આપતા ને હું પણ નિબંધ અથવા કવિતા લખીને પ્રથમ એની આગળ વાંચતો ને જાંઠાં હૃદયી જ્યારે ફાંટયો હોઈ તાંઠાં ફેરફાર કરવાની સલાહ આપતા-ને તેમ હું કરતો. મારી ઉમ્મરમાં એણે એક પ્રસંગ સિવાયે કોઈ વખત ઝાંસો સરખો પણ કીધો નથી-એડી બાંધણીનો બોધ કરવા કીધોછ-રે મને દુઃખ થાય સાટે પોતે બીજીવાર પરણ્યા નહીં. મારી ભૂલ, માઈ સાહસ એણે સમજ્યા કીધું ને મારા ઉદ્યોગમાં મને હંમેશા ઉત્તેજન અને સાહતા આપ્યાં કીધાંછ.

એની પ્રકૃતિ પ્રેમાળ, ટેકી, ધીરી, સંતોષી ને રસિક હતી. જેઓ એના પ્રસંગમાં આવેલા તે સહુની જ એણે પ્રીતિ સંપાદન કીધી હતી. નિયમસર ખરચ કરનાર પણ પ્રસંગે હદની બહાર જતા—ન્યાતમાં ઉજળા ને પ્રતિષ્ઠિત કહેવાતા. મારી માંદી માને પગરસ્તે સુરત લખ આવ્યા તેા મિઆનો, આંગડીયા, મસાલ સાથેનો ખરચ રૂ. ૩૦૦) કીધો.

ધણી ધણી વાતો લખવાની છે પણ નિરાંત નથી. એણે ૩૭ વરસમાં ૨૫૦૦૦) રૂપિયા ખરી મહેનતથી મેળવ્યા. તેમાં પોતાના આપનું રૂ. ૬૦૦૦)નું કરજ તેમાં ત્રીજે હિસ્સે રૂ. ૨૦૦૦) પોતાના આપ્યા; પોતાનાં અધરણીનો, મારા જનોાઇનો ને બે વાર લગનનો, મારા અધરણીનો, મારી માના મુઆનો ને મારી વહુના મુઆનો તમામ ખરચ પોતે કીધો. એ મુઆ તારે રૂ. ૫૦૦૦)ની ૪ ટકાની પ્રોમીસરી નોટ, રૂ. ૧૦૦૦)નું ધરણું, બે ગાળાનું એક ધર જેને બંધાવતાં રૂ. ૧૨૦૦ ને સમરાવતાં ૬૦૦, એમ રૂ. ૧૮૦૦ ને બાંધના રૂ. ૨૦૦) ગણીયે મળીને રૂ. ૨૦૦૦) અને ૫૦૦)નો બીજો સામાન એટલો વારસો મારે સારું મુક્યો હતો.

મારી મા નવદુર્ગા જેને સહુ નહાની કહેતા અથવા સાસરેથી રૂકમણીવહુ તે સંવત ૧૮૭૫ના આસો મહિનામાં જન્મી ને ૧૯૦૭ના કારતક વદ ૪ થે તેત્રિસ વરસની ઉંમરે મરી ગઇ. એ ધરકામમાં કુશળ, સુધડ, ઉઘોગી, કરકસર સમજનારી ને સંતોષી હતી. એને લખતાં, વાંચતાં, ભરતાં, સીવતાં ને ગીત ગાતાં સાઈ આવડતું. સ્વભાવ ગરીબ અને મળતાવડો હતો, પણ મને ધાકમાં બહુ રાખતી. એને પોતાનાં ગરીબ સગાંની બહુ દાઝ હતી ને વેળાએ વેળાએ તેઓને લુગડાં વગેરે આપી મદદ કરતી. એ એકલી પડતી ત્યારે પોતાનાં મરી ગયેલાં બહાલાંને સંજારી રડતી. એને પૂજાપાઠનું બહુ ગમતું હતું. કોઇ માગનારને બીજા આપ્યા વિના પાછું કહાડતી નહીં. એક વખત એક ધુતારો બાવો મારા બાપ લખતા હતા ત્યાં આવીને બોલ્યો કે તપખીર સુંઘાડ. મારા બાપે સુંઘાડી ને સુંઘાડી એટલે બાવાએ મ્હોંડામાંથી કુકા કહાડ્યા (સહુ કહેતા કે આંતરડાંના ચુંછળાં), ચોખા લઇને પાણી કહાડ્યું. એ જોઇને મારા બાપ ભોળાવાઇ ગયા ને ધરમાં કહ્યું કે એને એક ધોતીછી ને અંગરખો આપો. મારી મા જે રસોઇમાં હતી તેણે બહાર આવી પેલા બાવાને ધમકાવીને કહાડી મુક્યો. મારા બાપ ભોળાવાય તેવા તેા નહોતા પણ એક તે દહાડે જ કાણુ જાણુ શું થઇ ગયું? એ વાત મને હજી સાંભરે છે! અરે મંદવાડમાં જરે તે મને બોલાવતી ને પોતાનાં દુખતાં પેટ ઉપર માંડે મોટપણનું શરમાતું માથું મુકાવતી ને પછી પ્રેમથી—છેલા પ્રેમથી (ફરી દહાડા આવ્યા નહિ) ધીમાં આંસુ પાડતી તે ચિત્ર હું નથી ભુલતો જો!

એ પ્રમાણે મારા માઆપ સંબંધી થોડી ઘણી હકીકત છે. ખરેખર મારા ગરીબ પણ કુલીન માઆપના સદ્ગુણો વિષે હું જેટલું બોલું તેટલું થોડું છે ને બોલું તે પણ લોકમાં બડાઇ કહેવાય. પણ આ પ્રસંગે હું મારા અંતઃકરણથી ઇચ્છું છું કે જેટલો હું તેઓથી સંતોષ પામ્યો છું તેવો સંતોષ બીજાં છોકરાંઓ પણ પોતાના માઆપથી પામે.

વિરામ ૩ બે

બાળપણ અને શિક્ષણ: સુત્ર ૧૮૩૩-૧૮૪૫

૧૯૧૧

૧. પ્રસવવેળાએ મારી મા (નવદુર્ગા જેને સહુ ન્હાની કહેતા અથવા સાસરેથી રૂકમણી વહુ નામ હતું તે)ને ઘણું દુઃખ થયું હતું. હું જન્મ્યો ત્યારે મારું માથું ઘણું જ લાંબું હતું, તેથી મ્હોરો વિચિત્ર દેખાતો હતો. (હમણાં તો માથું ઘણું જ ન્હાનું ગોળમટોળ જેવું છે.) છ મહિનામાં હું ઘુંટણિયાં તાણતો થયો.

૨. જન્મ્યા પછી દશેક મહિને હું ને મારી મા, માના કાકા દુલ્લભરામ સાથે મુંબઈ મારા બાપ પાસે ગયાં. બીજા વરસને આરંભે મને બોલતાં આવડ્યું. બે વરસ સુધી અન્ન ન ખાતાં દુધ અને ચાટણાંથી શરીરનું બંધારણ રહ્યું.

૩. સંવત ૧૮૬૩ની મ્હોટી આગ લાગી ત્યારે હું મુંબઈમાં હતો. મને બરાબર સાંભરે છે કે ભગવાન કલાના માળામાં હું દિવાનખાનામાં રમતો હતો, અને દયારામ ભૂખણુ નામનો પડોસી વાણિયો બપોરી વેળા બહારથી ઘેર આવી દિવાનખાનામાં આકળો થઈને બોલ્યો હતો કે, “આખું સુરત શહેર બળી ગયું.” એ સાંભળીને બીજા બેરો બાકુતો, જે સુરતનાં હતાં (બાયડા તો નોકરીએ ગયલા) તેઓ તો હાજરી જ ગયાં. “આખું સુરત શહેર બળી ગયું” એ તેના બોલવાનો ભણકારો હજી મને યાદ છે.

૪. સંવત ૧૮૬૪ના વૈશાખમાં સુરતમાં બળી ગયેલાં ઘર બંધાવવાં શરૂ થયાં હતાં તે ૧૮૬૫ની આખરે પુરાં થયાં. એ દરમિયાનમાં થોડાક વખત હું ને મારી મા સુરતમાં હતાં. તે વખત એક પ્રસંગે સામી જાણીયાં રમતાં મારાથી મારા કાકાના નાના છોકરાને પથરો મરાયો હતો, તે ઉપરથી મારી કાકી કંઈ બબડતી હતી, તે સાંભળીને મારી માએ વચ્ચેમાં મને, ઘરમાં લઈ જઈ સારી પેઢે બેસાડ્યો હતો, ને પછી પેટીના કડા સાથે બાંધી દાદર બારીએ તાણુ દઈને તે બહાર ગઈ હતી, હું બુમેબુમ પાડતો હતો. મારી ચીસથી ઘરમાં કામ કરનાર ગોવન ગજનરને દયા આવી ને

બારી ઉપાડી રહી હતી, તેથી તેણે તેમાંથી આવીને મને છોડ્યો હતો. એ વાત હજી મને સાંભરે છે.

એક વખત મુંબઈમાં મેં તેલનું માટલું ફેડી નાખ્યું હતું તે વેળા મારી માએ મને સારી પેઠે માર્યો હતો ને સંજે મ્હારા બાપ આશીસ્થી આવી મા-દિકરાનું સમાધાન કરાવતા હતા, એવામાં હું કંઈ સામું બોલ્યો તે ઉપરથી બાપે પણ મને એક તમાચો માર્યો હતો—એટલે જ પ્રસંગે મેં માર બોધો છે.

૫. પાંચ વરસનો થયા-પછી મારા બાપે મુંબઈમાં ભુલેશ્વર આગળ નાના મહેતાની નિશાળે મુક્યો હતો. તે વેળાએ નિશાળિયાઓને ઘેર તેજા હતા ને ગોળધાણા તથા ઘાણી વેહેંચ્યા હતા; ને છોકરાઓ 'સરસતિ સરસતિ તું મારી માત'ને 'જી મેતાજી સલામત' એમ બોલતા હતા તે મને સાંભરે છે, અને રાતે હમે ચાર પાંચ છોકરાઓ એકઠા મળી ઘાંટા કહાડી આંક ભણતા, તે પણ. સુરતમાં રહેતો ત્યારે ઇચ્છા મહેતાની ને ફકીર મહેતાની નિશાળે જતો.

૬. હું બાળપણમાં નિરોગી હતો, પણ સાતમે વરસે જ મહિના માંદો રહ્યો હતો, તેમાંથી એક વખત મ્હોડામાંથી ને ઝાડા વાટે ઘણા કરમ પડ્યા હતા.

૭. આઠમે વરસે સં. ૧૮૮૭ ના વૈશાખમાં મને સુરતમાં જનોઈ દીધું હતું, એ સંસ્કાર થયા પછી એક પાસથી મેં સંધ્યા, રૂદ્રી અને વેદ ભણવો શરૂ કર્યો ને બીજી પાસથી સરકારી ગુજરાતી નિશાળે જવા માંડ્યું.

વેદ તો હું બાલાજી નામનો દક્ષણી, જે મારા બાપનો સ્નેહી છે, તેની પાસ ભણતો, જે વર્ગ તેની પાસ ભણ્યો ને પછી બીજા દક્ષણી પાસે બાકીના વર્ગો ભણીને એક આઠો પુરો કર્યો. વેદમાં હું એટલું જ ગુરૂ પાસે ભણ્યો જઈ—મને યાદ આવેજ કે મારા કાકાના ઘરમાં કંઈ વ્રત ઉઠવાનું હતું ને મંડળો પુરાયા હતા ને વેદિયાઓ મંત્ર ભણતા હતા, તે પ્રસંગે કોઈએ મને ભણવાનું કહ્યું હતું તે ઉપરથી હું ભણ્યો હતો ને સહુએ મારી ભણણી વખાણી હતી. તે વેળા મારી ઉંમર ૧૦ વરસની હશે.

પ્રથમ હું મુંબઈમાં પાયધાણી ઉપર બાળગોવિંદ મહેતાજીની નિશાળે બેઠો. ત્યાંથી થોડા દાહડા પછી સુરત આવું થયું. સુરતમાં દુર્ગારામ મહેતાજીવાળી નાણાવટમાં નવલશાના કોઠામાં નિશાળ હતી, ત્યાં મેં જવા માંડ્યું. તે નિશાળના ભવ્યપણાનું ચિત્ર હજી મારી આંખ આગળ છે. જગાજ કુમળો ડર ઉપજાવતી તો મહેતાજી કઠુણ ડર ઉપજાવતો કેમ ન હોય? મને મુળાક્ષર સારા ઉચ્ચારથી બોલતાં આવડે તો પણ મહેતાજીને પરીક્ષા

આપતા બહીકથી હને ઠેકાણે અહીં મારાથી બોલાઈ જવાય-એટલા માટે હું સહિનો દહાડો આરાખીમાં પડી રહ્યો. એક દહાડો દોલતરામ વકીલ જે મારી માની ફાઇના છોકરાના છોકરા થાય તે ધણી ચીડાયા કે, છોકરો અચાનક ઉચ્ચાર કરેછ ને મહેતાજી કેમ પાસ નથી કરતા-ચલ હું આવુંછ. પછી તેઓ એક દહાડો મારી સાથે આવ્યા ને મહેતાજીએ હું બોલાવ્યો તો તે મારાથી શુદ્ધ બોલાઈ ગયો ને હું પાસ થયો. આહા, આગળની રીત કેવી સારી ને હમણાંની કેવી હૂસ હૂસની છીછલી છે!

૮. સંવત્ ૧૯૦૦ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૧૨-સને ૧૮૪૪ની ૨૯મી અપરેલે મારાં લગન સુરતમાં સદર અદાલતના શાસ્ત્રી સુરજરામની છોકરી સાથે થયાં.

૯. મને ગુજરાતી અભ્યાસ કરાવવાનું માન બાળગોવિંદ મહેતાજીને જ છે. અને ત્યાંથી હું એલ્ફીન્સ્ટન સ્કુલના પ્રિન્સિપાલ જેન હાર્કનેસની પાસે ગુજરાતીની પરીક્ષા આપવા ગયો હતો-ને સને ૧૮૪૫ની ૬ ફી જાનેવારીએ અંગ્રેજી સ્કુલમાં દાખલ થયો હતો. મને સાંભરે છે કે એક વખત હું સુરતમાં હતો ને સાંભળ્યું કે ઇનામ આપવાના છે, તેથી પ્રાણશંકર મહેતાજીની નિશાળે દાખલ થયો ને બાળમિત્રની ચોપડી ઇનામમાં લઈ આવ્યો.

૧૦. મેં સરકારી નિશાળે અભ્યાસ ૩૧ વરસ કાઢ્યો, પણ તે નિયમ સાથે નહિ. વખતે સુરતમાં હોઉં, ને વખતે મુંબઈમાં હોઉં. મુંબઈમાં પણ કેટલીક ચોપડીઓ ઇનામમાં મેળવી હતી. હું બાળગોવિંદની ઇસ્કોલમાં પહેલા ક્લાસમાં ૧ લો ૨ જે રહેતો.

૧૧. એ વેળા મારા વાંચવામાં આવેલી ચોપડીઓમાં મુખ્ય આ હતી: બાળમિત્ર, નિત્યાનંદ પરમાનંદનું ભૂગોળ-ખગોળ, ઇસપનીતિ, દાદસલીની વાત, પંચોપાખ્યાન, બોધવચન, લિપિધારા અને વ્યાકરણ મહોદ્દ ગંગાધર શાસ્ત્રીવાળું અને ગણિતશિક્ષામાળા પ્રથમ ભાગ.

બ્યારે નિત્યાનંદ પરમાનંદનું ભૂગોળ-ખગોળ અને બાળમિત્ર વાંચતો ત્યારે મારા મનમાં મેદાન ઉપર નવાઈ ભરેલા એક જાતના નિર્માળા આનંદનો ભાસ પડતો-નિત્યાનંદ પરમાનંદમાં વિશેષે ખગોળના પાઠ વાંચતાં અને બાળમિત્રમાં વર્ષના મુખ્ય કાળમાનું ચોમાસુ વાંચતાં, કાંટાનાં ઝાડ વાંચતાં, કુશીનપણું વાંચતાં, ન્હાનાં જશુનું ઓલીયું ઓલીયું રડવું વાંચતાં, અંતિકની વાતમાં રાજનું પ્રૌઢપણું વાંચતાં વગેરે વગેરે.

૧૨. એ સાડા ત્રણ વરસના દરમિયાનમાં જે કે રહેવું મુંબઈ અને સુરત બંને ઠેકાણે થતું, તોપણ મારો લક્ષ નિશાળના પાઠ તરફ ધણો હતો, તેમ ઘેર વેદ તથા બીજી ચોપડીઓ પણ ભણતો. દરરોજ ઉઠતાં

વારને બાળમિત્રના એક પૃથના શબ્દે શબ્દનું બ્યાકરણ કરી જતો ને પછે દાતણ કરતો. મુંઝવણમાં રમવાનું થોડું-ફક્ત સંજો કલ્પાદિક પડોસીના છોકરા સાથે બનતું.

૧૩. મારે દોસ્તદારમાં એક મારી ન્યાતનો પડોસી છોકરો. પરશુરામ કરીને હતો જે મ્હોટપણે ગુજરાતીમાં ઘણુંજ સારું જ્ઞાન ધરાવતો ને જે ઘણા અંગ્રેજીને ગુજરાતી શિખવતો. એજ મારો બાળમિત્ર સાથેજ રહીયે-સાથેજ બણીયે-સાથેજ નિશાળે જમ્યે. એક વખત હમે ઘરમાં કંઈ કંઈક ક્યો હતો તે ઉપરથી પરશુરામના બાપે બાળગોવિંદને કહ્યું હતું ને મ્હોતાજીએ હમને બંનેને એકમેકના કાન પકડાવી સાથે એકઠાં ઉભેસ કરવાનું કહ્યું હતું, જે મને યાદ આવે છે.

૧૪. બ્યારે હું બાળગોવિંદને ત્યાં પહેલા વર્ગમાં હતો ત્યારે મને એક છોકરવાદિયો બહેમ હતો.-કે રાજ નિશાળનું તાણું હું ઉઘાડતો ને આંખ મીચીને પૃથ્વીને નકસો ટાંગેલો હતો ત્યાં જમને પાસિદ્ધિક મહાસાગરમાં સેન્ડવિચ એ બે ટાપુઓ છે તે જગાપર આંગળીઓ મુકતો ને પછી આંખ ઉઘાડતો. જે બરાબર તેજ ઠેકાણે આંગળીઓ મુકતી તો હું જાણતો કે વર્ગમાં પહેલો રહીશ-ને ઘણું ખર્ચ તેમજ થતું.

૧૫. ન્હાનપણમાં મારી તથિયત ધિંગામસ્તીવાળી તોફાની નહીં, પણ કાવકી, તો પણ મરજી મુજબ ન થયેથી મીઠો થઈ ખુણામાં બરાબ ધીમે ધીમે રજ્યા કરું તેવી ખરી-ચ્છીડીને હાથ પગ અદ્રાણું તેવી નહીં. હું માખાપ શિવાય કાઢને દેખું કે શરમાઈ ખુણામાં અથવા માની રહોડમાં બરાબ જતો; બિહકણ પણ હતો. મને માની તરફનાં સર્ગા શંકરિયો કરિને બોલાવતાં.

૧૬. મને બરાબર સાંભરે છે કે એક વખત સુરતમાં હું ને મારી મા (મારા બાપ મુંઝવણ હતા.) મ્હોટી પેટી ઉપર સુતાં હતાં ને એક આસો સુદ ૧ ની રાતે બાર વાગતે હું એકદમ કારમી ચીસ પાડી ઉઠ્યો હતો. મારી મા તરત ઉઠી હતી અને તેણે મને છાતી સરસો આપ્યો હતો. એવામાં મારા કાકા ધચ્છાશંકર આવ્યા હતા, ને તેઓએ મને વિશ્વતિ કરી ચંડીપાહું એકાદ કવચ બણ્યું હતું. પછી મને એવી ખ્હીક કે રાતે ઘરમાં સુઈ નહીં ને પછી મને મારી મા ચારપાંચ રાત જુદાં સગાને ઘેર લઈ જઈ સુતી, પણ ત્યાં પણ તેમજ થતું. એક રાતે હું મારી માની માસીને ત્યાં પરસાળમાં સુતો હતો ને રાતે બાર વાગતે પાણી પીવા ઉઠ્યો. ખાટલામાં બેસીને જોઈ છતાં કાઠ બારણાંની આગળી ફેરવતું હતું ને પછી પાણી પી ઉઠ્યો સુતો કે કારમી ચીસ પાડી ઉઠ્યો. એ ઘરનો માલીક (માસી તો

ભાડે રહેતી હતી) લાલભાઈ જે ગુણીનું જાણતો તેણે આવી કોણ જાણે કંઈ કીધું ખરું-પણ તે વખત દીવીની પાસે મેં એક છડી દીડી હતી. એટલી વાત મને સંભરેછ, પણ મારી ઉમર તે વેળા કેટલી હતી તે મારા જણ્યામાં નહીં. તેની માસીને ત્યાં ખખર કાઢી તો તે બોલ્યા કે ભાઈ, તમોને હજી સંભરે છે? મેં કહ્યું હા, પણ મારી ઉમર કેટલી હતી? તેઓએ કહ્યું કે પાંચ છ વરસની.

૧૭. મને બિહામણાં સપનાં બહુ આવતાં-રે હમણાં આઠેક વરસ થયાં ઝાઝાં નથી આવતાં. મેં મોટપણે રાતે થયેલાં સપનાં જોટલાં રહવારે યાદ રહેતાં તેટલાં લખી રાખવાની તજવિજ કરી હતી-ચોડાંક લખ્યાં પણ હતાં-જાણવાને કે શાથી થાય છે. પણ પછવાડેથી લખવાનું જરૂરી રાખી શકાયું નહીં. 'કોઈ શત્રુ રાખતું લશ્કર મશાત્ર સાથે ને વગાડતાં વાળ' સાથે શહેરમાં બડી ધામધુમથી આવ્યું-રસ્તામાં દીવા દીવા થઈ રહ્યા છ-હોડાહોડ ને ધામધુમ થઈ રહી છ-લોકો વહેણાં બારી બારણાં બંધ કરી દેછ-પેલાઓએ ભાંજેડાં ધુમખળ મચાવી મુક્યું છ ને જમક' છું-આણ વર્તી રહ્યું છ-ધણા લોકો હેબક ખાઈ ગયા છ-છોકરાઓને મારશો મા, મારશો મા, એમ માખાપો કેહ છ-ધરેણાં સંતાડે છ. હું વળી આંખે બન્યો હાથ દબ દબ માની રહોડમાં ભરાઈ જતો જાઉં છ" વગેરે. "સુરત મુંબઈની વચમાંની મજલો કાપનાં સાત પટ્ટીની ખાડી આવે છ-ભૂતડા ભમાવે છ-ખાડીનાં પાણી ભરાઈ જાય છ-કુખી જવાય છ" વગેરે વગેરે. "હાથી મારી પછવાડે છુટ્યો છ ને હું આગળ બહુ બહેબાકજો થઈ ગયછી મુકતાં નહાસું છ-નહસાતું નથી. એવામાં ધારંછ કે કુંદકો મારીને એના મથા ઉપર ચઢી બેસું-એવામાં હાથી છેક જ નજીક આવ્યોછ-હું હેબકથી આંખ મીચી પડી જાઉં છું" વગેરે. પિંગળમાં એક ઠેકાણે 'અંતિ દુષ્ટામતિ નહાસશે મથા' એ જે લીટી લખીછ તે ઉપલા સપનામાં હું હાથીની આગળ મથી મથીને નહાસતો તે ઉપરથી. "તાપીને કાઠે પાછલી રાતે ચાંદરાણાંમાં હું નહાવા ગયોછ-ત્યાં કાઠ કુમળા ગોરા બાળકને જોઉં છું-મને દયા આવે છે તેની પાસે જાઉંછ તે-મ્હોડું મ્હોડું થતું દેખાયછ-એકદમ તે મ્હારી સામું ડોળા કહાડતું રાખસ જેવું ઉભું રહ્યું-હું હેબકથી નીચે પડી જાઉંછ-એટલામાં તે બડકો થઈ ગયું!" મેં ભૂતોની કાળી ભૈરવ વગેરેની સાધનાઓની વાતો બહુ સંભળીછ, તેનાં પણ મને ધણી વાર સ્વપનાં થતાં. મ્હોટે હું રહવારે બારી સંબંધી દલગીરીમાં બેઠો હતો એવામાં પાસે મેં રીચર્ડસન-સિસેકશન દીધું; તેમાંથી આથેલોનો હેલ્થો ભાગ વાંચ્યો હતો તે ઉપરથી રાતે સપતું થયું હતું, તેમાં મ્હાઈ જક્ષ મને ક્યારી નાખતો હતો-બોઆ જતના સાપ જે બેસોનાં

હાડકાં કચરી નાખેછ તે સાંભળ્યું. પછી મેં કહ્યું કે, જા જા, જલ્દી, તું મને મારેછ, તેમાં તહારી શી બહાદુરી?—માર માર—પછી વિચાર્યું કે જે દહાડે જે નિમિત્ત મોત થવાનુંછ તે કંઈ સિધ્ધા થવાનું નથી.” આખ ઉધડી ગઇ, પણ શરીર સંકોચાયતું તટસ્થ થયતું હતું, ને બોલાતું નહોતું.” એવાં એવાં મને બહુ સપનાં આવતાં. હજી પણ કોઇ કોઇ વખત પણ તે દહેશતનાં નહીં—મેં બહાદુરી કરી હોય તેવાં — “નીતિ તુંખી ભવસિંધુને તરાવે” એ કવિતા સપનામાં બહાણુ ડુબતું હતું તે ઉપરથી લખી છે.

૧૮. સુરત અને મુંબઇ વચ્ચે મહાઈ અને મારી માનું પગે રસ્તે આવતું જતું બહુ થતું—શિયાળામાં, હુનાળામાં, ચોમાસામાં—રાતને રસ્તે, કાંઠાના રસ્તે, હમને બહાણુ સદતું નહીં માટે ચાલવાનું જ પસંદ કરતાં અને ગાડીમાં બેસતાં. એ મારી બાળપણની મુસાફરીથી તે વખત મારા મન ઉપર જે છાપ પડેલી હતી તે હજી મને સાંભરે છે. એક વખતે ભર ચોમાસે હું અને મારી માં વલસાડથી ડુંગરી જતાં પોડી ઉપરથી કાદવમાં પડી ગયાં હતાં. ને રાતે ડુંગરીમાં માછીઓનાં ઝુંપડાંમાં પડી રહ્યાં હતાં. ધણીકવાર હમારા સમાગમમાં જે ખીજાં હતાં તેમાંના મરદો રહવારે ને સાંજે પગે ચાલતા અને સેકટાનાં કુલ્લ, ખાખરાનાં પાંતરા, કેરીઓ, આમળાઓ તોડતા. હમે ધરમશાળામાં ઉતર્યા પછી કોઇ જુદા જ સવાદની ખીચડી ને ઘી ખાતાં. ધરમશાળામાં રંધાતું ત્યારે હું હાથમાં સોટી લઇને અહીં તહીં ફરતો ને કુવાપર જઇ બેસતો. સાંજે ગામના પાદરનાં ઝાડોની નમતી શાંભાની અને કોંસ કુવાની છાપ હજી મારામાંથી ખસી નથી. જંગલના તાપ પણ મને સાંભરેછ. હમે એક વાર માહિમની ખાડીમાં ડુબતાં હતાં. બહાણુંમાં ઝાડે ફરવાની માચી ઉપર મને બેસાડતા તે વેળા દરિયાને બેઠને મને કેવું થતું! હું કેટલો ખીતો! સુરતથી મુંબઇ જતાં આગબોટમાંથી કુલાબો દેખતાં મારા અંગમાં જોર આવતું ને પછી બંદરપરથી ઘેર જતાં ચાંદની રાતે કોટમાંનાં મોટા મકાનો જોતાં મને નવાઇ લાગતી તે અને

*હું ઘણો ખીકણ હતો પણ ૧૮ મે વરસે એક રાતે મને એવો વિચાર આવ્યો કે જે દાળે જે બહાને ને જે ઠેકાણે મોત થવાનું હશે તે કંઈ થયાં વના રહેવાનું નથી. તે દાહાડેથી ભૂતની ને ચોરની ખીક જવા માંડી—હવે હું કોઇથી જ ડરતો નથી. મુંબઇમાં જ્યાં હું રહેતો ત્યાં જાડે ફરવા જવાનું બે દાદર ઉતરીયે સારે આવતું, ને ત્રણે ઘણું જ અંધાણું હતું, ત્યાંથી વાડામાં જતાં મને ભૂતની ખીક લાગતી. સુરતમાં મારા ઘરમાં એક ભાહુતની બેરીને ભૂત આવતું તે ઉપરથી મારાથી ત્રીજે માળે જવાનું નહીં. વડપીપળા તજે પીશાબ કરવા બેસતો. હાલ તો હું ભૂતભૂતના બેમ માનતો નથી. (૧૮૬૬)

મુંબઈથી આગમોટમાં સુરત આવતાં વલસાડ આગળથી જે હવા બદલાતી લાગતી તે હજી મને સાંભરે છે. એ સમ્પત્તિ છુપી રહેલી છાપો કવિતા કરવા માંડ્યા પછી મને તેજદાર ભભકમાં પાછી આંખેહુબ દેખાવા લાગી. પણ ખરેખર બાળપણના પ્રવાસમાં મને જે નવું નવું લાગતું ને જે આનંદ થતો તે આનંદની મને હાલ પુરતી લાગણી નથી પણ સમજ છે ખરી.

૧૯. ન્હાનપણમાં છોકરાંઓમાં હું ધણું રમ્યો નથી. સુરતમાં વેળાએ હું છોકરાઓનાં ટોળાંમાં જતો ખરો, પણ રમતમાં સામેલ ન થતાં આઘો રહી જોયાં કરતો. મને જન્મથી રમવા ઉપર ધણો શોખ જ નહોતો. હાલમાં (૧૮૬૬) સોક્રાટની એ પાસાની તમામ રમત ધણી જ સારી રીતે અને સેતરંજની સાધારણ રીતે રમી જાણું છું.

વિરામ ૪ થો

કૌમાર અને ઉંચું શિક્ષણ ૧૮૪૫-૧૮૫૧

૧. સને ૧૮૪૫ ની ૬ ફી જાનેવારીએ હું મારી ૧૧ વરસ ને ૪ મહિનાની ઉંમરે અંગ્રેજી સ્કૂલમાં દાખલ થયો. પહેલવહેલો મ્હારો માસ્તર શેખમહંમદ નામે હતો. એ વિદ્વાન તો થોડો, પણ ગરીબડો ને શિખવવામાં સારો હતો. એણે મને મેટલકની ફર્સ્ટ ને સેકન્ડ રીડિંગ બુક વરસ દહાડા સુધી શિખાવ્યાં કીધી. પછી થર્ડરીડિંગ, મેરલકલાસ બુક, સીરિઝ આવ લેસન્સ, કેસર્સ આવ રીડિંગ અને જિયોગ્રાફીની ચોપડી વગેરે બમનજી પેસ્તનજી માસ્તર, જે હાલ વિલાયતમાં વેપારી ખાતામાં છે, તેણે શિખવી. એ બમનજીની શિખવવાની રીત ધણી સારી હતી અને સ્વભાવ મળતાવડો હતો. પછી સ્કાલરશિપને સારૂ ઉમેદવારોના વર્ગમાં મ્હારા માસ્તર મિં ગ્રેહામ અને મિં રીડ હતા. મિં ગ્રેહામ આલબિયા ને જિયામેટ્રી ચલાવતો અને મિં રીડ ટેલર્સ એનશિયન્ટ તથા મોડરન હિસ્ટરી, માર્શમન્સ ઇંડિયા, પોએટ્રી ને કોમપોઝિશન ચલાવતો. એ માસ્તર હસાવી રમાડીને સારી પેઠે શિખવતો. પણ મિં ગ્રેહામનો મિજબ છોકરાઓને આકરો લાગતો—એ તેઓને મજાક કરી ઠોકતો—પણ મેં કાંઈ દહાડો ઠપકો સાંભળ્યો નથી—હું એના વર્ગમાં હમેશ ફર્સ્ટજ રહેતો.

વયમાં પહેલા કલાસમાં ગણિત શિખવનાર કાંઈ બ્લાકવેલ નામનો ઠોંડાબોટ ધક્કી માસ્તર થોડા દહાડા આવ્યો હતો. તેને ને મ્હારે બનાવું નહોતું. એક વખતે મેં સમીકરણનો દાખલો ચોપડીની રીતે ન કરતાં કાંઈ બુદ્ધિ જ પણ રહેલી રીતે કર્યો હતો, તે ઉપરથી ખોટો ફી મ

કલાસમાંથી દૂર કર્યો હતો. એવામાં મગદૂગલ કરીને માથેમાટિકનો પ્રોફેસર હતો તે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેની આગળ મેં રાવ ખાધી. એણે મહારી સ્લેટ બેઠને પછી ખલાફેલને કહ્યું કે, એ છોકરાએ ખરાબર હિસાબ કીધોછ. એ છોકરો હાશિયાર છે. તે વેળા ખલાફેલ સાહેબનું મોઢું ચક્કી જેવું થઇ ગયું હતું.

હું હિસાબ પેહેલેથી અંગ્રેજી બોલી લખીને જ શિખતો છોક અપૂર્ણોક સુધી આવ્યો હતો. એવામાં મગદૂગલે થોડાક છોકરાઓને જલદીથી બીજગણિત શિખવવાનો વિચાર કર્યો હતો, તે ઉપરથી હમારી પરીક્ષા લીધી-જેઓને ન આવડ્યું તેઓને સરવાળાથી ને તે પણ ગુજરાતીમાં જ શિખવવાનું ઠેરવ્યું-મારા દાખલામાં સહેજ ચુક હતી તેથી મને પણ સરવાળામાં તાંખ્યો હતો. એ હાથથીનાં બચ્ચાંની પેઠે ડાલતા ચાલતા અને ઝીણી આંખે ચશ્મા પહેરતા ગેટકી મગદૂગલને તપખીર સુંઘવાની બહુ ટેવ હતી પણ તે બડો માયાળુ હતો.

ઉપર કહેલા માસ્તરો પાસથી ઉપર જણાવેલો અભ્યાસ કરી લઇને સને ૧૮૫૦ ના એપ્રિલ મહિનામાં પાંચ વરસને એ મહિને મેં કલેર સ્કાલરશિપની પરીક્ષા આપી.

૨. જ્યારે હું ઉપર કહેલી ચોપડીઓ શિખતો ત્યારે દેશનાં વર્ણન, કુદરતી દેખાવોનાં વર્ણન અને કવિતા વાંચતાં મને એક જુદી જ રીતનો આનંદ થતો. તે દેશ કેવા હશે, ત્યાંની રીતોની કેવી મજા હશે, પોએટીનાં તર્કનો આનંદ મહારાં પોતાનાં તર્કનાં બિડાયલાં કમળને લાગતો; જો કે તે દિલમાં ધણી વાર સુધી રહેતો નહીં. કેમકે બાળપણમાં અનુભવ નહીં. આદા જ્યારે હું ટેલરની એનશંટ હિસ્ટરી શિખતો ત્યારે ઇન્જિપરિયન લોકોની રીતમાતનાં વર્ણન, ત્યાંની પિરમિડ, ત્યાંની નાઇલ વગેરેનાં વર્ણનથી ખરેખર મને કેવો આનંદ થતો! રે એ બાળપણમાંનો આછો આછો લાગતો આનંદ હાલ તેજ વર્ણનો ફરીથી કવિ દાખલ વાંચતાં પણ થતો નથી-આનંદ તો બહુ થાયછ પણ તે જતનો નહીં.

૩. જ્યારે સ્કાલરશિપની પરીક્ષા ચાલતી હતી ત્યારે હિસાબની પરીક્ષા આપવાને આગલે દહાડે એક પારસી નામે મંચેરજી, જે હાલ જમશેદજીની સ્કૂલમાં માસ્તર છે, તેણે પરીક્ષક પ્રોફેસર પાટને કેટલાએક પુછવાના સવાલો (જવાબ સાથે નહીં) જુદા કહાડી મુક્યા હતા તે ટેબલ ઉપરથી લઇ આવીને પોતાના દોસ્તદાર મયારામ શંભુનાથને આપ્યા. એ પારસીને હિસાબ આવડતા નહિ માટે મયારામ પાસે સમજી લેવાને આપ્યા હતા. એ મયારામ શંભુનાથ જે હાલ ડેપુટી ઇનસ્પેક્ટર છે તેજ,

માત્ર અંગ્રેજી સ્કુલમાં હું સેકન્ડરીડિંગ શિખતો ત્યાંથી મારા સ્નેહી હતા ને હજી છે. એ મયારામ પેલા સવાલો રાત્રે મારે ત્યાં લખ આપ્યા હતા ને હમે ઉગ્ગરો કરીને સવાલોના જવાબો નકી કરી રાખ્યા હતા. ખીજે દાહાડે પરીક્ષા થઇ તેમાં સહુથી વધારે જવાબ મેં ને મયારામે દીધા હતા. એ વાત મને સાંભરે છે.

૪. અંગ્રેજી ભાષાની ચોપડીઓ વાંચતાં મને જે હોંસ ને આનંદ થતાં તે, મને ખીજગણિતનાં સમીકરણો છોડવતાં ને ભૂમિતિના સિદ્ધાંતો કરતાં પણ થતાં-રે વધારે-હું નવાં નવાં સમીકરણો છોડવતાં ને નવા નવા સિદ્ધાંતો કરી બતાવતો. જેમ કેટલાકને હિસાબમાં સુજ પડતી નથી ને તેથી તેઓ તેને ધિક્કારે છે તેમ મને નહોતું. હિસાબમાં મને નવું શોધવાની પેહલેથી જ ગમ હતી, જે પછી રોજના અભ્યાસે વધી ગઇ. આજ કાલ મારામાં જે થોડી ધણી વાદશક્તિ છે, તેના કારણમાં ખીજગણિત ને ભૂમિતિનો અભ્યાસ, એ પણ એક મુખ્ય કારણ છે. કોઇ નવું સમીકરણ મારાથી છોડવાતું અથવા નવો સિદ્ધાંત મારાથી થતો તો હું હરખથી કુદતો. અંગ્રેજી રાઇટીંગ સુધારવામાં અને હિસ્ટરી જિયોગ્રાફીની બાબતો મ્હોડે રાખવામાં મારી કાળજી ને ગહેનત નહોતી. પણ સ્પેલીંગ વ્યાકરણના વ્યાકરાર્થ અને વ્યાકરણ એ ઉપર મારો લક્ષ ખંડુ હતો.

૫. મેં કોઇ દાહાડો લેસનને માટે ઠપકા સાંભળ્યો નથી. હું સધળા ક્લાસમાં એકથી તે પાંચની અંદર નંબર રાખતો. ૧૮૪૯ ના ડીસેમ્બરની ધનામની પરીક્ષામાં મને ૩. ૧૬)ની ચોપડીઓનું ધનામ મળ્યું હતું-ટેલરની એનશન્ટ હિસ્ટરી, હર્શલની એસ્ટ્રોનામી, એમ્બરની જિયોમેટ્રી અને એક ટ્રિગોનોમેટ્રી. કોઇ વખત મેં તોફાન કર્યોને વાંકે ક્લાસમાં જગાઓ ખોઇ હોય ધયા માર આધો હોય એમ મને સાંભરતું નથી. પણ કોણ જાણે શા સાફ એક વખત મેં કાપી લખતાં ડા. ભાઉના હાથની નેતરના એ ફેટકા ખાધા છે ખરા. આહા તે વેળા મિં નવરોજી ફરફુનજી, ડા. ભાઉ દાજી અને મિં ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસના રોપ કેવા હતા! સ્કૂલનું ભવ્યપણું કેવું હતું!

૬. જ્યારે હું સીરિજ આવ લેસન્સ શિખતો ત્યારે ગવર્નર આપ્યો હતો. એની આગળ નાયરલ હિસ્ટરીની કવિતામાંનો ફાયરી ક્રાસરનો પીસ એવો તો મેં સરસ રીતે વાંચ્યો હતો કે તે ખુશ થયો હતો ને બોલ્યો હતો કે 'આ છોકરો અરથ સમજીને વાંચેજ.' પણ તે વેળા હું તે પીસનો ખરાખર અર્થ જાણતો નહોતો. એવું ધણી વાર બને છે કે ધણી સારા અભ્યાસને લીધે સમજ્યા વનાં પણ સમજીને વાંચ્યા જેવું સાફ વંચાય છે.

૭. મારા બાપે મને અંગ્રેજ લેસન શિખવવાને કોઈ ખાનગી માસ્તર રાખ્યો નહોતો—હું મારી મેળે જ લેસન કરતો. હમારા માસ્તર ખમનજી હમને તરજુમો આગળથી કહેતા નહીં—હું ઘર આગળ ડિક્શરીમાંથી અર્થ કહાડીને ભાગુતુંડું બેસાડતો ને બીજે દહાડે નિશાળમાં હમે બે ત્રણ જણ સાથે બેસીને બનતું તેટલું તયાર કરતા. પછી લેસન ચાલતી વખત સઘળો ખુલાસો થઈ જતો. અડધા કલાકની રમના વખતમાં પણ હમે લેસન કરતા.

૮. એટલા અંગ્રેજ અભ્યાસની સાથે હું દરરોજ બે કલાક સ્થવારે એક અંબાશંકર નામના ઓદીય શાસ્ત્રી પાસે સારસ્વત શિખવા જતો. હું કેટલા વરસ શિખ્યો તે હાલ સાંભરતું નથી પણ દોહોડ વૃત્તિ સારસ્વત શિખ્યો છું એટલું સાંભરે છે. આહા એ અંબાશંકરની કેવી સૌમ્ય ને રાંક પ્રકૃતિ !

૯. હું રોજ ચાર વાગે મહારા બાપની સાથે ઉઠતો. રાતનું કીધેલું લેસન હું ફરીથી તપાસી જતો—નવું કરતો નહીં. પછી સંસ્કૃત પાઠ કરતો. પછી અંબાશંકર પાસે જતો. પછી આઠ વાગે ઘેર આવી ન્હાઈ સંધ્યાપૂજા કરતો. થોડા દહાડા મેં પાર્થિવની પૂજા પણ કીધી હતી. પછી સ્થાડે નવ વાગે બાપની સાથે જમતો. પછી જરા આ હો કરી પાનપાન ખાઈ, લુગડાંબુગડાં પહેરી સ્થાડે દશ વાગે નિશાળે જતો, પાંચ વાગે નિશાળેથી પાછાં આવી અગાસીમાં હવા ખાતો; ને પછી દીવા થયા કે તરત લેસન કરવા બેસતો. સ્થાડા આઠે વીયાળુ કરતો ને પાછો નવ વાગે લેસન કરવા બેસતો તે સ્થાડા દશ સુધી. આવળુ મહિનામાં મહાદેવની પૂજા કરવા જતો ને જન્માષ્ટમી, શિવરાત્રિ વગેરેને દિવસે ફરાળ કરતો.

૧૦. હું એટલો વહેમી હતો કે ક્લાસમાં બે કોઈ છોકરાનું થુંક ઉચ્ચું એવી બે મને બ્રાંતિ પડતી તો મારા હોઠને લોહી નિકળે તેટલે-લગી અંગરખાની ચાળવતી ધસી નાંખતો. નિશાળે જતાં કાળકાદેવીનાં દર્શન કરતો ને એટલું માંગતો કે ‘હું ઘણો અપરાધી છઉં, ક્ષમા કરજો ને મા મહાઈ સાઈ કરજો’ ને ગાલે તમાચા મારતો. એ હું નિશાળમાં પહેલો નંબર રહેવાને માટે કરતો એમ નહીં, પણ ભાવિકપણાથી ટેવ પડી ગયલી તે. એક દહાડો હું માતાની સામાં ઉભો રહી તમાચો મારતો હતો તે પે. ઘડનાર એક કંતારીએ દીધું. તે બોલ્યો હતો કે ‘માર જોરથી.’ તે દા.ડા પછી હું તમાચા મારતાં શરૂમાતો, પણ દર્શન કરી રહ્યા પછી ચાર પાંચ બેતો કે કોઈ મને બેતું તો નથી ને પછી ડાબો હાથ આડો રાખી જા. એ હાથે ધીમે રહી તમાચો મારતો. મુંબઈમાં નર્મદેશ્વર નામના મહાદેવ છે.

જ્યાં થોડા જ લોકો દર્શન કરવા આવેછ ત્યાં હું અંધારામાં પૂજા અભિષેક કરીને 'હું ધણો અપરાધી છઉં' એમ કહિને નાકલીટી તાણતો. રામજી જતો તો ત્યાં ધણીએક પ્રદક્ષણા કરતો. એ ભાવિકપણું અને મ્હોટપણુમાં એકાંતમાં દલગીર રહેવાની તબિયત મારી માના સહવાસથી મારામાં આવ્યા હશે એમ મને લાગેછ. તે કંઈ મને ભાવિકપણું રાખવાને કહેતી નહીં તોપણુ તે મારી એ વૃત્તિ જોઇને પ્રસન્ન રહેતી.

૧૧. હમારી વખતમાં કાલેજમાં ચાર પંક્તિની સ્કાલરશીપ હતી—કલેર દસ રૂપિયાની; હિવેસ્ટ પંદરની, સેકંડ નારમલ વીસની અને ફર્સ્ટ નારમલ ત્રીસ રૂપિયાની. કલેરની ઉમેદવારીમાં ધણા જણા હતા તેમાં અગિયાર જણ પાસ થયા; તેમાં મારો નંબર ત્રીજો આવ્યો હતો. પરીક્ષા લેનાર જણામાં હેનરી શ્રીન પ્રિન્સિપાલ, પ્રોફેસર પાટન, ટામસ રીડ ને બીજા એએક અંગ્રેજો હતા. એ પરીક્ષા થઈ ૧૮૫૦ ના એપ્રિલમાં, પણ પછી મેં મહિનાની રજા પડી તેથી જૂન મહિનામાં હું કાલેજમાં દાખલ થયો. એ પરીક્ષામાં મેં સઘળા વિષયોમાં થોડાધણા જવાબ દીધા હતા, પણ એક નિબંધ અંગ્રેજીમાં લખાવ્યો હતો તે તો મને લખવો સુઝ્યો જ નહોતો. એક જ પારેચાફ લખ્યો હતો તેની મને ૭ માર્ક મળી હતી. ક્લાસમાં હિસ્ટરીના કોમપોઝિશન મેં લાંબાં લાંબા ને સારાં સારાં લખ્યાં હતાં, પણ એ નિબંધ જે કે જણામાં, ઐરશ્વોને લણાવ્યાથી ફાયદા છે કે ગેરફાયદા છે, એ બાબતનો હતો તે મારાથી દુન્યાદારી ન જણવાને લીધે લખી શકાયો નહોતો; કેમકે તે વખત મારું ચિત્ત નિશાળના ભણવાલખવામાં જ હતું.

૧૨. કાલેજમાં દાખલ થયા પછી કંઈ કંઈ ચોપડીનો અભ્યાસ ચાલ્યો તે મને વિગતવાર સાંભરતું નથી, પણ એટલું સાંભરેછ કે હિસાબમાં પાટન, હમને હારમોનિક્સ ને પોલ્સ પોલાર્સનાં ગણિત અને ત્રિકોણમિતિ શિખવતો; ડા૦ જીરો, કેમીસ્ટ્રીનાં લેકચરો આપી પ્રયોગો કરી બતાવતો અને શ્રીન, પોલીટીકલ ઇકોનામી ને લાજીક શિખવતો.

૧૩. હમે કાલેજના બે ત્રણ સાથી અને બીજા બે ત્રણ દોસ્તદારો એકઠા મળી મારે ઘેર રસાયનશાસ્ત્રના પ્રયોગો કરતા હતા. પછી થોડેક દહાડે હમે હમારા ઘરની ચોપડીઓ એકઠી કરી એક ન્હાનો સરખો પુસ્તકસંગ્રહ મારે ઘેર કર્યો હતો. પછી એવો વિચાર કર્યો હતો કે આપણે મહિનામાં ચાર વાર મળવું. તેમાં બે વાર આપણે નિબંધો લખી આપણામાં જ વાંચવા-મહિમાંહે લખતાં બોલતાં ને વાદ કરતાં શિખવું; અને બે વાર જાહેર સભા ભરી લોકનો સુધારો કરવો, એ વિચાર પાર પાડવાને મેં

હમારાં મળવાને જીવાનપુરુષોની અન્યોઅન્ય બુદ્ધિવર્ધક સલા એવું નામ આપ્યું. તેમાં હું પ્રમુખ, મયારામ શંભુનાથ સેક્રેટરી, કલ્યાણજી શિવલાલ તીજેરર અને નારાણદાસ કલ્યાણદાસ તથા બીજા એ કારભારીયો હતા. એ સભાની તરફથી જાહેર બાપજો ભૂલેશ્વરના ચકલામાં હમારા દોસ્ત-મેધજી તથા લવાની લક્ષ્મણના કાષ્ટએક ઓળખીતાનાં ખાલી પડેલાં ઘરમાં (હાટકેશ્વરની પાસેનાં) ૧૦૦ થી વધારે સંભળનારાઓની આગળ થયાં હતા. મંડળી મળવાથી થતા લાભ વિષે બાપજી મ્હોડેથી મેં કયું હતું ને જાદુ વિષે બાપ નારણદાસે કયું હતું. પછી હમારી સભાએ, હમારા રનેહી બાપ હરિલાલના બાપ મોહનલાલ જે પાંજરાપોળનો વહીવટ કરનાર એક કારકુન છે તેની રજાથી પાંજરાપોળના બંગલામાં મળવા માંડ્યું-ને બાપ માણેકલાલ ગોપાળદાસે સ્ત્રીઓને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા વિષે નિબંધ તૈયાર કરીને કારભારીઓને તપાસવા આપ્યો. પણ એ નિબંધ જાહેર સભામાં વંચાવવાને દાહાડો હમે મુશ્કર કરતા હતા એટલામાં મારે કાલેજ છોડી સુરત જવું પડ્યું.*

૧૪. સને ૧૮૫૦ ના જુલાઈ આગસ્ટમાં એક મારા રનેહીએ મને સુરતથી કાગળ લખ્યો હતો, તેમાં કેટલીએક વાત મારી સ્ત્રીસંબંધી હતી. તે કાગળના સરનામાં ઉપર નામ મ્હારું, પણ ઠેકાણું મારા સસરા સુરજરામ સદર અદાલતના શાસ્ત્રીનાં ઘરનું હતું, તે ઉપરથી મારા સસરાએ સરનામું વાંચ્યા વગર પોતાનો જ છે એમ જાણી તે કાગળ વાંચ્યો ને તેના જ ઘરમાં એક મારો સગો રહેતો હતો તેને કહ્યું કે 'નર્મદાશંકરને આપી આવ.' એટલામાં બીજો કાગળ ઉપર કહેલી રીતનાં સરનામના આવ્યો તે પણ મારા સસરાએ વાંચ્યો. મેં તો પહેલાં કાગળ ઉપરથી મારા રનેહીને લખ્યું હતું કે તારે હવે કાગળ લખવા નહીં-પણ મારો સસરા પેલો કાગળ લખનાર જે તેનો બાણેજ થતો તેના ઉપર એટલો તો ગુસ્સે થઈ ગયો હતો કે તેણે સુરત પોતાને ઘેર લખ્યું હતું, જેથી પેલા બિચારાને તેની વહીઆઈ જે મારા સસરાની બહેન થાય તેના વરે ખુબ માર માર્યો હતો-ને એથી તે બચારો વગર વાંકે ઘરનો જીલમ ન બરદાશ થયેથી પોતાની મેહેતાજીરીની નોકરી છોડીને કાષ્ટ ખી-કાણે નોકરી મળેજ, એવું ઘરમાં બહાનું બતાવી સુરત છોડી જતો ર-

*મારા સુરત ગયા પછી કશ પંદર દાહાડે વાઈ પ્રાણલાલ, બાઈ મોહનલાલ મોરે છાકરાઓની સલા લેઈ મનમાં દસવાને પાંજરાપોળમાં આવ્યા ને પછી અન્યોઅન્ય બુદ્ધિવર્ધકવાળાઓએ તેઓને સામેલ થવાની વિનંતિ કરી. તેઓના દિલમાં હતરી; ને પછી તેઓએ હમારી સભાનું નામ બદલી બુદ્ધિવધ દંડ સભા એવું રાખ્યું-૩૧ મી માર્ચ ૧૮૫૧.

હતો. બે વરસ બહાર રખડીને પાછો સુરત આવ્યો તે વખત હવાડીએ ચકલે સહુના દેખતાં હું તેને ભેટ્યો હતો. મને મારા સસરા ઉપર ધણો જ ધિક્કાર આવ્યો હતો—કે આટલા મોટા અધિકારપર છતાં સરનામું વાંચ્યાવના મારા કાગળો ખોલ્યા જ કેમ? મેં મારા સસરા ઉપર મ્હોટા ઠપકાનો કાગળ મોકલવાને તૈયાર કીધો હતો પણ મારા બાપના સમજવવાથી પછી તે મેં ફાડી નાંખ્યો હતો.

૧૫. કાલેજમાં દાખલ થયા પછી મરજી મુજબ લેસન કરવાનું હોવાથી (કેમકે કાલેજમાં કંઈ રોજનાં રોજ લેસન આપવાં પડતાં નહીં ફક્ત પ્રોફેસરો લેકચર આપતા તે સાંભળ્યાં કરવાનું હતું) હું મારો વખત આ તે અંગ્રેજી ચોપડીઓ વાંચવામાં ગાળતો. તોપણ નોવેલ્સ ને ટેલ્સ વાંચતો નહીં.

૧૬. સને ૧૮૫૦ ના સપ્ટેમ્બરમાં મારી જીવાનીના જોસ્સાએ બહાર પડવા માંડ્યું—હું બાળપણમાં નકારી સંગતમાં ન છતાં, તે ધૈરાંઓસંબંધી વાતો મેં વાંચેલી નહીં તે છતાં મ્હારાં મનની વૃત્તિમાં નવો ફેરફાર થયો—મને ધૈરાની ગંધ આવવા માંડી. હમે મુંબઈમાં જે ધરમાં બાડે રહેતાં તે ધરમાં બીજાં ભાડુનો પણ રહેતાં. તેમાંનાં ધૈરાંઓ ગમે તે મમે તે વાતો કરતાં હતાં તે મેં છાનાંમાનાં સાંભળવા માંડી; ધૈરાંઓ પોતાના એકાંતમાં શું કરતાં હશે તે જાણવાનો મેં અંદેશો કરવા માંડ્યો. શામળભટની વાર્તાની ચોપડીઓ વાંચવા માંડી. એ સધળાંથી ઉશ્કેરાયેલી હાલતમાં સંભોગ ઇચ્છાનો જોસ્સો ધણો થવો જોઈએ તે મ્હને ન્હોતો; પણ એવી ઇચ્છા થતી કે કોઈ સ્ત્રી સાથે સ્નેહ બંધાય તો સાફ અસહ્ય થઈ ધણો જ ઠાવકો ને શરમાળ તેથી અને ઇશ્કબાજીથી વાકફ એવા દોસ્તો નહીં તેથી મારાથી મારા જોસ્સાને લગાર પણ બહેકાવાયો નહીં. કોઈ બધરી પોતાની મેળે મને બોલાવે તો હું બોલું એવી ઇચ્છા થતી. એ જોસ્સો મને જરે કાલેજમાં રજા હોય ને ઘેર નવરો હોજી તારે જ થતો—ને તે પણ દહાડે જ—રાતે નહીં—એ જોસ્સો મને મહિનો દહાડેકે રહ્યો પણ તેથી હું કંઈ બળ્યાં કરતો નહીં.

૧૭. સને ૧૮૫૦ ની ૨૪ મી નવેમ્બરે મારી મા સુરતમાં મરી ગઈ. મારા બાપ સુરત હતા ને હું એકલો મુંબઈ હતો. જ્યારે મુઆનન સમાચાર મારા બાપના સ્નેહી ગોકુળનાથ ઉપર આવ્યા ત્યારે હું ટાટમાં રોજ સ્વારે એક પારસીને શિખવવા જતો ત્યાં હતો. હું ૧૧ વાગે ઘેર આવ્યો ત્યારે ઓટલે ગોકુળનાથ બેઠા હતા. તેણે મને ઉપર જતાં અટકાવ્યો—હું તરત સમજ્યો—મ્હારાથી પાંધડી ફ્રેંકઈ દેવાઈ ને હું એકદમ સૂમ થઈ સહુની સાથે તળાવે જવા ઓટલે બેઠો.

૧૮. મારી ઉમરમાં, મારા સંગમાં, મારા ઘરમાં કારીનું મરણ સમજતી અવસ્થામાં પહેલવેહેલું જ સાંભળ્યું—મ્હારી માનું મરણ સાંભળ્યું—મ્હારી મા મરી ગઇ એથી અને એ વખત દિલાસો દેનાર મ્હારા બાપ મારી પાસે નહીં એથી હું હોલેદિલ બની રહ્યો. મેં સુતકમાં કાલેજ જવું બંધ રાખ્યું હતું તેથી ૧૦ દાકાડા સુધી તો મેં ૧૧ થી તે ૬ સુધી તીજ માળની બારીએ બેસી તડકા સામું જોયાં કરીયું—તે મને પીળા ને રોતા લાગતા! રાતે પણ ઉદાસ રહેતો. પણ એ ઉદાસી મરણના ધરતી નહોતી પણ વૈરાગના ધરતી હતી. હું શરીરના રોગ, મોતના ભો અને ધર્મ સંબંધી વિચારમાં ધૂમ રહેતો; અને કૃષ્ણને* 'કરવું હોય તે કરે, જિવ તું શિદને ચિંતા ધરે' એ વચન વારંવારે બખબાં કરતો. તેરમું વીત્યા પછી મેં કાલેજમાં પાછું જવા માંડ્યું, પણ ચિત્ત ઠંડાણે નહીં. એ જોસ્સો મને એક મહિનો સારી પેઠે રહ્યો.

૧૯. પંખવાડીયા પછી સુરતથી કાગળ આવ્યો. તેમાં એમ હતું કે વહુ મોટી થઇછ માટે નર્મદાશંકરે હવે વહેલું આવવું. મારા સસરાની મરણ એમ કે સુરતમાં ધર મંડાય. મારા બાપના બે વિચાર—સગવડને માટે સુરત ને છોડવાનો અભ્યાસ તથા બાપદીકરા સાથે રહિયે એ બે માટે મુખ્ય ઠિક પડે. એ વખતે મને પણ સ્ત્રીને મળવાનો સારી પેઠે જોસ્સો થઇ આવ્યો હતો. એટલામાં મને કાગળિયું થયું તેથી મારા બાપે સુરત મોકલવાનું જ રાખ્યું. ને મારા સસરા મને સુરતમાં નોકરી મળવા માટે પોતાના સ્નેહી જગન્નાથ શંકરશેઠના છોકરા વિનાયકરાવ પાસે સુરતની ઇસ્કોલના ગ્રેહામ ઉપર સિક્કારસના કાગળો લખાવવાની તજવીજમાં હતા. મારી તો સુરત જ જવાની ઇચ્છા થઇ હતી. તેથી અને વળી કાલેજમાં અભ્યાસ ન થવાથી પરીક્ષામાં પાસ તો થવાનો જ નથી એમ જાણી મેં તો સુરતમાં જ નોકરી લેવાનું ધાર્યું.

૨૦. કાલેજથી હું સારી પેઠે સારો થયો હતો તો પણ તેનું ખૂંદાનું કહાડી રાજનામું આપી, ગ્રેડેસરોનાં સરટીશીક્ટો લઇ હું સુરત આવ્યો. મ્હારા સરટીશીક્ટો આ પ્રમાણે છે:—

Elphinstone Institution

Feb 8th 1851

I have known Narmadashankar for the last eighteen months but principally since June 1850 at which period he commenced his studies in the College Department of the Elphinstone Institution.

*એ વચન ક્યારામનું છે તે હું તે વખત જાણતો નહોતો—મારી મા ભજન ને જ મારા સાંભળ્યામાં એક બે વાર હવે આવેલું તે કંઈ સાંભરી આવેલું.

Out of large list of candidates for clare-scholarships of whom eleven succeeded, Narmadashanker obtained the third place. He distinguished throughout the term as a student but he has lately been attacked by cholera which has left him so weak and ill that his Doctor insists upon his removal from Bombay to his native town, Surat.

We all part with him with great regret.

(Signed) H. GREEN,
Acting Principal.

2

Narmadashankar Lalashankar a student in the College Department of the Elphinstone Institution, has been under my Tuition in English Literature and history for the last year and a half. It would be impossible to speak too highly of his acquirements, or of his industry. His knowledge of the English Language is remarkably good for his standing and he has made considerable progress in the study of history, ancient and modern, but more particularly in the History of India. At the examinations of June 1849 (1850) he came out 3rd in his class and was appointed a Clare or 1st year's scholar, in which capacity he has given great satisfaction and I regret to say that he is now obliged to leave (I hope only for the present) Bombay.

He is decidedly a boy of great talents and his conduct as far as I know of has been always most unexceptionable.

Elphinstone Institution } (Signed) R. T. REID A. B.
February 14th 1851. } Acting Professor of History
And General Literature.

3†

I have great pleasure in bearing testimony to the good conduct and industry of Narmadashankar Lalashankar since I became acquainted with him. At the scholarship examination in April 1850 his answering was extremely good and his progress since has been very fair notwithstanding his ill health which I regret has at last compelled him to leave the Institution.

Elphinstone Institution } JOSEPH PATTON
25th Feby. 1851 } Prof. Math. and Physic.

† એ સરદીરીફ્ટ લખી આપના પાઠનને દુરસક નોતી તેથી હું તે લીધા નવું
સુરત આંગે હોતો-પછવાડેથી મારા બાપે તે લખાવી, મોઢલ્યુ હૃદ્.

વિરામ પ મો

મહેતાજીગિરી - ૧૮૫૧-૧૮૫૪

૧. હું સને ૧૮૫૧ ની ૧૯ મી ફેબ્રુઆરીએ સુરત આવ્યો-મઝામાં પહોં, ખીજે કે ચોથે દહાડે હું સુરતની ઇસ્કુલના વડા ગ્રેહામને મળવા ગયો. ત્યાં મેં પૂછ્યું કે તારા ઉપર મારા સંબંધી વિનાયકરાવ જગન્નાથના કાગળો આવેલા છે? તારે તે બોલ્યો કે હા પણ બોર્ડનો એવો ઠરાવ છે કે સુરતની જ ઇસ્કુલમાંનાને મોટા પગાર કરી આપવા. તે વખત એવું હતું કે ત્રણ ત્રણ ચમચાર રૂપિયાના માનીટરોને કહાડી નાખી મોટા પગારના છ જ માનીટરો રાખવાનો બોર્ડનો હુકમ આવ્યો હતો-હું નાઉમેદ થઈ ગયો. મેં ગ્રેહામને કહ્યું કે હું પણ તારો જ શિષ્યવેશો છઉં માટે તારે મને પણ તારી પાસે રાખવો જોઈએ. તે બોલ્યો કે આવ્યાં કરજે-પછી નોકરીની મતલબે મેં એક બે મહિના ઇસ્કુલમાં ફર્સ્ટ ક્લાસમાં નામ પણ દાખલ કરાવી રાખ્યું હતું પણ હું કંઈ બરોબર જતો નહીં ને પછવાડેથી મેં જવું મુશ્કેલી હતું.

૨. બાપ મુંબઈ, રોજગાર નહીં. એકલો પડી ગયો તેથી પાછું મન દલગીરીમાં ફટકેલ થઈ ગયું ને તેમાં મારી મા સંબંધી પાછા ખ્યાલો થવા માંજા. એવામાં એક કુળવંતી ડાહી સ્ત્રીના સહવાસ થયો અને એથી મારું સમાધાન થયું.

૩. મેં મારી ગમતને સાર એક મંડળી ઉભી કરવા ધારી ને પછી તે વાત મેં મારા સગા દોલતરામને કહી. એણે મંડળીની સાથે એક છાપખાનું કહાડવાનું કહ્યું અને પછી હમે બાગીદારો કરી “સ્વદેશહિતેચ્છુ” એ નામની મંડળી ઉભી કરી. એક પાસથી છાપખાનામાં “જ્ઞાનસાગર” નામનું ન્યુસપેપર અઠવાડિયે એક વાર નિકળવા માંડ્યું ને બીજી પાસથી બાપજો થવા માંજા. જ્ઞાનસાગર કહાડવાની દોલતરામની મતલબ દુર્ગારામ મહેતાજીની કેટલીક નરસી ચાલ જાહેરમાં ચાલુવાની હતી પણ તે મારા જણમાં પછવાડેથી આવી. પહેલું બાપજી મેં મંડળી મળવાથી ચતા લાભ વિષે લખીને તા. ૪ થી જુલાઈએ કર્યું હતું. એ જ્ઞાનસાગર આસરે ૧ વરસ ચાલ્યું. પછી તે મંડળી બાગી ગઈ ને સંબંધ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયું.

૪. એ વરસમાં મારી સ્ત્રીને ત્રણ મહિનાનું અધુરે ગયું હતું.

૫. રાંદેરની સરકારી ગુજરાતી નિશાળના મહેતાજીથી બરાબર કામ હોતું ચાલતું માટે તેને રજા આપી ગ્રેહામને સને ૧૮૫૨ ની ૧ લી મેથી ૧૫ ને પગારે મને ત્યાં જવાનું કહ્યું તે મેં બેઠાથી બેગાર બસો એમ કહી દીધું.

૬. હું સહવારે ચાર વાગતે, ઉઠીને હોડીમાં* બેસી સામે પાર જતો. ત્યાંહાં જે આગલા દહાડાના ઠરાવથી ઘોડો આવ્યો હોય તો તે ઉપર બેસી અહીં તહીં કલાક બેએકલગી દોડદોડી કરીને નહિ તો ચાલતો ચાલતો રહેતો જતો. સાડે સાત આઠે રહેતો પહોંચતો. પછી મલાઇ મંગાવી ખાઇને થાક્યોપાક્યો સુઇ જતો. ત્રણ ચાર મોટી ઉમરના શ્રીમંતના છોકરાઓ જે પહેલા વર્ગના મારા નિશાળિયા હતા તેમનો મારાપર ઘણો આહ હતો. તેઓ નિશાળનું કામ ચલાવતા-અકેક મહોલ્લાના છોકરાઓને તેડી લાવનાર અકેક છોકરો કરી મુક્યો હતો તેથી સહવારના છ વાગામાં નિશાળ ભરાતી ને પહેલા વર્ગના તમામ છોકરાઓ ખીજા બધા વર્ગમાં માનીટર જતા ને સારી પેઠે શિખવતા. હું નવ વાગતે ઉઠી એકેક વર્ગમાં ૫-૧૦-૧૫ મીનીટ ગાળતો ને પછી ૧૦ વાગે ખીજા બધા છોકરાઓને રજા આપી પહેલા વર્ગના શિખવવા બેસતો તે સાડા અગિયાર લગી. પછી તાપીએ નહાવા જતો-ત્યાં ત્રણ કલાક પાણીમાં તોફાન કરતો-પછી બે વાગે ઘેર આવી ત્રણ વાગે જમતો. નિશાળ તો બે વાગેથી ભરી થયલી જ હોય-માનીટરો શિખવતા જ હોય. હું જમીને પાછો એકેક વર્ગમાં બેસતો ને ૪૫ વાગતે નિશાળને રજા આપી પહેલા વર્ગને ૧ કલાક શિખવતો ને પછી કાંતો ઉભી હોડીએ અથવા કાંઠે કાંઠે સ્ટ્રિસીડ્સ* જોતો જોતો ૭ વાગતે ઘેર આવી જમીને સુઇ જતો. એવી રીતે ૮૦ છોકરાને હું એકલો બણાવતો. એક ભાષ્યંદ્ર કરીને શ્રાવકનો છોકરો હતો તેને મેં ભૂમિતિના સિદ્ધાંતમાં ઘણો જ ખખરદાર કર્યો હતો. કલ્યાણદાસ ને વળુભાઈ પારેખના છોકરાઓ પણ વાંચવે લખવે સારા હતા. વખતે વખતે હું ચાર પાંચ દાહાડા રહેતની આસપાસના ગામડાની સેહેલ કરી આવતો; આઠ નવ મહીને પરીક્ષાના દાહાડા ઉપર હું રહેતો રહી રાતે છોકરાઓને શિખવતો-એવું બન્યું કે ગ્રેહામ આગળથી વરદી આપ્યા વનાં સવારે રહેત આવ્યો ને હું તો સુતો હતો. છોકરાઓએ પાથરણું પાથરી ઠીકઠી કરી મહુલ્યાં એટલામાં ગ્રેહામ નિશાળ ઉપર ચઢી આવી ખુરસી પર બેઠો-હું નિશાળને લગતા એક ઓરડામાં રહેતો ત્યાંથી ખંદાર આવી ઉભો. ગ્રેહામે મને પુછ્યું કે, આ શી સુરતી ? તેને જવાબ આપ્યો કે, રાતે ઉઝગરા કરીયેછ; ને વરદી વના કેમ તૈયારી કરી શકાય ? પછી તેણે પરીક્ષા લીધી ને છોકરાઓના જવાબથી ખુશ થઇ ત્યાં આવેલા લોકને કહ્યું કે, મારતર ઘણા સારા છે, માટે ફરી ફરીને આવો શિખવવાનો વખત નહીં આવે તેથી છોકરાઓને બણવા મોકલવા. પછી સારુણ સિધાવ્યા.

*હું સુકાન ફેરવતો ને હોડીવાળો સહકર્મી તબવીજ રાખતો-આદા એમાસાન રેલમાં હોડીમાં બેસી એરીયા ખાવાની કેવી મજા ?

૭. રહેર જવા આવવાની ખટપટથી હું ઘણો ગમરાયો હતો તેથી મેં સુરતમાં નોકરી લેવી ધારી. એવું બન્યું કે દુર્ગારામ મહેતાજીને ગ્રેહામ સાથે ન બનવાથી સાહેબે તેને રાજકોટ મોકલ્યા-ને તેની ખાતી પડેલી જગોપર નાનપરાંની નિશાળના ત્રિપુરાશંકરને મુકીને તેની જગો મને આપી. સને ૧૮૫૩ ના માર્ચમાં. અહીંના છોકરાઓ સઘળા ત્રિપુરાશંકરને ત્યાં ગયલા. મારે નવેસરથી નિશાળ જમાવવી પ્રાપ્ત થઈ-તો પણ પછી માફ નામ સાંભળી કતારગામના છોકરાઓએ અને મને ચ્હાનારા રહેરના છોકરાઓએ છેક નાનપરે આવવા માડ્યું. અહીં મને નિશાળના કામમાં કંટાળો લાગવા માંડ્યો-ભણનાર નહીં, ભણાવવાનું નહીં ને વળી શહેરમાં શ્વેતાશ્વિની આવડે થોડી તે મને બહુ જ લાગવા માંડ્યું. એ દુખથી મેં વડોદરાના રેસીડેન્ટ ફ્રાન્ક જેમ્સને નોકરીને સાર અરજી કરી પણ જવાબ પાછો વળ્યો નહીં.

૮. સંવત ૧૯૦૮ ના જેઠમાં મારી વહુને અધરણી આવ્યું ને આવણમાં સને ૧૮૫૨ ના જુલાઈ કે આગસ્ટમાં છોકરી અવતરી જે ૧૫ દાહાડાની થઈને મરી ગઈ, વળી ૧૯૦૯માં મારી વહુને દાહાડા રહ્યા પણ આઠ મહિનાનું મુએલું છોકરું આવ્યું તેનાં ઝેરથી તે* આસો સુદ બીજે ૧૮૫૩ ની ૪ થી અક્ટોબરે ૧૬-૧૭ વરસની હિમરે મરી ગઈ.

*એક વખત મારે ઘેરથી તે બેળવવાળી પીહર જવી હતી ને તેણે રસ્તામાં એક કાળો સાપ દીઠો હતો ને તે તેથી ઘણો એમક ખાઈ ગઈ હતી. હું જાણું છું કે તીકાદાડેથી જ તાવ લાગુ પડ્યો ને અંતે ગઈ ! મુએલું છોકરું હું જ સવારે કાઢવા બેસી હતો પણ તે ખાડામાં મુકતાં તે કુમળું ને ગોરું નાળવાળું મારા જીવામાં આવ્યું હતું તે ચિત્ર હજી મને સાંભરે-રે તેના ઉપર માટી નાખતાં મારે જીવ ચાલ્યો નોહોતો. છોકરાંને કાઢીને આવ્યા કે વહુની તૈયારી થઈ ને પાછલે પોહોર ત્રણ વાગતે વળી પાછો ત્રણ ગાઉ અરવનીકુમાર તેને બાળવાને ગયા. સુવાવડીને બાળતાં પેહેલાં ઘણો વિધિ કરવો પડે છે-ખાડો કરી સુવાડે-ઉપર મંત્ર ભણે-પાણીથી રેડે વગેરે.-અરે તે વખતનું મારી વહુનું ચિત્ર-ચોટલો છુટા-કપાળે પીયળ-ગોરું શરીર-આંખ મીંચાયલી મારી આંખ આગળથી ખસતું નથી-આહા તે વેળા આંખને લીધે કાંઠા ઉપરના ફેટલાં જીવડ્યા બહ્યાં છ! એ વહુનું પીહેરથી નાનીગવરી ને મારે ઘેરથી જુલાઈ વહુ નામ હતું-તે કીંગણા ધારતી ને ઘણી ગોરી હતી. મોટા સેયડ આવવાથી મ્હોડાંપર આછા ચોભા પડ્યા હતા પણ દૂરથી આવતાં જોઈ હોયતો ગોરું મ્હોડું ઘણું જ તકતકતું દેખાતું-એ ભણેલી નોતી તેમ ધરકામમાં કુશળ નોતી પણ બોળી સાચી આજ્ઞાક્રિત ને મારા ઉપર ઘણી જ પ્રીત રાખનારી હતી. મારી વ્યાતમાં એવું કહેવાતું કે હું તેને બહુ કુખ જેતો પણ તે કુખ આ રીતનું હતું-કે હું ધરમાં રાતે ૯-૧૦ વાગતે આવતો ને પેલીને ધરમાં એકલું બેસી રહેવું પડતું-એનાં ધરનાં બેરાં એને મારે વિષે આહું-આહું સમજવતાં તેથી તે

૯. વહુ મરી ગયા પછી ઘરમાં હું એકલો પડ્યો-વસ્તી ગધ. નિશાળમાં છોકરાઓની મોટી સંખ્યા કાયમ રાખવાની ફિકર બહુ થવા માંડી. જિંથી પાયરીની જગાને સારૂ મેં ફાફાં માર્યા પણ તે ન મળી તેથી હું ઘણો નાઉમેદ થઈ ગયો. દુનિયાદારીથી પણ ધરાઈ ગયાના સખખથી હું કંટાળ્યો હતો. એ સઘળાંની સાથે વિદ્વાન દાખલ કોઈ રીતની પ્રસિદ્ધિ મેળવું એ જે મ્હારો અંગ્રેજી શિખતો ત્યારનો જોરસો તે પાછો તાજો ઉઠીને 'અલઅલ મુંબઈ' એમ ઉસકેર્યા કરતો.-સુરત મને કડવા ધાવા લાગ્યું. મેં કાલેજના પ્રિન્સિપાલ હારકનેસને અંગ્રેજીમાં કાગળ લખ્યો કે, વિદ્વાના ઝાડના ફળનો સવાદ મેં ચાખ્યોછ તેનો ગળકો હજી રહી ગયોછ માટે મને નિશાળમાં બે કલાક યુજરાતી શિખવવાની નોકરી આપવી કે બાકીના વખતમાં હું મારો અંગ્રેજી અભ્યાસ કરું. જવાબ કંઈ પાછો વળ્યો નહીં ને હું તો બહુ અકળાયો-પછી મુંબઈ જવાના જોરસાથી એટલો તો જિંઘકાયલો થયો કે સને ૧૮૫૩ ની ૨૯ મી અક્ટોબરે મેં ગ્રેહામને રાજનામું મોકલ્યું કે 'ફટલીએક ધર અડચણને લીધે હાલની મેહેતાજીરીની નોકરી તરત છોડી દઈ મારે મુંબાઈ જવું છે વાસતે આ નોટીસ આપી ઉમેદવાર છજી કે આજથી શિરસ્તા મુજબ મુદત પુરી થતે સાહેબે રજા આપવી.' એના જવાબમાં આવ્યું કે 'ત્રણ મહિનાની મુદત માગી ફરીથી રિપોર્ટ કરો.' મેં પાછું લખ્યું કે મારાથી થોભાશે નહીં માટે તાકીદથી રજા આપવી તે ઉપરથી બેઠેથી તા. ૨૭ મી ડિસેમ્બરનો હુકમ આવ્યો કે 'તમે જે તમારી વાત લખી તે ઉપરથી તમારું રાજનામું કપ્પલ રાખ્યું છે ને તમે રહેરની

મનમાં જરાક બળતી પણ મને કંઈ જ જણાવતી નહીં-તેમ એ શ્રીમંતની છોકરીથી મારા ઘરમાં સાંજફાડ બહુ થતી તો પણ મેં કોઈ ફાફાડો એને ધમકાવી સરખી નથી-અલબત્ત મને તેનું અતિલોભાપણું પસંદ નોતું ને ચતુર નહીં તેથી મારા પ્રેમનો જોરસો નરમ હતો. મને મારા સસરા માથે બનતું નહીં-હું સુધારામાં તે તેને ગમતું નહીં. મંડળી મળવાથી થતા લાભના નિબંધમાં મેં શાસ્ત્રીઓની ધુળ મ્હાડી હતી તે ઉપરથી તે ઘણા નારાજ હતા. એક વખત ચાર લોક કેળતાં સુધારાની વાત નિઠળી હતી તેમાં તે બોલ્યા હતા કે 'એ જે ડાઘ પડ્યો તે કહી જવાનો નહીં.' મેં કહ્યું હતું કે 'તમારામાં હમારા કોણ મ્હાડવાની શક્તિ નહીં ત્યારે હમારો શો વાંક'-'તમે હમારી-સાથે વાત ન કરો ને પછવાડે બળખાં કરો એ સારી વાત નહીં.' હમારે સસરા જમાઈને ગમે તેમ હતું તો પણ તે સુરતની નાજરી નાતનું બૂપણ હતું ને સહર અદાલતમાં ૩૦૦ ને પગારે શાસ્ત્રી રૂપે મોટા પ્રતિષ્ઠિત મનાતા હતા. મારી સાસુનો મારા ઉપર બહુ પ્રેમ હતો પણ ઘરમાં ચલણ મારી સાળાઓનું હતું તેથી ને એઓ મારી વહુને મારે વિષે કંઈ કંઈ આડું સમજાવતી હતી તેથી તેઓને વિષે મારો પણ ઘણો જ દલકો વિચાર હતો. મારી મા તો એ ઝેરાં ઉપર વિવાદ મળ્યો ત્યારથી જ નારાજ હતી.

નિશાળના મેહેતાજીને તમામ ચાજ આપજો.' પછી મેં સને ૧૮૫૪ ની ૨ જી જાનેવારીએ નિશાળનો ચાજ રાંદેરની નિશાળના મેહેતાજી મારા મહાકુ કેશવરામને સોંપી આપીને બીજે દાંડાડે આગમોટપર ચડી બેઠો.

૧૦. તા. ૧૬ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૫૧ અને તા. ૨ જી જાનેવારી ૧૮૫૪ એ બેના દરમિયાનમાં મેં ક્રાઇ અંગ્રેજી કે ગુજરાતી ચોપડી વાંચી નહોતી; તે એક હાકનેસને કાગળ લખ્યો હતો તે સિવાય બીજું કંઈ અંગ્રેજીમાં લખ્યું પણ નહોતું. ગુજરાતીમાં પણ ત્રણેક બાપણ લખેલાં, બીજું કંઈ નહીં. 'જ્ઞાનસાગર'માં મેં કંઈજ લખ્યું નથી; તે દોલતરામ લખતા હું ભામ પીતો, પાક ખાતો (બીજી જાતની કંઈ પણ કેદ કરતો નહીં) અને મેરાઓમાં મહાલતો. એકાંતમાં હું નામ મેળવવાના (ચૈસા મેળવવાના નહીં) અને પ્રેમસંબંધી વિચારો કરતો. સુધારાના અને તેને અમલમાં આણવાના વિચારો પછી ખાનગી કે જાહેર તે વખત બિલકુલ નહોતા. જાતિભેદ, પુનર્વિવાહ, મૂર્તિપૂજા, અભક્ષ્યાભક્ષ્ય વગેરેના સુધારા સંબંધી વિચારોનું મને સપનું પણ નહીં હતું. ઉદ્યોગ કરવો, સંપ રાખવો. બાપણ કરવાં, નિબંધો વાંચવા, અંગ્રેજી લખવા અને દેશનું ભલું કરવું એટલું જ હું સુધારા સંબંધી જાણતો.

એ વખતમાં 'જ્ઞાનસાગર'ના છાપનાર જદુરામ સાથે દોસ્તી બંધ થઈ હતી. એ ક્રાઇ ક્રાઇ દાંડાડો વાતમાં દોહોરા, ચોપાઈની માત્રા સંબંધી બોલતો, તે હું બેદરકારીથી સાંભળતો. એની સાથે હું બાદરવા મહિનામાં સાંગી જોવા જતો ને ત્યાં કવિતો મારે કાને પડતાં પણ તે ઉપર મારો લક્ષ નહીં. દોસ્તદારની સાથે ફરવું એ જ કારણ ત્યાં જવાનું.

એ વખતમાં દલપતરામ* કવિ સુરતમાં હતા ને આધેથી હું એને જોળખતો કે આ દલપતરામ કવિ છે—નહીં જોવા કંઈક આશ્ચર્યથી તેની

* એ વખતમાંના બે પ્રસંગ દલપતરામ સંબંધી મારા મિત્રોએ મને મહવાટેથી કહેલા તે આ છે. કુર્ગારામ મેહેતાજીએ સુરતની અદાલતના રઘુનાથ શાસ્ત્રી દાંતે આગળ દલપતરામની શીઘ્રશક્તિની પ્રશંસા કરેલી તે ઉપરથી એક દિવસ તે શાસ્ત્રીએ એક ચરણ કહ્યું કે 'સુરતમાં સુરત કર સુરત કામિની સાથે'ને પછી તે કુર્ગારામે કામળપર લખ્યું પછી દલપતરામે તુરત લખાવ્યું કે 'પદ પૂર્વાર્ધ' લખ્યું છે કુર્ગારામે દાઢ્યે.' શાસ્ત્રી મનમાં સમજ્યા કે ભુક્તિવાળા છે પણ શીઘ્ર કવિ નથી. બીજો પ્રસંગ—કુર્ગારામ મેહેતાજીના ધરની પાસે મહાદેવનું દેહેડું છે ત્યાં પૂજા ચાલી હતી—વાપીશંકર ગંધર્વે દલપતરામને નાચિકા બોલ સંબંધી પુછ્યું હતું પણ તેને તેને મનમાનતો જવાબ મળ્યો નોહોતો. મને સાંભરે છે કે એક વખત કુર્ગારામ મેહેતાજીએ મને કહ્યું છે કે દલપતરામ રાગને જોળખી શકતા નથી. એક વખત ચૌદસની પુજામાં સહુ તેને દસતા હતા. દલપતરામ રાગને જોળખી શકતા નથી તે વાત ખરી છે—જરે મેં અમદાવાદમાં બાપણ કર્યું હતું ત્યારે જે

રસિક છતે નિર્ધન ને જીવિયોગી તેમાં મારી વૃત્તિ વેરાગી. પણ ધન્ય છે તેને કે પોતે પોતાના હુઃખનો જોશ મનમાં સમાવી મને શાસ્ત્રનાં ને દુનિયાદારીનાં દૃષ્ટિથી આપી મહારા મનનું સમાધાન કર્યા કરતા. ઓ આપ તારી મને બહુ ખૂટ છે એ મારી હાલત વિષે પૂરી સાક્ષી એક મારી ન્યાતના ધરડા પ્રલુમનજી હિરાચંદજી આપી શકશે.

૫. એ ધુમરાયલી હાલતમાં જનરલ આસેમ્બલી ઇન્સ્ટીટ્યુશનનાં મકાનમાં નેટીવ બુક કલબ નામની લાઇબ્રરીમાં હું એક દાહાડો બેઠો હતો, ત્યાં એક ગુજરાતી પાઠડીવાળા ગોરા છોકરાને ચોપડીયો લેમુક કરતો દોઠો; થોડી વાર પછી કોણ જાણે શાથી (સાંભરતું નથી) હમે એક એકથી અબજુલા છતે વાતચીત કરવા મંડી પડ્યા. એ શખસ કાલેજમાં જતા મારી ન્યાતના ઝવેરીલાલ ઉમીયાશંકર હતા, જેણે મને કાલેજમાં દાખલ થવાની ભલામણ કરી તેવિષે ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું હતું. મારા બાપે પણ મને એજ સલાહ આપી ને પછી હું તા. ૧૩ મી જુને રૂ. ૬૦) આપીને પેઈંગસ્કુલમાં નામ દાખલ કરાવી કલેરસ્કાલરના કલાસમાં બેઠો. બે મહિના પછી મારી વહુનું વરસી સારવાને મારે સુરત આવવું પડ્યું. અહીં વળી ૧૯૧૦ ના બાદરવા વદ પાંચમે મારા કાકાનું મરણ થયું. એ રીતે બે મહિના પાછા સુરતમાં કહાડવા પડ્યા. પછી પાછા મુંબઈ જઈ રાત્ર દિવસ અભ્યાસ કરી મેં ડિસેમ્બરમાં પરીક્ષા આપી અને સોએ સાઠ આની મેળવી હું ઉવેસ્ટસ્કાલર થયો—મને મહિને ૧૫ રૂપિયા મળતા થયા.

૬. એ વખત હિસાબ શિખવનાર દાદાભાઈ નવરોરજી પ્રોફેસર હતા. બીજા કોણ કોણ પ્રોફેસરો હતા અને બીજો શો શો અભ્યાસ ચાલતો તે મને સાંભરતું નથી. મારી સાથે પરીક્ષા આપનારા છોકરાઓએ દાદાભાઈ કને તકરાર લીધી હતી કે નર્મદાશંકરની હાજરી હમારા જેવી બરાબર નથી માટે કેટલીએક આની ઓછી કરવી જોઈએ—દાદાભાઈએ જવાબ દીધો હતો કે તમે તમારા લખવામાં સ્પેલીંગમાં ઘણી ત્રુટિ કરી છો ને એણે કાઠી નથી. હું મગરૂય થયો હતો કે સુરતમાં ત્રણ વરસ અંગ્રેજી એક પણ ચોપડી ન વાંચ્યા છતાં સ્પેલીંગમાં મેં કંઈ ત્રુટિ ન કરી.

૭. ૧૮૫૫ માં પણ મનનો ગભરાટ ઓછો નહોતો-ધુધવાતો ને ધુધવાતો રહેતો. હું ગપ્પા માર્યા કરતો, વિલાત જવાના તડાકા મારતો બીજા લેસન કરતા ત્યારે હું મારા પોતાના જ વિચાર કર્યાં કરતો. પ્રોફેસરોનાં લેક્ચર પણ મન દઈ સાંભળતો નહી. મારા સાથી મોરલીધા ગીરધર જે હાલ કચ્છની દરબારમાં છે તે, ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર જે હાલ વેપારી છે તે અને ત્રિભોવનદાસ દુવારકાદાસ જે હાલ કમરૂડે

તૈયબજી વકીલને ત્યાં છે તે મારું બોલવું ચાલવું જોઈને મને લાલાજી કહીને બોલાવતા. હું લેક્ચર બેસન કંઈ કરતો નહીં પણ જ્યારે હાર્કનેસના કલાસમાં ફાલ્કનરનાં શિપરેકની કવિતા અને વર્ડઝવર્થની કવિતા ચાલતી ત્યારે હું એકચિત્તે તે સાંભળતો ખરો-ખરો એ કવિતામાં સૃષ્ટિસૌંદર્યનાં વર્ણનની અસર મને બહુ જ થતી; શિપરેકનાં ખલાસીઓની આખર સુધીની બહાદુરી હજી મને સાંભરેછ. વળી મને સાંભરેછ કે મેં આગસ્ટમાં સોએક લાઇન અંગ્રેજીમાં પરચુરણ પરચુરણ બાબતની જોડીને મી. રીડને બતાવી હતી પણ એણે તે જોઈને મને હસી કહાડ્યો હતો.

કાવ્ય રચનાની પ્રેરણા

૮. હું મારી ચળિત વૃત્તિને ઠેકાણે આણવાને બહુ મથતો. પણ કંઈ મારું કાવતું નહીં. સપ્ટેમ્બરની શરૂઆતમાં ધીરા ભગતનાં એ ત્રણ પદ મારા વાંચવામાં આવ્યાં તે ઉપરથી હું દહાડોરાત તેની જ લવારી કરતો. બે પદોના વિચાર મારી વેરાગ વૃત્તિને મળતા હતા. એથે કે પાંગમે દાહાડે મારાં મનમાં સહજ આવ્યું કે હું પણ એ ઢાળનું કંઈ બનાવું-પછી મેં પરબલ જગત્કારે સ્મરોની માત્ર હરધડી' એ પદ બનાવ્યું ને બીજે દાહાડે જીવ તું મૂરખ સમજે રે કહું છું ઘેલા ફરી ફરી' એ બનાવ્યું-પછી વિચાર રચે કે આવી રીતે હું જાતે બનાવવાની ટેવ રાખું તો મારી વૃત્તિ ફરી કામ થાય ખરી-કોઈ પણ રીતે વૃત્તિ સ્થિર થાય છે એ મારે ઉદ્દેશ હતો-માટે પદો બનાવવાની ખટપટમાં રહેવું અને ઉભરો બહાર નીકળે તેથી ખુશ રહેવું એ વાત મેં નક્કી કરી. વળી વિચારયું કે ભણવું, કમાવવું, માન મેળવવું, મેરી કરવી એ સહુ આનંદને માટે છે ને મને જારે પદો બનાવવાથી આનંદ થાય છે તારે હું તો એ જ કામ કરીશ ને શેર જીવાર તો મળી રહેશે-એ રીતે હું મારે બેસતે ૨૩ મે વરસે પદો બનાવવા લાગ્યો-પેહેલું પદ કી દાહાડે કાઢું તે મને યાદ નથી, પણ તે દાહાડામાં મારી વરસગાંઠ આવી હતી તે ઉપરથી મેં તે વરસગાંઠના દાહાડાને જ કવિતાના પ્રારંભનું માન આપી તે દાહાડાથી જ મેં મારા કવિતાના વરસોની ગણતરી રાખી છે-સંવત ૧૯૧૧ ના બાદરવા સુદ ૧૦-સને ૧૮૫૫ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૧ મી.

૯. પછી નીત રહવારે હું પ્રાર્થનાનું અથવા શિક્ષાનું અક્ષેપું પદ કરતો ૧૧ વાગે કાલેજમાં જતો.

૧૦. ડિસેમ્બરમાં પરીક્ષા થઈ તેમાં સોએ સાઠ આની આવવી જોઈએ ઉપરથી વૃત્તિને લીધે અભ્યાસ ખરોખર ન થયાથી ન આવી.-૫૦ આની આવી હું સેકંડ નામલસ્કાલર ન થયો-ફી સેકંડનામલ સ્કાલર થયો.

૧૧. સને ૧૮૫૪ ના ચોમાસામાં મેં માફે નામ બુદ્ધિવર્ધક સભામાં દાખલ કરાવ્યું હતું, અને સને ૧૮૫૫ માં મંડળી મળવાથી થતા લાભ વિષે બાબત કર્યું હતું ને વ્યભિચાર તથા રંડીબાજી ન કરવા વિષે નિબંધ વાંચ્યો હતો; તેમ ઇતિહાસ વાંચવાના ફાયદા અને કેફ કરવાના ગેરફાયદા વિષે કવિતા વાંચી હતી-એ બે કવિતામાંની પહેલી ખોવાઈ ગઈ છે. એ કવિતા મેં પિંગળના કાયદા પ્રમાણે કરી ન હતી પણ સામળદાસના દોહરા ચોપાઈ છર્યા વાંચ્યા તે ઢાળ પ્રમાણે અને કવિ દલપતરામ તથા મનમોહનદાસની છપાયેલી ચોપડીઓમાંની કવિતા જોઈ જોઈને કરી હતી. એ વખત મુંબઈમાં કવિતા શબ્દ ન હતો ને દલપતરામ કવિનું નામ પણ થોડાક જણ જાણતા હશે, બુદ્ધિવર્ધક સભાવાળાઓને મારા રાગડા પસંદ પડવા લાગ્યા ને મને ઉત્તેજન મળવા લાગ્યું-ઉજડ ગામમાં એરંડો પ્રધાન તેવી રીતે.

પિંગળનું જ્ઞાન

૧૨. મને વિચાર થયો કે બુદ્ધિવર્ધકવાળા કવિતાની ખરી ખોટી બનાવટ સમજતા નથી ને હું તો ઝોકાયવોજ જાઉં છું; પણ એ સાફ નહીં-કવિતા બનાવવાની રીત તાકીદથી શિખવી જ જોઈએ-રે દોહરા ચોપાઈના પણ નિયમ જાણતો નથી. એ ગભરાટમાં ૧૮૫૫ ના અક્ટોબરનાં બુદ્ધિપ્રકાશથી માલમ પડ્યું કે કવિતા બનાવવાનાં શાસ્ત્રને પિંગળ શાસ્ત્ર કહે છે; પછી મેં એ સંબંધી સંસ્કૃત-પ્રાકૃત પુસ્તકોનો શોધ કરવા માંડ્યો, પણ મુંબઈમાં મને કોઈ પુસ્તક મળ્યું નહીં.

૧૩. મેં કવિ દલપતરામને કાગળ લખવાનું ધાર્યું, પણ પાછું વિચાર્યું કે રખેને એ મને હસી કહાડે અથવા રખેને એ મને દિલના ખુલાસાથી જવાબ લખે નહીં. સને ૧૮૫૧ માં દલપતરામે મનમોહનદાસનાં બાબત વખત જે ચાલ ચલાવી હતી તે વળી મને યાદ આવી. મેં દલપતરામને કાગળ લખવો મોકુફ રાખ્યો.

૧૪. સને ૧૮૫૬ ના જાનેવારીમાં સુરતના તુળજરામ નામના ભારગવ જે મુંબઈમાં રહેતા હતા ને જેની સાથે મારે ઓળખાણ હતું તેને મેં પિંગળના પુસ્તક વિષે કહ્યું. એણે મને કાળીદાસનો 'શ્રુતબોધ' આપ્યો. પણ પછી શિખવનાર ન મળે. ઓળ કહાડતાં કહાડતાં એક દાદાદેવ નામનો નાંકકર શાસ્ત્રી મળ્યો. તે ઘણો બેતમાવાળો હતો, તેને ત્યાં હું કાલેજમાંથી વખત કહાડીને જતો. પછી ૧૮ દાહાડામાં હું તે 'શ્રુતબોધ' શિખી રહ્યો - શિખતો જતો ને ગુજરાતીમાં બનાવતો જતો, એ પુસ્તકથી હું કેટલાએક અક્ષરવૃત્તો કરતાં શિખ્યો; પણ દોહરા ચોપાઈના નિયમ કંઈ જાણું નહીં, કેમકે એ વૃત્તો સંસ્કૃતમાં નહીં.

૧૫. મનમોહનદાસે બોધ વચનનાં વાક્યોને કવિતામાં મુકી છોકરીઓને માટે ચોપડીઓ કહાડી હતી. તે ઉપરથી હું જાણુતા કે એ બાઇની પાસે કંઈ હિન્દુસ્તાની પિંગળ હશે ખરું. પછી મેં એને એક કાગળ લખ્યો તે આ હતો:-

“મિત્ર શિરોમણિ કાબોપનામક ભાઈ મનમોહનદાસ વિં રણછોડદાસજી પ્રતિ મુંબઈથી લાં સ્નેહાભિલાષી નર્મદાશંકર વિં લાલશંકરના આશીરવાદ-વિશેષ આતી સાથે મોકલેલું પત્રક (બ્યબિયાર નિષેધક નિબંધમાંની કવિતા) અવલોકન કરી લખાણમાં માત્રા તથા અક્ષર સંબંધી ભુલો સુધારી છંદ છંદનાં નામ પણ મથાળે લખી તે પત્રક નાટપેડ એલિફન્ટન ઇન્સ્ટીટ્યૂશન એ ઠેકાણે પાછું રવાને કરવું-એમ થયેથી મોટા ઉપકાર થશે.”

“હું કવિતા પ્રકરણમાં છેક અજાણ્યો છઠ્ઠો, પરંતુ એ વિષય જાણવાની મારી ઉત્કૃષ્ટિ ઇચ્છા છે ને ગમ પણ પડશે એમ ધારું છઠ્ઠો, વાસ્તે તમે મારો કર અહીં પિંગળ ક્ષેત્રની જાતરા કરાવશો એમ આશા રાખું છઉં.”

“તમારી પાસે જે મોકલ્યું છે તે તથા ખીજું ફેટલુંએક મેં કીધેલું છે તે, ઉઠાંગ બાંધી કંઈ તમારું ને કંઈ દલપતરામનું જોઈ જોઈને ગોઠવેલું છે.”

“અંગ્રેજીમાં કહે છે Poets are born તે પ્રમાણે કવિતા કરવામાં વિચારશક્તિનું સામર્થ્ય જોઈએ;-ફક્ત પિંગળની રીત જાણવી મારા ધારયામાં બસ નથી-તેમ વિચાર ને તર્ક હોય એટલે બસ એમ પણ નથી; તેને પ્રબંધરૂપી બાપાનાં વસ્ત્રો પહેરાવવાં અવશ્ય છે-વસ્ત્ર વગર અલંકાર સોભે નહીં.”

“વણુ લુણુ રસોઈ જેમ, લાગે ન કંઈ સ્વાદ,”

“કીરતન રાગમાં સુણુતાં, છાડે નાસ્તિક નાદ.”

“(એ પણ સુધારજો.)”

“હવે મારી વિચારશક્તિ અને તર્કશક્તિ વધારે કેળવાઈ શકે તેવી છે પણ રીતિ પનાં અંધરું લાગે છે. શંકાને લીધે ઘણો કાળ જાય છે અને તેને સાર પિંગળ સંબંધી પ્રાકૃત ગ્રંથો બણી લેવાની જરૂર છે.”

“તેમ, ગુરૂવના જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું નથી; ને એ છંદમાં અસલથી સુરતના ફેટલાએક કણખીઓની પઠે કવિત વગેરેનો મેં અભ્યાસ કર્યો નથી, તેથી આવડશે કે નહીં એની ગમરામણ થાય છે. વળી એ વિષય શિખવવાને મારા પરિચયમાં દોષ જ નથી, વાસ્તે કૃપા કરીને શિક્ષકપણું સ્વીકારી હું શિષ્યની હોંસ પૂરી પાડનાર આપ સમર્થ છો. સજ્જને કાળક્ષેપ સારી ક્રમા કરવી.”

“માઠ મોહનલાલને તથા વડિલ રણછોડદાસજીને મારા યથાયોગ્ય કહેવા.”

“મારે માસ એપ્રિલમાં લગન સારૂ સુરત આવવું છે તે સમયે તમારા દર્શન કરવાની તથા કેટલીએક શિક્ષા લેવાની આશા રાખું છું. પરંતુ હાલ પિંગળશાસ્ત્ર પ્રવેશક ક્રિયા ગ્રંથો વાંચવા જરૂરના છે તે લખવું. સૂઝને બહુ શું લખિયે? મજપાસથી કામ લેવાને આચકો ન ખાવો—એજ તાં ૧૬ ફેબ્રુઆરી ૧૮૫૬.” (એ કાગળનો જવાબ આવ્યો નહોતો—જારે મને ગએ વરસે મારી હકીકત લખવાનો વિચાર થયો તારે મેં મનમોહનદાસને ભરમમાં કહ્યું કે તમારી પાસે મારો કાગળ હોય તો તે આપો—પછી કેટલેક મહીને તેઓએ મને કાગળ આપ્યો, તે ઉપર દાખલ ક્યો છે.)

૧૬. મનમોહનદાસનો જવાબ ન આવેથી મેં માત્રાકવિતા લખવી બંધ રાખી હતી. અક્ષરકવિતા અને પદો થોડાં થોડાં બનાવતો.

૧૭. સને ૧૮૫૬ ના અપ્રેલમાં હું સુરત આવ્યો ને મેમાં સંવત ૧૯૧૨ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૧૨ એ પંડ્યા ત્રિપુરાનંદની છોકરી ડાહીગવરી* સાથે પરણ્યો, ને પછી મુંબઈ ગયો.

કાલેજ છોડી

૧૮. લગન કરી મુંબઈ ગયા પછી કાલેજમાં મારું દીલ લાગ્યું નહીં:—કવિતા કરવાનો વધી ગયલો જોરસો, ગુજરાતી સંસ્કૃત ને અંગ્રેજીમાં

*મારી સ્ત્રી મુઆ પછી મારે ફરી લગન કરવાનો વિચાર નહોતો, પણ બાપે એક સાથે મારો વિવાહ કર્યો હતો—પણ એ વિવાહ કેટલાંએક મારા સગાંને ગમતો નહીં ને જહાં ત્યાં ને જહારે ત્યારે ન્યાતમાં પણ એ વાત ચરચાતી—મને તે ગમતું નહીં. પછી એક ફાહાડો જોરસામાં મેં મારે સાસરે કહેવડાવ્યું કે જન્માક્ષર પાછા આપો. તેઓએ જવાબ આપ્યો કે તે તો બાળી નાખ્યા—એ રીતે મેં વિવાહ ફેક કર્યો. નાગરી ન્યાતમાં એણે કામ યોડા જ જણ કરે છે કેમકે કન્યાના તોટા. હવે મારા બાપને કેટલું દુઃખ? તેણે કહેલું તેને પ્રજ્ઞા વના મેં રડ કીધું! ખરેખર મારી તબિયત તો મારા જ બાપ સાંખે! પછી હું ગલરાયો કે મારા બાપ બહુ દુઃખી થશે—તેની ઉમેદ સહુ મારા સંસાર ઉપર હતી તે મેં તોડી નાખી—પછી મારે માટે બીજો ઠેકાણો તજવીજ થવા લાગી ને સંવત ૧૯૧૨ ના કારતક સુદ ૩ જીએ મારો ફરીથી વિવાહ થયો—ને ઉપર કલા પ્રમાણે ૧૯૧૨ ના વૈશાખમાં મારાં લગન થયાં. લગનમાં મેં ઘોરે બેસવાની ઘણી ના કહી હતી પણ મારા બાપના આમ્રદયી મારે બેસવું પડ્યું હતું; પણ સાજવનાના કાળા ઘોડાપર બેઠો હતો. તેમ, હર દાખલ તડને નોતરે જમાડવાને બહારે આખી ન્યાતને પરચુરાહુ નોતરે જમાડવાની મેં ઘણી દહ કરી હતી, પણ તેમાં પણ મારું દાન્ય નહોતું.

અંતકાર થઇ માન પામવાનો મોટો લાભ, મોટા ગ્રામ્ય એટલે બાપને બારે ન પડવું એ વિચાર તથા ધરમાં પણ નાણાંની બીડ તેથી થતો ગભરાટ, ફર્સ્ટનાર્મલ સ્કાલરશિપ ત્રણ જ જણને મળે એવું હતું તેથી ને મારી આ વૃત્તિથી મને તેની આશા નહીં ને આગળ પણ કાલેજ તો છોડવી પડવાની જ એ વિચાર, મારી હાલત પૈસાની વાતે સ્વતંત્ર કેમ થાય અને મુઆ પછી મુક્તિ કેમ થાય એ વિચાર—એ સધળાંથી મેં કાલેજ છોડવી ધારી.—વળી મારી ચલિત વૃત્તિથી કાળ નકામો જાય છે, બાપ રોજરોજ રોજગારે વળગવાનું કહે છે ને કહે છે કે એક ઉદ્યોગ પકડી બાકીના વખતમાં કવિતા સંસ્કૃત ગમે તે બહુજે, પિંગળ તો મુંબઈમાં મળતું નથી માટે ગુજરાત જઈ લઈ આવવું—એ સહુ વાતને લીધે મેં કાલેજ છોડવાનું નક્કી કરીધું—અને ૧૮૫૬ ની ૨૮ મી જુને મેં રાજનામું આપ્યું—એમ લખીને કે મારે કંઈ ખાનગી નોકરીયે વળગવું પડે છે માટે. (એ જ્ઞાનું હતું). તે પછી તા. ૧૯ મી ઓગસ્ટે મેં હારકનેસનું સરટીફિકેટ લઈને કાલેજ છોડી.

“This is to certify that Narmadashankar Lalshankar was admitted into the English School of the Elphinstone Institution in January 1845; that he continued to attend regularly till April 1850, when he obtained a Clare Scholarship; that he left the college shortly afterwards and returned as a Paying student in June 1854, that in December following he obtained a West Scholarship and regularly attended the second year Class in which he made a creditable appearance, having obtained 50 per cent marks at the Scholarship Examination; that he possesses fair abilities and would in my opinion have taken a pretty high place if he had continued to prosecute his studies. His conduct so far as it has come under my observation has been uniformly good.

Bombay, Elp's Ins'n } (Signed) JOHN HARKNESS, LL. D.
19th Aug. 1856. } Principal.

૧૯. કાલેજમાં હતો તારે, કચ્છના* રાહનો હારકનેસપર કાગળ આવ્યો હતો કે ‘તમારે તાંથી કોઈને હમારે તાહાં અંગ્રેજ સ્કુલમાં સો રૂપિયાના પગારનો માસ્તર મોકલવો.’ એ ઉપરથી હારકનેસે માંડે ને મુરબીધરનું નામ તથા હમારી ન્યાત તથા હમારા ગુણ લખી મોકલ્યાં

*મેં કચ્છ જવાની ઇચ્છા દેખાડી હતી તે એટલા સાર કે તાંહાં કવિતા સંબંધી હિંદુસ્તાની ગ્રંથો છે તે જણવામાં આવે ને કોઈ કાહાડો રાહને કવિતાનો શોધ લાગેથી માંડે કામ વધી જાય ને પછી સ્વતંત્ર રીતે કવિતાં થયાં કરે.

હતા—તેમાં નિશાળ શિખવવાના અનુભવની વાતમાં મુરલીધર કરતાં મારી વધારે સીકારસ કરી હતી પણ રાહે મુરલીધર જે ન્યાતે કણુખી તેને પસંદ કર્યો હતો—એ વખત કચ્છના દરબારમાં રાહને નાગરો ન રાખવા એવું હતું.

ખાનગી અભ્યાસ અને પ્રવૃત્તિ

૨૦. સને ૧૮૫૬ ના માર્ચથી વચલા બે ત્રણ મહિના સિવાય તે ડિસંબર આખર સુધી હું બુદ્ધિવર્ધકગ્રંથના અધિપતિનું કામ કરતો—ને એ વખતના પાછલા ભાગમાં કાલેજ છોડ્યા પછી મેં ગુજરાતી ડિપુટી શિરસ્તેદારની જગાને સારૂ સદર અદાલતના રેજીસ્ટર મિં કોકસનને અરજી કરી હતી પણ કંઈ વળ્યું નહોતું.

૨૧. કાલેજ છોડ્યા પછી ઘેર બેઠા—એક પાસથી કવિતા કરવાનું રાખ્યું ને બીજી પાસથી વૃત્તરતનાકર અને રઘુવંશ શિખવાનું દેવશંકર શુક્લ પાસે રાખ્યું. તેમાં વૃત્તરતનાકર પુસ્તક પુરું શિખ્યો ને રઘુવંશનો બીજો ને ત્રીજો એમ બે સર્ગ શિખ્યો.

૨૨. તા. ૧૫ મી. આગસ્ટે રાસ્ત ગોફતારમાં ગોસાંધિજી મહારાજોની ઉત્પત્તિ, તેઓનો ઇતિહાસ અદ્વિધ બાબતો ઉપર ૧૦૦) રૂપિયાં ધનામના નિબંધની જાહેર ખર્ચ છપાઇ હતી તે ઉપરથી મેં તે લખવા ધાર્યો ને એને માટે વૈજનાથ શાસ્ત્રી જે મુંબઈમાં મોટા મંદિરના જીવજીવાલજી મહારાજના આશ્રિત છે ને જે મારા સ્નેહી છે તેને મેં કહ્યું કે મહારાજે સંબંધી કેટલાંએક અને પુસ્તકો આપો—તેણે જવાબ દીધો કે મારાથી તો મંદિરમાંથી અપાય નહીં પણ તમે સુરત જશો તો ત્યાંથી મળશે. એ ઉપરથી મેં મારા બાપને કહ્યું કે મારે સાહિત્ય મેળવવાને સુરત જવું પડશે—મનમાં એવું કે કદાપિ એ ગ્રંથો ન મળ્યા તો ચંતા નહીં પણ હિંદુસ્તાની પિંગળનાં પુસ્તકોની શોધ તો થશે. પછી હું નવંબરમાં સુરત આવ્યો. અહીં કંઈ વલ્લભ માર્ગનાં ઘણાં પુસ્તકો અને મળ્યા નહીં, માટે તે ઉદ્યોગ* મેં નરમ પાડ્યો.

પિંગળ વિશે મુશ્કેલી

૨૩. પછી અહીં (સુરતમાં) મેં મારા દોસ્તદાર ૧૮૫૧ ની વખતના 'જ્ઞાનસાગર'ના છાપનાર જહુરામને પકડ્યો ને કહ્યું કે કાંઈ પણ ટેકાણેથી પિંગળનું પુસ્તક અપાવ—પછી હમે ઘણે ટેકાણે ફર્યા તેમાં એક વખત

*એ નિબંધ મેં પછવાડેથી લખી ઘરમાં રાખ્યો હતો પણ હાલ કોણ જાણે તે કહાં છે ?

હમે એક ગોરધન* નામના કડિયાને ત્યાં ગયા. ત્યાં મેં કેટલાંએક મારા બનાવેલાં પદો ગાયાં ને તે કડિયો ખુશ થયો ને બોલ્યો કે મારા ગુરુ લાલદાસ મોટા કવેસર હતા, તેનાં પુસ્તકો સઘળાં મારી પાસ છે, તેમાં જોઈશું-તમે કાલે આવજો. પછી હું બીજો દાહાડે તેની પાસે ગયો ને ત્યાં પડારો ઉઘડ્યો. તેમાંથી છંદ રતનાવળી નામનું પુસ્તક નિકળ્યું. તેણે મને કહ્યું કે હું ઘેર તો નહીં આપું પણ અહીં આવી લખી લો. પછી હું રોજ સવારે કલમ ખડિયો કાગળ લખને તેને ઘેર જતો ને પિંગળ લખતો. તે કડિયા પાસે લાલદાસનાં કરેલાં ચાળીસેક રંગેલાં ને સારા અક્ષરથી લખેલાં ચિત્રકાવ્ય હતાં તે મને તેણે દેખાડ્યાં ને વાંચી બતાવ્યાં-મારું મન તે ઉતારી લેવાનું થયું.

મેં ગોરધનદાસ જેને સહુ ભગતજી કહેતા તેને કહ્યું કે, અહીં તમારે ઘેર તો જ્ઞાનની વાતો ચાલે છે એટલે મારાથી લખાતું નથી. તમે મને થોડાં પાનાં રતનાવળીનાં ને ચારપાંચ ચિત્રકાવ્ય ઘેર લઈ જવા દો તો બીજો દાહાડે પાછાં આપીને બીજાં લઈ જઈશ. તે વાત તેનાં મનમાં ઉતરી ને પછી હું રોજ ચારપાંચ ચિત્રકાવ્ય લઈ ને રસ્તામાં ચિતારાની દુકાને નકલ ચિતરવાને આપું. ઘેર જઈ જમું ને પાછલે પેહોરે ચિતારા પાસથી લઈ આવું. રાતે તેમાં અક્ષર લખું ને વળી રતનાવળી લખું. એ રીતે મેં સઘળાં ચિત્રકાવ્ય ચિતરાવી લખી રાખ્યાં ને રતનાવળી પણ લખી લીધી. એ પિંગળનાં પુસ્તકની મતલબ મેં મારી મેળે સંસ્કૃતને જોરે સમજી લીધી. એ પુસ્તકથી મને દોહરા ચોપાઈ વગેરે માત્રા વૃત્તોનાં નિયમ જણાયા.

૨૪. ડીસેમ્બરની ૧૫ મી પછી હું મુંબઈ ગયો તો ત્યાં રીજમીટના એક સાહેબને શિખવવાનું હતું, પણ તેણે કહ્યું કે વિનાયક વાસુદેવનું સરટીશીકેટ હોય તો હું તારી પાસ શિખું. હું વિનાયકરાવ પાસે ગયો ને મેં કહ્યું કે, મારી પરીક્ષા લઈ મને સરટીશીકેટ આપો. વિનાયકરાવ બોલ્યા કે 'નર્મદાશંકર મારી મશ્કરી શું કરોછ'! પછી તેણે ઓશીશિયલ રીત મુજબ સરટીશીકેટ આપ્યું.

Bombay 22nd December 1856

Certified that Narmadashankar Lalshankar is qualified to teach Guzerathee.

(Signed) VENAYEK WASUDEV

Oriental Trans. to Government.

મેં પેલા અંગ્રેજને થોડા દાહાડા શિખવ્યું ને પછી તેને કંઈ કામ આવ્યું તેથી કામ બંધ રહ્યું.

*એ કડિયા જોનાં કામ ઉપર ચિતરવામાં અને પથ્થર કોતરવામાં ધણો હોશિયાર છે અક્ષર ધણા સરસ લખે છે. તેમ એણે હિંદુસ્તાનનાં લાખાનાં વેકાંતનાં મંત્રો બહુ વાંચ્યાં છે. એ હાલમાં મારું નહું ધર બંધાય છે ત્યાં મિસ્તરીપણું મેં છે-આજકાલ એના જેવો કિસબી કડિયા સુરતમાં નથી.

વિરામ ૭ મો

પ્રયત્નકાળ-૧૮૫૭-૧૮૫૯

પિંગળ પ્રવેશ

૧. જનેવારીમાં, ભણેલાં સ્ત્રી પુરુષ અને ન ભણેલાં સ્ત્રી પુરુષ એ બે વિષે એક વાત કવિતામાં જોડતો હતો, એવામાં સન ૧૮૫૫-૫૬ નાં 'શુદ્ધિપ્રકાશ'માં કવિ દલપતરામે પિંગળ સંબંધી જે કંઈ કંઈ લખેલું તે મારા આપના જોવામાં આવ્યું. એ જોતાં તેઓ બોલ્યા કે, કવિતાની રીતિયો પણ કવિતામાં લખવી એ મોટી વાત છે. હું બોલ્યો કે, તેમાં કંઈ દમ નથી. તેઓ બોલ્યા કે, હું તો તારી હાંશિયારી ક્યારે જાણું કે પિંગળ બનાવે તારે. પછી મેં પેલી દ્વાવત લખવી છોડી દઈ પિંગળ બનાવવા માંડ્યું, ને પ્રારંભમાં જ 'લલગૂ સમજ સગણ ને જગણે જાણ લગૂલ' એ કુંડળીયો કીધો તેથી તે ખુશ થયા ને બોલ્યા કે, હવે મારી ખાતરી થઈ. મતલબ કે બે લઘુ ને એક ગુરુ અક્ષર હોય તો તેને સગણ કહેવો અને સાર મેં લલગૂ એવી સંજ્ઞા આપી તેથી.

૨. ફેબ્રુઆરીમાં, હું ગોકળદાસ તેજપાળ વિદ્યાલયમાં રૂ. ૨૮) ને પગારે મારતર રહ્યો. એ વખતે મારી સાથે ત્રિભોવનદાસ દ્વારકાદાસ પણ એટલે જ પગારે રહ્યા હતા, પણ થોડા મહીના પછી તેઓએ રાજીનામું આપ્યું હતું. હું નિશાળને પાંચ વાગતે છોડ્યા પછી નિશાળમાં રહી, ફરીયો, આકાશ, હોડી વગેરે જોવાતાં જાય તેવાં એકાંતમાં મારાં પિંગળ પ્રવેશમાંની કવિતા બનાવતો.

૩. મારચમાં, ગુરુ અને સ્ત્રીનો નિબંધ પૂરો કર્યો અને પિંગળ પ્રવેશ મારા આપના હાથથી લખાવી શીલા છાપાપર છપાવી તા. ૬ ફી અપરેલે લોકમાં પ્રગટ કર્યો.

૪. એ પિંગળ પ્રવેશ વિષે પહેલવહેલું તા. ૧૨ મી અપરેલના 'સત્યપ્રકાશ'માં ભાઈ મહીપતરામે આ લખ્યું હતું:-

“જે પિંગળ વિષે હમે આશા રાખતા હતા તે છપાઈ ચુકો છે. એની નકલ એના બનાવનાર કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકરની કીરપાથી હમને પોહાંચી છે. એ વાંચવાથી માલમ પડે છે કે એ અન્ય ઘણા જ ઉપયોગી ને પ્રૌઢ છે, અને એના કાબેલ બનાવનારને આપણા નામાંકિત કવિઓની પદવીમાં દાખલ કરે છે.

કવિતાના નિયમો વિષે ગુજરાતી ભાષામાં આજ સુધી એકો પુસ્તક નહિં હતું. એ ખોડ ભાઈ નર્મદાશંકરે પુરી પાડી છે. * * *

૧૯મી અપરેલના 'રાસ્તગોફતાર'માં છેલ્લી વારે છે કે:-“એવી ચોપડીની એક ખુટ હતી અને તે પુરી પાડવામાં આવીછ. એ ધણીએ જેમ કવિતાની રીતીઓ જણાવીય તેમ કવિતા જેડી દેખાડીયુંછ તે પોતે પણ કંઈ હલકો કવિ નથી.

સને ૧૮૫૭ના જુનના 'યુદ્ધિપ્રકાશ'માં કવિ દલપતરામે લખ્યું હતું કે:-“ગુજરાતી ભાષામાં કવિતાની રીત જાણવાનો અન્ય આજસુધી કોઇએ બનાવેલો નહોતો તે હાલ મુંબઈમાં ભાઈ નર્મદાશંકરે બનાવીને છપાવ્યો છે”- //

“એ પુસ્તક બનાવતાં તેને ધણી મહેનત પડી હશે અને એ વિષેનું પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં પેહેલવેલું થયું છે.” * * *

૫. એ માફ પિંગળ ખ્હાર પછું તેની આગમય કવિ દલપતરામે ૧૮૫૫ના અકટોબરથી તે ૧૮૫૬ના અકટોબર સુધીનાં 'યુદ્ધિપ્રકાશ'ના કેટલાક અંકોમાં પિંગળ સંબંધી લખ્યું હતું, પણ તેમાં ૧૬ માત્રાનાં વૃત્ત લગીનું હતું. અક્ષરવૃત્ત તો મુળમાં જ નહોતા ને દોહોરાની રીત પણ નહોતી આવી.

૬. પિંગળપ્રવેશ કહાજ્યા પછી મેં ચંદ્રાલોક નામનો અલંકારનો મૂળ અન્ય અને નૃસિંહચંપુ દેવશંકર શુકળ પાસે શિખવા માંડ્યાં તે ડીસેમ્બર આખર સુધીમાં પુરાં કર્યાં.

૭. મને ગોકળદાસ તેજપાળ વિદ્યાલયમાં ૩. ઠપનો પગાર થયો હતો, પણ એ ખાનગી ખાતાં કરતાં સરકારી સ્કુલમાં રહેવું વધારે માન ભરેલું અને તેમાં આગળ વધાય એવું છે, એમ સમજી મેં સને ૧૮૫૮ની ૨૬મી જાનેવારીએ એલફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટીટ્યૂશન સેન્ટ્રલ સ્કુલમાં આસિસ્ટન્ટ માસ્ટરની જગાને સારૂ મિં રિમથને અરજી કરી.

૮. તા. ૪ જુનવારીએ મને જવાબ આવ્યો. તા. ૭મી ફેબ્રુવારીએ મેં ગોકળદાસ તેજપાળ વિદ્યાલય છોડી અને તા. ૮મીથી હું ૩. ૪૦)ને પગારે સેન્ટ્રલ સ્કુલમાં આસિસ્ટન્ટ માસ્ટર થયો.

અલંકારપ્રવેશ અને રસપ્રવેશ

૯. જાનેવારીથી મેં અલંકારપ્રવેશ લખવા માંડ્યો અને પ્રતાપરૂદ્ર નામના ગ્રંથમાંથી રસપ્રકરણ મેં એક ફરસરામ નામના દક્ષણી પાસે શિખવા માંડ્યું.

નર્મકવિતા અંક ૧-૨

૧૦ પછી સને ૧૮૫૫ના સપ્ટેમ્બરથી તે સને ૧૮૫૮ના માર્ચ સુધી મેં પરચુરણ કવિતા કરી હતી તેના બે અંકો છપાવ્યા. નર્મકવિતા અંક ૧ લો તા. ૧૮મી અપરેલ ૧૮૫૮ ને અને નર્મકવિતા અંક ૨ જે

તા. ૧૪ મી મેએ પ્રગટ કર્યા. તેમ ૨૫મી અપ્રેલે અલંકાર* પ્રવેશ ને જીના કે જીલાઈમાં રસપ્રવેશ કહાડ્યા.

અધિપતિ થયા

૧૧. સને ૧૮૫૮માં હું બુદ્ધિવર્ધક સભાનો સેક્રેટરી અને બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથનો અધિપતિ હતો—બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથમાં હમે એવી જાહેરખબર આપી હતી કે જેઓ વિષય લખીને મોકલશે તેઓને પૃષ્ઠ ૫૦ (૦૧) રૂપિયા મળશે—એ ઉપરથી બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથના અમદાવાદ ખાતેના આડતિયાએ તા. ૧૫મી મે અને ૧૦ મી જુલાઈએ નીચે પ્રમાણે લખી મોકલ્યું હતું—“જેમ સ્ત્રીઓ યોપાનિયામાં કવિ દલપતરામ ગરખીઓ બનાવીને મોકલે છે ને દર ચરણે રૂ. ૦-૪-૦ તેમને તે સભાની તરફથી આપે છે તેમ તમારી જે તમારાં યોપાનિયામાં એવી ગરખીઓ વગેરે દાખલ કરવાની મરજી હોય તો કવિ દલપતરામને હું કહું માટે તે વિશે તમારો જવાબ લખવો, ભુલવું નહીં.” “તમારાં બુદ્ધિવર્ધક યોપાનિયાને સાર કાઢ્યેક આદમી ધણી સારી ગુજરાતી ભાષામાં કવિતા બનાવીને મોકલે તો દોહોરા એક જેટલાં ગરખીનાં ચરણો આસરે થાય છે અને તેની કિંમત સ્ત્રીઓ યોપાનિયાવાળા દરએક ચરણના ચાર આના મુજબ આપે છે, માટે તે રીતે તમારી સભા આપશે તો હું મોકલાવીશ ને જે કદાપિ તે કવિતા તમને પસંદ પડે નહીં ને પાછી મોકલો તો તેનું તમારે કાંઈ લેવું દેવું નહીં ને ગુજરાતના કવિ જે વલ્લભભટ તથા પ્રેમાનંદ તથા સામળના જેવી અથવા તેથી પણ સરસ અને સુધરેલી મંડળીને કામ લાગે એવી હોય તો તમારે રાખવી, નહીં તો રાખવી નહીં, માટે આ પત્રનો જવાબ તમારી સભાનો અભિપ્રાય લઈને જલદીથી લખશે તો ધણી મહેરબાની.” એના જવાબમાં મેં ૨૦મી જુલાઈએ લખ્યું કે,

*અલંકાર પ્રવેશ પિંગળપ્રવેશના પદે શીલા છાપપર છપાવવાનો મારો વિચાર હતો ને ડા.૦ ભાઈ રસાલંકારની ખુબી સમજનાર ને મારા મિત્ર તેથી તેને કહેવા ગયો કે, એ પુસ્તક હું તમને અર્પણ કરવાનો છઉં.—અર્પણ કરી નાણું કહડાવવાનો મારો વિચાર જ નહી. તેઓએ મને ટાઇપમાં છપાવવાનું અને ખીલ પોતે ચુકવાનું કહ્યું. મેં ટાઇપમાં છપાવ્યા ને ડાકતરે ખીલ પગાર કરતાં ધણીવાર લગાડી, માટે મેં મારી ગાંઠથી ખીલ ચુકવ્યું. મારો વિચાર કે ભાઉને કહેવું જ નહીં, પણ મારા બાપનો આગ્રહ એવો કે, તેણે કહ્યું તારે શા માટે ઉધરાણી ન કરવી—મારા મનમાં હું એટલો ચિહ્નહાણ કે જેને આપવું છે તે તરત આપે છે ને શા માટે તેને ઘેર રાજ મારે ધક્કા ખાવા ને પરાધીન થઈ બેસી રહેવું ને વખત બાવો ? તો પણ હું બાપની આજ્ઞા ન તોડવા સાદ જતો.—ભાઈ મળે નહીં ને મળે તો વાચકો કરે. ઘણે મહિને ભાઈએ રૂ. ૧૨૫ આપ્યા—(ખીલ કરતાં) પચ્ચીસેક વધારે આપ્યા હતા એમ મને સાંભરે છે.

†૨૩ મી જુલાઈ મેં રસપ્રવેશના કાપીરાઈટની ચરજ કાપી હતી તે ઉપરથી અટકાવે.

“જુવાન પુરૂષોને ઉત્તેજન મળે એ મતલબથી અધિપતિઓએ પોતાની તરફથી જાહેર ખર્ચર છપાવી છે. સ્ત્રીઓધના ભાવ પરમાણે આપવાની તેઓની ખુશી નથી. કવિતાનાં ૧૦૦ ચરણનું મૂલ પા રૂપિયા પણ ન થાય ને એક ચરણનું મૂલ એવું હોય કે આપનાર હોય તો ૨૫) રૂપિયા પણ આપે. હાલ સ્ત્રીઓધમાં ગરબી આવે છે તેવી ગરબી છાપવાને અધિપતિઓની મરજી નથી, તોપણ જેમ સાદી ભાષાનાં પૃષ્ઠ ૧ નો રૂ. ૦૧ તેમ કવિતાનાં પૃષ્ઠનો પણ પા રૂપિયા આપશે ને કવિ દલપતરામ સરખા પરોપકારથી પ્રસંગે કવિતા લખી મોકલશે તો તે અધિપતિઓ બલકે સભા મોટા માન ને ઉપકાર સાથે સ્વીકારશે.” પછી તા. ૨૮ મી જુલાઈના કાગળમાં લલ્લુભાઈએ લખ્યું કે “જ્યોત્સેર ચરણનો ગરબો કવિ દલપતરામે તમારી સભાને સાડી ચોપાનિયામાં છાપવા સાડી મોકલ્યો છે તે તમારી સભાને તથા અધિપતિઓને પસંદ પડે તો છાપવો ને તેની કિંમત વિશે તેહ કાંઈ મુલ કરતા નથી. જે ખુશીમાં આવે તો છાપવો, નહિ તો તેની કિંમત નહીં મોકલો તો શીકર નહીં—તમારી સભાને પસંદ પડે તો છાપવો, નહિતો પાછો હમને ખાંડવો. ને ચરણને વાસ્તે જવાબ લખ્યો તે મેં મને એ પ્રમાણે લખાવનારને જુવાપ વંચાવ્યો છે.” એ બણેલી પુત્રીના હર્ષ વિષેનો ગરબો એ જ વરસના ખુદ્ધિવર્ષક ગ્રંથમાં છપાયો છે તેનાં પાંચ પાનાંનો રૂ. ૧૧ દલપતરામને આપ્યો છે ને તે તેઓએ લીધો છે.

૧૨. માઈ મન કવિતા તરફ લાગેલું તેથી મને સ્કુલમાં છોકરાઓ સાથે માથું ફેડવું દુરસ્ત ન લાગ્યું. ‘સાડા દસથી તે પાંચ લગી કાહુ કાહુ થાય.’ એ કવિત જે રસપ્રવેશમાં છે તે મેં મારા સ્નેહી સ્કૂલના આસિસ્ટન્ટ માસ્ટરોને દેખાડ્યું. તેઓએ કહ્યું કે વાત તો ખરી છે. નિશાળનાં કામમાં દીલ ન લાગ્યાથી મેં મારા આપને પુછ્યા વનાંજ નવેમ્બરની ૨૩ મીએ સ્કૂલની નોકરી છોડી દીધી.

૧૩. મિ. સ્મિથે મને સગટીરીક્ટ આપ્યું તે આ હતું:—

Elphinstone Instin. Central School.

Bombay Novr. 23rd 1858

I have much pleasure in testifying to the satisfactory manner in which Narmaddâ (shanker) Lalshunker discharged his duties as assistant master in the Central School.

His knowledge of Gujarati rendered his services particularly valuable and it is with regret that I part with him—of late he had undertaken the instruction of the Candidate Class in that Branch and displayed great zeal and ability.

(Signed) W'm. HENRY SMITH

Head Master.

E. I. Central School,

સરસ્વતીને બોલે શિર મૂક્યું

૧૪. મેં ઘેર આવી કલમના સામું જોઈ આખિમાં તેને ઝળઝળાયા સાથે અરજ કરી કે 'હવે હું તારે બોલે છઉં' કાષ્ઠપણ રીતની પેદાશની ગોઠવણ ન કરેલી તેથી મારા બાપ મનમાં તો બહુ દાઝ્યા પણ પછી મને એટલું કહ્યું કે 'ભાઈ, ઉતાવળ કરવાની શી જરૂર હતી?' મેં વિચાર કીધો કે કવિતા તરફ માફ મન છે-નીતિ ભક્તિ તરફ માફ મન છે ને બીજા કોઈ ઉદ્યોગથી માફ મન માનતું નથી, માટે હરદાસનું કામ કરું કે જેથી પેટને પણ મળે ને મારો લખવા લખવાનો ઉદ્યોગ કાયમ રહે-ગુજરાતીમાં કથા કરનાર કોઈ હરદાસ છે નહીં ને મારી વાણી સારી છે, માટે સંસ્કૃત અભ્યાસ વધારી ગુજરાતીમાં આખ્યાનો બનાવી એ ઉદ્યોગે રહું. એમ નક્કી કર્યા પછી મેં બે ત્રણ હિંદુશિક્ષિયાઓ પાસે દ્રવ્યની મદદ માંગી કે નિરાંતે થોડોક સંસ્કૃત અભ્યાસ કરી હરિકથાનું કામ ચલાવું. તેમાં એક જણે રૂ. ૨૫૦) ને બીજાએ રૂ. ૫૦) એટલા આખ્યા ને એક જણે ન આપતાં ઉલટી મારી મળક કરી. જોઈએ તેટલી રકમ ન મળવાથી હું ધણો નારાજ થયો તો પણ મેં ધાર્યો ઉદ્યોગ પાર પાડવાનું નક્કી રાખ્યું.

લઘુ હિતોપદેશ

૧૫. એ અરસામાં એક મિત્રની ભલામણ ઉપરથી મેં લઘુહિતોપદેશનું કવિતામાં બાષાંતર કરીને છાપવા આપ્યું; એ મારી ગેરહાજરીમાં (હું પુને હતો) બહાર પડ્યું.

સંસ્કૃતનો અભ્યાસ

૧૬. હું ડીસેમ્બરની શરૂઆતમાં પુને ગયો. ત્યાંહાં મેં નીલકંઠશાસ્ત્રી પાસે લઘુ-કૌમુદિ અને વિષ્ણુશાસ્ત્રી પાસે વિક્રમેર્વશીય નાટક શિખવા માંડ્યાં. લઘુકૌમુદિની બીજી વૃત્તિ અને નાટક પુરાં કીધાં. બાળશાસ્ત્રીદેવ જે વ્યાકરણમાં ને કાવ્યશાસ્ત્રમાં નિપુણ છે અને પોતાને ઘેર પંદરેક વિદ્યાર્થીઓને ભણાવે છે તેની પાસે હું કાવ્યચંપુ નાટકમાંના પ્રસ્તાવિક સ્લોકો (સાહિત્ય) લખી લેતો ને કાવ્યશાસ્ત્રના રંગો જોતો. કવિતા* તે શું? ઉત્તમ કવિતા તે શું? અલંકાર ને રસમાં અંતર શું? આદિલક પ્રશ્નો હું તેને કરતો તેના ઉત્તરમાં તે અન્યોનાં પ્રમાણ સાથે મારી પતીજ કરતા. એની પાસે મેં મારાં પિંગળ, અલંકાર ને રસ શુદ્ધ કરાવ્યાં; તેમ વૃત્તરત્નાકર ઉપર એક જૈને મોટી ટીકા કરી છે તે અન્ય † હું તેની પાસે શિખ્યો.

*મારી ખાતરી નહોતી કે હું જે જોહું છું તે ખરી કવિતા છે પણ બાળશાસ્ત્રીનાં સહવાસથી મારી ખાતરી થઈ કે હું ખરી કવિતા કુંછ.

† એ અન્ય જેનો લેખ પશ્ચિમ માતૃકાનો ધણો જુનો છે તે મેં લાકડાજળી, ઘચ્છા ઉપરથી તેમને આપ્યા છે.

એમાં આર્યા ગીતિના પ્રસ્તારાદિક* વિષય સવિસ્તર છે તે પણ મેં જોઈ લીધો. રાતે હું ત્રિંગપુરાણ ને અધ્યાત્મરામાયણ વાંચ્યો. એ સંધ્યું રાત દાહાડો મળીને મેં ચાર મહિનામાં જાણ્યું (મેં પ્રથમ સંસ્કૃત અભ્યાસ કર્યો તેથી સહેલું પડ્યું). એટલાં કામમાં વળી વિષયી ગુરૂં ને ગુરૂની સત્તા એ એ નિષ્કંધો પણ લખી મુંબઈ ખિડાવ્યા હતા.

૧૭. હું મારા કાકાસમ્રાતા ધરમાં રહેતો ત્યાં મને ઠીક નહોતું પડતું ને તેઓ મને જીદો રહેલો જોવાને ઇચ્છતા નહીં, તેથી મેં મુંબઈ જઈ ખીજ કોઈ ગોઠવણથી પાછું પુને આવવું ધાર્યું—હું સને ૧૮૫૬ ના માર્ચની ૨૦ મીએ મુંબઈ ગયો.

૧૮. સ્વતંત્ર રહી વિદ્યાભ્યાસમાં જન્મારો કહાડવો એતો નક્કી છે, પણ ઉદરનિર્વાહને સાર એક ઠેકાણેથી મળ્યા કેમ કરે એતો વિચાર કરવા કરતો—હરદાસનું કામ કરવાને શક્તિમાન થાજી તાંહાં લગી મારો નિર્વાહ થયાં કરે એવી તજવીજ કરી હતી પણ તેમાં હું કાબો નહોતો. ફક્ત ૩૦૦) મળ્યા હતા, ને જ્યારથી સ્કુલની નોકરી મુકી ત્યારથી મેં નિશ્ચય કીધો હતો કે હવે બાપને બારે પડતું જ નહીં—ને પડાય તેમ હતું પણ નહીં. પુનેથી મુંબઈ આવ્યા પછી મેં એક નવા સ્વામીનારાયણ-ચુડારાણપોરના હરિશંકર વિષે સાંભળ્યું. એ પ્રથમ રાવસાહેબ બોળીલાલના હાથ તળે સરકારી, ગુજરાતી નિશાળમાં એક મદદનીસ રહેતાજી હતા તે ઉપરથી મેં

*મેં ૧૮૫૬ માં એક વખત જણ્યામાં મંગળદાસ નથુસાહેબે ઘેર કવિ દક્ષપતરામને પુછ્યું હતું કે, તમને આર્યા ગીતિનાં પ્રસ્તારાદિક આવડે છે? તારે તેઓએ નાં કહી હતી.

લેખની મુશ્કેલીઓ.

†મને મથુરાદાસ લખજીએ એ નિષ્કંધો છપાવવાની ઇચ્છા દેખાડી ને ૩ ૭૫) આપવાનું કહ્યું હતું તે ઉપરથી મેં એ નિષ્કંધો શીલાછાપથી છપાવવા ધાર્યા હતા. એટલામાં ભગવાનદાસ પરશોતમદાસને ત્યાં છાકરીઓનું એક્સીબીશન હતું. તે કાહાડે ગાડીમાં હમે સાથે ત્યાં ગયા હતા. ડાં બાહજે એકેક નિષ્કંધની હજાર હજાર નકલ ટાઇપમાં છપાવવાનું અને ખીલ પોતે ચુકવવાનું કહ્યું. મેં કંઈ તેમને તેણું કરવાનું કહ્યું નોતું પણ પોતાને ટેપ વધારે ગમે અને ચોપડીઓનો ફેલાવો વધારે થાય માટે તેઓએ તેમ કહ્યું હતું, મેં તેમ કીધું ને ખીલ આવ્યું. પણ પછી એ બેમાંથી કોઈએ કંઈ મને આપ્યું નહીં. વાંચનાર. એ વેળા ગરીબ અંધકારને કેટલી ગભરામણ થાય—મને એવા પ્રસંગ બહુ આવ્યાજી. મેં કરજ કાહાડી ખીલ ચુક્યું ને ચોપડીઓ મંદિર આગળ લુગાવી દીધી—એટલી એટલી ચોપડી હું બાડાંની નાનકડી ઓરડીમાં રાખું કહ્યાં? મારા બાપ મને મથુરાદાસને ને બાહને સંતાવવાનું કહેતા ને મેં થોડા કાહાડા તેમ કીધું પણ પછી મેં તેઓને કેહવું મુકી દીધું—જે એક મહીને બાટિઆઓમાંથી રૂપિયા સો (એ રકમ ખીલની રકમથી ઘણી જ થોડી હતી) આવ્યા જે મેં તંગી અને બાપની જીદ એ બે બાંહેધરી કબૂલ કીધ્યા.

ધાર્યું કે એ જીવાન છે ને હું પણ જીવાન છીં-હમારે બંનેને બનશે-ને મારી મદદથી એવું કામ થશે કે વગર સુધરેલા ને સુધરેલા બંને હરીશંકરથી સંતોખાશે-ને મારો નિર્વાહ થયાં કરશે ને વળી મારો કવિતાનો, ધર્મ સંબંધી બાષણો કરવાનો અને સંસ્કૃત શિખવાનો ઉદ્યોગ જારી રહેશે- એમ સમજી મેં તેને મળવાનું ઠેરવ્યું. કાઠિયે મને બમાવ્યો કે ચુડારાનપોર ભાવનગર થકી ૨૦ ગાઉ છે એટલે મને જોવાની ખીજ હોંસ થઈ. દેશીરાજ કેવાં હશે ને ભાવનગર શહેર શું મુંબઈથી વધારે શોભાયમાન હશે?

ભાવનગરનો પ્રવાસ

૧૯. પછી હું સુરત આવ્યો-ને અહીંથી એક મારા જીવાન સગાને લઈને બગવાડાંડીને રસ્તે ઘોઘે ગયો-પ્રથમ રાંદેરથી કુંદિઆણે ગયો-ત્યાં પેલા સગાના હાથની કાચી પાકી ખીચડી ખાધેલી તે અને દુરના પાદરપરના કુવાપર બપોરી વેળાનાં સૃષ્ટિસૌંદર્યથી મને જે આનંદ થયેલો તે અને ત્યાંથી ન્હાઈને નીગળતે શરીરે રસ્તામાં દોડતાં દોડતાં આવતાં જે કાંટા વાગેલો તે હજી મને સાંભરેછા-પછી ભગવે ગયો-ત્યાંથી રાતે ૧૦ વાગતે મ્હસ કાદવ ખુંદીને બોટમાં બેસવા ગયા તો એટલો કાદવ હતો કે બોટપર મ્હડાય નહીં ને હમે ડાંડીની પાસે રેતીપર આખી રાત ટાહાડ ખાતા પડી રહ્યા. બપોર સુધી કાંઠાનાં મેદાનને જોયાં કાંધાં ને પછી બોટ હંકારી-ખીજે દાહાડે સ્થવારમાં ઘોઘે પોહોંવ્યા-ત્યાં હાટકેશ્વરની ધરમશાળામાં એક નાગરની બાઈયે પુછ્યું કે, કંઈ સરકારી*કામપર આવ્યાછ ? મેં કહ્યું ના-એ વખત તેણે જે મ્હોડું મરડ્યુંછ તે મને હજી સાંભરેછ ને હસવું આવેછ. પછી તાપ્પડતોપ ગાડી કરીને હમે ભાવનગર જઈ હમારી ન્યાતના પ્રાણુનારાયણ જે ત્યાંની અંગ્રેજી સ્કુલના માસ્તર તેને ત્યાં મુકામ કર્યો. અહીં ખખર કહાડતાં જણાયું કે હરીશંકરનું જોર છેક નરમ પડી ગયુંછ ને તે કેદમાં છે અને ચુડારાનપોર ૫૦-૫૫ ગાઉ દુર છે. સહુએ સલાહ આપી કે તડકામાં કહાં જશો-ને હું પણ મારા બાપને જણાવ્યા વના આવ્યો હતો તે મારી શીકર કરે માટે મેં ચુડારાનપોર જવું બંધ રાખ્યું. ચાર દાહાડા ભાવનગરમાં રહ્યો. અહીં મને ઘણા જણ મળવા આવ્યા તેમાં કેટલાક (મારી ન્યાતના પણ) કારભારીઓના સામાવાળા હતા-તેઓએ કેટલીક વાત કહી તે મેં સાંભળી-પછી મેં ગામમાં ફરવા માંડ્યું-હું ભાવનગર જોઈને ધરાયો-કંઈજ નહીં. મુંબઈની આગળ ગામડું, જોકે એક મોટાં દેશી રાજની રાજધાની છે ને! ત્યાંના રાજના કારભારી જે હમારી ન્યાતના થાય તેણે મને જમવાનું નોતરું દીધું. હું ઘણો ગમરાયો-

*અ દાખલાથી જણાશે કે બ્રિટીશ લોકમાં સરકારી કામકામનું કેટલું માન છે તે! વેપારીની, પંડિતની આખર ઘોડી પણ એક દલદલ કારકુનની ધણી!

મને મન મળ્યા વિના કોઇને ત્યાં જમવા જવું ગમતું નથી-હું ન્યાતમાં પશુ નથી જતો તેનું કારણ કે ત્યાં હોહો બહુ થાય છે તે નકામો વખત બહુ જાય છે-જમવાની મજા તો થોડા સ્નેહીઓમાં નિશા સાથે નાના પ્રકારના પંડિતાઇવાળા તડાકા ચાલતા હોય ત્યારે. હું બહુ દલગીર થયો કે મોટાને ના કહ્યાથી તેને માફ લાગશે માટે મેં ઘણી ઘણી જુકતી કીધી, પણ આખરે પ્રાણનારાયણની સલાહથી મારે ત્યાં જમવા જવું પડ્યું. જમવા ગયાની અગાઉ હું ગંગાભાઇને મળ્યો હતો. હું ધારતો તેટલી ઉલટથી તેઓએ મારો સ્વીકાર કર્યો નહોતો, પણ પોતે મોટે દરજ્જે હોય ને હું ઉતરતે દરજ્જે હોઉં એ પ્રમાણે-પણ મને તેઓ વિચિક્ષણ ને યુક્ત જણાયા હતા ખરા. પછી તેઓના દીકરા વજલભાઇ મને પોતાના ઓરડામાં લઇ ગયા-અહીં એ તરૂણે મારો આદરસત્કાર મનમાનતી રીતે કર્યો-ચા, પાન, પાનસોપારી આખ્યાં. એઓને સંસારી વાતનો સુધારો બહુ ગમે છે. પોતે છોકરીઓની નિશાળનું કામ ધમધોક્કારે ચાલે તેને માટે જે જે મહેનત કરેલી તે તેઓ પોતે મને જોસાથી કહેતા હતા. એ તરૂણ વિશે મને લાગ્યું તે ખુદ દિલના, દોસ્તીના ને આખરના ભૂખ્યા અને સુધારાનાં કામમાં ઉલટ લેનાર છે. જમ્યા બાદ તેઓએ મને પાછો તેડ્યો-ત્યાં ગંગાભાઇ મારી સાથે પોતે જે ભાવનગરમાં ડોકો બંધાવેલો, રસ્તો સુધારેલો, તે વિષે બોલ્યા-એમ જણાવવાને કે હમે રાજસુધારાવટ કરીએ છ. પછી સંસ્કૃત અભ્યાસ ઉપર વાત નિકળી-મેં કહ્યું કે ભાવનગરમાં શાસ્ત્રીઓ રાખી સંસ્કૃત અંગ્રેજીનાં ભાષાંતર કરી છપાવવાં જોઇએ, પણ એ વિશે તેઓએ ઉગ્રતા જેવું કીધું. પછી તેઓએ મને મનોહરસ્વામીનાં પુસ્તકો બતાવ્યાં ને ઇચ્છા દેખાડી કે આ પદસંગ્રહ* લો ને છપાવજો, ખરચ હું આપીશ.

મનોહર પદસંગ્રહની કથા

*એ પદો બાળજોષ લીપીમાં પદચ્છેદ પાડ્યા વનાનાં શુજરાતી ને હિંદુસ્તાની ભેળાં હતાં તેને મેં મારા કારકુન પાસે છાપવા આપવા જેવાં જુદાં પડાવીને છપાવ્યાં. મેં લખ્યું કે રૂ. ૩૦૦ (આસર-મને હાલ બરોબર સાંસરતું નથી) છપાવ્યાના થયાછ તે હુડી મોકલજો કે છાપનારને આપું ને થોડી કિંમતે વેચી તેનો નફો મારી મહેનતમાં લઉં ને જવાબ તાકીદથી લખજો કે તે પ્રમાણે ટાઈટલપેજ લખાય-સાથે છપાયત્તાં શીટા પણ મોકલ્યાં હતાં, કાગળમાં ઉત્તરના આવ્યું કે ચોપડીમાં અશુદ્ધ બહુ રહી ગયુંછ-મેં લખ્યું કે પહેલી આવૃત્તિમાં એમ જ હોય-બીજીમાં શુદ્ધ થશે તેઓના લખ્યાપરથી મેં કયાસ કર્યો કે તેઓ નારાજ થયા છે ને એમ સમજી છાપનારને મેં રૂ. ૩૦૦) મારી પાસથી આપી ચોપડીની જે ૩૫૫ કિંમત રાખી ટાઈટલ પેજ પર લખ્યું કે મેં છપાવી પ્રગટ કરી છે. એવામાં રૂ. ૩૦૦) આવ્યા તે મારી તો ખુશી નહીં પણ મારા બાપના આગ્રહ ઉપરથી તે મારે મેં પડ્યા પણ પછી મેં રીસમાં સધળી જ ચોપડીઓ ભાવનગર મોકલી કેવાને મેં રવાનાજી ભાવનગરને ત્યાં મોકલી દીધી હતી.

પછી વજલભાઈ ને છગનલાલ મને સાંજે ગાડીમાં બેસાડી ડક્કા તરફ લઈ ગયા ને પછી તેઓએ મને એક હોરાની વાડી દેખાડી. ત્યાં હમે સહુ બેઠા, પાનસોપારી ખાધા ને કાંઈ શિવરામે ગાયું-વજલભાઈ સાદા લાગ્યા પણ છગનલાલ જેવા રૂપાળા, તેવાં કપડાં, ખાનપાન ને સુગંધીના શોખી લાગ્યા. એઓનો કવિતા ગાયન ઉપર થોડોક શોખ દેખાયો. તેમ એ યુક્તિથી ખટપટ કરનારા ને જરા મ્હોના મીઠા પણ લાગ્યા, એઓ પોતાની ખનાવેલી કેટલીક ચીજો શિવરામ પાસે ગવાડીને મનમાં મલકાતા માલમ પડ્યા. પછી દીવા થયા પછી તરત હમે મેહલમાં ગયા. અગાસીમાં સહુ બેઠા હતા. મેં અગાસીના ધોરાની પાળ ઉપર એક કુણ્ણવર્ણ પુરુષને દીઠો, જેને ખવાસ સમજી હું તેની પાસે બેસવા જતો હતો, એટલામાં સામળદાસે પેલા-રાખતે કહ્યું કે, મહારાજ, નમદાશંકર કવિ તે આ. પછી મેં ગબરાટમાં જેવા તેવા જુહાર કાધા ને પછી હું બોલ્યો કે, આપ એક વખત મુંબઈ આવી જાઓ-તારે મહારાજ હસીને બોલ્યા કે, હા, વિચાર તો છે. પછી હું સહુ સાથે અગાસીમાં થોડીવાર બેઠો ને પછી જુહાર કરી ઘેર આવ્યો.* બીજે દાહાડે હું સુરત આવવા નિકળ્યો તે પ્રસંગે મને ગગાભાઈએ

*પાંચ મીનીટના મેળાપમાં અને તેમાં મીનીટક રાખના મ્હો સામું ભેટું હશે (કેમકે મારા મનમાં તેના સામું વધારે વાર ભેંસ રહીશ તો તેને કંઈ વ્હેમ આવશે એવી કલ્પિત શરમ લાગેલી તેથી) એટલા ઉપરથી મારું અતુમાન એવું કે રાખ સાદા, સાધારણ સમજના અને ધીમી તબિયતના ઠાવકા છે, પણ કંઈક ભુંડાઈ હશે ખરી.

રાતે હું મારા એક નાતીલા રનેહી સાથે શહેર બહાર એક મુસલમાન વેશ્યાનું ગાણું સાંભળવા ગયો હતો. એ વેશ્યાને અને રાજકચેરીને કંઈ વાંધો પડ્યો હતો-એવું હતું કે રાજકચેરી કહે કે તારી મેળે અહીં આવ ને તે કહે કે મને બોલાવે તો હું આવું. ગામના કેટલાએક ગરીબ શોખીલાઓએ તેને મુકામે જઈ સાંભળવાનો ઠરાવ કરેલો. મીજલસમાં ચાર પાંચ જણ જ સમજનાર હતા. બાકી બીજા તો વહીતરૂં કરી જાણનાર વાણીયાઓ હતા. એ વાણીયાઓ તો રૂપિયા બે રૂપિયા આપી આપીને ઘેર જતા રહ્યા; પણ પછી હમે દસેક જણ રહ્યા. એક મુસલમાન તરેહ તરેહવાર રાગરી ફરમાસો કરતો-પેલી મ્હોડાતી પણ ગાતી, એક વખત એ મુસલમાન બોલ્યો કે દેરબો દર-પેલી બોલી કે ઘણાં વરસ થયાં મેં દેરબો કીધો નથી, માટે મારા પગ બરાબર નહીં ચાલે; તો પણ પેલાએ હઠ દરી ને પછી પેલીએ બાલ છુટા મુઠ્ઠી કીધો-ઠીક કીધો. પછી પેલો કઠરદાન બોલ્યો કે હવે સિંતાર બનવો. એ વેશ્યાને સતાર, નરધાં, સારંગી વગાડતાં આવડતાં. પાછલી રાતના ચારેકનો સમય ને પેલીને પણ ભેરસો થઈ આવેલો તેથી તે સતાર વગાડવા પેગમી. એ વેળા તે બાઈની સુરતની કુદરત ઉપર હું મોહિત થયો હતો-પાસે મુકેલો એ દીવાની ઝાંખી ભેત, પેલીનો ગોરો મ્હોરો, છુટા બાલ, સતાર ઉપર રમી રહેલી આંગળી, ડાબા પગનો તાલનો ઢેરો, મસ્તીથી દમર ઉપરનાં આખા શરીરના ભાગો

પોતે ઘેર તેડી એક હલવાન ને એક પાધડી (આસરે રૂ. ૩૦ સેકનો માલ) વિદાયગીરીમાં આપ્યો, જે ઘણી ના કહી તો પણ મારે લેવો પડ્યો—પછી હું ઘોઘે આવ્યો ત્યાં જયંતીલાલ, નરભેશંકર વડીલ, જમીએતરામ મુનસફ વગેરેને મળી ખોટમાં એસી સુરત આવ્યો.

વડોદરા-કવિ દયારામ વિશે માહિતીની પ્રાપ્તિ

૨૦. હું મુંબઈમાં હતો ત્યારે દેશી રાજ જોવાની મને ઘણી ઉત્કંઠા હતી, તે આ પ્રસંગે જોકે ભાવનગર જોધને, સમી હતી, તોપણ વડોદર પાસે છે ને વળી ગાયકવાડની રાજધાની છે એટલે કંઈ જોવાલાયક હશે જ એમ જાણી મને એવી ઇચ્છા થઈ કે એકવાર તે જોઈ આવું—જોઈએ કેવું છે!—જે સાઈ ન લાગે તો ફરી તેણી તરફ જવાનો કદિ ખ્યાલ જ કરવો નહીં. વળી બને તો ઉભોઈ જઈ ત્યાંથી દયારામનાં પદો પણ લેતો આવું. એ મુસાફરીની યાદદાસ “વડનું ઝાડ” એ કવિતામાંની છેલ્લી ૧૦ લીટીમાં રહી છે. વડોદર જોયું ને ધરાયો. દયારામનો સાગ્રીદ જેની પાસે મારે જવું હતું તેજ પોતે ચૈતર મહીનાને લીધે આખાહરણ વાંચવાને વડોદરે આવ્યો હતો એટલે ઉભોઈ જવું બંધ રહ્યું એને ને મારે જે વાતચીત થઈ તે નર્મગદ્યમાં દયારામના ચરિત્રની શરૂઆતમાં આપેલી નોટમાં છે. જ્યારે હું વડોદરે હતો ત્યારે મને લાગણી થઈ હતી કે, આહા, હું કીયા હેતુથી કહ્યાં જવાને બદલે કહ્યાં ભાવનગર રખડી આવી અહીં રખડું છું—વખત જાયછ ને કામ થતું નથી—પછી મેં “દુખહર્તા સુખકર્તા”ની ગીતીઓ જોડી. વડોદરામાં હું દરબારમાં ગયોજ નહોતો. એ વખતમાં મને ઠાઠમાઠ જેવા ઉપર શોખજ નહોતો. માઈં મન મારા ઉઘોગપરજ હતું. મેં રાખને એક વખત મલો કુસ્તી રમતા હતા ત્યાં દુરથી જોયા હતા.

૨૧. એ પ્રમાણે ૨૦ દાહાડા મુસાફરી કીધી. એપ્રિલની ૧૯ મીએ મેં એ અંગ્રેજ કાગળના જવાબ સુરતથી લખી મોકલ્યા. એક બાવીસમી મારચનો ડાઈરેક્ટર આવ પબ્લિક ઇનસ્ટ્રક્શનની તરફથી તેના આસિસ્ટન્ટ ડાયરેક્ટર. એચ. ન્યૂનહામનો લખેલો હતો—એવી મતલબનો કે ‘આર્નલડના હિતોપદેશની પછવાડે ‘ગ્લાસરી’ છે તેનો તરજુમો બને તો કરવો. જવાબમાં મેં લખ્યું હતું કે હું તે કરીને થોડા દાહાડામાં મોકલીશ. મને કુરસદ ન હોવાથી મેં તે કામ મારા બાપ પાસે કરાવ્યું હતું, પણ પછી સરકાર

એક ને પાછું ટદાર થયું, ગોરાં કપાળ ઉપર પરસેવાનાં ઝીણાં છુંદો અને આંખ ઉપર મસ્તીથી થતી લહેજતનો બાર, એ સઘળાંનું ચિત્ર હજી મારી આખ આગળ રમી રહ્યું—એ પ્રસંગનું સ્મરણ રાખવાને મેં મારાં ઋતુવર્ણનમાં બે લીટી લખી છે—
“દુઃખનિમાણે પગતાલ મારી, હાથે વગાડી ન સિતાર સારી.—૧”
#મુંબઈ ગયા પછી મેં ૩. ૨૫ સેકની ચોપડીયા વજલભાઈ, છગનલાલ વગેરેને બક્ષીસ મોકલાવી દીધી હતી.

તરફથી માંગવામાં ન આવ્યું એટલે મેં તે મોકલ્યું નહીં. પછવાડેથી મને જણાયું કે તે રણછોડભાઈ ઉદેરામનું કરેલું હપાયું છે. કતિા મેં સરકારના ફરીથી માગ્યાવના ન મોકલાવ્યું તેથી કે કતિા મી० હોપની ભલામણ ઉપરથી રણછોડભાઈ પાસે કરાવેલું હોય. એકતીસમી મારચનો છઠ્ઠો આઈ હાવર્ડનો હતો તે આ:...

"I request that you will do me the favor of becoming a member of the vernacular Class book Committee for the purpose of settling once for all the standard of Gujarati orthography".

મારા જવાબની મતલબ આ હતી કે "હું તમારો ધણો ઉપકાર માનુંછ; ધણા દાહાડા થયા એ વિષયપર મારા શા વિચારો છે તે જણાવવાને હું અધીરો હતો અને તમારા મુરખીપણાં નીચે તમે જે મંડળી ઉભી કરી છે તેવી મંડળીની જરૂરીયાત મને લાગી હતી; આશા રાખું કે મંડળી એ બાબતસર મારી સાથે વેહેવાર રાખશે."

કવિ દલપતરામ સાથેના પ્રસંગ

૨૨. એપ્રિલની આખરે મુંબઈ ગયા પછી હું પાછું માઈ હરદાસનું કામ શિખવાને પુને જવું ધારતો હતો એટલામાં દલપતરામ કવિ મુંબઈ આવવાના છે એવું મેં સાંભળ્યું, મારા મિત્રોએ મને ચઢીડવવા માગ્યો કે તે આવેછ માટે તું નહાસી જાયછ? એ કારણથી મેં પુને જવું મોકલ રાખ્યું. સને ૧૮૫૬ ના મેની ૨૭ મીએ કવિ દલપતરામ ડિપુટી-મન્સપેટર બાઈ મોહનલાલ સાથે આખનું એસડ કરાવવાને મુંબઈ આવ્યા.*

૨૩. એ આવ્યા તે દાહાડે કે તેને બિજે દાહાડે પોતે સંઘ્યાકાળને સમયે મામાદેવીની ચોક્કી આગળ જ્યાં વાસુદેવ બાબાજી નવરંગેની ચોપડીઓ વેચવાની દુકાન હતી ને જ્યાં હું બેઠો હતો ત્યાં આવ્યા. તેઓએ મને પુછ્યું કે "વાસુદેવ બાબાજીની દુકાન અહિંયા છે?" મેં કહ્યું, 'હા, આજ.' પછી તેઓ ઉપર ચઢીને વાસુદેવ બાબાજીને મળ્યા. પછી વાસુદેવ બાબાજીએ તેમને કહ્યું કે, કવિ નર્મદાશંકર પણ આ અહીં બેઠાછ. દલપતરામ મને સુરતથી ઓળખતા નહીં. પછી હમે બેઉ પરસ્પર ભેટ્યા.

*સને ૧૮૫૮ માં મંગળદાસ નથુભાઈએ કવિ દલપતરામને મુંબઈ આવવાને કાગળ લખ્યો હશે ને તેના જવાબમાં કવિએ લખ્યું હશે કે મારા આવવા જવાના ખરચને માટે રૂપિયા સોએકનો ખંદોબસ્ત થવો ભેઠયે-ને એ ઉપરથી એક ટીપ થઈ હતી ને તેમાં મંગળદાસ અને બિજા બુદ્ધિવર્ધકના સાથીઓએ રૂપિયા ભરવા હતા-મેં પણ બે રૂપિયા ભરવા હતા; પણ પછી કોણ જાણે શા કારણથી કવિ દલપતરામે મુંબઈ આવવું બંધ રાખ્યું હતું. મિ० હોપનો મુદ્દમ ૧૮૫૬ ના ચોમાસામાં મુંબઈમાં થવાનો હતો, તેથી કવિ દલપતરામે માહે મળતા પોતાના મુરખીની કચેરીની સાથે આવવાનું વધારે સાફ ધાર્યું હશે.

તેઓએ મને કહ્યું કે, “હું ભાવનગર ગયો હતો ત્યાં મને તમારા આવી ગયાની ખબર મળી હતી. ને ત્યાં મેં વિજયક્ષમા ઉપર ભાષણ કર્યું હતું ને રાજા એટલા તો મારા ઉપર ખુશ થયા હતા કે તેઓએ મને ભારે સિરપાવ આપવા માંડ્યો, પણ મેં કહ્યું કે પુસ્તકશાળા તથા સંગ્રહસ્થાન કરવા સાં. રૂ. ૧૦૦૦૦)* એ ચોપડીનાં ઇનામને પેટે કહાડો ને તે વાત રાજાએ કબુલ રાખી છે,”—એવી એવી વાતો કરીને ઉઠ્યા. ઉઠતી વેળા તેઓએ મને કહ્યું કે, “હું સ્વામીનારાયણના મંદીરમાં ઉતર્યો છું ત્યાં કાલે તમે આવજો ને ડાકતર ભાઉને ત્યાં મને તેડી જાઓ.” મેં કહ્યું સાં. બિજે દાહાડે હું ત્યાં ગયો ને જોઉં છું તો પોતે ડાકતર ભાઉની તારીફમાં કંઈ બનાવેલું તે સુખપાઠ કરતા હતા. મને પુછ્યું, “કેમ આ ઠીક છે?” મેં કહ્યું—“ધણું સાં. છે.” પછી હું તેમને લખને ભાઉને ઘેર ગયો ને બંન્થોને મેળવ્યા. હું મારે ઘેર આવ્યો.

૨૪. તા. ૧૩ મી જુને બુદ્ધિવર્ધક સભામાં ભાષ કરસનદાસ મુળજીએ પ્રવાહી શાસ્ત્ર વિષે ભાષણ કીધું તેને અંતે કવિ દલપતરામે બુદ્ધિવર્ધક સભાની તારીફમાં કેટલાએક નારાયણવ્રતના શ્લોકો વાંચી સંભળાવ્યા હતા. એ સાંભળીને મને દલપતરામની કવિતા વિષે સારો વિચાર બેઠો. દલપતરામને મ્હોડેથી ધ્યાન દઇને સાંભળેલી મ્હોલી કવિતા તે તેજ.

૨૫. તા. ૧૭ મી જુને વાસુદેવ બાબાજીની દુકાને હમે બેઠા હતા, ત્યારે ગંગાદાસ કિશોરદાસ મને બોલ્યા કે, “કાલે ખબર પડશે.” મેં કહ્યું “શું છે?” ત્યારે તે ફરીથી હસીને બોલ્યા કે, “કાલે ખબર પડશે.” જો કે ગંગાદાસનું બોલવું મારો ને દલપતરામનો બીજો દહાડે મુકાબલો થવાનો તે સંબંધી હતું તો પણ તે વખતે હું તો જુદું જ સમજ્યો હતો—આમ કે મહારાજની વિરક્ત છપાવેલા ગ્રંથો સંબંધી લાખબલની નોટીસ આવવાની હશે. હું બોલ્યો હતો કે “લ્યુથરે તો એમ કહ્યું હતું કે મોહોલનાં

*કવિ દલપતરામ વિશે એ વખતે મન કંઈ મ્હોટા મ્હોટા વિચાર હતા કે એ ધણા વર્ષે થયાં કવિતા કરેલ, રાજસભાઓમાં વાંચી આવ્યાછ વગેરે, તેમાં ઉપર મ્હોલી દલપતરામની વાત સાંભળીને તો હું રંગજ યમ ગયો હતો. હું મનમાં મ્હોટા વિચારમાં પડ્યો હતો કે એની સામાં આપણાથી ટકાવવાનું નથી, પણ પછવાડેથી માલમ પડ્યું કે સરસ્વતીનું મંદિર બંદીર નિકળ્યું નથી ને એને રૂપિયા અઢીએ ગ્રાણસોનો સરપાવ મળ્યો હતો. મારા ભાવનગર જઈ આવવા વિશે એક બે જણને એણે કહેલું કે, “ગયા હતાની—ભાવનગર—વરપાસન કરાવવાને;—એમ વ વરપાસન ચતા હશે?” મને સાંભરેલ કે ધણુંકરીને સમશેરખાહાકરના ત્યારન અધિપતિએ મને એ વાત કહી હતી, મેં પણ એને કહ્યું હતું કે, “દલ પતરામભાઈ એમ કાં ન કહે?—મારે કોઈ કારણસ સાહેબ નથી કે રાજાનાં માણ નિમિત્ત ખરવવાને કહાડેલાં દ્રવ્યમાંથી વરપાસન કરાવી આપે.”

જેટલાં નળિયાં છે તેટલા મારા દુશ્મનો હશે તોપણ હું મારું મત કદી છોડવાનો નથી.” પણ હું તો કહું છું કે “તે નળિયાં ભાંગ્યાથી ન્હાની ન્હાની જે કકડીઓ થાય તેટલા મારા દુશ્મનો હશે તોપણ હું મહારાજની દરકાર રાખવાનો નથી.”

૨૬. ખીજે દહાડે એટલે તા. ૧૮ મી જુન શનીવારે ગંગાદાસે પોતાની ઇસ્કોલમાં મને બોલાવી કહ્યું કે, “વિનાયકરાવ વાસુદેવની આ ચિઠ્ઠી આવી છે અને એમાં લખ્યું છે કે આજે સાંજે તમારે તમારી સરસમાં સરસ કવિતા લખને વાલકેશ્વરમાં ભગવાનદાસને બાંધે આવવું.” મેં કહ્યું કે “આવીશ ખરો પણ સાંભળવાને, વાંચવાને નહીં.” મેં ઘેર આવી નિશ્ચય કર્યો કે કોઈ દાહાડો જાહેરમાં મારે દલપતરામની સામાં કવિતા વાંચવી નહીં. મારી કવિતા નખળી પડશે તો તેની તો હરકત નહીં પણ દલપતરામની નખળી પડશે તો તેઓ શરમાશે ને એમ થાય તે સાફ નહીં—લોક તો રસિયા-લોકને શું? પછી પાંચ વાગે કંઈ પણ કવિતા સાથે રાખ્યા વગર હું ત્યાં જવા નિકળ્યો. રસ્તામાં એક દોસ્તદારે પાક આપ્યો તે ખાધો. પછી રસ્તે દલપતરામ ને ગંગાદાસ મળ્યા તેઓની સાથે હું વાલકેશ્વર ગયો.

છ વાગે મંડળી ખેડી. એ મંડળીમાં કોઈ પારસી નહોતું પણ વાણિયા શેઠો હતા. ભગવાનદાસે મને કહ્યું કે “થોડું દલપતરામ બોલો, ને થોડું તમે બોલો.” મેં કહ્યું કે “એમ નહિ બને—જેવી દલપતરામભાઈને સાંભળવાની તમારે આતુરતા છે તેવી મારે પણ છે ને મારું તો ધણીવાર તમે સાંભળ્યું જ છે.” પછી મેં દલપતરામભાઈને કહ્યું કે “હવે ચાલવા દો.” પ્રથમ તો તેઓ એક બે હિંદુસ્તાની કવિત બોલ્યા પછી હોપ સાહેબ ને દોલતરાય એ નામો બાહ્યાંતરલાપિકાની રીતે નિકળેછ તે કવિત* તેઓએ બોલી સમજાવ્યું. પછી દલપતરામભાઈએ પોતાના ભાણેજની સાથે જાહેવાસ્થળી†

*એ કવિત તથા ‘હું સુતો પાશણે પુત્ર ન્હાનો’ તથા રામસીતાના કાગળો દલપતરામભાઈ પોતાની ચતુરાઈ દેખાડવાને ‘જહાં ત્હાં જહારે ત્હારે બોલેછ—હું ખાંદેછ કે અમદાવાદ, સુરત, મુંબઈ વગેરે ઠેકાણાં મળીને એણે એ કવિત બસે એક વાર સણ્યું હશે—સરસ કવિતા !

†એ સાંભળીને સાંભળનારા જે સહુ દલપતરામ પાસથી જુદી જ જાતની હશે રાખતા હતા તેમાં તેઓ નાસીયાએસ થઈ ગયા. એ પ્રસંગને સાફ દલપતરામની મને ખહુ ઇચ્છા આવી—એક તો સાંભળનારને કેવી બાબત પાસંક પડશે તેનો તેણે અગાઉથી—રે મુંબઈમાં પહેલે જ પ્રસંગે વિચાર ન કર્યો—હાથમાં હુકા લઈને બેઠેલા એવાઓની આગળ જાહેવાસ્થળીની—કેફ ન કરવાની બાબત કહાડી. ખીજું એ કે જેવી રીતે નદીને આવારે લંગીસટ સામળવાની ચોપડીઓ વાંચેછ તેવી રીતે (પણ છેક તેવું નહીં) એણે કોહોરા ચોપાઈ વાંચેલા હતા જેથી સાંભળનારા ઠંઠાળી ગયા હતા.

ગાવા માંડી તે પુરી થવા આવી એટલે વિનાયકરાવ બોલ્યા કે “હવે આપણે મુખમના કવિને સાંભળિયે.” હું બોલ્યો “આજ તો નહિ સંભળાવું—મારૂં તમે બહુ સાંભળ્યુંછ.” વાણીયાઓને વાળુનો સમય થયો હતો તેથી અને વરજીવનદાસ* જેઓ મારાપર જરા નારાજ હતા તેઓ બોલ્યા કે, “હા, હવે માંડી વાળો—વખત થઈ ગયોછ.” તોપણ વિનાયકરાવ તો હઠ લાંબને જ બેઠેલા કે મુખમના કવિને સાંભળ્યા વના ઉઠવુંજ નહીં—હું ગભરાયો કે એક તો નિમ તૂટેછ ને બીજું કે પાક ખાધોછ એટલે ખરોખર ગવાશે નહીં—વળી પાસે ચોપડી પણ મળે નહીં. વિનાયકરાવ બોલ્યા, કે જે કંઈ મ્હોડે હોય તે સંભળાવો. પછી મારે લાચારીથી ઉઠવું પડ્યું—હું રસપ્રવેશમાના નવરસસંબંધી દોહોરા તથા માલિની જે પાઠે હતાં તે સંભળાવવાને ઉઠ્યો. દલપતરામભાઈ બેઠા હતા તેની પાસે ઉભા રહીને પ્રથમ તો હું બોલ્યો કે “દલપતરામભાઈ તો સાગર છે ને ઘણાં વરસ થયાં કવિત કરે છે ને હું તો ખાઓચિયા જેવો ને નવોજ શિખાઉ છઉં—દલપતરામને કવિતા કરતાં વીસ વર્ષ થયાંછ ને મને ચોથું ચાલેછ—દલપતરામભાઈ જેવું મારી પાસે કંઈ નથી પણ વિનાયકરાવનો આગ્રહ છે માટે ગાઉંછ.” પાક ખાધો હતો તોપણ એવે સારે અવાજે ને એવી સ્પષ્ટ વાણીએ દોહોરામાલીનીમાં રસસંબંધી નવો વિષય સંભળાવ્યો કે સંઘળાઓ ડંગ થઈ ગયા. હું ગાતો હતો તે વખત વિનાયકરાવ જે મારે ખભે હાથ મુકી ઉભા હતા તે વચમાં વચમાં “વાઃવા! વાઃવા!! નમંદાશંકર આ તે તમે ક્યારે કીધું” એમ બોલતા હતા. હું ગાવાના ધ્યાનમાં હતો તોપણ દલપતરામને ઝાંખા પડતા જોઈને મનમાં બહુ દાઝતો ને બ્યારે બ્યારે વિનાયકરાવ મને વાઃવા વાઃવા કહેતા ત્યારે ત્યારે હું પગેવતી તેનું છુટ ડાગતો—એમ જણાવવાને માટે કે મને શાખાસી ન આપો. પછી સહુ ઉઠ્યા ને હમારે માટે અફસની ફેરી વગેરે તૈયાર હતાં તે હમે (હું ને દલપતરામભાઈ) સાથે ખાવા બેઠાં. ખાતાં ખાતાં હું ઘણી સારી રીતે બટકબોલું ફરીને દલપતરામભાઈને શરમથી લાગેલું દુખ જે તેને જીલાવવાની તબવીજ કરતો. એ સમાગમ સંબંધી કંઈ ઇસારો ચોવીશમી જીનનાં સમશેરબહાદુરમાં છે.

૨૭. એ પ્રસંગથી દલપતરામભાઈને મારે વિશે જરા મનમાં વાંકું વસેલું તે બીજે દહાડે તેણે સમશેરબહાદુરના અધિપતિને તેની સાથે વાત કરતાંમાં જણાવેલું. દલપતરામભાઈ મહારાજસંબંધી નિબંધો વિષે વાત કરતાં બોલ્યા હતા કે “લલ્લુભાઈ એ હોશિયાર છે, નિબંધ ઘણા સારા લખે છે ને મારી ઉમ્મરનો થશે ત્યારે કવિતા પણ ઘણી સારી કરશે.”

* ‘જીવનનું વં પ્રેરણા કર’ એ કવિતા મેં મંગળદાસની સૂચના ઉપરથી કીધી હતી તે ઉપરથી વરજીવનદાસ જરા નારાજ હતા.

૨૮. બાઉએ મને તેડીને કહ્યું હતું કે, તમે ગભરાશો નહીં-તમારે ને દલપતરામને માટે એક ફંડ કરીશું, માટે તમે તમારો કવિતાનો ઉદ્ધીગ ચલાવ્યાં કરજો. એ આશાએ મેં પુત્રે જવું બંધ રાખ્યું-એવી મતલબે કે ફંડમાંથી રૂપિયા મળશે એટલે પછી નિરાંતે હરદાસનાં કામને માટે અભ્યાસ થયાં કરશે-હમણાં તો કવિતાજ કર્યાં કરવી ને વાંચ્યાં કરવી. મને દલપતરામની મોટી ધારતી હતી કે તેઓ વીસ વરસ થયાં કવિતા કરે છ માટે તેની પાસે ધણી કવિતા હશે ને મારી પાસ તો કંઈ નથી માટે નવી કવિતા કરવાના પ્રસંગ ઝડપી હું તે કર્યાં કરતો.

૨૯. ૫ મી જુલાઈએ મેં 'સંપવિશે નિબંધ' છું ૧૦ સભામાં વાંચ્યો હતો; તેમ ૧૧ મીએ 'લલિતા'ને 'સાહસદેસાઈ'ની કવિતાઓ વાંચી હતી; ૨૮ મીએ ડાકતર ભાઉને ઘેર, બળવાનું સમાધાન થયું તે વિશે ધશ્વરનું સ્તવન વાંચ્યું હતું; ૭ મી આગસ્ટે ડાકતર ભાઉએ મંગળદાસની છોકરીઓની સ્કુલમાં ભાષણ વાંચ્યું હતું તેને અંતે એક ગરબી વાંચી હતી; અને ૨૧ મી નવેમ્બરે છું ૧૦ સભામાં સ્વતંત્રતાની કવિતા વાંચી હતી.

૩૦. તેમ નર્મકવિતા અંક ૪ થો, ૫ મો, ૬ ઠો, ૭ મો ને ૮ મો છપાવી પ્રગટ કર્યા હતા. ૫ મા ૬ ઠા ની છપાઈને પેટે મારા એક પારસી મિત્ર દાદી ખરસેદજી ઘોઘાએ ૧૦૦ રૂપિયા આપ્યા હતા.

૩૧. મુંબઈના ગુજરાતી ભાષા બોલનારા ધણાએક લોકો કવિતા તે શું એટલું પણ નોહોતા જાણતા. તેઓએ ૧૮૫૭ થી કવિતા અલંકાર રસસંબંધી થોડું ધણું જાણવા માંડ્યું હતું ને તેઓને કવિતાનો શોખ લાગવા માંડ્યો હતો. પણ કવિ દલપતરામના આવવાથી મારી ને એની કવિતા ઠામ ઠામ વંચાયાથી, લોકમાં ચરચાયાથી, ન્યુસપેપરોમાં ટીકા થયેથી લોકમાં કવિતાનો શોખ સારી પેઠે વધી ગયો-તેમાં પારસીઓ તો ગાંડા જ થઈ રહ્યા. દલપતરામ ઠેકાણે ઠેકાણે જઈ વાંચતા ને તેઓ ધણેક ઠેકાણેથી જે રૂપિયા આપવામાં આવતા તે લેતા. મેં કાઢેનો રૂપિયા લીધો નથી પણ ઉલટો ઘણોએક વખત તો ગાડીમાડાનો ખરચ ગાઠેનો કર્યો છે. એ દિવસોમાં મને ને કવિ દલપતરામને રાત દહાડો અંધ નહોતો. બ્યારે દલપતરામને કાંઈ લાંબી કવિતા વાંચવાનો પ્રસંગ આવતો તારે આગલી રાતે તેઓ તેને સારી પેઠે જોખતા (આખના દરદથી વંચાય નહીં માટે).

* દલપતરામવાઈની પુછ પછવાડેથી માલમ પડી-તેઓએ પોતાની ધણીખરી જુની છપાયેલી કવિતા વાંચ્યાં કાઢી હતી એને તેમાં ઘણે ભાગે ગરબીયોનો હતો. મેં એઓને પુછ્યું હતું કે "તમે સ્વામીનારાયણના માર્ગસંબંધી અને ખીજ કેટલીએક જે તમે તથી છપાવી તે કેટલીએક હશે?" તેઓએ મને કહ્યું હતું કે "જેટલી છપાયેલી છે તેટલી ખીજ હશે."

૩૨. એવું બન્યું કે શુદ્ધિવર્ધક સમાવાળાઓએ કવિ દલપતરામને સારૂ મોટું ફંડ ઉછું કરી તેમથી કવિ દલપતરામનું ખડાવણું અથવા તેના નામની સ્કાલરશિપ કરવાનો વિચાર કર્યો હતો. તે વાત મારે કાને પડી તારે હું મનમાં ખિન્ન થયો કે લોક કેવા ગાંડા છે-કે આટલું આટલું માન કવિને જીવતાં આપે છે. એ ખિન્નતા એક મારા મિત્રે દીડી ને તેણે સમશેરમાં લીખી આરટીકલ લખી ૩૦ બાઉ, ગંગાદાસ કિશોરદાસ અને ખીખઓ વિષે કેટલુંએક લખ્યું ને એ આરટીકલથી ખડાવણાંની ને સ્કાલરશિપની વાતો બંધ પડી. મેં તે આરટીકલ લખાવ્યો નથી પણ કવિ દલપતરામના મનમાં એવું ખરું કે તે અને ખીખ આરટીકલો જે ન્યુસપેપરોમાં 'દલપતરામની કવિતા સાધારણ ને નર્મદાશંકરની વિદ્વાતાવાળી' એવી મતલબના આવતા તે નર્મદાશંકર લખાવે છે. ખરેખર હું નિરઅપરાધિ છર્ડી. અલખત જરે દલપતરામને જોઈયે તેના કરતાં વધારે માન અપાતું જોતો તારે હું મનમાં મુઝાતો ખરો. દલપતરામ પોતાની કવિતા સાધારણ કેહેવાતી જોઈને બહુ અકળાતા. એક મારા પારસી મિત્રની આગળ તેઓ બોલ્યા હતા કે, "જુઓની ન્યુસોમાં મારે વિશે નકાંઈ નકાંઈ છપાવે છે; નર્મદાશંકર નહી હો."—

૩૩. ૩૦ બાઉએ મને બોલાવી કહ્યું કે 'ફંડની વાત બંધ રાખીજ,' દલપતરામ આપણા પેરોણા છે માટે હાલ એનેજ લોકની તરફથી મદદ થવા દો-મેં કહ્યું ઠીકજ છે. પણ મનમાં બાઉ ઉપર ચીડાયો હતો ખરો.

કાવ્ય વિશે જે કવિઓની ચર્ચા

૩૪. લાડની વાડીમાં મેં મારાં લખવાં બણવાને સારૂ આરટી રાખી હતી ત્યાં પડોસમાં દલપતરામ મુકામ લીધો હતો એટલે હમે બધું ખરું મળતા. એ મેળાપોમાં જે વાતચીત થયતી તે નીચે પ્રમાણે:—

મેં પુછ્યું હતું કે, "કવિતામાં હસ્ત દીર્ઘનો અને સંસ્કૃત શબ્દો મૂળ પ્રમાણે શુદ્ધ રાખવાનો નિમ રાખવો કે નહીં?" તેઓએ કહ્યું કે, "ના-એમ ગુજરાતીમાં કવિતા અનેજ નહીં."

"તમે કંઈ રસાલંકાર શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યોજ?" તેઓએ કહ્યું, "ના-મેં તો ફક્ત પિંગળનો સારી પેઠે અભ્યાસ કર્યોજ." એ વાત એ બાઈએ મારા પિતાને પણ કહી હતી.

મેં પુછ્યું હતું કે, "ઉત્તમ કવિતા કોને કેહેવી?" ત્યારે તેઓ બોલ્યા હતા કે, "બાઈ, દસ વરસ થાય ત્યારે તો કવિત્ત્વ પ્રવેશ થયો સમજવો-ઉત્તમ કવિતા તો તે કે જેના ફક્ત રામ સાંભળવાથી પણ આપણા ગુજરાતીઓ તો શું પણ બિજા બાધા જાણનારા ખુશ થાય." ને

પછી ‘તને રોકિ રહિ રાધિકા રંગ જામ્યો ધણી રસિયા રજની રહિજ થોડી’—એ કવિતા બોલ્યા. મેં કહ્યું, “એમાં શું કવિતા આવી?—ધણી રફા સાથે આવ્યા માટે!” તારે પોતે બોલ્યા કે, “એ શું થોડી વાત છે?” એ વાત થઈ રહ્યા પછી દલપતરામની ગેરહાજરીમાં મેં મારા મ્હેતા નરભેરામને કહ્યું હતું કે, “ભાઈ, એમાં કવિતા શું છે તે તું સમજ્યો?—આશક ઉતાવળને લીધે કાલાવાલા કરતો હોય ને માથુક તેનો છેડો મુક્તી ન હોય, એ વખતનું ચિત્ર છે, એ એમાં કવિતા છે. બાકી ધણી રફા સાથે આવ્યા છ તે તો નહી—અંદરની ખુખીને કવિતા કહેવી જોઈએ—દલપતરામે દાખલો તો ઠીક આપ્યો પણ તેને પોતાની સમજ પ્રમાણે કામમાં લગાડ્યો.”

સંપલક્ષ્મીમાં ‘ગંગા ગિરિજા દ્વેષ કલેશ નિત તેનો થાયે.’ વગેરેનો છાપો છે તે વાંચી મારા બાપે મને કહ્યું હતું કે, આ કેવો સારો છે? મેં કહ્યું હતું કે, એ મૂળ વિચાર એનો નહિ હોય. પછી મારા સાંભળવામાં તેજ મતલબનો એક શ્લોક આવ્યો તે ઉપરથી મેં દલપતરામને ઉપર જણાવેલા છાપા વિશે પુછ્યું કે, “એ વિચાર તમારા પોતાના છે કે સંસ્કૃત ઉપરથી લીધેલા છે?” પોતે પ્રથમ તો કંઈ ઉત્તર આપ્યો નહી, પણ પછી મેં કહ્યું કે, “એક સંસ્કૃત શ્લોકમાં પણ તમારા જેવોજ વિચાર આપેલો છે.” તારે પોતે બોલ્યા હતા કે “હા, મેં તે શ્લોક ઉપરથી કર્યો છે.”

મેં પુછ્યું કે “તમને કવિતા કરવાનો શોખ પ્રથમ કેમ લાગ્યો તે મને કહો.” ત્યારે તેઓ નીચે પ્રમાણે બોલ્યા—“ન્હાનપણમાં હું સામવેદ બાળ્યો હતો—દશ ગ્રંથ પાને વાંચી જાણું છું—મુખપાઠ નહીં—ન્હાનપણમાં મને નઠારી સંગત હતી. હું મામાની જોડે મુળીગામ જતો ત્યાં એક ભૂમાનંદ સ્વામી હતા. તે સ્વામી પ્રથમ કુંભકાર હતા. તેની પાસે મામા જોડે હું જ આવ કરતો. બાપ એમ જાણતા કે સ્વામીનારાયણની શિક્ષા લેશે એટલે ઠેકાણે આવશે. એમ કરતાં મુળીમાં એક વખત આચાર્યજી આવ્યા. તેણે કહ્યું કે “આ છોકરાને કવિતા શિખવી હોય તો સારો થશે” પછી મેં કહ્યું કે “મારે શુજરાનને માટે કંઈ જોઈએ.” તારે આચાર્યજીએ કહ્યું કે “જ તને ખાવા પિવાનું હશે આપીશું—તું અમદાવાદ જઈને અભ્યાસ કર.” અને એક વિષય પ્રશ્નચારી હતો તેને કહ્યું કે, “તું કચ્છતી શાળામાં જઈને અભ્યાસ કર.” પછી હું અમદાવાદ આવ્યો ને ત્યાં બાપાના મંથો, જે સાધુઓએ બનાવેલા હતા તે મેં શિખવા માંડ્યા. ત્યાં સારસ્વત શિખવા માંડ્યું પણ તેમાં કંઈ મન લાગ્યું નહીં—મન સદાજી કવિતા તરફ જ હતું. ત્યાં એટલી મુસીબત પડતી કે કઠારી વેળાએ સીધું પણ ના આપે.”

ત્રેમીપિતા

સ્વ. લાલશંકર પુરષોત્તમ દવે

પોતાના પુત્ર કવિ નર્મદને શિક્ષણ આપવા માટે
છાપેલા ગ્રંથો જ્યારે મળતા નહોતા ત્યારે
હસ્તલિખિત ગ્રંથોની નકલ કરી આપતા:

(જૂઓ પાછળ)

પુત્રવાત્સલ્યલીન પિતા લાલશંકરના હસ્તાક્ષરોનો નમુનો

૭

હું લે દેતો કહું કોં ન ખોંડ વારતો ॥ અસાપ્રતિપાલ કહે દિગ્ગ
જાનિ હું કેના હસાહનરના હનતો દિગ્ગજો દેડારતો ॥ ૩૬૪ ॥
દોહા ॥ આર આર અછર નિપર ॥ વિરતિ અંનલ ઘુ હોઈ
સોરૂપ કધન અછરી ॥ અછર બતિ સ જોડ ॥ ૩૬૫ ॥ રૂપ ક
ધના છરી ॥ સિરસ સધર ગોરિ અરધંગધર જવા કૂટંગ
ગધર ગરે મુંડનાલધર ॥ વિપત્તિ વિનાશ કરી દીદિ સા
બાસ કરણ લડદરસ લકરડમલ ત્રિશલકર ॥ સેવિત અ
સુદસુરતર વરદેત હરવર ચિંતા મનિ કોં અન્ય વર ॥
દંહલ સૈવિષ્ણ હરમદન ગરબહર ત્રિપુરકે મદહર જૈજૈ
દેવ હરહર ॥ ૩૬૬ ॥ ॥ કૃતિ શ્રી નિમ્નદારાજાધિરાજ
સાહિ મકરંદુકારિતે ચિંતા મનિ કલેતું દો વિચારે છંદ
લતા નામ છંદો ગ્રંથ ॥ સંપૂર્ણ મ્ ॥ ॥ ૧૨ ॥ ॥
દંવંપુરુષોત્તમ સુત હાલ શકરેણ સ્વામજ પઠનાથો યે ગ્રં
થ ઠિરિચિતઃ સંવત્ ૧૯૭૪ માગશીર્વશ્વ ૬૭૫ જ્યૈષ્ઠ વારે ૭
માસના

આ ગ્રંથ કવિને પિંગલ શિખવા માટે લાલશંકરે લખી આપ્યો હતો;
તે છેવટની લીટી વાંચવાથી જણાશે. આ શિવાય બીજાં પુસ્તકો
લાલશંકરે નર્મદાશંકરને લખી આપેલાં. પિતા તે એનું નામ. કવિએ
પિતા માટે શોકના ઉદ્દગારો કાઢ્યા છે. તે મારી દહિકતમાં વાંચવા.

મેં દલપતરામભાઈને જમવા તેડયા હતા—ને બાસુદી* પુરી જમાડયા પછી પાનસોપારી ખાતી વખત ‘પ્રતાપરુદ્ર’ નામનો રસાલંકારનો સંસ્કૃત ગ્રન્થ ભેટ કર્યો હતો ને ખરેખરા ભાવથી મેં કહ્યું હતું કે “દલપતરામભાઈ, કવિતા સંબંધી તમારા ને મારા વિચાર જુદા છે તે ઉપરથી તમારા મારા સ્નેહમાં કંઈ ઘટાડો થવો ન જોઈયે.” તારે બોલ્યા કે “નારે ભાઈ જુઓની ‘પંચે’ આપણી ચોટલીઓ એક એક પાસે કેવી પકડાવી છે?!” મેં કહ્યું “ન્યુસવાળા ગમે તે લખે તેમાં આપણે શું? ને પંચ તો રમુઝ કરે છે. તમે નજરમાં આવે તો માનજો કે—અલગત જેને તમે કવિતા કહો છો તેને હું નથી કહેતો—મારા તમારા વિચાર જુદા છે પણ તમને હું મારા વર્ગી જાણી ચાહું છું.”

૩૫. વાલકેશ્વરમાં દલપતરામભાઈને ઊજાણી આપવામાં આવી હતી ને પછવાડેથી સહુએ તેઓનાં વખાણમાં ભાપણો કર્યા હતાં—તેમાં મેં પણ કીધું હતું કે “સુધારાના વિષયમાં કવિતા કરવાનું પહેલું માન દલપતરામભાઈને છે—એઓ અસલી ઢબની કવિતા કરનારાઓમાં છેલ્લા અને નવી ઢબની કવિતા કરનારાઓમાં પહેલા છે. દેશનો સુધારો સ્ત્રીસુધારા ઉપર વિશેષ આધાર રાખે છે, માટે સ્ત્રીઓને માટે તેઓના લાયક કવિતા કરવા પછવાડે દલપતરામભાઈએ વિશેષ ધ્યાન આપ્યું છે એ પણ તેઓને મોટું માન છે વગેરે વગેરે.”

૩૬. એ વરસમાં મેં ચિંતામાંણ પિંગળ, સુંદર શૃંગાર, બાષાઋષણ, રસિકપ્રિયા એ હિંદુસ્તાની ગ્રન્થોની મતલબ ઉપર ઉપરથી એ બાષા જાણનારા કચ્છ તરફના મારા મિત્રો પાસથી જાણી લીધી હતી.

નર્મદાશંકરના સુધારાની પહેલ

૩૭. સને ૧૮૫૯ ના વર્ષથી હું ધર્મ સંબંધી વહેમોથી મુક્ત થયો—સંસ્કારી સુધારાવાળો થયો.

૩૮. હમારી બિહુકની ન્યાત જમે ત્યારે સ્ત્રીઓ કાંચળી કહાડી નાંખી ફક્ત અખોટિયાં પહેરી બેસે એવો ધણાં ધણાં વરસનો ચાલ ચાલતો આવેલો તે મેં મારા નાના ફાઇના છોકરા દોલતરામ વકીલ અને માના મસીયાઈ ભાઈ શુલાખનારાયણ એઓની સહાયતાએ હાટકેશ્વરના ઓચવને દહાડે ધરમાંથી જ પહેલ કરાવી તોડાવ્યો (અપરેલ ૧૮૫૯); ને આજ સહુ જ હિરાગળ કાંચળીયો પહેરી જમવા બેસે છે—એ વેળા સઘળાં

* જ્યારે ન્યુસપેપરમાં દલપતરામભાઈની કવિતા સંબંધી છપાયું ત્યારે તેઓ બગર સખબે મારા પર બળવા માંડ્યા ને એટલા તો બળ્યા કે (હું ઘણો દલગીર છું કહેવાને) મેં મારાં શુદ્ધ અંતઃકરણથી મૈત્રી બાંધવાને દલપતરામભાઈને જમવા તેડ્યા હતા, તે છતાં દલપતરામભાઈએ એક જણને (દલપતરામભાઈ એ વાતનો ધનકાર કરે તો હું તે શખસની સાક્ષી આપવાને તૈયાર છઉં) આગજોટપર ચઢવાના વખત પર કહ્યું હતું કે “ધ્રુજ પડી એનાં બાસુદી પુરી ઉપર.”

બૈરામાં માત્ર પાંચ જણે જ પેલે કહાડી હતી. કેટલાંક બૈરા ન્યાતમાંથી ઉઠી ગયા હતા—આશરો ધણા ચિહ્નકાયા હતા પણ કોઈની બોલવાની હિંમત ચાલી નહોતી. કાંચળી પેહેરાવવા ઉપર મારી વૃત્તિ થઈ તેનું કારણ કે એક દાહાડો મારી સામેની બાયમાં ગૃહસ્થ ને ભિક્ષુક બંને વર્ગની સ્ત્રીઓ સાથે જમવા બેઠી હતી, તેમાં ગૃહસ્થની સ્ત્રીઓએ પોતાના ચાલ પ્રમાણે પેહેરી હતી ને તેની જ સાથે ભિક્ષુકની સ્ત્રીઓ પોતાના ચાલ પ્રમાણે કહાડીને બેઠી હતી. એ મેં મારી આરીમાંથી દીકું ને પછી વિચાર કર્યો કે એક ન્યાતની—સાથે બેસી જમતી, તેમાં એક વર્ગ પહેરે ને બિજો વર્ગ ન પહેરે, એ તો ન સંખાય. જો આમડછેટને કારણે ભિક્ષુકની સ્ત્રીઓ કાંચળી ન પેહેરતી હોય તો ગૃહસ્થનીઓએ પણ ન પેહેરવી જોઈએ. બ્યારે ગૃહસ્થ પેહેરે ત્યારે તેની સાથે બેસી જમનાર ભિક્ષુક કેમ ન પેહેરે—શું ભિક્ષુકની સ્ત્રીઓ ગૃહસ્થની સ્ત્રીઓની દાસી છે? કાંચળી પેહેર્યા વગર ઉધાડી જગામાં જમવા બેસવું એ ઉંચ ન્યાતની સ્ત્રીઓનો વિવેક નહીં.

વિરામ ૮ મો

સુધારાનો પવન - ૧૮૬૦

મહિપતરામનું વિલાતગમન

૧. સને ૧૮૬૦ ની જાનેવારીમાં બાપ મહિપતરામની વિલાત જવાની તૈયારી થતી હતી. તેવામાં સમશેરખાદુર પત્રમાં તેના ચલાવનાર અધિપતિની ગેરહાજરીમાં હીરાલાલ ઉમીયાશંકરે (અમદાવાદના આડતિયાનો બાપ) મહિપતરામ વિષે લખેલો એક આર્ટિકલ દાખલ કર્યો હતો. તેમાં એવું હતું કે તે બાપને નાગરીન્યાતે વિલાત જવાની રજા આપી છે. તે પત્ર શેઠ ભગવાનદાસ પરસોતમદાસના વાંચવામાં આવેલું. તે ઉપરથી તેણે પોતાના એક મહેતા, નામે ડાહ્યાબાપ જેની સાથે હીરાલાલ એકઠા રહેતા હતા, તેની આગળ ચીડવવાને નાગરી ન્યાતની મશ્કરી કરેલી ને તેથી એ ડાહ્યાબાપ ધણે ચીડાઈ ગયો હતો. તેણે ઘેર આવી હીરાલાલને ધમકી આપી કે એવું તેં લખ્યું જ કેમ, ને ફરી લખ કે તે જુદું છે, નહિં તો તારો વિવાહ ફેાક થશે ને તારે ન્યાતખ્દાર રહેવું પડશે. પેલા ગભરાયા ને પછી કોઈ પેપરમાં તેણે ઇન્કાર કીધો કે નહીં તે હું જાણતો નથી, પણ તેણે મહાદેવને ધીતો દીધો તો કર્યો ખરો. પછી મુંખઈની નાગરીન્યાતમાં એક દસ્તાવેજ થયો તેમાં સઘળાએ સહી કીધી, પણ જરે તે મારા આપ પાસે આવ્યો તારે તેઓએ જવાબ દીધો કે, 'મારો છોકરો અહીં નથી. તે આવશે ત્યારે થઈ રહેશે?' એ વખતે હું મારા દોસ્ત નાનાબાપ રસ્તમજી, અરદેશર ફરામજી વગેરેઓની સાથે ચિમોડ ગામમાં રહેલ કરતો હતો.

મળવાની તમે ઇચ્છા દેખાડી હતી તે હું છઉં' ને પછી તેઓની પાસે બેસવા જતો હતો એટલામાં પાછું મેં વિચાર્યું કે, એમ કરવું ઠીક નહીં ને પછી હું કોયની પાસે નીચે બેઠો ને કહ્યું કે તમે “ચાતુર્માસ અહીં રહેવાના છો?” તારે જદુનાથજીએ કહ્યું કે, હા. પછી થોડીક વાત થઈ જે મને સાંભરતી નથી. પછી મેં કહ્યું કે “હમણાં તમારે જહાર જવાની તાકીદ છે માટે બોલાવશો તારે મળીશ.” પછી હમે ઉઠ્યા.

જુલાઈમાં મંગળદાસવાળી છોકરીઓની નિશાળમાં જદુનાથજી આવ્યા ને બતાવ્યું કે હું છોકરીઓને શિખવવાના કામમાં ઉત્તેજન આપું છઉં. કાંઈ પણ મહારાજે એમ ન કરેલું તે જદુનાથજીએ કીધું, તેથી સઘળા સુધારાવાળાને વિશ્વાસ બેસી ગયો કે જદુનાથજી સારા છે. લખમીદાસ ખીમજીએ એને કંઈ ખાનગી વાતચીત કરતાં પુછ્યું હશે કે ‘પુનર્વિવાહ કરવો કે નહીં.’ તારે તેઓ બોલ્યા હશે કે, કંઈ ચિંતા નહીં—મને લખમીદાસ ખીમજી વગેરેએ જદુનાથજીની તારીફ કરવાનું કહ્યું—પણ મારા મનમાં એમ કે જહાંસુધી જદુનાથજીને મળી તેના અંતઃકરણના વિચાર સુધારા સંબંધી જાણું નહીં તહાંસુધી હું એની તારીફ નહીં કરું—પણ પછી શીઘ્ર કવિતાની જુકતીથી સાથે મારે કંઈ તારીફ કરવી પડી હતી ખરી.

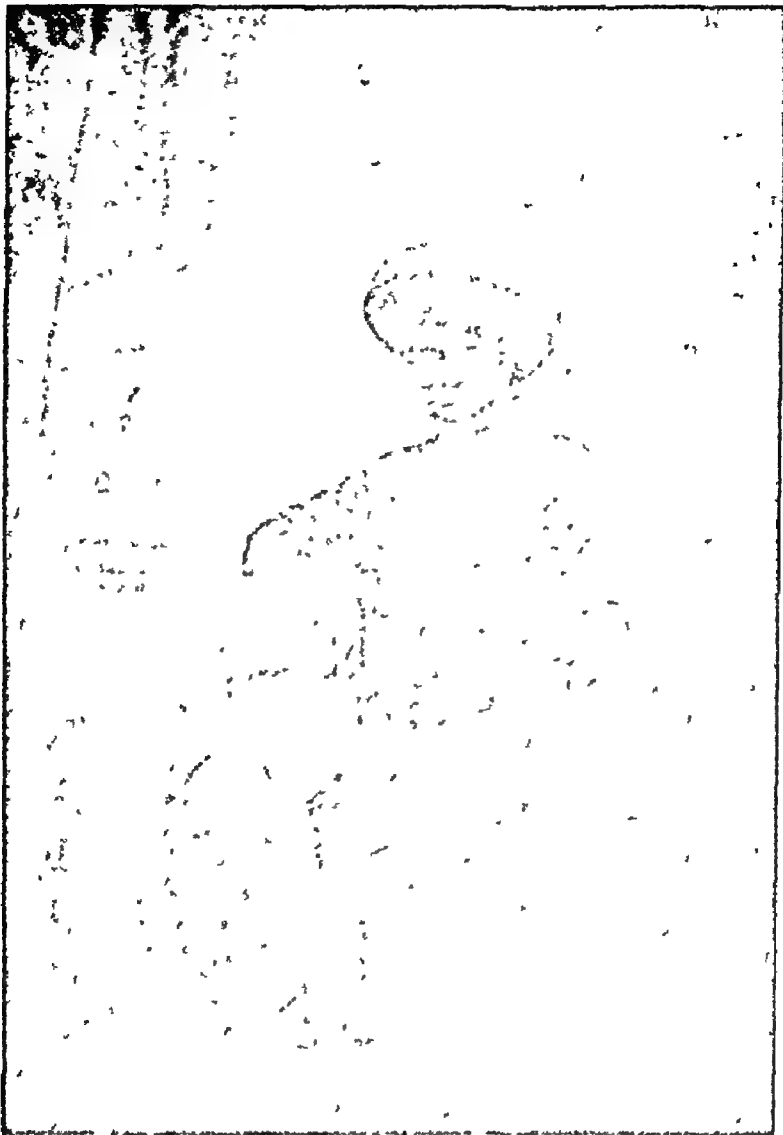
એક દાહાડો હું એને મંદિરમાં મળવા ગયો હતો—તાંહાં થોડીક ઉપર ઉપરની વાતચીત થયા પછી તેઓએ મને કહ્યું કે ‘અપોરે આવજો—આપણે વાત કરીશું.’ પછી હું એને ધીરજરામ બંને પાછલે પહેરે ગયા—જોઈએ છ તો માહારાજ કોયપર સુતેલા. મેં ત્યાંનાં એક બટને કહ્યું કે ‘માહારાજને કહો કે નર્મદાશંકર આવ્યાછ.’ તારે હમારા દેખતાં જ માહારાજે કરોડ મરડીને કહ્યું કે “પછી આવજો” એ બોલવું મને તીર જેવું લાગ્યું ને હું ધણો જ ચિહ્નિત ગયો.

પછી તો ફેટલાક સુધરેલાઓને એમ જણાવવા લાગ્યું કે માહારાજ સુધારાવાળાઓને જુદું સમજવેછ ને પોતાના હરડતા વૈજ્ઞાને જુદું સમજવેછ. માહારાજેની સામા મારા લખેલા નિબંધો વાંચીને જદુનાથજી મારાપર ઘણા ચિહ્નિત હતા ને માફે લુંડું બોલતા હતા—અકિતનાં બાપણથી મેં તેમને પણ પછી ચિહ્નિત હતા—ને એમ સામસામી થઈ ગઈ.

પછી તા. ૧૫ મી આગસ્ટે મેં હેંડપીલ કહાડ્યું—એ હેંડપીલ તથા તેની નીચે આપેલી ટીપ એ જોવાં નર્મગદ્ય પ્રથમ પુસ્તકને ૪૨૪ ને પાને. (પુનઃ સુદ્રિત જૂના નર્મગદ્યનું ૪૩૧ મું પાનું.)

એ હેંડપીલ ઉપરથી વાદ કરવાને સમા ભરવાનું ઠેરવ્યું. (જુઓ નર્મગદ્ય પ્રથમ પુસ્તકનાં પાનાં ૪૨૬-૪૨૭, તેમજ પુનઃ સુદ્રિત જૂના

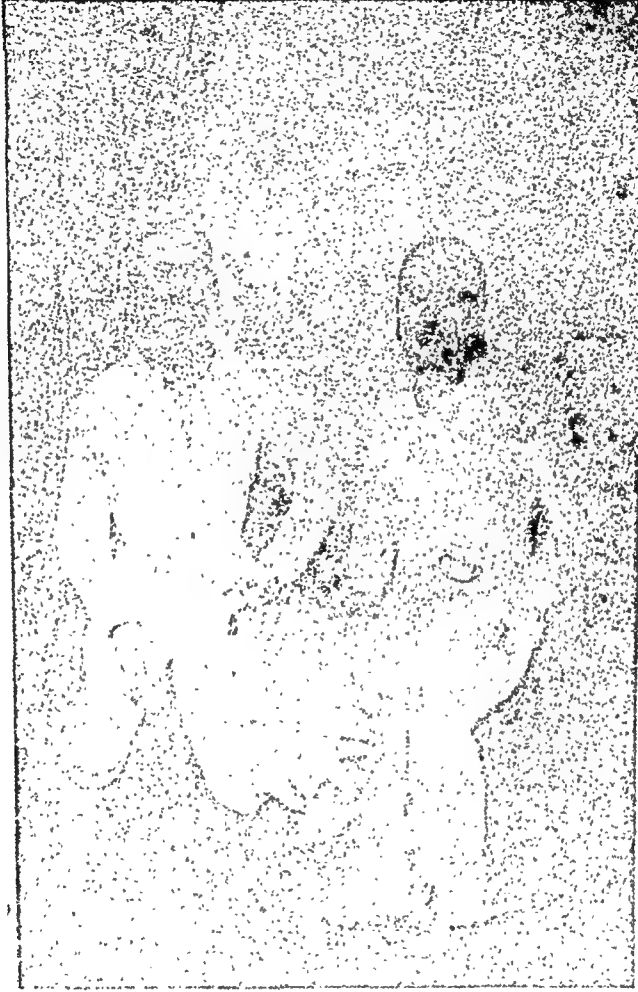
લેખક કવિ નર્મદ

પ્રેમશીર્ષનાં કાવ્યો વગેરે લખનાર;
 ગુજરાતી ભાષાનો (નર્મ) દાશ રચનાર;
 છુદ્ધિવંશક ગ્રંથ, કાંડીયા વગેરે
 પત્રો ચલાવનાર કવિ નર્મદ

બે દિલોળન મિત્રો

પ્રખ્યાત મદલ બાવા કીસનદાસ અને કવિ નર્મદ

કીસનદાસ

નર્મદ

મહારાજા જાયજીવ દેસ વખતે પુષ્ટિમાર્ગમાં પેઠેલા
સહાનો નાશ કરવા માટે ઉપદેશ આપતા અને
દીન કરતા દેવલાલ વૈષ્ણવો ખીજવાયા હતા, ત્યારે
બાવા કીસનદાસ કવિનું રક્ષણ કરવા સાથે ફરતા.

એ સભાનો હેવાલ તા. ૨૬ મી આગસ્ટના 'સત્ય પ્રકાશ'માં છે. વિશેષ અહીં લખવાનું આ:-મારી સાથે સુધારાવાળા ન આવેલા ને હું પાછલે પહેરે ત્રણ વાગતાનો ગયો હતો-મારો ને જહુનાથનો વિચાર તે દાહાડે પુનર્વિવાહ સંબંધી વાદ કરવાનો નહીં પણ તે વાદનું રૂપક બાધવાનો ને એમ હતું તેથી જ આડી આડી વાતો કરી. રાતના આઠ વાગા-પછી મેં કહ્યું કે "વખત ધણો થઇ ગયો છે માટે હવે અહીંથી મુલતવી રાખીએ-ખીજી વખત બેસીને પુનર્વિવાહ વિષે વાદ કરીશું." સંવાદ થવાની અગાઉ મારી ને જહુનાથજીની વચ્ચે જે કાગળ પત્રો ચાલ્યા હતા, તે મેં એવા જોશથી વાંચ્યા હતા ને પછી મ્હોડેથી બોલ્યો હતો કે "ધરમગુરુ થઇને જુદું બોલે તેની સાથે ભાષણ કરવું હમારે યોગ્ય નથી તો વાદ કેમ કરિયે તો પણ એ બહાને સુધારાવાળા હારી ગયા, એમ અજ્ઞાનીયોમાં કહેવાય માટે આવ્યો છું." મેં કાગળ વાંચવા માંડ્યા ત્યારે જહુનાથજીએ કહ્યું કે 'તમારે છપાવવા હોય તો છપાવજો પણ હમણાં વાંચશો નહીં,' મેં કહ્યું કે 'એ કાગળો વંચાયા વના કંઈ કામ ચાલે નહીં.' એ કાગળો વાંચતો હતો તે વેળા જહુનાથજી શરમથી નીચે મ્હોડે ટકટક જોયા કરતા હતા. સભાનું કામ બંધ થયા પછી એક મસ્કરો, પોકરણો બામણ ઉભો થઇ ખુમ પાડીને બોલ્યો હતો કે "નર્કાશંકરનો ખે." દીવાનખાનામાં (૨૦૦) ને બહાર કંપાઉડમાં (૮૦૦) એક વૈષ્ણવો હતા. કેટલાકનો વિચાર મને મારવાનો હતો. પોલીસનો બંદોબસ્ત નહોતો. એવામાં મારા બાપ જોને ખબર નહોતી કે છોકરો સભામાં ગયો છે તે ગભરાતા ગભરાતા મારી પાસ આવ્યા-મને તેની ખબર પડી કે ડોસો છુંદાઇ જશે. મેં મારા દોસ્તદાર કિસનદાસ બાવા સાથે તેને વિદાય કીધા ને પછી જહુનાથને કહ્યું કે 'અગર કાઇ મારા ઉપર હાથ ઉગામશે તો તેનો જવાબ તમારે આપવો પડશે માટે કહીદો કે ભીડ ઓછી થાય.' પછી હું ઉઠ્યો ને જોઉં છ તો જોડા મળે નહીં; પગમાં મોજાં ખરાં. હું જોડા પહેર્યાવનાં જ દાદર ઉતર્યો. કેટલાકે મને પુછ્યું કે "પેલો કહાં છે?" તારે હું ઉત્તર દેતો કે "આ ચાલ્યો જાયછ." -સ્તામાં આવ્યો કે તરત એક દોસ્તના જોડા પહેરી લીધા ને પછી ઘેર આવ્યો. બારણાં આગળ ધણા લોક ભેગા થઇ મને ગાળો દેતા હતા પણ બંદા તો બારણાં બંધ કરીને ઉપર ચઢી ગયા હતા. સભામાં મારા બોલવાની છટા ઉપર એક બિજા મહારાજ ને આશ્રિત શાસ્ત્રીઓ આશ્ચર્યથી જોયા કરતા હતા ને એમાંનો એક વિષ્ણુ શાસ્ત્રી જે ઉત્તર હિંદુસ્તા હતો તે તો બીજે દહાડે પુછતો પુછતો મારે ઘેર આવ્યો હતો. સંસ્કૃત શિખવતો હતો તોપણ તે મારો પરમ સ્નેહી થઇ પડ્યો. મારી કવિતા વખાણતો ને રુકમણિહરણથી તો ચક્રિત જ થઇ ગયો.

૫. સુધારાવાળા જે કે જીકથી મારી સાથે સભામાં આવ્યા નહોતા તો પણ તેઓ મારા દોષ બોલવા લાગ્યા કે ‘શાસ્ત્ર કાનાં બનાવેલાં છે? એ તકરાર નહોતી કહાડવી.’ મેં કહ્યું કે, “હું મારા વિચારથી ઉલટું નહીં બોલું ને પુનર્વિવાહની તકરાર ચાલી હોત તો જહુનાથજીના કહેવા પ્રમાણે કે ‘શાસ્ત્ર ઇશ્વરકૃત છે,’ એ ઉપરથી જ હું પુનર્વિવાહ કરવો સિદ્ધ કરત-તમે તો બેસી રહો. ખુણે.”

શાસ્ત્ર ઇશ્વરકૃત નથી એ વાત ન્યુસોમાં ચરચાયાથી ૨૧ મી અકટોબરનાં “સત્યપ્રકાશ”માં એક આર્ટીકલ એવો આવ્યો કે જેમાં જહુનાથજીના વ્યભિચાર વિષે કંઈ બોલાયલું. તે ઉપરથી સને ૧૮૬૧ ની ૧૪ મી મેએ જહુનાથજીએ લાઇબેલની ફરિયાદ માંડી. વચમાં કેટલુંક કામ ચાલ્યા પછી ૧૮૬૨ ની ૨૬ મી જાનેવારીએ તપાસ ચાલુ થઇ ને તેમાં ચાળીસ દહાડા ગયા. (જેવો મહારાજ લાઇબેલ કેસ.)

નમંદેશ રચવાની પ્રેરણા

૬. મારી કવિતામાંના શબ્દો સમજવા નિશાળમાં બણતાં છોકરાંઓને કંઈ લાગતા હતા, તે ઉપરથી મેં તેમાંના જ અધરા શબ્દોના અર્થો વર્ણાનુક્રમે લખીને વાકેબુલરી કરવાનો વિચાર કીધો હતો, પણ તેને માટે શબ્દ જુદા પાડ્યા તો ધણા જ નિકળ્યા—પછી જોરસો થયો કે એક મોટો દાશ જ કરવો એટલે તેમાં ભાષાના ધણા ખરા શબ્દો આવી જ જાય. એ વિચારને ડા. ધીરજીરામે પ્રુષ્ટિ આપી ને મેં તા. ૧૮ મી નવંબર સને ૧૮૬૦ થી મોટો દાશ કરવો શરૂ કર્યો.

પુનર્વિવાહની ખટપટ

૭. પુનર્વિવાહ સંબંધી હો હો થઇ રહી હતી, એવામાં એક જોડું પુનર્વિવાહ કરવાને તૈયાર થયું—એવું બન્યું કે દીવાળી નામની એક બામણી નાશક જવાના હેતુથી અંબજી જઈ એક વાણિયાને ઘેર ઉતરી હતી. એ વાણિયો મને ઓળખે ખરા. એણે મારી પાસે આવી વાત કરી કે, ‘આજકાલ પુનર્વિવાહ વિષે મોટો ઘોંઘાટ થઇ રહ્યો છે ને તમે જો મારે ઘેર આવો તો એક સ્ત્રીને બતાવું જે કરવાને તૈયાર થઇ છે.’ હું ત્યાં ગયો ને તે બામણી કહ્યું કે, ‘હું કહું તો ખરી પણ એમ કરવાથી હમારા પર હરકત આવી પડે તો સુધારાવાળાઓએ સાલ રહેવું પડે—મેં કહ્યું કે, ‘તમે પુનર્વિવાહ કરીને રૂઢી રીતે રહેશો ને ખીજીઓને રૂઢી દાખલો બતાવશો તો તમારી મદદે કાણ નહીં રહે?’ હું તો વાત કરી ઉઠ્યો—ને વિચારતો હતો કે મિત્રોને મને નાખું એટલામાં ખીજો દહાડો મેં ડા. ધીરજીરામને ઘેર ગુજરાતી મિત્રમંડળી અને પેટ્રો વાણિયો તથા પેટ્રી બાપ એ સહુને દીઠાં. ત્યાં મિત્રો અને પેટ્રી બાપ વચ્ચે વાતચીત થતી હતી—હું તો જોવા જ કરતો હતો.

[વારે નક્કી જણાયું કે, એ બાઇ તો તૈયાર છે—હવે કાંઈ પુરૂષ જોઈયે.]
 આમાં પેલા વાણિયાએ પોતાના બીજા વાણિયાઓની મદદે એક ગણપત
 મનો બામણ પેદા કર્યા પછી તેઓ મહાલક્ષ્મીમાં આઠ દાહાડા સાથે રહ્યા
 નવમે દાહાડે વાસુદેવ બાબાજીની દુકાને મેં અને થોડાક મિત્રોએ
 બામણને કેટલાક સવાલો કર્યા કે “કેમ બાઇ તું પૈસાને માટે કરેછ,
 લીને રઝળાવવાને કરેછ, કે હંમેશ સાથે રહી બિગ્નંઓને રૂડો દાખલો
 લાવવાને કરેછ?” ત્યારે તે બોલ્યો હતો કે, “જેવો દાખલો બતાવવાથી
 સુધારાવાળાઓમાં માન વધશે પણ બિગ્ન ધણાક લોકમાં તો હું બેઆબરૂ
 થઈ જઈશ—ને પુનર્વિવાહ કર્યા પછી જો હું પેલીને રઝળાવું તો દુનિયામાં
 મારે ઉભું રહેવાનું કેકાણું કહાં? હું કંઈ પૈસાને માટે નથી કરતો.” એ તેની
 બોલી ઉપરથી અને તેઓએ આઠ દાહાડા સાથે રહી મન મેળવ્યું તે ઉપરથી
 સુધારાવાળાઓએ આગેવાની કરી. પછી એક બ્રાહ્મણે ડા. આતમારામનાં
 નવાં ધરમાં મોટી ધામધુમથી વિધિયુક્ત પુનર્લગ્ન કરાવ્યું. એ સમારંભમાં
 પરમહંસ સભાના અને બુદ્ધિવર્ધક સભાના સાથીઓ વરવહુને આંદોલો કરી
 શોભા આપવામાં હતા. (જેવું ૧૬ મી ડીસેમ્બર ૧૮૬૦ નું સત્યપ્રકાશ)
 એ જોઈને જરે પુનર્વિવાહ કરવાને તૈયાર થયું તારે સુધારાવાળાઓએ
 તે કામ પાર પાડી આપવાનું માથે લીધું.

મહારાજ જહુનાથનાં કાળાં કર્મો

એ પુનર્લગ્ન થયા પછી જહુનાથજી મહારાજે સુધારાવાળાઓની
 ફજેતી કરાવવાના વિચારથી પોતાના આદમીઓના મારફતે ગણપતને
 સમજાવવા માંડ્યું કે સુધારાવાળાએ તને ફસાવ્યો—તું જો સુધારાવાળાની
 સામે થશે તો તને હમે ન્યાતમાં લઈશું વગેરે.—ને તે એટલે લગી કે એક
 અંગ્રેજ વકીલને ત્યાં એક કરારનામું તેની પાપે કરાવ્યું. તેમાં ઘણું કરીને
 એવું કે મેં ભાગ પીધી હતી અને તે વખત મને ભુલથાપ આપી સમજાવી
 પુનર્વિવાહ કરાવ્યો ને ફલાણા ફલાણા સુધારાવાળાએ મને આટલા
 આટલા રૂપિયા આપવાની કબજાત આપી હતી ને હવે તેઓ આપતા
 નથી વગેરે. કાણ જાણે શું હશે પણ એવું બન્યું કે ત્યાં વકીલની
 આશીસમાં એક જણ જે સુધારાવાળાની તરફનો હતો તેણે તેને સમજાવ્યો કે
 વિચારીને કાલે સહી કરજો. તે ગણપત પણ અદેશમાં પડ્યો કે સહી કરી
 ને પછી કદાચ મહારાજે ન ગાંધ્યો તો નહીં આમ ને નહીં આમ—
 રઝળવું પડશે. પછી તેણે તે વખત સહી ન કરી. એમાંની કેટલીક વાત
 તે ગણપતે તે રાતે મને કહી હતી; ને મેં તેને સુધારાવાળાઓની તરફથી
 સારીપટે સમજાવ્યો હતો. તેવાર પછી તેણે સહી તો ન કરી. એક દાહાડો
 તેણે કંઈ નિસો કીધો કરીને સુધારાવાળાઓને ગાળો દેવા માંડી, તેમાં

મને તો પુષ્કળ જ. એ ગણપતનું બહું કરવામાં કેટલાક શ્રીમંતો પણ હતા; પણ તે સુધારાવાળાની સામે થયો તેથી તે શ્રીમંતો અને બીજા સુધારાવાળાઓએ તેને છોડી દીધા. પછવાડેથી એ ગણપતે ને એ દીવાળીએ મને ને બાલાજી પાંદુરંગને રોજ રોજ હમારે ઘેર આવી એવા તો સતાવ્યાછ કે કંઈ કહ્યાની જ વાત નહીં. હમે તેના ઉપર ઉપકાર કીધેલા તેના બદલામાં તેઓએ હમને ગાળો દીધેલી ને એમ છતાં જરે તેઓ ખાવે હેરાન થવા લાગ્યા તારે હમે દયા જાણીને તેઓને યથાશક્તિ મદદ કર્યા કીધી. રે જરે એ બાઈ માંદી પડી હતી ને પછી મરી ગઈ તારે મેં મારી તરફથી દયા જાણીને દ્રવ્યની સારીપઠે મદદ કરી હતી. હા એટલું થયુંછ કે તેનું મુઝદું થોડી વાર રાખ્યું હતું-કારણ કે સુધારાવાળા તો તે જોડાંમાંનાં કોઈનું મોઢું જોવાને ઇચ્છતા નહીં;-ને મને એક પ્રસંગ એવો આવ્યો હતો કે તેઓનાં ધણાં સતાવવાથી મારે પોલીસમાં જઈ તેઓની બંદોબસ્ત કરવો પડ્યો હતો. એ મરણ પ્રસંગે હું જાતે દૂર રહ્યો હતો, પણ પૈસાથી ને સાણસોથી મુઝદું ઊંચકાવવાને અને પછવાડેથી પણ પૈસાથી મેં સારી પઠે મદદ કરી હતી. જો કે એ પુનર્વિવાહના પ્રયોગનું ફળ સાફ ન નિકળ્યું તો પણ સુધારાવાળાને એટલો સંતોષ છે કે તે બે જણાં ઘેર ઘેર કુતરાં ભસાવાથી બંધ રહી એક બિજા સાથે સ્નેહ ને સંપત્તી રહ્યાં હતાં. પછવાડેથી તેઓએ પોતાને હાથે જ પોતાની ખરાબી કરી-સુધારાવાળાને ગાળો દીધી-શત્રુ મહારાજ એ પણ કારણ છે. પ્રથમ પ્રયોગ એવા જ હોય છે. લોકો કહે છે કે પ્રથમ જાંચી પ્રતનું જોડું નિકળવું જોઈએ, પણ એ વાત ન બને તેવી છે. જેટલા સુધારા થયાછ તે, ધણાક મધ્યમ પંક્તિના લોકથી અને થોડાક મૂરખ ફાટેલ લોકથી પણ.

૮. એજ વરસમાં જાતિભેદ તોડનારી એક ધર્મસભામાં દાખલ થવાને તેમાંના એક વિદ્વાન દક્ષણી બ્રાહ્મણ મિત્રે મને આગ્રહ કર્યો. મેં તેને કહ્યું કે 'એ સભાનો ઠરાવ જો આવી રીતે થાય કે એમાંના કેટલાક મેમ્બરો ઉપદેશક થઈ, ઠામ ઠામ જાહેર બાણણો કરે, પોતાના મત જહાર પાડે ને તે પ્રમાણે વર્તે તો હું એમાં દાખલ થાઉં.' ત્યારે તેણે કહ્યું કે "એ સંઘની વાત પછી થઈ રહેશે. તમે હમણાં દાખલ થાઓ." પછી એ તેના કહેવા ઉપરથી હું તે સભામાં દાખલ થયો.*

૯. એજ વરસમાં મારી ડાહીગવરી તેર વરસની ઉંમરે મ્હારે ઘેર રહેતી થઈ.

*૧૮૬૦-૬૧ માં સુધારા સંબંધી મારો જોરસો ધણો જ હતો. છતાં જો કામ થાય તેમાં ઇશ્વરના ને લોકના ચાર થવાય છે માટે જો કરવું તે જાહેરમાં કરવું એવો જોરસો તે વખત હતો. ૧૮૬૨ માં એક પ્રસંગ એવો આવ્યો હતો કે તે

વિરામ ૯ મો

કવિનો યશઃકાળ-૧૮૬૧-૬૪

મહિપતરામ વિલાતથી પાછા આવ્યા

૧. સને ૧૮૬૧ ની ૩ જી માર્ચે ૧૮૧૭ ના માહા વદ ૭ મે મારો બાળમિત્ર પરભુરામ અહીં સુરતમાં મારાં ઘરમાં મરી ગયો. સાચવટ ને સ્વતંત્રતા એ બે સદ્ગુણવાળા એ મારા જોડિયાનાં મરણનું દુઃખ થોડા દાહાડા અને ધણું લાગ્યું હતું.

૨. અપરેલની શરૂઆતમાં મારે એ કુળવંતી સ્ત્રીસાથે સ્નેહ બંધાયો.

૩. ૧૩ મી અપરેલે બાઇ મહિપતરામ વિલાતથી પાછા મુંબઇ આવ્યા. એઓને તેડી આણવાને હું સામે બંદર ઉપર ગયો હતો. એઓને ઉતારો આપવાનો ધીરજલાલ વકીલનું ઘર આગળથી મુક્કર કરી રાખવામાં આવ્યું હતું, તે ઉપરથી તેઓ ત્યાં ઉતર્યા હતા.

૪. જ્યારથી મહિપતરામ વિલાત ગયા ત્યારથી બુદ્ધિવર્ધક સભાના આગલા પ્રમુખ ગંગાદાસ* કીશોરદાસ અને રોજ સતાવ્યા કરતા કે તમે મહિપતરામ સાથે જન્મવાનો વહેવાર રાખો તોજ તમારી જાહેર હિંમત ખરી, ને તમે નાગરાઓ લુચ્યા છો. હું કહેતો કે મારા એકલાના જન્મવાથી આખી ન્યાત જન્મવાની નથી; ને હમારે બંનેને ન્યાત ખહાર રહેવું પડશે; ને તે કરતાં મહિપતરામના જે નાગર મિત્રોએ કાગળ લખી સાથે જન્મવાનું વચન આપ્યું છે તેઓ જન્મશે તો હું પણ જમીશ; ને જ્યારે સુધારાવાળાઓનો આખરે વિચાર જાતિભેદ તોડવાનો છે ત્યારે તમે હમે સહુએ સાથે કેમ ન જન્મવું? વળી મારો ઘણા કાળનો એજ વિચાર કે

સભામાંના મુખીઓમાં ફાટકુટ થઇ ને તે ભાંગી પડી. તેમાંના ૬ જણાઓએ ઠરાવ કર્યો કે આપણે તો ખહાર પડવું જ. તેમાં હું પણ હતો, એ મારા બાપને કહ્યું કે 'આણું છે માટે તમારે જુઠા પડવું હોય તો કહી દો,' તે ગભરાયા. ધણેક પ્રસંગે હું સુધારા સંબંધી ઘણા જ જોરસો બતાવી મારા બાપનું મન કબવતો પણ તે વેળા હું કહેતો કે, 'બાઇ હું તમને કોનો નહીં કહું.' તમારું મન કબાઓ તો કબાઓ.) એણે બન્યું કે હમારામાંના પાંચ જણા એટલે મારે પણ અટકવું પડ્યું; બાકી કીઠાડનો હું ખહાર પડ્યો.

*જરે બાઇ કરસનદાસ મુળજી વિલાતથી આવ્યા ને ગંગાદાસ સાથે જન્મવાનો જખત આવ્યો તારે તે બહુ ગભરાયા; ને આખરે ના

ન્યાત બહાર રહેવું ત્યારે પછી કોઈ પણ ન્યાતિ સાથે જમવું. એ જોસો અને ગંગાદાસનાં નિત્યના બોલવાથી લાગેલો ગુસ્સો એ બેથી ઉશ્કરાઈને મેં તા. ૧૫ મીએ આકાશવાણી એ નામનું હેંડબીલ છપાવી ૩૦ ભાઉને ત્યાં, જહાં લાઈ મહિપતરામને મળવાને સહુ એકઠા થયા ત્યાં બેઠું. (આકાશવાણીને સાડી જોવું નર્મગદ્ય પાનું ૪૨૯ મું; પુનઃ મુદ્રિત જૂના નર્મગદ્યનું પાનું ૪૩૫ મું).

એક વખત મી. હાવર્ડે મારા મિત્ર બાલાજી પંડુરંગ સાથે કહેવાડ્યું. હતું કે “નર્મદાશંકર મહિપતરામને કેમ મદદ નથી કરતા?” મેં કહેવાડ્યું હતું કે “સધળી મદદ કરવાને તૈયાર છઉં ને સાથે જમવાને માટે મારો વિચાર એ છે કે જો બીજા ચાર મિત્રો જમે તો પાંચમો હું તૈયાર છું.”

૫. એ વરસમાં હું જરતોસ્તી છોકરીઓની નિશાળમાં* ૩૧. ૨૫)ને પગારે મારા શિષ્ય ગણપતરામ હેમજીની મારફતે એક કલ્લાક કવિતા ગાતા શિખવતો. તેમ, મી. સ્ટનર્સ ને મી. હાબાર્ટ એ બે વેપારીઓને પણ અકવાડીયાંમાં બે વાર ૩૧. ૫૦) ને પગારે ગુજરાતી શિખવવા જતો; વળી બે ત્રણ શ્રીમંત પારસી ગૃહસ્થોને ત્યાં પણ જતો.

૬. એ વરસમાં કે આવતાં વરસમાં (બરાબર સંભરતું નથી) મેં વાલકેશ્વરમાં ગોકળદાસ તેજપાળને બંગલે એક રાતે હરદાસની કથા કરી હતી ને મને તેઓએ ૩૧. ૫૦) આપ્યા હતા.

૭. એ વરસમાં હું દરરોજ એક કલાક ગાયન શિખતો.

નર્મદાશ પહેલો છપાયો

૮. એ વરસમાં મેં ‘કવિ કવિતા’ અંક ૩ જે ને ‘નર્મદાશ’ અંક ૧ લો એ બે છપાવી બહાર પાડ્યાં હતાં; ને કેટલીએક કવિતા ધરમાં લખી રાખી હતી.

૯. સને ૧૮૬૨ ની શરૂઆતથી તે જુન સુધી હું રાતદાહાડો અંગ્રેજી ને ગુજરાતી ડીકશનરી બનાવવામાં મારા મિત્ર નાનાભાઈ રસ્તમજી ને અરદેશર ફરામજી સાથે ચુંથાયો હતો. એ પુસ્તકનાં વેચાણથી મને ત્રીજે હિસ્સે પણ સારી પેઠે નફો થયો હતો.

૧૦. ફેબ્રુઆરીમાં મેં લાઈબલ કેસમાં શાહેદી આપી હતી.

૧૧. મેં મહીનાથી મેં પ્રીતિવિયોગનાં દુઃખથી રીબાબ્યા માંડ્યું ને એ દુઃખમાં મેં ઘણીએક કવિતા કરી.

થા. *સહુ મળીને એ નિશાળમાં બે વરસ ને એક મહીનો કામ કર્યું ૧ થી ૩૧ સેપ્ટેમ્બર ૧૮૬૦ થી ૩૧ મી ડિસેમ્બર ૧૮૬૨ સુધી.

નર્મકવિતા

૧૨. એ વરસમાં મેં નર્મકવિતા પુસ્તક ૧ હું (સાત વરસની કવિતાનો સંગ્રહનું) કહાડ્યું.

પ્રવાસ

૧૩. સપ્ટેમ્બર ૧૦ મી થી તે ૯ મી અક્ટોબર સુધી મેં દક્ષણ ને ગુજરાતમાં પ્રવાસ કર્યો, જેનું વર્ણન નર્મકવિતાનાં બીજાં પુસ્તકમાં પ્રવાસ વર્ણન નામની કવિતામાં છે. એ પ્રવાસમાં હું સૃષ્ટિસૌંદર્યમાં લીન હતો, જંગલનું ઘાસ, નદિનો કાદવ, દરીયાનો પથ્થર વગેરે હલકી ગણાતી વસ્તુઓએ મારાપર ભારે અસર કરી હતી. ખરેખર હું એક જાતના યોગાનંદમાં હતો, એ યોગાસાના પ્રવાસમાં મારાં શરીરને ઘણી ઘણી અથડામણ થઈ હતી ને એક બે વખત તો ઘાત થાય તેવું હતું, તોપણ મને કંઈ જણાયું નહોતું. સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોવાની ઘેલાઈ એટલી હતી કે નયના શરીરમાં પણ જળાતકારનું કીવત આવી રહેતું. પહાડોમાં ભમવાં, અને રાતે રસ્તો લુહ્યાથી ઝાડીઓમાં રજળવાં, એમાં પણ મને આનંદ થતો. દક્ષણના પ્રવાસમાં મારી સાથે ત્રીણુરામ નામનો મારો મહેતો હતો અને ગુજરાતના પ્રવાસમાં મારો મુખ્ય મહેતો નરભોરામ અને મારો મિત્ર પરભુરામ મહેતાજી એ બે હતા.

૧૪. ડિસેમ્બરમાં મેં નર્મકાશનો અંક ૨ જો કહાડ્યો.

૧૫. મેં એક વખત મારા મિત્ર કરસનદાસ માધવદાસને કહ્યું હતું કે, મારી મરજી ગુજરાતમાં ગામોગામ સુધારાનો ઉપદેશ કરવાની છે. મુખ્યમાં એક મિશન ઉભું થાય ને હું તેની તરફથી જાહેરમાં ઉપદેશ કરું:- ને એને માટે શાસ્ત્રી, લખનાર, વગેરેનું એસટાબ્લિશમેન્ટ જોઈએ; ને એના ખર્ચના રૂ. ૩૦૦ (મારૂં પણ અંદર આવી ચુકું) મહિને થાય તે તમારાથી ત્રણ વરસ સુધી અપાય તેમ છે? તારે તેઓ બોલ્યા હતા કે “સો સો રૂપીયા આપ્યાં કરીશ;” મેં કહ્યું ‘એક જણ બીજા સો રૂપીયા આપે તેવા છે પણ ત્રીજા સો જોઈએ.’-પછી તે વાત બંધ રહી.

૧૬. ૧૮૬૨-૬૩ ના વરસને સાડ મને ૨૮ મી જાનેવારી ૧૮૬૩ એ સરચાર્જને સાડ પત્રક આવ્યું હતું. એ વેળા હું મજગામમાં રહેતો હતો-મને એવો જોરસો થઈ આવ્યો કે ‘સાલેમલી ડિક્લેર’ કરવા પછી મારા સરખા જાહેર માણસની સાચવટપર શામાટે શક જવો જોઈએ-હું ચાર દાહાડા બહુ ગભરાયો રહ્યો. ૩ જ ફેબ્રુઆરીએ હું ધનકમટાકસ કમીશનર કર્ટીસ જે ઘણો જાહેલ હતો તેની પાસે મારા મિત્રો આસેસરોની મરજી ઉપરાંત ગયો. તેઓને ધારતી હતી કે આજ કાલ કેદમાં જશે. હું તો અંદર ગયો ને સાહેબને કહ્યું કે ‘આ પ્રમાણે

નાણાં સંબંધી વિગત, આ પ્રમાણે આજરુ ને આ પ્રમાણે મારો જોસ્સો છે. સરચાન્ડ એથી વધારે માંગશે તો હું આપવાને તૈયાર છઉં પણ મને જે લાગે છે તે જાહેર કરું છું. સાહેબ બહુ ચીડાયા પણ પછી મારો રોપ જોઈને ખોડ્યા કે, ‘એવું બાપણુ ધરમાં કરવું’ ને પછી કહ્યું, જાઓ. પછવાડેથી સરચાન્ડ થોડોક ઓછો થયો હતો.

૧૭. સને ૧૮૬૩ ની શરૂઆતથી મેં નર્મકવિતા પુસ્તક ખીજાંના અંકો છપાવવા માંડ્યા ને પછી વરસની આખેરીયે તે અંકોનું એકું પુસ્તક કહાડ્યું.

અકળામણના પ્રસંગો

૧૮. એ વરસમાં નાણાંની તાણુ, પ્રીતિવિયોગ, મિત્રોનું બેદરકારીપણું વગેરે વાતોથી મારાં મનમાં બહુ ગભરાટ હતો. તેમાં શેરની ઘેલાઈ શરૂ થયેલી ને તેમાં લોકો સારીપેઠે કમાતા તે જોઈને મને પણ દુઃખ થતું હતું કે જેઓ સુધાં આચરણથી સુધાં ઉદ્યોગ કરેછ તેઓનું દુનિયામાં કંઈ ફાવતું નથી ને જેઓ ખોટાં આચરણથી ખોટાં ઉદ્યોગ કરેછ તેઓનું ફાવેછ એ તે ક્વેવી કુદરત ! હું મારાં મનને રમાડવાને શૃંગારરસ, દુષ્પમાં ધીરજ આપવાને શાંતરસ અને પ્રપંચી સંસાર સાથે ધર્મજીવ કરવાને વીરરસ લખતો.

૧૯. સને ૧૮૬૨-૬૩ માં હું મારી દલગીરી મટાડવાને અંગ્રેજ કવિનાં જન્મચરિત્ર ને તેઓની કવિતા વાંચતો.

૨૦. સોળમી નવેમ્બરે-કારતક સુદ ૬ ને સોમવારે મેં મારા મિત્રોને ઘેર તેડી મારી કવિતા સાજ સાથે મારા શિષ્યો પાસે ગવાડી હતી.

પિતા લાલશંકરનો દેવલોક વાસ

૨૧. એ વરસની આખેરીમાં મારા બાપ અહીં સુરતમાં ખાટલાવજ થયા હતા ને મારે એ ત્રણ વખત મુંબઈથી સુરત આવવું પડ્યું હતું-એટલે હું સને ૧૮૬૪ ની જાનેવારીમાં પગ રસ્તે આવ્યો હતો-ને મારા આવ્યાને તીજે દાહાડે તા. ૧૮ મી જાનેવારીએ તેઓ મુક્ત થયા. સુરતમાં મારા બાપના મંદવાડમાં હું મુંબઈમાં તેથી તેઓની ચાકરી મારા નરભેરામે સારીપેઠે કરી હતી.

એક નિષ્ફળ પ્રયોગ

૨૨. મુંબઈમાં એ વખત શેરની ઘેલાઈની સાથે નાટક કરવાની ઘેલાઈ ચાલતી હતી. નાટક તે શું ને તે ક્વેવી રીતે કરવાં એ વાતની તો સમજ નહીં, પણ કોઈ પણ રીતે ગમે તે રીતે વેસ ભજવી હસાવીને નાણું કહાડાવવું એવો નાટક મંડળીઓનો વિચાર હતો. એ પારસીઓએ મને કહ્યું કે “તમારી કવિતા હમને નાટકગ્રહમાં ગાવાની રજા આપો.” મેં કહ્યું કે ‘મારી

ઝહીડ-એ કારણોથી પણ મારું મન ઉદાસ રહેતું. હું મનના ગમાડાને માટે ધણોધણો ખરચ કરતો-તેમાં માગનારને આપવું ને ગુણીની કદર યુઝવી એ જોરસો ધણો હતો. નવી દોલત, ગાયનમાં કંઈ જ સમજે નહીં એવી રાડોમાં ને એવા ગવૈયાઓમાં ઉડતી તે જોઈ હું બહુ ચિહ્નડાતો. સારા ગવૈયાઓની કદર થાય અને ગરીબોને અપાય એ હેતુથી આસો વદ ૧૦ વાર લોમે-તાં ૨૫ મી અકટોબરે મેં પચ્ચીસેક ગવૈયાઓની બેઠક કરી; અને આખી રાત ગાયન થઈ રહ્યા પછી દરેકની યોગ્યતા પ્રમાણે આપતાં મેં રૂ. ૨૦૦ ખરચ કર્યો.

અણુધારી મદદ

૨૮. નવેમ્બરમાં ફ્રેયર લાંડ રેકલેમેશન કંપની ઉભી થઈ; તેમાં મારા મિત્ર ભાઈ કરસનદાસ સાધવદાસ એક મુખી હતા. તેણે ધણાખરા પોતાના મિત્રોને શેરો આપ્યા હતા. મને મારા કેટલાક દોસ્તોએ કહ્યું કે, આ પ્રસંગે તમે કરસનદાસને જઈને મળો એટલે તમને પણ શેર મળશે. મેં કહ્યું કે, તેની નજરમાં આવશે તો મોકલશે-હું કંઈ જઈને માગનાર નહીં. કેટલાકે કહ્યું કે, માગ્યા વિના આ પણ ન પીરસે. મેં કહ્યું કે, મા જ છે તો હઠીલાં બાળકને પણ ખવડાવશે જ ને મિત્ર જ છે તો તે માગ્યા વનાં પણ આપશે જ. એ મારી હઠ જોઈને ધણા જણો મારી નાદાની વિશે બોલવા લાગ્યા; તેમાં કેટલાએક કરસનદાસ વિષે પણ બોલવા લાગ્યા. મેં મારા મિત્રોને કોઈને કંઈ ને કોઈને કંઈ કહી ઉડાવ્યાં કીધાં-કોઈને કહ્યું કે, મને આપેલો જ છે; કોઈને કહ્યું કે, મને મળનાર જ છે, કોઈને કહ્યું કે, કરસનદાસનો મારા ઉપર ધણો ઉપકાર છે એટલે તે નહીં અપાવે તો કંઈ શીકર નહીં. એક મારા નાગર મિત્રે મને કહ્યું કે, કવિ, આ વેળા તમે ન ચુકો; મારા સમ તમે ન જાઓ તો; ને મારે માટે જાઓ;-એવું ધણું ધણું કહ્યું તેથી હું શરમાઈ ગયો ને આખરે મારે તેને નાચારીથી કહેવું પડ્યું કે, હું જઈશ; પણ પછી મેં ઘેર આવીને પાછો વિચાર ફેરવી નાખ્યો.

એવું બન્યું કે એ વખતમાં ભાઈ કરસનદાસે પોતાની વરસગાંઠને દાહાડે મને તેહું કર્યું હતું. એ ઉપરથી હું મારા મિત્ર સાથે તેની સીગરામમાં બેસી જનાર હતો, પણ મનમાં તો એકજ કે, શેર સંબંધી કંઈ બોલવું નહીં. રાતના ૯ વાગે મિત્રે કહેવડાવ્યું કે, ‘મારી તબીયત દુરસ્ત નથી ને સીગરામ આવી શકે એવું નથી.’ એ ઉપરથી હવે રાતે દસ વાગે કોણ જાય, એમ વિચારી મેં જવાનું બંધ પાડ્યું. પણ વળી પાછો વિચાર કીધો કે, મારે બાપનું વરસી વાળવા સુરત જવું છે ને ત્યાં ઝાઝા દાહાડા થશે માટે એક વાર મળી આવું તો ઠીક, ને એમ સમજી બગી

કરીને ગયો, ત્યાં થોડાક મિત્રો બેઠેલા હતા. જતાં વાર ને કરસનદાસે પોતાની પાસે બેસાડી મને કાનમાં કહ્યું કે, “તમારે માટે એક શેર રહ્યો છે હો” મેં કહ્યું, ‘એની શું જરૂર છે!’ ને ત્યાં ધણીક વીરરસની કવિતા ગાઇ ને સહુ મંડળી પ્રસન્ન થઇ. એ સમે બાલાજી પાંદુરંગ જે મારી ‘વીરરસની કવિતા’ ઉપર ધણા આસક્ત છે તે તો ‘હિંદુઓની પડતી’ સાંભળીને ધણાજ ખુશી થયા. પછી ચાર પાંચ દાહાડે મેં મારા મિત્રની મારફતે ઉપર કહેલો મળેલો શેર વેચ્યો. તેમાં રૂ. ૫૭૦૦) નો નફો થયો. તેમાં કરજ બિલકુલ અદા કર્યું—પછી હિસેબગરની આખરે હું સુરત આવ્યો.

દયારામનાં કાવ્ય માટે શોધ અને પરિશ્રમ

૨૯. સુરતમાં મારાં એક કાઠી મરી ગયાના સખમથી બાપનું નીલોદ્ધાહ કર્મ અટક્યું; તે દહાડા પંદરેક પછી કીધું, પણ એ ગાળામાં મેં ડભોઇ જઇને દયારામ વિશે કંઇ વધારે હકીકત મેળવવાનો વિચાર કર્યો ને હું ત્યાં જવા નિકળ્યો—મિયાંગામ ઉતર્યો ને ત્યાંથી ગાયકવાડે ડભોઇની નવી સડક કરી છે તે દુકાને જવા સારું એક વાગનની ત્યાંના સ્ટેશન માસ્તર પાસે રજા લીધી; ને તેમાં હું, મારા ત્રણ સાથી અને એક ડભોઇના મોદીનો છોકરો (ભોમીયા દાખલ) બેસી મજુર પાસે ધકેલાવી ત્યાં ચાલ્યા. સડક તુટેલી તેથી વાગન છ ગાઉ આવી અટક્યું. ત્યાં કારવણ ગામમાં ન રહેતાં રાતોરાત ડભોઇ જાવું ધાર્યું. સડકે સડકે ચાલતાં હમને બહુ મુસીબત પડી—અંધારી રાત, વચમાં તુટેલી સડક ને આજુબાજુએ ખાડાખખોચીયાં, બેસી બેસીને ઢોળાવ ઉતરતાં, ફાંફાં મારીને સડક ગોતતાં ને જંગલી જાનવરોના બીહામણા શબ્દો સાંભળતાં, મને ને નરભેરામને તો ધણોજ આનંદ થતો હતો. કડાકડીની તાહાડ, અને કકડીને લાગેલી ભુખ, એવી મુસીબતે આઠ ગાઉ ચાલીને ડભોઇને દરવાજે રાતના ત્રણ વાગે આવ્યા. બેઠબેઠ તો દરવાજે ‘અંધ એટલે ત્યાં એક વાગન પડ્યું’ હતું તેમાં પડી રહ્યા. સહવારના ખેડેરમાં દરવાજે ઉઘડાવીને તળાવની ધર્મશાળાને જોડે બેઠા ને અહીં દુધ વગેરેનો ફરાળ કર્યો. ત્રણ દાહાડા રહેવા માટે અલાઇધું મકાન શોધવાના વિચારમાં હતા એટલામાં ખબર મળી કે ચાણોદ કન્યાળી અહીંથી છ ગાઉ થાય છે. એ ગામે નર્મદાને તટે તીર્થસ્થળ છે, માટે ત્યાં સૃષ્ટિસૌંદર્ય સાદું હોવું બેઠબે એમ ધારી ત્યાં જવાનો વિચાર કર્યો. તરત ગાડું બેઠાવી નિકળ્યાં તે એક વાગે ચાણોદ પહોંચ્યા. ગામમાંથી જતાં ત્યાંના બ્રાહ્મણોએ હમને ધણો કંટાળો આપ્યો—કેવા બ્રાહ્મણ છે, ક્યાંથી આવો છ, તમારો ગોર કાણ છે, એવા એવા સવાલો પુછ્યા—પછી હમે તેને ન ગણકારતાં આગળ ચાલ્યા. પછી ત્યાં મારા મિત્ર સાથી પરશુરામના ઓળખીતાને ત્યાં ઉતારે કીધો. ત્યાં ફરાળ કરી તરતના તરત

ગાઉ ઉપર કન્યાળી છે તાંહાં કઠિ કઠિ ચાલતા ગયા. વચમાં ઓરસંગમ આવેછ તેમાં નાહીને આસપાસ ભમ્યા; દેવ દેહરો કર્યા ને સાંજે છ વાગે પાછા ચાણોદ આવી ઉતારે ઉતરી મોદીક લીધા. રાતે પાછા ગામમાં ફરવા નિકળ્યા તે શેષસાધને મંદિરે ગયા; ત્યાંહાં સેનની આરતી થતી હતી ત્યાં દર્શન કીધા પછી હું તો તુરત પાછો નીચે ઉતરતો હતો એવામાં એક બ્રાહ્મણ સ્તોત્ર ભણતો હતો તેણે મારા સાથીને પુછ્યું કે ‘આ નર્મદશંકર તો નહીં?’ તે લોકાએ કંઈ કારણસર પુરો જવાબ દીધો નહીં, પણ એ ત્રણ વાર પુછ્યું તારે એક સાથીએ કહ્યું કે “હા,” તેમણે પછી મને બોલાવ્યો ને પછે મેં જોયું તો તે તો દયારામનો શાગરીદ રણછોડ હતો. માણે જઈ તેની સાથે મેં વાત કીધી. પછી રણછોડે કહ્યું કે, “હું પરમ દાહાડે ડભોઈ આવીશ તમે તાંહાં ઠરજો.” મેં કહ્યું “હું તમારે જ માટે આવ્યો છઉં માટે તમે ખસસ આવજો”-પછી ઉઠ્યા ને ત્યાંથી વળી પાછા ગામમાં ને નર્મદા તીરે અંધારામાં ફર્યા; અગિયાર વાગે સુતા ને પાંચ વાગે ગાડું જોડાવી ચાણોદથી ડભોઈ આવવા સારૂ રહવારમાં નિકળ્યા.

૩૦. ચાણોદમાં ઘણી વસ્તી બ્રાહ્મણોની છે. તેઓ પોતાનો ગુજરો તાંહાં તીર્થ કરવા આવતા જજ્ઞમાનો ઉપર રાખે છે. લોક ખાઉધર, લોભી, નિર્ભજ ને લુચ્યા છે; પણ બૈરાં માયા ઘણી બતાવે છે-ચાણોદ કન્યાળીમાં છિનાળીની વાત તો પુછવીજ નહીં-તીર્થે એમ જ જોધયે! ચાણોદ કન્યાળીના બગાડા વિશે હું ઘણું સંભળતો હતો તેના નયચરચાપરથી હમને અનુભવ થયો. એક જગે મારા સાથીને એક બામણી લઈ મધ ને તાંહાં તેણે પોતાનું ઘર દેખાડ્યું તે આ રીતે:-આ હમારો ચુલો, આ સુવાનું, આ મારી છોકરી, આ મારા છોકરાની વહુ; તમે અહીં રહ્યા હો તો હમે તમારી ઘણી ખરદાસ્ત લેત-એવી રીતનું બોલવું કે જેથી તેની મતલબ એટલી જ કે હમે તમને સઘળી રીતે ખપ આવત-ફરી આવો તો હમારે જ ઘેર ઉતરજો વગેરે. બૈરાંની આખ, ચાલ, ને તેઓનું બોલવું એ સહુ પ્રેમાળ, પણ જન્મથી ટેવ પડી ગયલી તેથી પૈસાને લોભે છિનાળું કરતાં શિખેલાં.

ચાણોદમાં કોઈ નાગર નથી.

૩૧. કન્યાળી, ચાણોદ કરતાં ન્હાનું ગામડું છે, પણ તેમાં મોટી વસ્તી નાગર બ્રાહ્મણ ને દક્ષીણીઓની છે. લોકો વેદ શાસ્ત્ર ભણે છે, ને બૈરાં તો ચાણોદ જેવાં જ પણ નાગરનાં માટે વધારે સુધડ, ચતુર ને મારકણાં. મને ચાણોદ તો બિલકુલ પસંદ ન પડ્યું, પણ કન્યાળીમાં સૃષ્ટિસૌન્દર્ય છે તેથી તે ઘણું જ પસંદ પડ્યું. સાંજની વખતે કન્યાળીમાં જે રચના મારા દિલમાં આવી તેની મઝા ખરેખર ન વણીય તેવી છે. વિશાળ મેદાન, ગંચા નીચા ટેકરા, ન્હાનાં મ્હોટાં ઝાડ, મોટાં ન્હાનાં

પથરાનાં દેહેરાં, ઓવારાની શોભા ! એકાંતપણું, શાંતપણું, ને ગંભીરપણું ! આહા ખરેખર ઉત્તરકાળમાં કન્યાળી જઈને નિરાંતમાં દિવસ કહાડવા એ તો દુર્લભ જ તો ! જાત્રાનું સ્થળ એ તે ખરું. નર્મદાકાંઠાનાં ધણાંખરાં જાંત્રાનાં સ્થળમાં સૃષ્ટિસૌન્દર્ય ધણું સાચું જોવામાં આવે છે. કન્યાળીમાં ઓવારાનાં પગથિયાં સારાં નથી-ઝપટથી ઉપર ચઢતાં પડી જવાય તેવાં પાસપાસે છે. સોમનાથનાં દર્શન કરી ઓવારાનાં પગથિયાં પર બેઠેલા ત્યારે મને ખ્યાલ ઉઠ્યો તો તે આ કે, કાંઈ ધરડો રસિક નિશાના ઠરેલા તારમાં આવાં એકાંત ને ગંભીર સૌન્દર્યની વચમાં સમી સાંજે એકલો બેઠો હોય અને તે વેળા જુવાનીમાં કરેલા પરમારથનું તથા અનુભવેલી સુધઃ પ્રીતિનું સ્મરણ તેને થતું હોય અને તે સ્મરણથી તેના અંતઃકરણમાં જે છુપેા છુપેા ને ધીમે ધીમે આનંદ થયાં કરતો હોય, તો તે આનંદની શી વાત ! સારી પહે પ્રવાસ કરી આવ્યા પછી ઉત્તરકાળમાં એવી હાલતમાં ને એવા સ્થળમાં રોજ કહારે બેસીશ અને નિત્ય કામળ હૃદયનો થઈ અહ્લાનંદમય ક્યારે થઈશ !

એ ગામોમાં (ચાણોદ કન્યાળીમાં) સુધારા* જેવું કંઈ નથી. સુધારો શબ્દ બધે ઠેકાણે પસરી વળ્યોછ પણુ એ ગામોમાં નથી. ચાણોદથી ડોહાઈ આવતાં રસ્તામાં જે મને વિચાર થઈ આવ્યા તે આ કે-આ બાપડા કહારે ઠેકાણે પડશે ! મુંબઈમાં સુધારાવાળાઓ માત્ર મહોડેથી પોકાર કરી રહ્યાછ. મને વિચાર થયો કે એક નિબંધ લખું ને તેમાં એક સુધારા મિશનની સુચના કરું અને પછી દરેક ગામમાં તે મિશન તરફનાં માણસો ફરીફરીને સહવિચારનો બોધ કરે. ખાવાપીવામાં, અને લુગડાં પહેરવામાં સુધારો છે એમ કેટલાક સુધારાવાળા સમજે છે; ગરીબ અને અજ્ઞાની સાથે બેસતાં તેઓ શરમાય છે, તેઓ બહાર જીજ્ઞાસામાં ફરતા નથી. તેઓ મોટી મોટી વાતો કરે તે શા કામની ?

ઠર. ચાણોદથી રહવારના નીકળેલા ૧૧ વાગતે પાછા ડોહાઈ આવ્યા. ત્યાંહાં એક ધર્મશાળામાં એક જુદી ફાટડીમાં ઉતારો કર્યો. એક પાસથી રસોઈની તૈયારી ચાલી ને એક પાસથી દયારામ સંબંધી બોળ કરવાનું ચાલ્યું. મુંબઈમાં ભાઈ ચિમનલાલને ઘેર નારણમલ હરખમલ નામનો માથુર કાયસ્થ ડોહાઈમાં ચણુતરા પાસે રહેનાર આવ્યો હતો તેણે મને કહ્યું હતું “કે તમે ડોહાઈ આવો તો હું ઘેલાભાઈ દુલસદાસ જમીનદારને ઘેરથી દયારામનાં પુસ્તકો અપાવું.” તે ઉપરથી તે નારણમલની શોધ કહાડી તો તે ડોહાઈમાં નહોતો, આમડે ગયો હતો. ઘેલાભાઈની

*મેં મુંબઈ જઈને ર. પૃ. ૫૦)ની મારી બનાવેલી ચોપડીઓ કન્યાળીના કેટલાક લોકોને વાંચવા સાચું બક્ષીસ મોકલી દીધી હતી.

શેષ કહાડી તો તે પણ ગામડે ગયલો, પણ તેનો કોઈ સગો મને મળવા આવ્યો હતો. તેણે કેટલીક દયારામ સંબંધી વાત કીધીને કહ્યું કે “ઘેલાભાઈ આજે સાંજે આવશે.” જમીખાઈ સાંજે ફરવા નીકળ્યા. દયારામ કવિ કહા રહેતો તેની પુછપાછ કીધી-લોકોને મહોટું આશ્ચર્ય લાગ્યું કે મરી ગયલાંનાં ઘરને માટે આટલી શી તજવીજ કરે છે! ઘરની તો ખબર કહાડી, જે સંબંધી દયારામનાં જન્મચરિત્રમાં કહ્યું જ છે.* ખીજે દાહાડે રહવારે ઘેલાભાઈની ખબર કહાડી તો તેનાં ઘરનાંજે જાણ્યું કે કોઈ સરકારી માણસો છે તેથી, નથી; એવો જવાબ દીધો ને પછી હું જાતે ગયો તો પણ ઘરમાં છતે તેઓએ ખહારથી નાની નાજ કહાવી. જોતા જોતા આ ઉપરથી ગાયકવાડી રાજનો ત્રાસ, અંધેર, અને ત્યાંના લોકોની સ્થિતિ! ગામમાંથી દયારામ સંબંધી થોડી ખબર કહાડી પણ પછી પુસ્તક ન મળવાથી જલદીથી ડોકો છોડવાનો વિચાર કીધો; પણ રણછોડે મળવાનું વચન આપેલું તેથી જે કહાડા હમે ત્યાં વધારે રહ્યા એ દરમ્યાનમાં જે જોયું તે આ:-

ડોકોઈનું વર્ણન

ડોકોઈને ચાર દરવાજા છે-એક વડોદરાનો, એક ચાંપાનેરનો, એક નાંદોદનો રજવાડામાં જવાનો અને એક હીરા દરવાજો. હીરા દરવાજો એ નામ પડવાનું કારણ આ કે-કોઈ હીરા એ નામનો કડિયો અને તેના નામની રાજની લોંડી, એ બેને પ્યાર હતો. હીરાએ પોતાની પ્યારીને કહ્યું હતું કે, તારૂં નામ હું અમર રાખીશ. ડોકોઈનું તળાવ બાંધવાને મારવાડથી જે સારા સારા પથરા આવતા હતા- તેમાંથી પેલા હીરાએ ચોરી ચોરીને ડોકોઈથી બે ગાઉ ઉપર જ્યાં તેની પ્યારી રહેતી ત્યાં એક તળાવ બાંધ્યું, જે હાલ તેન તળાવને નામે ઓળખાય છે. એ તળાવ ઘણું મોટું છે અને જે કે ઘણું જીવું છે તો પણ પથરાનો કાંકરો ખરેલો માલમ પડતો નથી. એ તળાવનું પાણી દુધના રંગનું ને ઘણું જ મીઠું છે. એ તેન તળાવ બાંધ્યાની ખબર રાજને પડતાંજ જે દરવાજાની કમાન હીરા ફરતો હતો તે દરવાજામાં હીરા કડિયાને પુરી નાખવાનો રાજએ ઠરાવ કરી તેમ કીધું. પણ એવી વાતો ચાલે છે કે કેટલાક હીરાના ડાહ્યા મળતિયાઓએ હિંકમતથી બીતમાં એક બાકું રાખ્યું હતું જેમાં તેઓ રોજ કોઈ ન જાણે તેમ ઘી રેડતા તે પેલા હીરાના મહોડામાં પડતું ને તેથી તે જીવતો. હીરા કડિયાની અધુરી રાખેલી કમાન કાપથી વળી નહીં ત્યારે રાજએ કહ્યું કે, ‘હીરા હોય તો વાળી આપે.’ પછી તેને

બહાર કહાડ્યો. અને તેણે તે કમાન વાળી આપ્યા બાદ રાત્રી પાછો તેને પુર્યો. એ કારણ સારું તે દરવાજાનું નામ હીરા દરવાજો પડ્યું છે. એ દરવાજાને લગતા કોટમાં હાલ કાળિકાનું થાનક છે. એ ઠેકાણે આખા તે આખા પથરા ચણેલા છે; ને સલાટકામ ધણું સાઈ છે. હમે ઘી રેડવાનું બાકું બેયું પણ ઉપર લખેલી વાત તો ગપ છે એમ સમજાયેછ. એ દરવાજાના પથરામાં સંસ્કૃત લેખ છે પણ ધસાઈ ગયેલા છે, તેથી તે હમારાથી વંચાયા નહીં. ગામ સારું છે. બ્રાહ્મણો ને કણુખીઓની વસ્તી ધણી છે. સોઠાદરા નાગર ધણા છે. ગાયકવાડી થાણું છે ને તળાવની ઉપર પેશવાના વખતનો એક મહેલ છે.

હસ્તલિખિત ગુજરાતી કાવ્ય માટે પ્રયાસ

૩૩. રણછોડ પોતાના કહેવા પ્રમાણે ચાણોદથી ડભોઇ ન આવ્યો. ને મને દયારામનાં પુસ્તકો ન મળ્યાં તેથી હું નિરાશ થઈ ગયો. ને રાતોરાત હમે ગાદું કરી સહવારે વડોદરે આવ્યા. ને ત્યાંથી સુરત આવવું ધાર્યું પણ ટ્રેન હાથ ન લાગેથી અમદાવાદ જવાનો વિચાર રાખ્યો.—એટલા માટે કે, નવખર મહિનાથી મેં મારાં ઘરમાં એક ગુજરાતી પુસ્તકસંગ્રહ કરવાનો વિચાર રાખેલો. તેને માટે અમદાવાદ જઈ ત્યાંથી મળે તે પુસ્તકો લાવવાં. અમદાવાદ ગયો ત્યાં સાંજે પાંચરો લાઇબ્રેરીમાં જ ગયો. ત્યાં જઈ પુછ્યું કે, ‘તમારી લાઇબ્રેરીમાં ગુજરાતી પુસ્તકો જે છે તેની યાદી આપો.’ જવાબ મળ્યો કે, ‘ગુજરાતી પુસ્તકો ઘણાં જ થોડાં છે. તેની યાદી કંઈ ગમે ત્યાં પડી હોશે તે કાલે શોધી આપીશું.’ મેં પુછ્યું ‘કંઈ માન્યુસ્ક્રિપ્ટો’ છે? તો કહે, ના—વરનાક્યુલર સોસાયટીમાં થોડાંક હોય તો હોય. ત્યાંથી પછી હું મહિપતરામને ઘેર જઈ ઉતર્યો. અમદાવાદમાં પણ કંઈ ગુજરાતી પુસ્તકોનો સારો સંગ્રહ જેવામાં આવ્યો નહીં. ત્યાં મેં જગજીવનદાસ ડિપુટીના આગ્રહ ઉપરથી તેને ત્યાં બાપણ કીધું. એણે મારી ખાતર બહુ તસ્દી લઈ સહુ શેઠિયાઓને બોલાવ્યા. અહીં મને ખબર મળી કે સામળના હાથનું લખેલું પુસ્તક તેના શિષ્યના વંશજ પાસે છે. હું મહિપતરામને કહી આવ્યો કે ગમે તેમ કરી સામળના હાથનું પુસ્તક જે જેસે તે આપી પેદા કરી મોકલી દેવું ને પછી સુરત આવ્યો.

કવિ નભુલાલનો પ્રસંગ

૩૪. સુરતમાં બાપનું વરસી વાળી ઘરકામ આટોપી ઝોરપાડની પાસે ટકારમું ગામ છે જ્યાં નભુલાલ* નામના સાઠાદરા કવિ રહે છે ત્યાં હું

*આ કવિનું કાવ્ય “નભુલાલ” એ નામે ‘ગુજરાતી’ પ્રેસે છાપી પ્રકટ થયું છે. સંપાદક ન. ઈ. દેસાઈ.

જ્યા નિકળ્યો ને પછી હમે ત્યાં રાતે પોહતા. નલુલાલ તળાટીનું કામ કરતા. એઓ હાલમાં વેદાંતમાર્ગનું ગુજરાતી કાર્ય કરે છે—આગળ શૃંગાર સારીપટે રાધાકૃષ્ણનો લખેલો ખરો. એ કંઈ મત ચલાવનારા નથી તો પણ ગામડાંઓમાં જ્યાં જ્યાં એનું રહેવાનું થાય છે ત્યાં ત્યાં લોકો એને વળગતા આવે છે. સુરતના પીંગરાઓ એના શિષ્યો છે. પાંચ વરસ ઉપર જ્યારે મેં એને સુરતમાં જોયેલા ત્યારે એના ભાવિક સેવકો એની આરતી ઉતારતા. એ કવિ રસિક છે. એનો સ્વભાવ મળતાવડો છે ને એ દુનિયાદારી સારી રીતે સમજે છે. એનું કાવ્ય અસલની રીત પ્રમાણેનું છે—ઉત્કૃષ્ટ નથી. એના ચેલાઓએ અને કહ્યું કે, તમારું કાવ્ય હમને સંભળાવે. હું સમજ્યો કે, એ લોકોનું આજ વેદાંત તરફ વલણ છે તેથી તેમાંનું કંઈ ખોલું એમ વિચારી મેં ‘અનુભવ લહરી’ વાંચી. પછી મેં કહ્યું—કટલાક વેદાંતીઓ વેદાંત શબ્દોના સાંકેતિક શબ્દોનું ભરણું રાખીને, તેમાંનો વિષય સારીપટે જાણીને અહંબ્રહ્માસ્મિ કહાવે છે, તેનું નામ કંઈ અહંબ્રહ્માસ્મિ નહીં. ધૈર્યરી લીલા પછી તે ખહારની કાંતો ભિતરની તેનું જે જ્ઞાન, ને તે જ્ઞાનથી થતો જે એક ન્યારો જ આનંદ, તે આનંદમાં જે નિત્ય હોય છે તેજ ખરેખરો અહંબ્રહ્માસ્મિ છે. ખીજે દાહાડે સવારમાં નલુલાલના વાડામાં મંડળ કરી બેઠા ને ચાહ પાણી પીધાં. વળી પાછા એના શિષ્યોએ વેદાંત સંબંધી અને સવાલો પુછવા માંડ્યા. મેં સાફ કહ્યું કે, ‘હું કંઈ વેદાંત શાસ્ત્ર બણ્યો નથી’—હું તો કવિતા કરી જાણું છઉં; કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધી જો કંઈ સવાલો પુછવા હોય તો બેલાશક ચાહો તેટલા પુછો. પછી તે વાત બંધ રહી. નલુલાલે પોતાનું જીવનું નવું કાવ્ય સંભળાવ્યું. મેં માફ સંભળાવ્યું. પછી સધળા ગયા, ને હું ને નલુલાલ કંઈ વેદાંતના ગ્રંથો વાંચવા બેઠા. મેં નલુલાલને પુછ્યું કે, ‘તમારામાં ને મારામાં ફેર શું છે?’ ‘તારે કે કંઈ ફેર નહીં—તમે પણ, અહંબ્રહ્માસ્મિ છોજ, પણ એટલું જ કે એ શાસ્ત્રનો તમે થોડોધણો અભ્યાસ કરી લો એવી ભારી જલામણ છે.’ એક વેળા મેં મુંબઈના વિજ્ઞાનવાદી અલયારીને પુછ્યું હતું કે, ‘તમે અને કંઈ થોડુંક વેદાંત શિખવો.’ તારે તેણે પણ એવો જ વિચાર આપ્યો હતો કે, ‘વેદાંતનું સમજવાનું છે તે તો તમે જાણો જ છો.’ પછી ખપોરે જમ્યા કીધા. રાતે પાછી બેઠક થઈ તેમાં નલુલાલની વાદ્યશક્તિ જોવાને મેં બે ત્રણ પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા. નલુલાલની વાદ્ય કરવાની રીત તર્કશાસ્ત્ર પ્રમાણે નથી પણ દૃષ્ટાંતિક છે. એ નલુલાલ મારા ઉપર બહુ સ્નેહ રાખે છે. પછી ખીજે દાહાડે હું ટકારમેથી સુરત આવ્યો.

વિરામ ૧૦ મે

૧૮૬૫-૧૮૬૬

સપ્ટેમ્બર ૧૮મી સુધી

૧. જાનેવારીમાં હું મુંબઈ ગયો.

૨. મારી ધણી વરસ થયાં ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવાસ કરવાની ઇચ્છા છે. મારી જેટલી ઇચ્છા હિન્દુસ્તાનમાં ફરવાની છે તેટલી ઇંગ્લંડ જવાની નથી—ને મનમાં એવું પણ ખરું કે હિન્દુસ્તાન જોયા વના સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોવાનો, લોકની રીતભાત જાણવાનો અને ત્યાંના વિદ્વાનોનો સમાગમ કરવાનો છે; ને એ જ હેતુ હિન્દુસ્તાન ફરવાનો પણ છે, જેવારે ડાં બાઉ, અરદેશર ફરામજી મુસ, ખરસેદજી નસરવાનજી કામા, રસ્તમજી ખરસેદજી કામા વગેરે સહુ હિન્દુસ્તાન ગયા હતા ત્યારે મેં સાથે જવાની, પહેલાં જેને ઇચ્છા દેખાડી હતી ને એ તો મને સાથે તેડી જવાને ધણી ખુશી હતા પણ મારા ખરચને સાફ મારી પાસે સાધન નહોતું ને ડાકટરે કહ્યું કે થોડુંક તો હું આપું પણ બીજું થોડુંક પણ આપવાને ખરસેદજી કામા હવે કચવાશે; અરદેશરે પણ સલાહ આપી કે એ વાતને સાફ કાઢને બારે પડવું એ ઠીક નહીં. મેં પણ વિચાર્યું કે મોટા લોકને બારે પડી તેઓની સાથે જવામાં મારો ટેક શો ને હુસહુસની દોડાદોડીમાં મારે જે જાણવાનું છે તે તો જાણ્યામાં આવવાનું નહીં. પાસે નાણું થશે ત્યારે એકલા જઈશું—એમ કરી બીજા શ્રીમંતો પાસથી નાણું માગી લઈ ફરવા જવાનો વિચાર ખંધ રાખ્યો.

કરસનદાસની સહાય

૩. ગયા વરસમાં એક વખત મેં મારા મિત્ર કરસનદાસ માધવદાસને કહ્યું હતું કે ‘મારો વિચાર હિન્દુસ્તાન જવાનો છે માટે દસેક હજાર રૂપિયા તમે જે ચાર શેઠિયાઓ મળીને મને આપો તો હું મારા ગણપદનાં લખાણનાં એ મોટાં પુસ્તક કરી સાથે લેતો જઈ’, કે જેમાં સઘળું જ આવી જાય.’ તેઓ બોલ્યા હતા કે, કરો. પછી મેં વિચાર્યું કે શેરની દોલતે શેઠિયા તાજ છે તેને એ રકમ બારે પડવાની નથી ને તે કરતાં મદદ નહીં મળે તો જે વરસ અહીં વધારે રહીને પછી હિન્દુસ્તાન જઈશું. કરસનદાસનો મારાપર જે સને ૧૮૫૫થી ચ્યાર અને મારે માટે જે એવું અભિમાન તે જોતાં મને પછો બરોસો કે એ અડી વખતે મદદ કર્યા વગર રહેનાર નથી—ખરાખર સાંભરતું નથી કે ક્રિયા વરસમાં પણ જારે કવિ દલપતરામ અમદાવાદમાં ધર ખંધાવવાના હેતુથી મુંબઈમાં કેટલાક શ્રીમંતની પાસે નાણાંની મદદ માગતા હતા ને તેમાં કરસનદાસ પાસે આવીને ચિત્રકાવ્યથી

.....

ના બાણકારા, ને નાતજાત

તેઓની રતુતિ ગામને રૂપિયા પાંચેક હજાર માગ્યા હતા, તારે કરસનદાસે તેઓને ઉડાવ્યા હતા—એ વાત કરસનદાસે મને કહી હતી ને બોલ્યા હતા કે “કવિ દલપતરામની માગવાની રીત કેવી નહારી છે ને મારે ને તેને એટલો શો પ્રસંગ—હું મારા નર્મદને કાં ન આપું?” થોડા મહિના પછી મારા મિત્રે સને રૂ. ૫૦૦૦) નો ચેક મોકલાવી દીધો હતો.

૪. અંથો છપાવવાની વાત કરસનદાસને કાને નાખી મેં એક પાસથી મારો ગદ્યસંગ્રહ ગણપતકૃષ્ણજીને ત્યાં માર્યથી ને પદ્મસંગ્રહ યુનિયન પ્રેસમાં જીવનથી છાપવા આપ્યા. તેમાં ગદ્ય તો એજ વરસના સપ્ટેમ્બરમાં બહાર નિકળ્યું ને પદ્ય તો આ ૧૮૬૬ નો સપ્ટેમ્બર ચાલે છે પણ હજી નિકળ્યું નથી.

મુંબઈ છોડ્યું—સુરત આવ્યા

૫. એ વરસમાં શેરબજારની પડતી આવેથી ચોપડીઓનું વેચાણ બંધ પડેથી, લોકને શિખવવા જવાનું તો બે વરસ થયાં બંધ રાખેલું તેથી કમખરચ રાખવાના હેતુથી, મિત્રોની ધણી આવજવથી મારા લખવાના કામમાં ખૂબેલ પોંચવા લાગી તેથી, અને મુસાફરી કરવાને જીવ વલખાં મારેછ માટે આગળથી સ્ત્રીને સુરતમાં ધર માંડી આપું કે નિરાંત થાય એ મતલબથી, મેં મારો ઉચાળો મુંબઈમાંથી ઉઠાવી, સુરતમાં નાખ્યો. જુલાઈ ૧૮૬૫. જોકે ધણું રહેવું સુરતમાં રાખ્યું તોપણ મુંબઈમાં પણ થોડુંક રહેવાનું થાય છે ને એને સાફ એક મકાન પણ ભાડે રાખ્યું છે.

નવા અંથો

૬. એ વરસમાં છપાવી પ્રગટ કરેલાં પુસ્તકોમાં એક તો ઉપર કહ્યું તે ગદ્ય ને બીજાં નર્મવ્યાકરણ ભાગ ૧ લો અને દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ* બીજી આવૃત્તિ. એ વરસમાં અને આજલગીમાં પણ કવિતા જીજ્ઞાસુ છે, પ્રેસને કામ આપવામાં અને પુસ્તક તપાસવામાં ધણો કાળ ગયો છે.

૭. સપ્ટેમ્બરની ૧૦ મી તારીખે રવિવારે સહવારે હું મારા મિત્રો ગીરધરલાલ દયાળદાસ તથા નગીનદાસ તુળસીદાસ સાથે સર અલેક્ઝાંડર ગ્રાંટને મળવા ગયો હતો; ત્યાં પેલાઓએ મને મેળાપ કરાવ્યા પછી સર ગ્રાંટ મને આદરસત્કારથી બેસાડ્યો. ત્યાં મીંઝો ઓક્સનહામ લિટરેચરના પ્રોફેસર તથા મીંઝો બૂલર સંસ્કૃતના પ્રોફેસર પણ હતા. મેં મારાં પુસ્તકો બતાવ્યાં તે જોઈને ગ્રાંટ ધણા ખુશ થયા; ને મને કહ્યું કે ‘કવિતા વાંચો,’ હું બોલ્યો કે ‘હમારી પ્રાકૃત કવિતા અંગ્રેજી પ્રમાણે સાદી રીતે નથી બોલાતી પણ કંઈક

*એને માટે થોડાંક પદો આજવાને અને દયારામનું ચિત્ર (પહેલી વારનું જે પછવાડેથી ખોટું કર્યું છે તે) આજવાને મેં મારા બે શિષ્યાને વડોદરે ને હલોઈ મોકલ્યા હતા.

મવાય છે ને માઈ ગુજરાતી ગાયન તમારા કાનને સાઈ નહીં લાગે માટે બીહું છું.' તારે બોલ્યા કે 'હા તે હું બહુજી પલ બોલો.' પછી મેં પુછ્યું કે શૃંગારરસની કવિતા બોલું કે વીરરસની?' તારે આંટ બોલ્યા કે 'શૃંગારરસની જ તો.' પછી મેં 'શા હતા આપણા બહારની લાવણી ગાઇ તારે બોલ્યા કે "what a beautiful recitation!" આહા કેવી સુંદર વાણી! પછી મેં મતલબ સમજાવી તો તેથી ત્રણે જણા ધણા ખુશ થયા. પછી 'વાદળ ફાટવા માંડ્યું' ને 'ઉઠો ધરી ઉમંગ' એની મતલબ ગીરધરલાલે ને નગીનદાસે સમજાવી. પછી ઋતુવર્ણનમાંથી ચોમાસામાંના મંદાર્કાંત અને હરિણીપ્લુત વૃત્તો વાંચી સમજાવ્યાં. પછી મેં મારી હકીકત કહી કે મારે 'હિંદુસ્તાન તરફ જવું છે ને ચોપડીઓની છપામણી સંબંધી હું ઘણું બીડમાં છઉં.' તારે બોલ્યા કે 'તમે અરજી કરો; હું સારી પઠે મદદ કરીશ.' પછી ઉઠતી વેળા બોલ્યા કે 'પેલી લાવણીનો અંગ્રેજી તરજુમો કરીને આપજો તે હું મારા મિત્ર ઈંગ્લંડના રાજકવિ ટેનીસનને મોકલાવીશ.' એ પ્રમાણે ૧૧૧ કલાક ગુજારી 'શેફહેંડ' કરી હમે ઉઠ્યા.

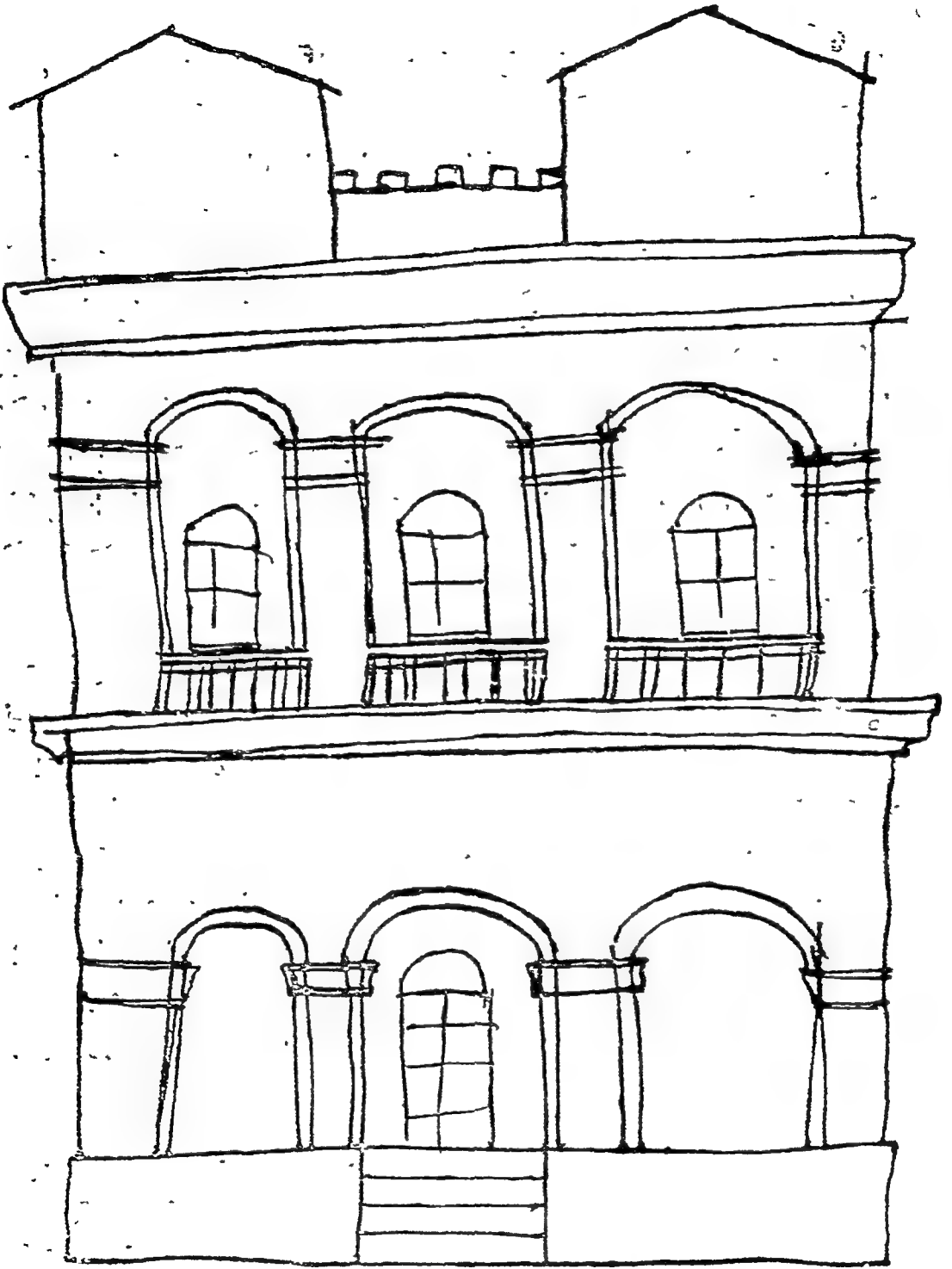
૮. સન ૧૮૬૬ ની જાનેવારીમાં મેં મારા ધરની સામેની બાંય રૂ. ૬૦૦ એ વેચાતી લીધી અને તે ઉપર અમલો બંધાવા માંડ્યો, તથા જીવું ધર પણ સમરાવા માંડ્યું. એ નવા ધર સંબંધી મારે મીં સમર્સ નામના ડિપ્યુટી કલેક્ટર સાથે ફટલીએક ખટપટ થઇ હતી, ને તેથી આખાં શહેરમાં જાહેર થયું હતું કે, કવિ સુરતમાં રહેવા આવ્યાછ ને તે ટોપીવાળાની સામા લઉછ. હું સામેો થયો તે દાહાડાથી મીં સમર્સ જે શહેરના લોકોને જીલમગાર થઇ પડ્યો હતો તેનું જોર નરમ પડવા માંડ્યું હતું, તથા પછવાડેથી તો તેના વિષે બીજી તરફથી સરકારમાં પણ ચરચા ચાલવાથી હાલમાં તો તે છેકજ નરમ પડી ગયો છે. (એ ધરો આ સપ્ટેમ્બરમાં તૈયાર થયાં છે.)†

*મેં અરજી કીધી તે ઉપરથી મારાં પુસ્તકો રાવસાહેબ મહિપતરામને જોવા મોકલવાનો ઠરાવ થયો. મેં રાવસાહેબને પુસ્તકો મોકલ્યાં ને તેઓએ 'રિવ્યુ' કર્યો પણ લખવાને દલગીર છઉં કે રૂપીયા ચોખામાં ચોખા બે હજારની આસા રાખતો તેમાં રૂ. ૬૦૦ ની મદદ આપવાનું સર આંટ લખ્યું છે.

†લાવણીનો તરજુમો મેં અંગ્રેજીમાં કરી કાલેજના મિત્રો પાસે અને એક બે અંગ્રેજો પાસે ફેરફાર કરાવ્યો છે પણ જે ખુબી મને ગુજરાતીમાં લાગે છે તેવી રીતનું અંગ્રેજી થયું નથી માટે એ મેં હજી મોકલ્યું નથી.

‡એ ધરોમાંનું એક તે સરસ્વતી મંદિર જેના પ્લેટ અને બંધાયા પછીનો જમાવવાળાં ચિત્રો અન્યત્ર છાપ્યાં છે તે જુઓ.

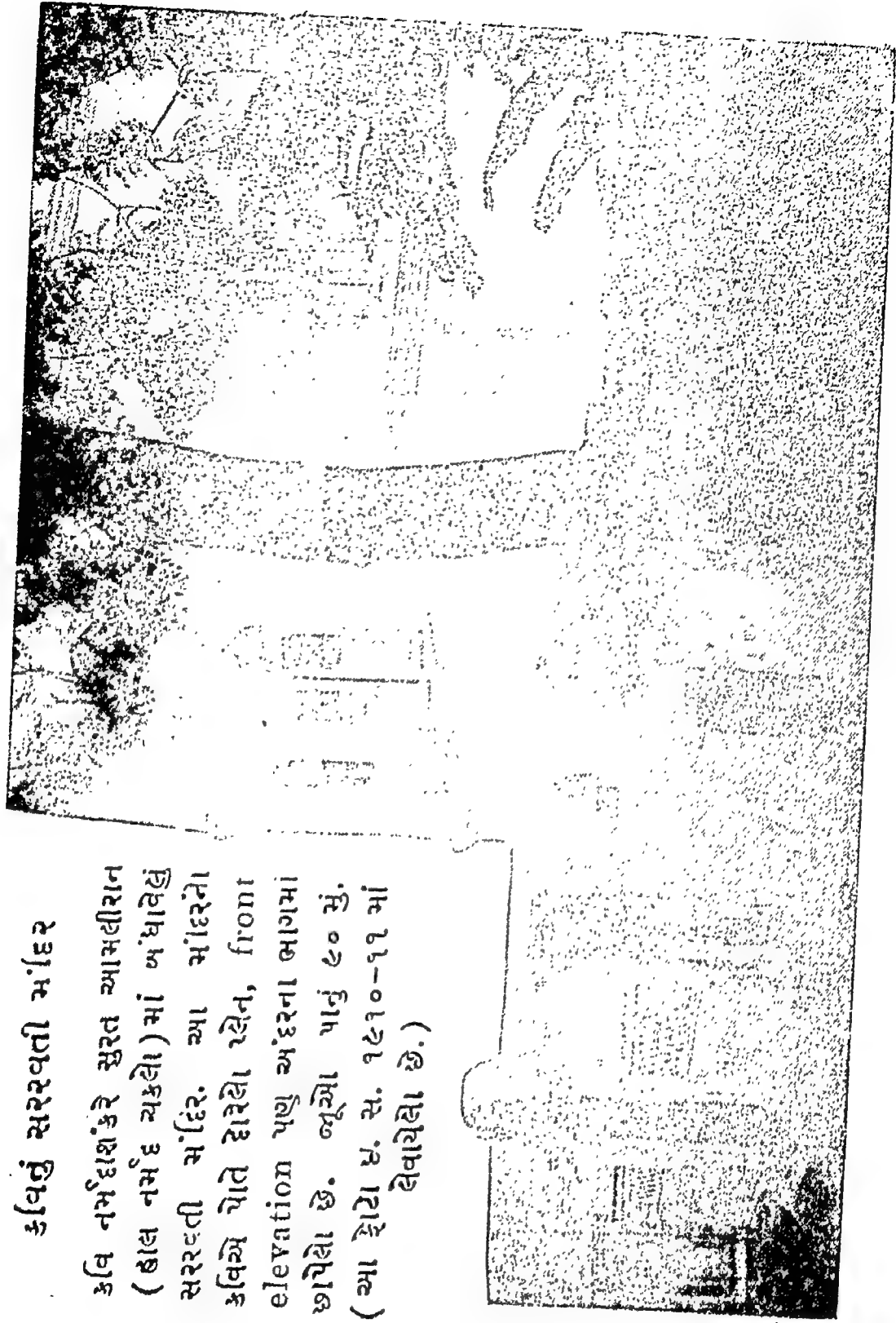
કવિ નર્મદાશંકરે બંધાવેલા 'સરસ્વતી મંદિર'ના નકશો.

આ ચિત્ર (ક્રન્ટ એલીવેશન) નકશો કવિએ સ્વહસ્તે કાચો દોર્યો-છે, અને એ પ્રમાણે જ મંદિર બંધાવ્યું છે, તે આ અંચમાં છાપેલા ફોટો ખોલકથી સમજશે. માત્ર ઉપરની એ બંગલોઓ બંધાવેલી નથી. આ સરસ્વતી મંદિર કવિએ પોતાના ઘરની સામે જમીન લઈ બાંધ્યું હતું. આ મંદિર અથવા બંધો પોતાના કરતાં જલેરના ઉપયોગ માટે વધારે હતો. આ બંગલામાં કવિની ખાનગી પુસ્તકાલય રહેતી, અને કોઈ વખતે ત્યાં લખવાનું કામ કરતા હતા.

કવિનું સરસ્વતી મંદિર

કવિ નર્મદાશંકરે સુરત આમલીરાન
(હાલ નર્મદ ચક્રો)માં બંધાવેલું
સરસ્વતી મંદિર. આ મંદિરનો
કવિએ પોતે દારેલો પ્લેન, front
elevation પણ અંદરના ભાગમાં
છાપેલો છે. જૂઓ પાનું ૯૦ મું.
(આ ફોટો ઇ. સ. ૧૯૧૦-૧૧ માં
લેવાયેલો છે.)

કવિનું સરસ્વતી મંદિર

કવિ નર્મદાશંકરે સુરત આમલીરાન (હાલ નર્મદ ચક્રો) માં બંધાવેલું
સરસ્વતી મંદિર. (આ ફોટો નર્મદશતાબ્દી પ્રસંગે
ઈ. સ. ૧૯૩૩ માં લેવાયેલો છે.)

ચિત્રતી ડાબી બાજુએ દરવાજા ઉપર જે મહેરાળ છે, તેમાં કવિએ
પોતાનો મુદ્રાલેખ “પ્રેમ-શૌર્ય” એ શબ્દો કાનરાબ્યા હતા, પણ
હાલમાં તે શબ્દો ચુનાના લેપડામાં અને સમારકામમાં નષ્ટ થઈ ગયા છે.

બહુધા તેનો ઉપયોગ ભાષણની બેઠક માટે જ હતો. આ બંગલો કાંઈક વિશાળ અને એક માળ તથા સળંગ અગાશી સહિત બાંધ્યો હતો. આગળ કુલબાગના બે નાના કીત્તા પાડેલા હતા, અને મોટા ફરવાળની કમાન ઉપર “કવિ નર્મકાશંકર લાલશંકર” એમ લખી એક શુલાબનું ફુલ તથા કલમ (Pen-Rose), તેની સાથે ચોતાનું જીવનચરિત્ર (Motto) “પ્રેમ-શૌર્ય” એ બાળબોધ અક્ષરે લખ્યું હતું. આ મંદિર બાંધતાં ૧૨-૧૩ હજાર રૂપિયા આસરે ખર્ચ થયા હતા.

સાહિત્ય પ્રવૃત્તિમાં વૃદ્ધિ

૯. એપ્રિલમાં “સુરતની મુખેસર હકીકત,” જુનમાં “નર્મ” બ્યાકરણ બાગ ૨ ખંડ ૧ લો” અને સપ્ટેમ્બરમાં “નર્મકાશ અંક ૪ થો” એ બાહાર કાઢાયાં.

મિત્રમરણ

૧૦. તા. ૨ જી આગસ્ટે મારા પરમપ્રિય મિત્ર રાવબાહાદુર રામચંદ્ર બાળકૃષ્ણના મરણની ખબર મને સુરતમાં તા. ૯ મીએ થઈ. એ રામચંદ્ર જેને હમે સહુ બાઈ કહીને બોલાવતા તેનું આમ એકાએક મરણ સાંભળી મારાં રૂવાં ઉર્બા થયાં હતાં. એ બાઈનું ને માં મળવું થોડું થતું તો પણ બ્યારે થતું ત્યારે હમે ખરા ઇષ્ટમિત્રની પેઠે ધરતું તથા દેશનું હિત કરવામાં ખરા સાથી પ્રમાણે ધરસુધરાવટ તથા ધર્મસુધરાવટ સંબંધી બહુ બહુ વાતો કરતા. બ્યારે સાથે ઉર્બાણીમાં જતા ત્યારે ત્યાંહાં પણ બીજા સહુને છોડી દઈને હમે કોઈ ખુણામાં બેસી વાતો કરતા તે તથા એને ધેર બ્યારે મળતાં ત્યારે સુધારા સંબંધી જે જે વાતો કરતા તે, તથા તે સુરતમાં આવેલા તે વખત મને કહેલું કે મિશન હાઉસ બંધાવોછ તેમાં હવે હમને ક્યારે બોલાવોછ તે અને પછી સાથે આગગાડીમાં મમત કરતા મુંબઈ ગયલા તે સંધળું આ વેળા મને દુઃખ સાથે સાંભરી આવે છે. એનાં વિચાર સુધારા સંબંધી એવો કે એકદમ બાહર પડવું ને મારો વિચાર એ કે આગળથી એક સુધારા મિશન જેવું કાઢાડવું ને પછી તે પ્રયોગથી સાથી વધારી પછી બાહર પડવું ને મિશન પ્રયોગથી કંઈ ન વળે તો પછી એકદમ બાહર પડવું (હાલની હાલત જોતાં મિશન થાય એમ લાગતું નથી માટે મારો પણ એજ વિચાર કે જેને અનુકુળ હોય તેણે મેદાન પડવું, દુઃખ પડે તે સેહેવું ને વીર કેહેવાઈ યશમાં મરવું). બીજા ગુજરાતી સુધારાવાળાઓ કરતાં મારા ઉપર બાઈની વધારે પ્રીતિ હતી. સાલસાઈ, નમ્રતા, સાચવટ, સુધાઈ, ટેક, સ્વતંત્રતા, પ્રેમ અને શૌર્ય એ ગુણો એનામાં દેખતો તે હું બીજા ચોડામાં જ દેખું છું, એનાં પ્રેમાળપણાંની અને મિત્રસેવાની શી વાત!

૧૧. તા૦ ૧૬ મી આગસ્ટે મારે મારી ન્યાત સાથે કુટલીએક ખટપટ થઇ છે. એ સંબંધી મારે લખવું જોઇએ પણ એને લગતી બીજી બહુ ખટપટો હજી મારે કરવાની છે માટે બધું સામટું બીજે પ્રસંગે સવિસ્તર લખીશ.

ઉત્તમ કવિતા વિશે વાદ

૧૨. તા૦ ૩૧ મી આગસ્ટે કવિ નલુલાલ દાનતરામ મને મળવા આવ્યા હતા, તેઓને મેં પૂછ્યું હતું કે, 'ઉત્તમ કવિતા તે કેમ, ત્યારે તેઓ જોડ્યા હતા કે 'જે કવિતામાંથી ધણા અર્થ નીકળે તે.' મેં પૂછ્યું કે 'એક જણે અર્થનું ચિત્ર આજેહુઅ આપ્યું હોય પણ તેની ભાષા રચના જરા સરળ ન હોય અને એક જણની ભાષા રચના ધણી જ સરળ હોય પણ અર્થ ચિત્ર સાફ ન હોય તો એ જેમાંનો કોયો કવિ પંક્તિમાં ઉંચો જોશે?' તેઓ જોડ્યા કે 'સરળ રચનાવાળો.' વળી જોડ્યા કે 'અર્થહીન તે શબ્દ જોવી, ને સરળતાહીન તે પાંગળી કવિતા કહેવાય છે.' હું જોડ્યો કે 'વાર, જીવતું પાંગળું' સાફ કે મુએલું ખુબસુરત સાફ?' તેઓ જોડ્યા કે 'જીવતું જ. તો.'

સુધારો કરવો હોય તો બંડખોર થાય

૧૩. તા૦ ૩ જી સપ્ટેમ્બરે રાત્રે મુંબઈમાં બાઈ મનસુખરામ સુરજરામ ને રણછોડભાઈ ઉદેરામ મને મળવા આવ્યા હતા તે પ્રસંગે સુધારા સંબંધી મેં મારા વિચાર તેમને કહ્યા હતા તે આ.—

લોક પોતાની મેળે છુટથી કારણકાર્ય ન્યાય વિચાર કરતા થાય, અને પછી જે સિદ્ધાંતે ઉતરે તે સિદ્ધાંત અમલમાં આણતા થાય એ મારો ઉદ્દેશ છે.

છુટથી વિચાર કરતાં ને છુટથી તે વિચારો અમલમાં આણતી વેળાએ મુખીઓ હદથી બાહાર જાય, અને તેથી લોકમાં સુધારો થવાને બદલે વખતે બગાડ થયેલો ને થતો માલમ પડે તો તેથી પેલા મુખીઓએ નહાઈ કામ કીધું ને સુધારાને બદલે બગાડો કર્યો એમ હું તો નહીં કહું. ચોમાસામાં અંધારું, તોફાન થાય છે તો પછી શરદમાં ખેતરો પાકથી આંખને ટાહાડી કરે છે.

હિંદુઓ ધર્મપાશથી તથા સંસારપાશથી એટલા વિટલાયલા છે કે, ન્યાંહાં સુધી કેટલાએક શરવીરો મરણીયા થઇ લાગ દાવે તેમ (પછી અનીતિ કહેવાએ તો પણ) બંધન નહીં તોડે ને સાહસપણે એકદમ ગડબડ કરી મોટો ફેરફાર નહીં કરી નાખે ત્યાંહાં સુધી ખરો સુધારો થવાનો નથી. ધીરે ધીરે હિંદુઓમાં ફાઇ દાહાડો સુધારો થવાનો નથી.—સાહસથી જ

કંઈ થવાનું છે, પછી તેનાં પરિણામો થોડા દહાડા નહારાં થાઓ તો શું થયું? *

હાલ જીવનનો—જેમ તથા સુધારાની વચ્ચે ચાલેલાં જીવનનો પ્રસંગ છે: નીતિશાસ્ત્ર શિખવવાનો નથી ને યુદ્ધની નીતિ જીદી હોય છે—એમાં સામ, દામ, ભેદ, દંડ એ ચારેને કામે લગાડવાં પડે છે. લુટફાટ બંડોમાંથી નવાં રાજ્યો મંડાય છે.

નિરાશાના વાદળની છાયા

૧૪. આ વરસમાં પ્યાર પૈસાની આફતથી મારું મન રાત દહાડો દલગીરીનાં હંડા વિચારમાં રહેતું, પણ એ જોરસાને હું જાનથી બનતું તેટલો સમાવતો. પ્યાર સંબંધી આફતમાંથી તો ધણો એક ઉગર્યો છઠ્ઠો. આગસ્ટ સપ્ટેમ્બર ગુમડાં ને તાવથી હું બહુ રીખાયો છઉં. એ દુઃખમાં ગમતને સારૂ મેં નાંચિકા પ્રવેશ એ નામનો ન્હાનો ગ્રંથ લખ્યો છે. આ વરસમાં મેં મારાં ઘરમાં ત્રણ માણસની અને ધણાક મિત્રોની બેવકાઈ જોઈ-એથી પણ હું બહુ ખિન્ન છઠ્ઠો.

૧૫. ઉપર પ્રમાણે ૩૩ વરસની મારી હકીકત છે. કેટલીક વાતો બુદ્ધિવર્ધક ગંથ, સત્ય પ્રકાશ, સત્ય દીપક, રાસ્તગોફતાર, સમશેર બહાદુર વગેરે પેપરોમાંથી પણ મળી આવશે.

૧૬. પ્રીતિ મૈત્રિ સંબંધી, દ્રવ્ય સંબંધી, ધર્મસંબંધી, સુધારા સંબંધી કરેલા વિચારો તથા કરેલાં કૃત્યો સંબંધી અને મારા સ્વાભાવિક ગુણ વિષે મારાં જ કરેલાં વિવેચન સંબંધી હાલ લખવાથી મને તો થોડું પણ મારા સંબંધીઓને ધણું જ નુકસાન થાય અને સાધારણ બુદ્ધિના બીજા લોકમાં પણ વેળાએ નહાઈ પરિણામ થાય તેવી હોહો થઈ રહે માટે તે વાતો ઘટતે પ્રસંગે ઘટતી રીતે લખાય તેમ લખવાને મુલતવી રાખું છઉં—હાલ એટલું જ.

સુરત-તા. ૧૮ મી.

સપ્ટેમ્બર ૧૮૬૬.

નર્મદાશંકર

બાદરવા સુદ ૬ વાર બોમ્બે સંવત ૧૯૨૨.

નર્મદાશંકરજીવનકાંડરસખીદા.એ.ત.

કવિ નર્મદની છબિ વિષે ચર્ચા

આજે ગમે તેવો લેભાગુ લેખક પોતાની ગમે તેવી અલક્ષાઉ કર્વતા કે લેખ સાથે પોતાનું ચાહું છપાવવા મરી શીટ છે; પણ કવિ નર્મદના કાળમાં (ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં) પોતાનો ફોટો-ચિત્ર પોતાનાજ પુસ્તકમાં છપાવવું, એ અવિવેક ગણાતો; છતાં સર્વ વાતમાં ખુદ કરનાર આ વિષયમાં પણ પાછળ શા માટે પડે? કવિએ સ્તુતિ કે નિંદાની પરવા કર્યા વગર જ તે હિંમતથી છપાવ્યું છે. તે વખતે ફોટો બ્લોકની રીત ન હોતી, તેથી સ્ટીલ એન્ગ્રેવિંગ કામ ઇંગ્લાંડ કે જરમનીમાંથી મંગાવવું પડતું, કવિએ આ એન્ગ્રેવિંગ ચિત્ર જરમનીથી કરી મંગાવ્યું છે. કવિ ૨૭ વરસની ઉંમરે (ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં) કેવા દેખાતા તેનું આ ચિત્ર છે. 'જૂનું નર્મદ' ૧૮૬૫ માં છપાયું, ત્યારે તેની નીચે 'નર્મદ: આખરે જુદાઈ જ' * એ જ્ઞાનવૈરાગ્યની ભાવનાવાળું વાક્ય કવિએ છાપ્યું છે, તેમ પ્રસ્તાવનામાં પણ મારો ફોટો કે ચિત્ર, કે છબી, એ શબ્દ ન વાપરતાં

* 'નર્મદ, આખરે જુદાઈ જ'—એ ચરણ કયા સંબંધમાં રચાયું છે તે જાણવા માટે 'નર્મ' કવિતા—માં 'પ્રિયની વાણી'—એ પ્રકરણમાં ઉક્ત કરીથી આરંભાવું કાળ્ય વાંચો.

નર્મદ આખરે જુદાઈ જ, ક્યાં તે અને તું અરે!
હાય કેમ કરી રહેવાય, કહાડા કેમ જાય રે?

નર્મદ આખરે જુદાઈ જ, મજો સુખ યા નહીં;
તારે કરવો શો તારે શોક, જવું એક દી સહી.
નર્મદ આખરે જુદાઈ જ, તોયે શોક યાય રે;
એવો કેહીને ધરમ જ હોય, માટે યમ જાય રે.
પણ જ્ઞાની સમયે તેહ, શ્રમે અને તેરહો;
કુઃખમાં પણ માણતો સુખ, આચા ક્ષો ના ક્ષો.
નર્મદ આખરે જુદાઈ જ, માટે રાખી ટેકને;
ધન સાએગ પામે તું મોત, ક્યા કેમ તેકને.

‘ચાડુ’ શબ્દ જ વાપર્યો છે, (આ ‘નર્મગદ્ય’ ‘ગુજરાતી’ પ્રેસે “જૂનું નર્મગદ્ય” એ નામે ફરીથી છાપેલું છે.) આજના સુધરેલા કહેવાતા વિચારકો અને મગજના ફાટેલાઓને કદાચ નર્મદનો વિવેક સ્વમાનહનન જેવો લાગશે.

આ રીતે ફાટેા છપાવી પોતાની પ્રશંસા કરવી તે સમયે લોકોમાં પ્રચલિત ન હોવાથી આવું કરનારની નિંદા થતી અને ટીકા થતી. તે નીચેના રમુજ ઇતિહાસ ઉપરથી જણાશે.

કવિએ આ ચિત્ર છપાવ્યા પછી અમદાવાદવાળા કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈએ પોતાની કવિતાનો મોટો સંગ્રહ છપાવ્યો. તેમાં તેઓ પોતાની છાંત્રી મૂકી શક્યા ન હોતા, અથવા તેઓએ સ્વેચ્છાએ મૂકી જ ન હોતી. કોઈ કદાચ, કેમ છાંત્રી મૂકી નહીં, એવું પૂછે તેના જવાબમાં તેમણે આ એક સુભાષિત રચીને મૂક્યું હતું:

‘શું જોશો તનની છાંત્રી, એમાં નથી નવાઈ;
નિરખો મુજ મનની છાંત્રી, બલા પરીક્ષક ભાઈ.’

આ કાવ્યગ્રંથ પ્રકટ થતાં સુરતમાં છપાતાં “સ્વતંત્રતા” નામના માસિક પત્રમાં (જે વખતે તેનું તંત્ર શાહ કીશાભાઈના હાથમાં હતું અને સ્વ. ઇચ્છારામ દેસાઈ તંત્રી ખાતામાં હતા) ‘વિજયવાણી’ના કર્તા વિજયાશંકરે તેનો રીવ્યુ (અવલોકન) લેતાં લખ્યું હતું કે,

“મનની તે છાંત્રી જોઈને, ઉપજે સંશય આમ;
છે આ દલપતરામ કે અમદાવાદી X X X ?”

આમાં પાદપૂર્તિ માટે કયો શબ્દ મૂક્યો તે સમજી શકાય તેમ છે. આ વચન ઉપરથી નર્મદાશંકર અને દલપતરામ વચ્ચે સ્પર્ધા છે, એમ માનીને પાછલા સમયમાં ઉક્ત મસ્કરીવાળો દોહરો કવિ નર્મદાશંકરે રચ્યો છે, એવું બમથી મનાવા લાગ્યું છે. પરંતુ આ સંજોગથી એ બમ હવે દૂર થવો જોઈએ છે.

કવિ નર્મદાશંકર અને દલપતરામ વચ્ચે કોઈ જાતની સ્પર્ધા હોય કે નહીં હોય, તો પણ તેમના વખાણુનારાઓએ તેવું સ્વરૂપ તો આપી દીધેલું. પણ અને વચ્ચે કશો વેમનસ્ય બાવ નહોતો, એ તો કવિ દલપતરામ કવિ નર્મદાશંકરના અપ્રમંત્રજીને માન આપી, તેમના સુરતના સરસ્વતીમંદિરનું વાસ્તુ મુદ્દત ઉજવવા ત્યારે સુરત પધાર્યા હતા, તે ઉપરથી જણાશે. આરંભના સમયમાં કવિને દલપતરામ વિષે કંઈ જાણીતો ગ્રંથ બંધાયેલો ખરો, પણ પાછળથી મત ફેરવેલો. રા. રા. ન્હાનાબાલ કવિએ લખેલો “કવિ મિલન” નામનો ઉમદા નિબંધ જોટલા માટે અમે આ ગ્રંથમાં

છાપ્યો છે, અને તે છાપવાની પરવાનગી આપવા માટે અમે તેમના આભારી છીએ.

મુખ્ય લખનાર તથા દેખરેખ રાખનાર, છાપનાર અને પ્રસિદ્ધ કરનાર શાહ કીકાભાઇ પ્રભુદાસની માલીકી નીચે સુરત ખાતે પ્રકટ થતા “સ્વતંત્રતા” નામના માસિક પત્રના ઇ. સ. ૧૮૭૯ ના આગસ્ટ માસ (પુ. ૧ લું; અંક ૯ મો)ના અંકમાં દલપત કાવ્યનું લંખાણથી અવલોકન કરાયલું છે. તેમાં આરંભમાં કટલીક લાગણી અને જોરસાની વાત લખ્યા પછી નીચે પ્રમાણે લખાણ છે.

(નીચેનો ભાગ ‘સ્વતંત્રતા’માંથી ઉતારેલો છે.)

“દલપત કાવ્યગ્રંથના ટાઇટલ પેજ ઉપરના છબી વિષેના

(દોહરો)

શ્રં જોશે તનની છબી, એમાં નથી નવાઇ;

નિરખો મુજ મનની છબી, ભલા પરીક્ષક બાઇ. ૧

એ જ ગ્રંથ દલપતકાવ્યને પાને ૧૨૮ મે

ખહુરૂંથી ઈશ્વર વિષે

હળમ રૂપ

(મનહર છંદ)

મસાલ ધરીને સર્વ આગળ ઉળમ કરે;

તદખીર કરીને અંધાઈ ઘોર ટાળે છે.

કોણુ જાણે કવી રીતે તેમાં તે પૂરે છે તેલ;

ખુજાઇ જાય તેમ મસાલ તે આવે છે.

કોઇ સમે અનુભવ આરસી દેખાડે વળી;

કોઇ સમે નહવરાવવા નીરને ઉછાળે છે,

કહે દલપતરામ એવો એક છે હળમ;

તે સદૈવ સૌને ઘણા રનેહથી સંભાળે છે.

જવાબ

(કવિત્ત-મનહર છંદ)

અરે આ શો અવિવેક ભૂલ્યો તું તો બાન છેક;

ઇશ્વરને ઉપમા હળમની હરામ છે.

સુચારનું ચિત્ત જેમ બાવળિયે હાય તેમ;

હૈયે તેજ હોઠે ત્હારે આવે એ જ નામ છે.

ધશ્વરને બહુ રૂપે વર્ણવતાં ટોટા પંખા;
જડે ન કેા ખીજી આપી ઉપમા હજમ છે.
અરે દલપતરામ, ગૈ તહારી અક્કલ ગામ;
ચરિક, હવે કિંમત તો ન પુટી બદામ છે!!

આન્ત્યલંકાર

(દોહરો)

તનમનની છખી જોઇને, ઉપજે સંશય આમ;
છે કવિ દલપતરામ કે, અમદવાદી X X X ?!!

X X X X X

અનંત કોટી બ્રહ્માંડનો નાયક, જે સર્વ શક્તિમાન ધશ્વર તેને
પ્રાણી, ક્ષત્રિય, માળી, બાજીગર આદિનું રૂપ આપતાં ન ધરાતાં તેનું કવિ
હજમ રૂપે વર્ણન કરે છે, તે ધણુંજ વિરોધકારક, વિવેકરહિત અને
વિચારશૂન્ય છે.” (‘સ્વતંત્રતા.’)

તે પછી અવલોકનકારે દલપત કોવ્વનાં ખુખી અને ખાખી સારી
રીતે દર્શાવ્યાં છે. આ અવલોકન કવિ નર્મદાશંકરના એક સગાને અને
શિષ્ય જેવા “વિજયવાણી”, “સૃષ્ટિસંવ” આદિના કર્તા વિજયાશંકરનું
લખેલું છે, એમ સ્વ. ઇસ્હારામ સૂર્યરામ દેશાઇ, (એક વખતના
“સ્વતંત્રતા”ના તંત્રી) કહેતા હતા, અને રા. નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિતનો
આ વાતને ટેકો છે.

“વિજયવાણી”માં વિજયાશંકરે કવિ નર્મદાશંકર અને કવિ દલપતરામનાં
કાવ્યોની ઉપરની ઉક્તિઓ ધ્યાનમાં રાખીને નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે, તે
ઉપરથી પણ સમજાશે કે અવલોકન કવિ વિજયાશંકરનું લખેલું છે.

વિજયવાણીની ખીજી આવૃત્તિ (ઇ. સ. ૧૮૮૨-૮૩) છપાઇ ત્યારે
મુખપૃષ્ઠની સામેના પાના ઉપર નીચે પ્રમાણે છાપેલું છે.

(છખી વિષે દોહરો)

“અહંભાવ જ્યાં કૃતિ વિષે, ત્યાં તન-મન-છપ્પિ વાત;
વિજયવાણી છે પ્રતિનિધી, કર્તા-કુદરત માત.”

“ટીકા-છખી વિષેના દોહરા વિષે-આ કૃતિ મહારી છે, આ કાવ્ય
રહસ્ય કરેલું છે, એવી રીતનો જ્યાં અહંભાવ-હુપણું હોય, ત્યાં તનની
ને મનની છખી વિષે વાત કરવામાં આવે; પરંતુ, વિજયવાણી માત્ર એક
પ્રતિનિધિ છે-કર્તા તો સાક્ષાત્ કુદરત માતા છે; અર્થાત્ કુદરતના બોલવાનો
વિજયવાણી માત્ર પ્રતિધ્વનિ છે-વ્યંગાર્થ-વિજયવાણી કુદરતી છે. અર્થાત્

વિજયવાણીનું આખું પુસ્તક જ કુદરતની છબી રૂપ છે, ત્યાં પછી તનની ને મનની છબીની વાત કરવાની ક્યાં રહી?

એક મહારા મિત્રે એક દિવસ મને પૂછ્યું કે, “કેમ વિજયવાણી?” (એ મિત્ર તસવીરનું કામ કરે છે, ને પ્રસંગે વિનોદમાં એ પ્રમાણે પુસ્તકનાં નામથી જ મને બોલાવે છે) — “પુસ્તકમાં છબી બધી મુકતનો વિચાર કેમ છે?” ત્યારે તેના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં, “એ છબી વિષેનો દોહરો બન્યો હતો.”

(‘વિજયવાણી’માંથી કે ઉતારો)

આટલું છતાં કવિ વિજયાશંકર કેશવરામે ઇ. સ. ૧૮૮૨ માં “સૃષ્ટિસત્વ-પૂર્વાધ” નામનું મોટું પુસ્તક છપાવ્યું તેમાં આખરે પોતાની છબી તો મૂકી હતી.

આ પ્રમાણે કવિની છબી ઉપરનો ત્રણ સાક્ષરોના સામસામા કટાક્ષોનો ઇતિહાસ છે. એના ઉપરથી એનું રહસ્ય સ્પષ્ટ વાંચનાર સમજી જશે.

નટવરલાલ ઇન્દુભારામ દેસાઈ

પરિશિષ્ટ ૨ જી

(કવિ નર્મદના સમાગમમાં આવેલા માણસોનાં નામો)

આ નામો અકારાદિ અનુક્રમે અને પાનાવાર ગોઠવેલાં છે.)

અ	ક
અમરીતરામ ૧૨, ૧૪	કલ્યાણજી શિવલાલ ૩૧
અંબાશંકર ૨૯	કલ્યાણદાસ ૩૬
અરદેશર ફરામજી ૬૮, ૭૬	કેશવરામ ૩૯
અરદેશર ફરામજી મુસ ૮૭	કમરૂદ્દીન તૈયબજી ૪૨, ૪૩
આ	કચ્છના રાઠ ૪૭, ૪૮
આનંદ ૫૯	કોકસન ૪૮
આત્મારામ-(ડૉ.) ૭૩	કરસનદાસ મુળજી ૧, ૬૧, ૭૫
ઇ	કિસનદાસ બાવા ૭૧
ઇન્દુશંકર ૨૩	કરસનદાસ માધવદાસ ૭૭, ૮૦, ૮૧, ૮૭, ૮૮
ઇન્દુ મહેતા ૨૧	કાર્તિક-(ઇન્દુ-કમટેક્સ કમિશનર) ૭૭
એ	કાર્તિક-(અમદાવાદ) ૭૯
એલેકઝાંડર ગ્રાંટ ૮૮, ૮૯	બી
ઓ	બીમજી ભટ્ટ ૧૭
ઓકસનદામ ૮૮	બરસેંદજી નસરવાનજી કામા ૮૭

ગ	
ગોવન ગજ્જર	૨૦
ગ્રેહામ	૨૬-૩૩-૩૫-૩૬-૩૭-૩૮
ગોકળનાથ	૩૨
મીન (એચ)	૩૪
ગોસાંધણ મહારાજ	૪૮
ભારધનદાસ કડિયો	૪૯
ગોકળદાસ તેજપાળ	૫૦, ૫૧, ૭૬
મગાભાઈ	૫૭, ૫૮
ગંભાદાસ કિશોરદાસ	૬૧, ૬૨, ૬૫, ૭૫, ૭૬
ગુલામ નારાયણ	૬૭
ગણુપત આમણ	૭૩, ૭૪
ગણુપતરામ હેમણ શિષ્ય	૭૯
ગાયકવાડ	૮૧
ગણુપત કૃષ્ણાણ	૮૮
ગિરધરલાલ દયાળદાસ	૮૮, ૮૯
ગુલામ	૩૭
ધ	
ધેલાભાઈ દુલ્લભદાસ	૮૩, ૮૪
ચ	
ચિમનલાલ	૮૩
છ	
છગનલાલ	૫૮, ૫૯
જ	
જેરવીસ	૧૪, ૧૫
જોહન હાઈનેસ	૨૨, ૩૮, ૩૯, ૪૩, ૪૭
જોરો (ડૉ.)	૩૦
જગન્નાથ શંકર શેઠ	૩૩
જહુરામ	૩૯, ૪૮
જીવરાજ આણુવાળા	૪૦
જીવણલાલજી મહારાજ	૪૮
જયંતિલાલ	૫૬

જમીએતરામ મુન્સફ	૫૯
જહુનાથજી મહારાજ	૬૯, ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૬
જગજીવનદાસ (ડિપુટી)	૮૫
ઝ	
ઝવેરલાલ ઉમિયાશંકર	૪૨, ૬૯
ઝીણારામ મહેનો	૭૭
ટ	
ટનિસન	૮૯
ડ	
ડાહીગવરી	૪૬, ૭૪
ડાહ્યાભાઈ (મહેતાજી)	૬૮
ડ	
ત્રવાડી	૧૩
ત્રિપુરાશંકર	૩૭
તાપીશંકર ગંધપ	૩૯
ત્રિભોવનદાસ દવારકાદાસ	૪૨, ૫૦
તુલ્લમરામ ભાગૈવ	૪૪
ત્રિપુરાનંદ	૪૬
દ	
દયારામ બૂખણ	૨૦
દુર્ગારામ મહેતાજી	૨૧, ૩૫, ૩૭, ૩૯
દોલતરામ વઝીલ	૨૨, ૩૫, ૩૯, ૬૭
દયારામ (કનિ)	૩૩, ૫૯, ૮૧, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૮
દલપતરામ	૩૯, ૪૦, ૪૪, ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૫૩, ૫૫, ૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૫, ૬૬, ૬૭, ૭૯, ૮૭, ૮૮
દવારકાદાસ જીવરાજ આણુ	૪૦
દાદાભાઈ નવરોજજી	૪૨
દુલ્લભરામ	૨૦
દાદાદેવ નાથકકર	૪૪
કેવશંકર શુક્લ	૪૮, ૫૧

દોલતરાય	૬૨
દાદી ખરશેદજી ઘોષા	૬૪
દીવાળી ખામણી	૭૨, ૭૪
ધુ	

ધીરજરામ	૭૦
ધીરજરામ (ડૉ.)	૭૨
ધીરજલાલ વકીલ	૭૫

ન

નવદુર્ગા-નહાની	૧૯, ૨૦
નાના મહેતા	૨૧
નવરોજી ફરદુનજી	૨૮
નારણદાસ કલ્યાણદાસ	૩૧
નાનીગવરી	૩૭
નીલકંઠે શાસ્ત્રી	૫૪
નરભેશંકર વકીલ	૫૯
ન્યૂનહામ (ડૉ.લ્યુ. એચ.)	૫૯
નરભેરામ મહેતા	૬૬, ૭૭, ૭૮, ૮૧
નહાનાભાઈ ફસ્તમજી	૬૮, ૭૬
નારણમલ હરખંમલ	૮૩
નલુલાલ દાનતરામ કવિ	૮૫, ૮૬, ૯૨
ળીનદાસ તુલસીદાસ	૮૮, ૮૯

પ

પ્રાણશંકર મહેતાજી	૨૨
પરશુરામ	૨૩
પ્રો. પાટન	૨૭, ૩૦, ૩૪
પ્રાણલાલ	૩૧
પ્રદ્યુમ્ન હીરાચંદજી	૪૨
પ્રેમાનંદ	૫૨
પ્રાણનારાયણ	૫૬, ૫૭
પરભુરામ	૭૫, ૮૨
પરભુરામ મહેતાજી	૭૭, ૮૧
પ્રેમાભાઈ	૧૦૮

ફ

ફકીર મહેતા	૨૬
ફૂલ જેમ્સ	૩૭
ફરસરામ દક્ષણી	૫૧
ફોર્બ્સ સાહેબ	૬૧

ખ

ખાપુ હરશેઠ દેવલેકર	૧૬, ૧૭
ખાલાજી દક્ષણી	૨૧
ખાલગોવિન્દ મહેતાજી	૨૧, ૨૨
ખમનજી પેસ્તનજી માસ્તર	૨૬, ૨૯
ખલ્લેકવેલ	૨૬, ૨૭
ખાલશાસ્ત્રી દેવે	૫૪
ખાલાજી પાંડુરંગ	૭૪, ૭૬, ૮૧
ખૂલર	૮૮

ભ

ભદ્રશંકર દીક્ષિત	૧૧
ભાણુભાઈ	૧૨, ૧૪
ભાઉ દાજી (ડૉ.)	૧, ૬૬, ૨૮, ૫૨, ૫૪, ૫૫, ૬૧, ૬૪, ૬૫, ૭૬, ૮૭

ભીમાનંદ	૧૮
ભોગીલાલ પ્રાણુવલ્લભદાસ	૨૮, ૫૫
ભવાની લક્ષ્મણ	૩૧
ભાષ્યંદ	૩૬
ભગવાનદાસ પરશોતમદાસ	૫૫
	૬૨, ૬૮
ભુમાનંદ સ્વામી	૬૬

મ

પ્રો. મગદૂગલ	૨૬
મંચેરજી	૨૭
મયારામ શંભુનાથ	૨૭, ૨૮, ૩૧
મેઘજી	૩૧
માણિકલાલ ગોપાલદાસ	૩૧
મોહનલાલ	૩૧, ૪૬, ૬૦

મહિપતરામ રૂપરામ ૪૦, ૫૦, ૬૮
૬૯, ૭૫, ૭૬, ૮૫, ૮૯

મનમોહનદાસ રણછોડદાસ ૪૦,
૪૪, ૪૫, ૪૬

મુરલીધર ગિરધર ૪૨, ૪૭, ૪૮

મંગળદાસ નથુભાઈ ૫૫, ૬૦, ૬૩, ૬૪

મથરાદાસ લવજી ૫૫

મનોહર સ્વામી ૫૭

મેરવાનજી બાવનગરી ૫૭

મનસુખરામ સુરજરામ ૯૨

૨

રણછોડદાસ ગિરધરભાઈ ૧૭

રીડ ૨૬, ૩૦, ૩૪, ૪૩

રઘુનાથ શાસ્ત્રી દત્તિ ૩૯

રણછોડદાસજી ૪૫, ૪૬

રણછોડભાઈ ઉદેરામ ૬૦, ૯૨

રણછોડ (દયારામનો સાથીદ) ૮૨,

૮૪, ૮૫

રામચંદ્ર બાલકૃષ્ણ રાવબહાદુર ૯૧

રૂઢમણિ ૧૯, ૨૦

રૂસ્તમ ખરશેદજી કામા ૮૭

રૂસ્તમેજી રૂસ્તીદજી ધીરાની ૧

લ

લાલભાઈ ૨૪

લાલદાસ કવેસર ૪૯

લલ્લુભાઈ (સમશેર બહાદુરના

અધિપતિ) ૫૩, ૬૩, ૬૮

લ્યૂથર ૬૧

લલ્લુભાઈ ગોપળદાસ ૬૯

લખમીદાસ ખીમજી ૭૦

વ

વલ્લભદાસ (કવિ) ૭, ૯

વિદ્યારામ શિરસ્તેદાર ૧૬

વિજયાનંદ ૧૮

વિનાયકરાવ જગન્નાથ શંકરશેઠ

૩૩, ૩૫,

વજુભાઈ પારેખ ૩૬

વિલિયમ જોહન્સ ૪૧

વૈજનાથ શાસ્ત્રી ૪૮

વિનાયકરાવ વાસુદેવ ૪૯, ૬૨, ૬૩

વલ્લભ ભટ્ટ ૫૨

વિષ્ણુ શાસ્ત્રી ૫૪, ૭૧

વજલભાઈ ગગાભાઈ ૫૭, ૫૮, ૫૯

વાસુદેવ બાલાજી નવરંગે

(બુક્સેલર) ૬૦, ૬૧, ૭૩

વરજીવનદાસ ૬૩

વિષ્ણુબાવા અક્ષયારી ૬૬, ૮૬

સ

સુરજરામ ૨૨, ૩૧

સિમથ ૫૧, ૫૩

સામળ (કવિ) ૫૨, ૮૫

સામળદાસ ૫૮

સ્ટનર્સ ૭૬

સમર્સ ૮૯

શ

શંખમહમદ માસ્તર ૨૬

શિવરામ ૫૮

હ

હરિવસી દેશાઈ ૧૩

હેન્રી ગ્રીન ૩૦

હરિલાલ મોહનલાલ ૩૧

હરિશંકર સ્વામિનારાયણ ૫૧

હોપ ૬૦, ૬૨

હાવર્ડ (ધ. આઈ.) ૬૦, ૭૬

હીરાલાલ ઉમિયાશંકર ૬૮

(અમદાવાદના આડતિયાનોભાઈ) ૬૮

હોમટ ૭૬

હીરા કડિયો ૮૪

હાર્કનેસ (પ્રિનસિપાલ) ૩૮, ૩૯

કવિ નર્મદના ગ્રન્થો

નર્મ કવિતા (મોટી) મળતી નથી

એમાં નીચે પ્રમાણે કવિતાનો સંગ્રહ છે. ટીકા, ટીપ્પણ, સમજુતી સાથે.

પહેલા ભાગમાં નીચે પ્રમાણેનાં કાવ્યો છે. કેક, શ્રીમંતને પરમાર્થ વિષે શિક્ષા, ગંગી (સ્ત્રીઓને છૂટ આપવા વિષે), લક્ષ્મીતા, લઘુહિતોપદેશ, સાહસ દેશાધ, વજ્ર, આત્મબોધ, વૈધવ્યચરિત્ર ભાગ ૧ લો. સ્વતંત્રતા, ધર્મરપાર્થના, મૂળાક્ષરોને શિક્ષા, ગોપીગીત, રૂકિમણી હરણ, ઋતુવર્ણન, લઘુ ઋતુવર્ણન, પ્રેમનીશો, પ્રેમનીતિ, માતા-પિતાનું સ્તવન, આગગાડી, બ્રહ્માંડલીલા, વનવર્ણન, પ્રવાસવર્ણન, શૂરવીરનાં લક્ષણો અથવા શૂરવીર પદ્મવીરશી, બહેમનો કોટ તોડી પાડવા વિષે, બળુવા વિષે, સંપ વિષે, સાહસ (સહુ ચક્ષો જીતવા જંગ), બહેમ સામે સજવા સાર સુધારાને ઉત્તેજન, વજ્રસંગ ને ચાંદળા, નર્મટકરી ઉપર કરેલા વિચાર, આશા, ધીરજ, દેશીઓને સંકટમાં મદદ કરવા વિષે, શિકારી ને હરણીની વાત, હિંદુઓની પડતી (સંપૂર્ણ), અનુભવ લહરી, કુમુદચંદ પ્રેમપત્રિકા, સુરત શહેર, રૂદન રસિક, કમાઈના કર વિષે, જીવરાજ, ચોપાટીની ટકરી ઉપરથી જોયેલો દેખાવ, શેરની ચઢતી પડતી, વીરસિંહ (૩ સર્ગ), અદ્ભુત યુદ્ધ (રામ-રાવણની યુદ્ધકથા).

ભાગ ૨ જામાં નીચે પ્રમાણે કવિતાઓનો સંગ્રહ છે.

પ્રથમ વીર કવિતા, ખંડ ૧ લામાં ધર્મર સંબંધી જ્ઞાનપૂર્વક ભક્તિ, જ્ઞાનપૂર્વક વૈરાગ્ય, જ્ઞાનપૂર્વક ઐક્ય, ક્ષારસી ઢળની કવિતા.

ખંડ ૨ જામાં નીતિ સંબંધી કવિતા; ખંડ ૩ જામાં દેશાભિમાન સંબંધી કવિતા, ખંડ ૪ થામાં સ્ત્રી શિક્ષણ સંબંધી કવિતા, ખંડ ૫ મામાં ધરસંસાર સંબંધી કવિતા, ખંડ ૬ ઠામાં પ્રીતિ સંબંધી કવિતા-મૈત્રી, પ્રિયાની વાણી, પ્રિયની વાણી, ખંડ ૭ મામાં આમ અને સૃષ્ટિસૌન્દર્ય, શરદપુનેમ, ખંડ ૮ મામાં સ્ત્રીઓને ગાવાનાં ગીતો. ખંડ ૯ મામાં વિવિધ વિષયની કવિતા. ખંડ ૧૦ મામાં હિન્દવી ભાષા કવિતા.

ભાગ ૩ જે કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધી ગ્રન્થો. (૧) પિંગળપ્રવેશ, (૨) અલંકારપ્રવેશ, (૩) રસપ્રવેશ, (૪) નાયિકા વિષય પ્રવેશ. (સગમગ ડેમી સામ્રજતા ૧૨૦૦ પાનાનો ગ્રંથ છે.) નથી.

જૂનું નર્મગદ્ય

કવિના સને ૧૮૫૦ થી તે ૧૮૬૫ આગસ્ટ ૩૧ મી સુધીનો સંગ્રહ.
એમાં નીચે પ્રમાણે લેખોનો સંગ્રહ છે.

- (૧) ૧૪ નિબંધો.
- (૨) ૨ સંવાદો.
- (૩) બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથમાંના ૪૨^૧ લેખો.
- (૪) ડાંડીયામાંના ૫૦ લેખો.
- (૫) સ્ફુટ વિષય ઉપર ૮ લેખો.
- (૬) ગુજરાતી કવિઓનાં ચરિત્રો.
- (૭) પરિશિષ્ટમાં બે નવા લેખો છે. જે કવિની મૂળ પ્રતમાં નથી તે.
- (૮) છપાવેલા ગ્રંથોની યાદી.
- (૯) જાહેર સભામાં કરેલાં બાષણોની યાદી, ગ્રંથ અપૂર્વ છે.

કીંમત માત્ર રૂ. ૪-૦૦

દેશવ્યવહાર વ્યવસ્થા

અર્થશાસ્ત્રનો સુંદર ગ્રંથ મહેતાજી અને શિખ્યાના સંવાદરૂપે છે. આ
આખો ગ્રંથ ૨૨ સંવાદમાં લખાયેલો. કીંમત રૂ. ૨-૦૦

ધર્મવિચાર

ધર્મવિચાર-કવિ નર્મદના ઇ. સ. ૧૮૭૬ થી ૧૮૮૪ સુધીના લેખોનો
અપૂર્વ સંગ્રહ-લેખસંગ્રહ નીચે પ્રમાણે છે.

- (૧) સુધારો અને સુધારાવાળા, (૨) આર્થોત્કર્ષ, (૩) મુક્તિતંત્ર,
- (૪) ધર્મ જિજ્ઞાસા, (૫) આર્યદર્શન, (૬) લગ્ન, (૭) દેશાભિમાન, (૮)
- સામાજિક તથા સનાતનધર્મ સ્થિતિ, (૯) બુદ્ધિ, (૧૦) સ્વદેશાભિમાન,
- (અવલોકન રૂપે), (૧૧) ગ્રહણ કાળ. કીંમત રૂ. ૩-૦૦

નાટક

૧. કવિએ પાંચ નાટકો લખ્યાં હતાં. કૃષ્ણાકુમારી, સારશાકુન્તલ,
દ્રૌપદીદર્શન, રામજનકીદર્શન, અને બાળકૃષ્ણવિજય. (હાલ એ મળતાં નથી.)

સ્ત્રીગીતસંગ્રહ અથવા નાગર સ્ત્રીઓમાં ગવાતાં ગીતો

આમાં (૧) જનોઈનાં ગીતો, (૨) લક્ષ્મીનાં ગીતો, માલેણ, મીઠી, ચોસર, તેલ, મોતી, કાગડો, સાંજ, નગારાં, વીંજણો, ઘોડી, ખનડા, સંધ્યા, મોશાળું, રન્યાદેવ, ઇશ્વર-પાર્વતીવિવાહ, રૂકમણિ વિવાહ, આરતી, પહેરામણી, સીતાવેલ, સીતાજીનો સાહેબો, પોંખવાના, ચોરીના, માયરાના, વરઘોડાના, તોરણના, હાથેવાળાના, માંડવાના, ફેરા ફરતી વખતના, વહુવર વિદાયના, (૩) સિમંતના, અધરણીના, મહાડતાં વગેરે ધણી ગીતોનો સંગ્રહ છે. આ ગીતો એકલા નાગર સ્ત્રીઓ જ ગાય એમ નથી, પણ ધણી ન્યાતોમાં ગવાય છે. આ સંગ્રહ અપૂર્વ છે એના જેવા ખીજો સંગ્રહ થયો નથી. જનોઈ, લક્ષ્મી, સીમંત અને પરચુરણ, એમ ચાર ભાગમાં સંગ્રહ છે.

કવિએ દરેક મંગલપ્રસંગની રીતોનું પણ યથાશક્ય વર્ણન અને સમજાવતી આપેલાં છે. કીંમત માત્ર રૂ. ૧-૦૦.

નર્મકોશ-૬૫૨ વર્ગ, ૬ વર્ગ, ૨૫ વર્ગ સુધીના શબ્દો. કવિની પ્રસ્તાવના, ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ, ઉત્તરગો વિશે વિવેચન, જૂના ગુજરાતી કવિઓ વિશેની, એની કવિતા, કોશ વિશેના વિચારો વગેરે.

કીંમત રૂ. ૬-૦૦

નર્મગીતા-ગીતાનું સુખોષ સરળ ભાષાંતર.

આ ગીતાના મ. ગાંધીજીએ, દાદાસાહેબ જી. એસ. ખાપડે, અને સ્વ. ઇચ્છારામે વખાણ કર્યા છે.

કીંમત રૂ. ૧-૦૦

ઉત્તર નર્મદ ચરિત્ર-"મારી હકીકત"માં જ્યાંથી બાકી છે ત્યાંથી તે અવસાનકાળ પર્યંતની કવિની જીવનકથા આપવામાં આવી છે.

નભુવાણી-કવિના એક મિત્ર, નડિયાદના ભક્ત કવિ, નભુલાલની પ્રાસાદિક વાણીનો અપૂર્વ સંગ્રહ. કીંમત રૂ. ૨-૦૦.

નોંધ: આ સર્વ પુસ્તકો ઉપર ટપાલ ખર્ચ જુદું સમજવું.

ગુજરાતની કોઈ પણ લાયકેરી-પુસ્તકાલય કવિના આ અમૂલ્ય વિચારોવાળા ગ્રન્થોથી વાંચન રહેવું નહિ જોઈએ.

ઉત્તર નર્મદ્યરિત્ર

(ઇ. સ. ૧૮૬૬ થી ૧૮૮૬)

(“ મારી હકીકત ” ભાગ ૨ નો)

[પુનર્મુદ્રણ]

: લેખક :

કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર દવે

: સંપાદક :

નટવરલાલ ઇન્દારામ દેશામ, ખી. એ.

: પ્રકાશક :

“ ગુજરાતી ”

રીઝર્વ બેન્કની પાછળ

ના ભણકારો,

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું :—

ભારતભરના બધા પ્રતિષ્ઠિત બુકસેલરો પાસેથી

અથવા

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ (સ્થાપના : ૧૯૮૪ ઇ. સ.)

હતુમાન બિલ્ડીંગ, ૩૦૮, બજારગેટ સ્ટ્રીટ,

રીઝર્વ બેંકની પાછળ, કોટ, મુંબઈ ૧ BR

© 1966 : “ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

(કાયદા પ્રમાણે સર્વ હકો પ્રકાશકને સ્વાધીન છે.)

ઇ. સ. ૧૯૩૯

પ્રથમ પ્રકાશન

વિ. સં. ૧૯૯૫

ઇ. સ. ૧૯૬૬

પુનર્મુદ્રણ

વિ. સં. ૨૦૨૨

પ્રકાશકો વતી મુદ્રક : દુષ્યંત મદનલાલ દેસાઈ, બી.એ. (ઓનર્સ)

મુદ્રણસ્થાન : “ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

૩૦૮, બજારગેટ સ્ટ્રીટ, રીઝર્વ બેંકની પાછળ, કોટ, મુંબઈ ૧.

પ્રથમ પ્રકાશનની પ્રસ્તાવના

૧૬

સમયમૂર્તિ અને વીર કવિ નર્મદાશંકરના જીવનચરિત્ર સંબંધી પહેલું પુસ્તક “મારી હકીકત” (૧૮૩૩-૧૮૭૬) તેમની જન્મશતાબ્દી ગુજરાતમાં ૧૯૩૩માં ઉજવાઈ ત્યારે બહાર પડ્યું હતું. તે પછી તેમના જીવનના છેલ્લા ૨૦ વરસની હકીકત આ “ઉત્તર નર્મદ ચરિત્ર”માં યથાપ્રાપ્ત અમે છાપી છે. આ બીજા પુસ્તકમાં છાપેલી હકીકત કવિની લખેલી સલંગ અમને મળી નથી, માટે જેટલી મળી તેટલી છાપી છે, અને વચ્ચે વચ્ચે વાંચનારની સુગમતાને માટે અમે થોડુંક લખાણ ફરેલું છે. તે સર્વ ઉપરથી વાંચનારને કવિના ઉત્તર જીવનના સ્વરૂપની કાંઈક ઝાંખી આવશે એવી આશા છે. આ ગ્રંથમાં કવિ સંબંધી સર્વ શક્ય માહિતી અમે એકઠી કરીને આપી છે, અને ઘણી વાતો નવીન પણ જણાશે. કવિશ્રીએ પોતે પોતાના સંબંધમાં અને પરિચિત જનો સંબંધમાં દેશપ્રાણાનુસાર ઘણું લખી રાખેલું, પણ તે સર્વ પ્રાપ્ત થઈ શક્યું નથી. કવિપુત્ર જયશંકરના સ્વર્ગવાસ પછી “ગુજરાતી” પત્રમાં જે નોંધ લેવાયેલી તે અમે છાપી છે. કવિના વિરોધી અને સમકાલીન કવિ હીરાચંદ કાનજીએ લીધેા પ્રેસમાં છપાવેલું “મિથ્યાભિમાન મતખંડન” કાવ્ય પણ અપ્રાપ્ય હોવાથી તે પણ છપાવ્યું છે અને “સીતાહરણ” નાટકના ગાયનો પણ અચાનક મળી જવાથી અમે છાપ્યા છે. કવિના હજી ઘણા કાગળો મોજુદ છે, પણ તે એટલા બધા જીર્ણ થઈ ગયા છે કે વાંચી ઉઠેલી શકાતા નથી, એટલે એ ધૂળધોયાનું કામ અમે પડતું મુક્યું છે, અને જેટલું બનશે તેટલું “ગુજરાતી” પત્રના પ્રતિવર્ષ પ્રકટ થતા દિવાળીના ખાસ અંકમાં છાપવાનો વિચાર છે. પ્રથમ ભાગ “મારી હકીકત”ની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યા પ્રમાણે નાગરોનો ઇતિહાસ જણાવનાર વલ્લભ કવિનું નાગરોત્પત્તિ કાવ્ય, અને નરસિંહ મહેતાના પુત્રનો વિવાહ-એ બે લઘુ કાવ્યો આ ગ્રંથનું કદ વધી જવાથી છાપવાનું માંડી વાળ્યું છે. એ બે કાવ્યો ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યમાં ઘણાં ઉપયોગી છે, એટલે બનશે તે સ્વતંત્ર પુસ્તકરૂપે છાપી અમે પ્રકટ કરીશું અથવા તે “ગુજરાતી” પત્રના દિવાળીના કોઈક ખાસ અંકમાં પ્રકટ થશે. આ રીતે આ બે ગ્રંથોમાં કવિ નર્મદનું સર્વસ્વ આવી જાય છે. શોકની વાત એટલી છે કે હવે કવિના કાવ્યાદિ વાંચવાની, સમજવાની જિજ્ઞાસા પ્રબળમાંથી ઓછી થતી જાય છે, છતાં કવિને જીવંત રાખવા માટે સાહિત્યસભાઓ, સંસદ, પરિષદ અને મુંબઈની વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રયત્નો પણ થાય છે એટલું અભિનંદનીય છે.

મુંબઈ, તા. ૧૦-૯-૩૯ }
ગોવાળીઆ એકાદશી, ૧૯૯૫ }

નરવરલાલ ઇન્દુભાઈ દેસાઈ

૧૯૩૯-૧૯૪૦

ના બજાર, ને નાતબત

ન-ગોળ

જીવનજોધો નર્મદ

નર્મદ જીવન વીર હતો, કર્મ વીર હતો. જાતને વફાદાર રહી, સચ્ચાઈથી આગળ ડગ ભરનારો હતો. એના વિચારોમાં જ્યાં એને ચૂક લાગી ત્યાં વિચારોને સુધારીને આગળ વધવાનું એ મુનાસીબ માને છે. અને જીવનચર્યામાં પણ એ રીતે ફેરફાર કરે છે.

નર્મદને ત્યાં એવીસે કર્તાક ડાયરો બેસતો અને એ જ મોટી વાત છે. સામા માણસને પોતાને ત્યાં આવતો કરવો એ સહેલું નથી. કાં તો ધન કે સત્તા હોય, કે કાં તો તમારામાં કેંક આકર્ષણ હોય તો જ સામો માણસ તમારા દરબારમાં હાજરી ભરે.

દૂધ-પૌઆ ખાઈને દિવસ કાઢવાનો જેને વારો આવ્યો તે આ પણ જીવું છું, ધણે જે કરવું હોય તે કરે એમ સમજી પોતાના સ્વીકૃત કાર્યો કર્યે જાય છે એ એની ધીટતા અને બૈયં સૌનું માન માગી લે છે.

સર્વતોમુખી સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ આદરનાર નર્મદને સમજવા માટે ‘મારી હકીકત’ની સાથોસાથ ‘ઉત્તર નર્મદ ચરિત્ર’નું વાંચન અભ્યાસીઓને સહાયક નીવડશે.

આજે ૪૭ વર્ષે એનું પુનર્મુદ્રણ કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો છે એ ધનભાગ્ય છે.

પ્રકાશકો વતી,

દુષ્યન્ત મદનલાલ દેસાઈ

ઉત્તર નર્મદચરિત્ર

—૭૭૭—

વિષયાનુક્રમણિ

વિરામ ૧ લો-૩ વરસની નોંધ

	પાનું
વિટંબજ્ઞાનો કાળ-ધ. સ. ૧૮૬૬-૬૯	૧
જુનો ગુજરાતી કાવ્યોની શોધખોળ	૨
શેરસદાના સમયની અસર	૪
હીરાચંદ કાનજી	૪
દરસનદાસ માધવદાસ અને ભાઈ કાજી	૫
કવિની સરખામણી (અવકાશ તરંગ)	૮
ચાંદ્રી વ્રજલાલ કાલિદાસ અને કવિ નર્મદ... ..	૧૨
“મારી કવિતા વિશે મારા વિચારો” (અવકાશ તરંગ)	૧૪
પ્રેમશૌર્યના ઝંડાની કવિની કલ્પના	૧૮

વિરામ ૨ જો-નર્મદપત્રાવળી

૧-કવિ દયારામની છબી સંબંધી પત્રો	૨૦
૧ ધનસુખરામ આચ્છવરામ ઉપર	૨૦
૨ ધનસુખરામ તા. ૧૮-૪-૧૮૬૫	૨૧
૩ ધનસુખરામ તા. ૧૯-૪-૧૮૬૫	૨૪
૪ ધનસુખરામ	૨૪

૨-નર્મદોપ સંબંધી પત્રો

૧ ગણપતરામ ઉપર ૧૮-૬-૧૮૬૮	૨૫
૨ ગણપતરામ ઉપર ૭-૭-૧૮૬૮	૨૬
૩ ગોપાળજી ઉપર ૨-૯-૧૮૬૮... ..	૨૬
૪ લક્ષ્મીરામ ઉપર ૭-૨-૧૮૬૯... ..	૨૯
૫ ગણપતરામ ઉપર ૨-૧૦-૧૮૬૯	૩૦
૬ કેસારી છગનલાલ ઉપર ૧૪-૧૦-૧૮૬૯... ..	૩૨
૭ કેસારી છગનલાલ ઉપર ૨૪-૧૦-૧૮૬૯... ..	૩૩

૩-ગુજરાતી કવિતા વિશે અભિપ્રાય

૧ ગોપાળજી ઉપર તા. ૧૬-૧૧-૧૮૬૯... ..	૩૫
------------------------------------	----

૪-નર્મદ કથાકોષનું કામ

(૧) ભાઈ છગનલાલ ઉપર ૧-૧૨-૧૮૯૯	૩૬
(૨) ” ગણપતરામ ઉપર ૨૦-૪-૧૮૭૦	૩૭

૫-નવલરામના ઐક્ય અથ વિષે અર્થ	પાનું
નવલરામ ઉપર ૨૪-૩-૧૮૬૩ ...	૩૮
૬-મિત્રને આશ્વાસન અને ચોતસાહન	
કરસનદાસ ઉપર ૧૭-૫-૧૮૬૬ ...	૪૦
૭-પ્રતિરૂપધી સાથેના વહેવાર	
કવિ હીરાચંદ ઉપર ૫-૩-૧૮૬૮...	૪૦
૮-સાહિત્યના માસિકો વિષે મત	
ગણુપતરામ ઉપર ૨૧-૮-૧૮૬૮ ...	૪૧
૯-હરેતલિખિત અથ વિષે	
પાર્વતીચંદર ઉપર ૧૨-૧૨-૧૮૬૮ ...	૪૩
૧૦-દગાબેદર મિત્રને	
(૧) નંદશંકર ઉપર ૧૭-૧૦-૧૮૬૮ ..	૪૩
(૨) નંદશંકર ,, ૨૧-૧૦-૧૮૬૮ ...	૪૫
પોતાનીની શક્તિ વિષે મત ...	૪૭
૧૧-રસ-આનંદ વિષે સમજૂતી	
અંબાશંકર ઉપર ૨-૧૦-૧૮૬૯ ...	૪૯
૧૨-એ મિત્રો વચ્ચે કલહ	
ભાઈ ગોપાળજી ઉપર ૨૮-૧-૧૮૬૮ ...	૫૦
૧૩-રાણુપુરવાળા મહારાજ	
નમંદાશંકર ઉપર ૧૭-૧૦-૧૮૬૮ ...	૫૩
૧૪-કરસનદાસ મુળજીને પાવન કરવા સંબંધી	
હરિવલ્લભદાસ ચોતીરાલા ઉપર ૧૨-૫-૧૮૭૦ ...	૫૪
૧૫-કોષ અને પોતા વિષે અર્થ	
લક્ષ્મીરામ ઉપર ૧૯-૩-૧૮૬૯ ...	૫૫
૧૬-ભુલતા મિત્રને	
(૧) ગોપાળજી ઉપર ૯-૮-૧૮૬૯ ...	૫૭
(૨) ગોપાળજી ઉપર ૧૦-૯-૧૮૬૯ ...	૫૬
૧૭-જુની ગુજરાતી ભાષા વિષે	
લક્ષ્મીરામ ઉપર ૩-૧૦-૧૮૬૯ ...	૫૬
૧૮-મિત્રતા વિષે કેટલાક વિચારો	
લક્ષ્મીરામ ઉપર ૧૮-૧૦-૧૮૬૯ ...	૫૭
૧૯ સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્ય વિષે	
(૧) સૌ. માનબાઈ ઉપર... ..	૫૭
(૨) સૌ. માનબાઈ ઉપર... ..	૫૮

૨૦-લગ્નની વય					પાનું
હરિહર ઉપર ૨૫-૮-૧૮૭૦	૫૮
૨૧-સાહસ સંબંધી					
મણીનંદ સાસી ઉપર ૨૬-૧૧-૧૮૬૮	૫૯
૨૨-ભલામણ પત્ર					
શાંતારામ ઉપર ૧૬-૩-૧૮૬૯	૫૯
૨૩-તાણાંભીડ-દર્શક પત્ર ૧૨-૧૦-૧૮૬૯	૬૦
૨૪-આભારદર્શક પત્ર					
ભાઈ છગનલાલ ઉપર ૨-૧૧-૧૮૬૯	૬૧
૨૫-મિત્રતાની કસોટીનો પત્ર					
ગણપતરામ ઉપર ૧૬-૧૧-૧૮૬૯	૬૧
૨૬-આતંગી (ચઠ્ઠી)					
પ્રાણલાલ ઉપર ૧૦-૯-૧૮૬૮	૬૨
૨૭-પુરતકો સંબંધી પત્ર					
(૧) ગોપાળજી ઉપર ૧૭-૧૧-૧૮૬૯	૬૩
(૨) કેથવરામ ,, ૨૯-૧-૧૮૭૦	૬૩
(૩) ગોપાળજી ,, ૩૦-૧-૧૮૭૦	૬૩
૨૮-કવિની શક્તિ					
લક્ષ્મીરામ ઉપર ૩૦-૧-૧૮૭૦	૬૪
૨૯-મહાકાળીને આર્થના					
૧ ગણપતરામ ઉપર ૨૦-૨-૧૮૭૦	૬૪
૩૦-કવિએ પુનર્લેશ કર્યાં	૬૫
મુંબઈ છોડતાં પહેલાં અને પુનર્લેગન કર્યા પહેલાંની સ્થિતિ	૬૭
હાહીગલરી અને કવિ વચ્ચેનો અપૂર્વ સંવાદ	૬૭
વિરામ ત્રીજો—રુમરણો					૭૨
ઈ. સ. ૧૮૭૫ થી ૧૮૮૧ સુધીનો સમય	૭૨
સમયવીર કવિ તર્મદતાં રુમરણો	૭૩-૯૮
(લેખક : રવ. રાનરામ રામશંકર સાસી	૭૩
કવિનો મુંબઈ નિવાસ અને પ્રવૃત્તિ	૭૩
કવિનું શૈક્ષણિક	૭૪
શીશોસાશી સાયનો સંબંધ	૭૪
આર્ચસમાજ સાયનો સંબંધ	૭૫
શ્રીતિર્પૂજા વિશેના વિચારો	૭૫
કવિની હરિદ્ર હાલત અને નાટક	૭૮

	પાનું
નાણાંભીડ છતાં પરોપકાર વૃત્તિ	૭૯
અણચિંતવી મહક	૮૦
કવિના મિત્રો	૮૧
કવિનાં નાટકો	૮૨
ગોપાળદાસ બાવાની બંસી	૮૨
કવિનો પાનનો શોખ	૮૬
કવિના સહવાસની અસર	૮૯
નોકરી માટે ગોઠવણ, કવિની દિલગીરી	૮૯
નોકરીનો સ્વીકાર	૯૧
હિતજન આપવાનો કવિનો સ્વભાવ	૯૧
અંતકાળ, કવિના છેવટના શબ્દો	૯૩-૯૪
મરણ પછી, પ્રેમાંજલી	૯૭-૯૮

વિરામ ૪ થો : અકીલ્લું લેખસંગ્રહ

	૯૯
૧ નાગરોનો ઇતિહાસ	૯૯
સુરતના નાગરોની પરસ્પર લાગણી	૧૦૨
૨ મારી કવિતા વિશે મારા વિચાર	૧૦૪
૩ ધર્મતંત્ર	૧૧૨
૪ ધ્યાન	૧૧૩
૫ કવિના જીવનના મુખ્ય બનાવોનાં વર્ષો	૧૧૪
૬ સં. ૧૯૩૫-૩૬-૩૭ ના વર્ષોની નોંધ	૧૧૪
(મુશ્કેલી અને અકળામણનાં ૩ વર્ષો)-નોંધ શા માટે રાખવી	૧૨૨
જ્ઞાનંદ વિશે વિચાર	૧૨૩
૭ સીતાહરણ નાટકનાં માયનો	૧૨૪

પરિશિષ્ટ ૧ છું

મિથ્યાભિમાન-મત-ખંડન કર્તા : કવિ હીરાચંદ કાનજી	૧૩૦
---	-----

પરિશિષ્ટ ૨ છું

કવિશ્રી તર્મકની સાહિત્યસેવાની વર્ષાનુક્રમણિકા	૧૪૩
---	-----

પરિશિષ્ટ ૩ છું

કવિપુત્ર જમશંકરનું વૃત્તાંત	૧૪૯
-----------------------------	-----

પરિશિષ્ટ ૪ થું

કવિની છબી વિશે ચર્ચા	૧૫૪
----------------------	-----

ઉત્તર નર્મદ્યરિત્ર

(ઇ. સ. ૧૮૬૬ થી ૧૮૮૬ સુધીનું)

૩૩ - ૨૧ - ૧૪૩

વિરામ ૧ લો-વિટંબણાનો કાળ

ઇ. સ. ૧૮૬૬-૬૯

[સંપાદકની નોંધ: કવિશ્રી નર્મદાશંકરે પોતાનું જીવનચરિત્ર પોતે ૧૮૬૬ સુધી લખીને છપાવી રાખેલું; તેની પાંચ-સાત પ્રત જ છપાવેલી, અને પોતાના ખાસ રનેહી અને આત્મીયજનોને આપી રાખેલી. એ આત્મકથા તેજ “મારી હકીકત.” એ પછીનાં તેમનાં છેલ્લાં ૨૦ વરસની હકીકત ધણી જાણવાજોગ છે, કારણ કે કવિની ચડતી-પડતીની કથા છે. કવિએ તો પોતાના નિયમ પ્રમાણે રોજની અથવા માસની અને વર્ષવાર નોંધ રાખેલી, પણ તેઓ તે છપાવી શક્યા નહોતા. આ નોંધો કવિના મૃત્યુ પછી તુરત ઉપયોગ કરવાને મળી શકી હોત તો સ્વ. પં. નવલરામે ઇ. સ. ૧૮૬૬ પછીનું કવિજીવન જે પ્રમાણે લખ્યું છે તે પ્રમાણે ન લખત, પણ કંઈ સીલસીલાખંડ લખત. પં. નવલરામે ૧૮૬૬ પછીના કવિજીવન વિષે વર્ષવાર ઉંડાણમાં ઉતર્યા શિવાય કેવળ સ્થૂળ હકીકત અને માહિતી ઉપર વિવેચનાત્મક ચરિત્ર લખેલું છે, એ સૂક્ષ્મતાથી વાંચનારને તુરત સમજાયા વગર નહીં રહે.) જો કે એટલું તો કમુલ કરવું જોઈશે કે કવિના ઉત્તરજીવનને તેમણે જેવો સુંદર ન્યાય એક મિત્ર તરીકે રનેહથી આપ્યો છે, તેવો ન્યાય ખીજા કાઈથી ભાગ્યે જ આપી શકાતો. અમે અત્રે કવિશ્રીએ લખેલા કાગળો વગેરે જે અમારા હાથમાં હાલમાં આવેલા છે, તેમાંથી તારવી કાઢીને વર્ષવાર હકીકત જેટલી બનશે તેટલી આપીશું, પણ તે કવિશ્રીએ પોતે લખ્યા પ્રમાણે નહીં બની શકે, પણ વચ્ચે વચ્ચે સાંકળો જોડવા માટે અમારા પદરની ફેટલીક સાંકળો જોડવી પડશે, જે અમે ‘દ્રોસ’માં મૂકીશું કે જેથી તારવવાનું વાચકને સુગમ થઈ પડશે. ઇ. સ. ૧૮૬૬-૬૯ સુધીની કવિની ડાયરી મળી છે, તે અત્રે સંપૂર્ણ આપીશું. પછીના પ્રસંગો અને વરસોની યાદી અમારી જાણ પ્રમાણે અને કવિના કાગળોમાંથી જેમ મળશે તે પ્રમાણે અમે લખીશું.

—સંપાદક]

જૂનાં ગુજરાતી કાવ્યોની શોધખોળ

કવિશ્રી નર્મદાશંકરને પ્રાચીન જૂનાં ગુજરાતી કાવ્યો વાંચવાની તક નાનપણથી મળેલી, કારણ કે તે સમયે સર્વ ગ્રંથો શિક્ષા છાપમાં છપાતા અને તેમાં મુંબઈના પ્રસિદ્ધ બુકસેલર બાપુ હરશેઠ દેવળેકરનાં પ્રકટ કરેલાં ઘણાં ગુજરાતી કાવ્યોની નકલ કવિના પિતા લાલશંકરે કરી આપેલી. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના આસરા નીચે કવિ દલપતરામે ગુજરાતી કાવ્યદોહનનો પહેલો ભાગ બહાર પાડ્યો. આમાં દલપતરામ કવીશ્વરે કાષ્ઠ કવિનાં અખંડ કાવ્યો છપાવ્યાં નહોતાં, પણ માત્ર સારા લાગતા ફકરાઓ જ આપ્યા હતા. આ ગ્રંથ ઉપર કવિએ “ડાંડીયા”માં સખ્ત ટીકા કરી હતી, (જૂઓ જૂનું નર્મગદ્ય - પાનું ૪૦૬) અને કાવ્યો સંશોધીને આખાં તે આખાં છપાવવાની ભલામણ કરી હતી. તે પછી ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં કવિ દલપતરામે ગુજરાતી કાવ્યદોહન ભાગ ૨ જો બહાર પાડ્યો અને તેમાં કવિ નર્મદની ટીકાનો જવાબ નામ દીધા વગર આપ્યો હતો.

કાવ્યદોહન-પુસ્તક બીજું-પ્રકટ કરતાં કવિ દલપતરામ નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

“સાહેબ (હોવડં સાહેબ)નો હુકમ એવો હતો કે, આ બીજાં પુસ્તકમાં ઝાઝા કવિઓની કવિતા લેવાની જરૂર નથી; પણ જે સારાસારા કવિઓની, અથવા સારી સારી કવિતા તમને લાગે, તે સંપૂર્ણ બાબતો લેવી. કાષ્ઠ અધુરો વિષય લેવો નહિ; તથા ગરબિઓ લેવી નહિ. એ હુકમ પ્રમાણે મને જે સારી લાગી, તે કવિતા આ પુસ્તકમાં દાખલ કરી છે.”

ઘણું કરીને કવિ નર્મદાશંકરે હોવડં સાહેબને આ પ્રમાણે સૂચના કરી હતી, તેનો અમલ ઉપર પ્રમાણે થયો છે; પણ કાવ્યદોહન ભાગ ૧ લાનું અવલોકન કરતાં કવિ નર્મદે જે ટીકા “શુદ્ધિવર્ધક”માં કરેલી તેનો જવાબ કવિ દલપતરામે નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે:

“જેને આ કરતાં સારી કવિતાનું પુસ્તક તૈયાર કરવાની મરજી હશે, તે હવે ત્રીજું પુસ્તક તૈયાર કરશે. પછી ચોથું પુસ્તક વળી હું કરીશ.”

આ ઉપરથી કવિને નવી પદ્ધતિથી આખાં ગુજરાતી કાવ્યો છપાવવાનો ખુદો સ્ફુર્યો અને તેમણે શ્રીયુત ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાત્રિક સાથે નાણાં માટે નીચે પ્રમાણે એક અપીલ તે સમયના ગુજરાતી શ્રોમતોને બહાર રીતે કરી હતી. પણ તે વખતે સદામાં અને બેક-એ-રેકલેમેશનમાં લોકો ખુઆર થઈ ગયેલા એટલે મજબૂર ફંડમાં પૈસા ભરાયા નહીં, અને યોજના અપૂર્ણ રહી. તે અપીલ નીચે પ્રમાણે છે:—

કવિની જૂનાં ગુજરાતી કાવ્યો છપાવવાની યોજના

“ગુજરાતી ભાષાવિદ્યાના અભિમાનીઓને વિનંતિ કરવામાં આવેછ કે હમે નીચે સહી કરનારાઓ, જુનાગઢના નરસંઘમેહેતા આદિથી તે આણોદના (ડભોઇના કેહેવાતા) દયારામ કવિ લગીના સઘળા કવિઓનાં જેટલાં મળી આવે તેટલાં સંપૂર્ણ કાવ્ય (તુટક તુટક નહિ, આખાનાં આખાં) અનુક્રમે છાપી પ્રગટ કરવાનો વિચાર કર્યો છે. પણ એ મહાભારત કામ (આગળથી જુના ગ્રંથો સામદામાદિક ઉપાયે મેળવવાનું, પછી શુદ્ધ કરી છપાવવાનું અને પછી તજવીજથી છપાવવાનું વગેરેનું,) એક માણસની મેહેનતથી અને એક માણસના પૈસાથી ઉઠી શકે તેવું નથી, માટે મરી ગયેલી ભાષાવિદ્યાને સજીવન કરી અમર રાખવાના અભિમાની સદ્ગૃહસ્થોએ રૂ. ૨૫૦૦૦)ની રકમ ભરી આપવી.

એ કામની અગતવિષે બોલતાં પહેલાં પોતાના કુળના પોતાની ન્યાતમાં પોતાની જાતનાં પોતાના ગામનાં પોતાના દેશનાં અને પોતાની ભાષાનાં અભિમાનવિષે સારી પેઠે બોલવું જોઈએ, પરંતુ તે કંઈ આ ઠેકાણે બોલાવું નથી. તો પણ જેઓને આ કાગળ દેખાડવાનો વિચાર રાખ્યો છે તે સદ્ગૃહસ્થોને પોતાની ભાષાવિદ્યાની વૃદ્ધિ જોવાનું અભિમાન છેજ, એમ સમજી આ દીપ તેઓની આગળ રજુ કરી છે.

દરેક ગ્રંથ, ઉપર લખેલા રૂપિયા બક્ષીસ આપનારા ગૃહસ્થોને અર્પણ કરવામાં આવશે અને ઇશ્વરકૃપાથી એ કામ પાંચ વરસમાં પુર્ણ કરી નાખવામાં આવશે.

ઝવેરીલાલ ઉમયાશંકર,

નર્મદાશંકર લાલશંકર.”

તા. ૧ લી માર્ચ સને ૧૮૬૫.

[કવિ નર્મદાશંકર એ વિચારનો વારસો “ગુજરાતી” પત્રના આદ્ય સંપાદક અને પોતાના શિષ્ય સ્વ. ઇચ્છારામને આપતા ગયા, અને તેમણે યથાશક્તિ યથામતિ બૃહત્ કાવ્યદોહનના આઠ ભાગો ઉક્ત ધોરણે છાપીને બહાર પાડ્યા છે. આ કાર્યને ખાસ કરી ૨૫-૨૭ વરસ સ્વ. ઇચ્છારામને લાગ્યાં હતાં, છતાં પણ ૧૦ ભાગો પ્રગટ કરવાની તેમની પ્રતિજ્ઞા તેઓ પાળી શક્યા નહોતા.

ઉપરાંત એ પણ અહીં નોંધવું યોગ્ય છે કે સને ૧૮૬૫માં મુંબઈમાં સ્થપાયેલી શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભાનો પ્રધાન અને પ્રથમ ઉદ્દેશ “ગુજરાતના ઇતિહાસ અને ગુજરાતી સાહિત્યને લગતાં હસ્તલિખિત પુસ્તકો ખરીદવાં, સંગ્રહવાં અને યોગ્ય લાગે તેવાં પ્રસિદ્ધ કરવાં” એ છે. આ સભાની સ્થાપનામાં કવિ નર્મદાશંકર અને શ્રીયુત ઝવેરીલાલ યાચીકની સહાવૃત્તિ કંઈ થોડી ન હતી. સંપાદક.]

[સ્વ. ધનંજયારામ સૂર્યરામ દેશાધ્યએ “ગુજરાતી” પત્રના સને ૧૯૧૧ના અંકમાં કવિ નર્મદાશંકરનો એક અપ્રકટ લેખ નામે “અક્ષતૃષા” છપાવ્યો છે. તેની ઉપર નીચે પ્રમાણે નોંધ કરેલી છે:]

[સને ૧૮૬૦માં કવિ નર્મદ કંઈ કારણને લીધે બુદ્ધિવર્ધક સભામાંથી જુદા પડ્યાં તેઓએ તત્ત્વશોધક સભા કાઢી ને પૂર્વે “ધર્મસભા” અથવા “અક્ષસભા” કાઢવાનું ઠરાવ્યું. ધણું કરી એ સભાની સ્થાપના લાડવાડીમાં કવિના મકાનમાં જ થઈ હતી. સ્થાપનાને દિવસે ઉપર્યુક્ત ભાષણ કરવામાં આવ્યું હતું. અમારી જાણ પ્રમાણે એ ભાષણ કયાંય પણ છપાયું નથી.]

આ “અક્ષતૃષા”વાળો લેખ “જૂનું નર્મદગદ્ય”ના પરિશિષ્ટમાં છાપેલો છે.

સં. ન. ઈ. દેસાઈ.]

શેરસદાના સમયની અસર

૧૮૬૬-૬૭-૬૮ એ વર્ષોની કેટલીક નોંધ

હીરાચંદ કાનજી*-એની સાથે મારે મુંબઈમાં વાત થયલી ત્યારે કહે કે તમારો સ્વભાવ આવો સારો છે તે હું જાણતો જ ન હોતો. મને તો તે અધિજાએ જમાવ્યો હતો ને તેના જ કહેવાથી મેં મિથ્યાભિમાનખંડનમાં કેટલુંક તમારા જ ઉપર લખ્યું છે.

હીરાચંદે હોપની સીરીઝમાં પોતાની કવિતા દાખલ કરાવવાને ભોગીલાલ વગેરેને કહેલું, તે તેઓએ ન કબૂલ રાખેથી, વળી એને દલપતરામની સાથે પણ સામેલ ન રાખવાથી તે બધા અંગ્રેજી બજેલા ઉપર ખીજ્યો હતો, ને તેઓની વિરુદ્ધ લખ્યું. સને ૧૮૫૯માં કવિ દલપતરામ પોતાની

*આ હીરાચંદ કાનજી કવિ-રાજકોટના શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ હતા. કવિ નર્મદાશંકર પહેલાં ગુજરાતી ભાષાનો કોશ રચનાર એ પહેલા હતા. એના કોશનું નામ કોશાવલી છે. તે કવિએને કાવ્યને અન્તે પ્રાસાતુપ્રાસ મેળવવા માટે ઉપયોગી થઈ પડે એવી દષ્ટિએ રચ્યો હતો. એની નોંધ કવિ નર્મદે પોતાના કોશમાં લીધી છે. હીરાચંદે ગુજરાતી ભાષામાં ઘણા ગ્રંથો લખ્યા છે, અથવા અનુવાદ કર્યા છે. તેનો સર્વથી મોટો ગ્રંથ તે “અખાની વાણી”નો સંગ્રહ છે. અખા ભક્તની વાણીનો પ્રથમ સંગ્રહ એમણે જ બહાર પાડ્યો હતો, અને એના પછી છપાયેલા સંગ્રહો એની જ નકલ છે. એમણે પિંગલાદર્શ (દિંદી); મિથ્યાભિમાનખંડન, રસમંજરી, યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણના એક પ્રકરણનું ભાષાંતર, શાખાભૂષણ, હૃષ્ટોપમા પ્રકાશ વગેરે ઘણા નાના મોટા ગ્રંથો રચ્યા છે. એમની ઘણી કવિતા અપ્રસિદ્ધ રહી ગઈ છે, કોઈ સારા છપાવનાર અને પ્રકાશકના અભાવે. આ કવિતાનો સંગ્રહ અમે પાંડિત જ્યેષ્ઠારામ મુકુંદજી સેલરની દુકાને લેયો હતો. કવિ નર્મદે “જૂના નર્મદગદ્ય”માં એના વિશે યોજ્યો. અંપાદક.]

કવિતા વિષે પોતાનો મનમાન્યો વિચાર લોક સર્વનો ન જણાવાથી તે તે અદેખા નર્મદની ઉસ્કેરણીથી થયું એવું પોતાના મનમાં વસેલું તેથી તે ખીખ્યો હતો ને તેણે હીરાચંદને ચઢાવી દેટલુંક મારી વિરુદ્ધ મિથ્યાભિમાનખંડન ગ્રંથમાં લખાવ્યું.

[વચ્ચે એક વરસ કવિએ સુરતમાં ગાળેલું, અને તે જ વખતે મુંબઈમાં શરસદાની પાયમાલી થયેલી. એ વિષયની કવિતા નર્મકવિતામાં જોવી. આ એક વરસ કવિએ પોતાનું ઘર 'સરસ્વતી મંદિર' બંધાવવામાં ગાળેલું હતું.

સંપાદક]

સ્થિતિ-૧૮૬૬ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૩ મીએ સુરતથી મુંબઈ ગયો. અહીં રાતે ઘર સૂનું જોઇ દલગીર થયો, ને ખુરસી ઉપર બેસી ચાંદાની સામા જોતાં ખ્યાલો ઠીધા; “આહા સાચને જ આવ્ય છે; મને પોતાને પ્રતીતિ છે કે, લોક જોને સારા કહે છે તેના કરતાં હું વધારે સારો છું, દુર્યુણી નથી; હા, પ્રસંગને લીધે ને દુનિયામાં સાદસ જિતે છે એ અનુભવથી હું સાદસ કરવા જાઉં છું, પણ પાછો વિવેકથી દણું છું. પણ પછી-ફિલસુફીની નીતિ જે દુનિયાની નીતિથી જૂદી જ છે તેનો વિચાર થાય છે, ને પછી સાદસ થઇ જાય છે. એ સાદસથી હું પસ્તાતો નથી, પણ તેનાં ફલ દેટલીક વાર દુનિયાદારીની રીતે જોતાં જોડાં કહેવાય છે, તેથી કુદરતનો નિયમ સાચો કે દુનિયાદારીનો? એના વિચારથી જરા દલગીર થાઉં છું ખરો. રે છવડા! આ વરસમાં તો ટાઇ આફતની ખાફી રહી નથી. તું પહું પહું થઇ રહ્યો છે-રે તું તો યુદ્ધમાં જખમી સીપાઇ જેવો મરીશ પણ તારા સંબંધીઓને દુઃખ પડશે તે-પણ છવડા તેઓનાં કર્મમાં દુઃખ હશે તે કંઈ મિથ્યા થવાનું છે? તારા ભોગ તેમ તેઓના ભોગ માટે જોયાં કર જે થાય તે.” એ વેળા કવિતા લખવાનો જોરસો ખડુ હતો, પણ એકદમ ટાઢ ભરે આવવાથી તે ન લખાઇ. સુતાં સુતાં ‘દાની આગળ કહીએ-પ્રભુ પીડ,’ એ અને “ટકટક જોયાં કરવું” એ પદ સંભર્યાં હતાં.

તા. ૨૪ મી-આખો દહાડો પેસાની ઉદાસીમાં કહાડ્યો. દશ વાગે શુતો ત્યાં લગી લખ્યું.

તા. ૨૫ મી-કરસનદાસ માધવદાસને મળ્યો; એણે પોતાનું રડવું ને મિત્રોની બેવફાઇ કહી સંભળાવી; સોમનારાયણ વિષે સારો વિચાર ન જણાવ્યો.

કરસનદાસ માધવદાસ અને ભાઉ દાણ-તા. ૨૬ મી-ઉદાસીથી તાવ હતો, ‘નર્મ ટકરી,’ ‘શિકારી ને દરણી,’ ‘આખરે જુદાઇ,’ ‘આખરે ધૂળે ધૂળ,’ ‘દીનદયાલ જગતપાલ દેવા,’ ‘દયાળુ દેવ તું તો,’ ‘અંત લગી

રાખજે તું લાજ,' 'ઉઠતાં વારને ધન અર્થે બધે,' 'હુનીઆ જીઠાંની,' 'કુણ હરિવણુ ઝુંપડી સુધી કાઢે, સલામ રે દિલદાર,' વગેરે કવિતા, કરસનદાસ માધવદાસે બોલાવેલી તેની ઇચ્છાથી વાંચી સંભળાવી. દશ વાગે ડાકટર બાઉ મળ્યા. એણે મોટમોટા પડ્યા તે વિષે દલગીરી જણાવી, પોતાની હાલત વિષે પણ જણાવ્યું. તેણે કહ્યું, 'મારા સઘળા મિત્રો પડતી હાલતમાં આવ્યા છે. પણ હું હંસરાજ કરમસીને કહીશ તમને મદદ કરવા વિષે; હું દેશી રાજ્યોમાં તમારે માટે બલામણુ લખી આપું; ઇચ્છા હોય તો ગાયકવાડને લખું.' મેં કહ્યું, 'તેમ મારો હાથ વિચાર નથી.' તે કોલાપુરના રાજાને સંજોલા તે સંબંધી ને તેના ખટપટીઆ લુચ્યા કારભારીઓ સંબંધી તેણે વાત કહી. મેં કહ્યું કે, 'તમે કોઇ મોટાં દેશી રાજ્યમાં દીવાન થાઓ ને જેમ નાના ફૂડનવીસ રાજ્યમાં કુશળ કહેવાયો તેમ તમે તે વિષયમાં પણ પ્રખ્યાતિ પામો.' તેણે કહ્યું કે, 'તેમ કરવાની મારી ઇચ્છા નથી, રાજાઓ અંચળ વૃત્તિના છે ને ખ્રિષ્ટીય રાજવ્યવસ્થાના સાંધા સંજોલા છે.' પછી મેં લેજસલેટિવ કૌન્સિલની વાત કહાડી. તે બોલ્યા કે, 'ત્યાં મારા વિચાર પ્રમાણે ઠરાવ થવાના નહિ, ઘણાના મત મારી સામે પડવાથી.' મેં કહ્યું કે, 'તમે હો તો દેશને ઘણું સારું.' પછી તેણે પોતાની પડતીના કારણમાં ભાટિયાઓએ મદદ ન કરી તે વિષે કહ્યું. માત્ર રસ્તમજી ને એક બીજો એ બે જણે થોડીક મદદ કરી હતી.

સ્થિતિ-તા. ૨૮ મી બપોરે. "કોઇ કોઇનું નથી જ; જેને હું ખરી રીતે ને જે મને ખરી રીતે ચાહે છે, જેને સારું મેં ને મારે સારું જેણે તપશ્ચર્યા કીધી છે તે પ્યાર, તે તપશ્ચર્યા અને મનસા વાચ્યા કર્મણા મેં શુદ્ધ દાખવેલી એવી મૈત્રી શું આ વેળા મને મદદ નહિ લાગે? પાસા અવળા જ પડવાના હોય તો ન લાગે. રે હું મરી જાઉં તો મારાં અબળ પ્રાણીઓ શું કરે? આહા તેઓના ધા કોણ રૂઝવશે? મારાં મોતથી તેઓને પ્રીતિથી, આસરા વનાની સ્થિતિથી ને લોકથી કેટલું દુઃખ થશે? હાય! શું મારા સંબંધમાં આમ તેઓ દુઃખ જ પામ્યાં? શું હું ખૂની? ખૂની તો નહિ, પણ મને કાળે ખૂની દેખ્યો. તેઓનું નસીબ, એ જ મારે ક'વું તો. (ઓ કુદરત! તારા ઉપર મારી બક્તિ ને તું જ શું બેવફા થઇ? 'પડ તો કહે સદા પડી.' હું તો સંતોષથી પડીશ કે મેં અપરાધ કીધો નથી. કેટલુંક હામ જે સાદસ કહેવાય, તે મેં દિલસુધીથી કુદરતી કાયદા જાણી-કર્મું છે. લોકની તો મને દરકાર નથી. સાહસથી સારું પરિણામ થાય તો તે વાદ વાદ કહે, ને નરસું થાય તો મૂર્ખ કહે. મારાં માણસને રણમાં મૂકી જાઉં છું તેની સંભાળ તેનાં નસીબ શો કે ન લો, પણ ઓ મારાં માણસો! તમે સદા શ્રેયીર ને ટેકીલાં છો

તમે પણ સાચવટથી ટેકમાં મરજો. કીધેલાં કામનો ગમરાટમાં પસ્તાવો કરશો નહિ. લોકના ખેલવા સામું જોશો નહિ. જૂજ જુઠાણું ચલાવ્યું છે, તે સમયપરત્વે હતું. શકની સામાં શક થવું પડ્યું હતું, એ મધ્યમ નીતિ છે, પણ તે ઉત્તમ પ્રેમનીતિને અર્થે.

તા. ૩૦ મીએ સુરત ગયો.

સ્થિતિ-અકટોળર ખીજી, બાદરવા વદ નોમ-૬ થી તે ૧ લગી-દલગીર હતો, ગયાં નવ વર્ષમાં મેં શુદ્ધ સ્વાભાવિક કે અતઃકરણની પ્રેરણા વિરુદ્ધ કોઈ કામ કીધું નથી. જે મોટા દુઃખમાં ભાગ લેનાર ને મને દિલાસો દેનાર ને જેના ઉપર મારો ભરોસો તેઓથીજ માફ મન દુખાયું ત્યારે ખીજું હતભાગ્ય કીડું? સહન કર, સહન કર, સહન કર! ધિક્ જગત રે ધિક્, મને જ દુઃખ દુઃખ દુઃખ-હું લખી શકતો નથી.

વીરચંદ ને પ્રેમચંદ-તા. ૪ થીએ નડીઆદ જતાં વીરચંદ આગગાડીમાં મળ્યા. તેણે મુંઝવણની બૂંડી હાલત કહી સંભળાવી; પ્રેમચંદના માનલોભની વાત કહી-કે જમસેદજી મારી આગળ કોણ? જે મારી સામા થયા હોત તો હું શેરનો ભાવ હજી ધણો વધારી દેત-રનો ભાવ વધે તો છ મહિનામાં શેરનો વધારી દેત, ઇત્યાદિ. હું નવ વાગે રાતે નડિયાદ પોચો-ગિરધરલાલને મળ્યો. એણે દિલાસો દઈ હિંમત આપી.

તા. ૫મીએ 'હિંદુની પડતી' વિષે નડિયાદ સ્ફૂલ્લમાં ભાષણ કીધું; સંભળનાર ખસે ઉપર હતા. દેસાઈ બાઉ સાહેબ, ઓધવરામ મામલતદાર, જમીએતરામ મુનસફ વગેરે હતા. બાઉ સાહેબના સગરામમાં ખેસી તેની વાડીએ ગયો, ને સંતરામનું સ્થલ જોયું. રાતે કામનાય ગયો. જમીએતરામના શગરામમાં.

તા. ૭ મીએ ગિરધરલાલે રૂ. ૫૦૦) કોષ્ટની પાસેથી લેઈ મને આપ્યા ને હું સુરત આવ્યો. રાતે નરભેરામ મનસુખરામે મકનરામને કહ્યું કે, કવિને રૂ. ૬૦૦) આપજો. એ રીતે ગિરધરલાલે ને નરભેરામે રૂ. ૧૦૦૦) ની જોગવાઈ કરી આપી. એ રૂ. ૬૦૦) આઠમીએ આપ્યા.

સ્થિતિ-૨૯ મી અકટોળર. ટાડનું રાજસ્થાન વાંચવાથી મેવાડ જવાની ઉત્કંઠા થઈ. અફસોસ! જળમાં પડેલા પક્ષી જેવો છું-કરજથી છૂટ્યા વિના ક્યાં જઈ? જ્યાં કોઈ સ્નેહ પ્રીતિ સમજતું નથી ત્યાં મારે શું કરવા રેવું? જ્યાં કોઈ શૂરપણું પુરુષાર્થ સમજતું નથી ત્યાં મારે શું રેવું? વાણીઆઓ વેપારવંધો કરનારા ને પ્રાણશો યુદ્ધબ્રષ્ટ, નીચા ને જજમાન ઉપર આધાર રાખી ખેસી રહેલા છે. શુજરાતમાં મારે તો રજવાડામાં જ જઈ રેવું ને ત્યાં જ મરવું. તે વાત તો પછી, હાલ જઈને જોઈ તો ખરો. રજવાડામાં રજાથી ત્યાં હું સુધારો દાખલ કરી શકીશ.

સ્થિતિ-૧ લી નવેંબર-નાનાલાઇ રસ્તમજીનો કાગળ કે મારાથી નાણાં સંબંધી તમચીજ નથી બનતી. હું દલગીર થઇ રહ્યો.

કવિની સરખામણી

અવકાશ તરંગ-૩ જી નવેંબર.

નવલરામ-કવિની કવિતા વાંચવાથી મનમાં જે ચિત્ર પડે છે તેનું વર્ણન કરો.

વિજયાશંકર-સફેદ ઘેરી ચાંદની પણ જરાક જ શીકી હોય, એવું આસમાન દેખાતું હોય, તાડનાં ઝાડ ઉંચાં આવી રહ્યાં હોય, એની પાછળ ઝાડના ચાર પાંચ જથા હોય, સરોવર ખળી રહ્યું હોય, મોટાં કુમુદ ખીલ્યાં હોય એવા રંગમાં ઘ્રોઢ રીતવાળો કાંઈ પુરુષ બેઠો હોય ને વચમાં વચમાં ઉશ્કેરાતો ને પાછો નિરાશ થતો એવી સ્થિતિમાં હોય તેવું.

નવલ-ઉપરનું તો ખરું જ-વિશેષ કે ગુલામ કે મોગરાના છોડવામાં બેઠેલો, પણ નજર મોટાં ઝાડ વડપીપળા તરફ કરતો હોય.

મધુવછરામ-એક મેદાન હોય, થોડા થોડા લીલા ચારાથી ભરપૂર હોય ને આસપાસ ઘટાદાર પણ વચમાં થોડાં ઉંચાં એવાં ઝાડ આવી છાંયી રહ્યાં હોય, આકાશ સ્વચ્છ પણ પૂર્વ તરફ સ્વરજ અસ્તથી જેવો સિંધુરીઓ થાય છે એવું, મેદાનમાં વચ્ચે નદી વહેતી ને પછી નદીથી આધું થોડે એક પેલાં ઝાડ તરફ જોઈને વિચારમાં રમતો હોય.

નર્મદા-વિશાળ એતર, તેમાં વચમાં વચમાં પીળા રંગના મેરાખના ધોરાવાળી વાડીઓ-કિત્તા હોય જેમાં ફૂલ સફેદ કે સિંધુરિયાં ને પીળાં ખુદે-ખુદે-કે થઇ રહ્યાં હોય, એક આપડું આવેથી જમીન ધોવાઇ ગઇ હોય ને મેદાની કંઈક શીકી પણ સ્વચ્છ હોય તેવા દેખાવમાં કાંઈ પુરુષ ઘ્રોઢ રીતે ઉંડા વિચારમાં-અમ્મ હોય પણ એકાએક પાસેના ઘાસનો બડકા થયેથી ઉશ્કેરાયલો પણ પછી પ્રેમમાં ગળેડો હોય તેવો.

નવલરામ-હવે કવિતા ઉપરથી પ્રેમાનંદનું સ્વરૂપ ને ગુણનું વર્ણન કરો.

મધુવછરામ-ઉંચો, જડો નહિ, તેમ પાતળો નહિ, શાણો ઘ્રોઢ દેખાવનો (commanding), આંખ ચંચળ નહિ, ઘણી જ લાગણીવાળો, એકને જ વળગી રહેલો, ધઉંવણો.

વિજયાશંકર-મહેતાજી જેવો લાંબો પાતળો પણ જરાવ; ઠાવડો ઘ્રોદ્યુક્ત આંખ વિશાળ. (નરભેરામ પ્રાણશંકર જેવો) ગંભીર પણ અંદરથી દરદવાળો, કાને નિમાળો, નાક જરાક લાંબું, છાતીએ નિમાળો, ઘ્રોઢ દશા બતાવતા, ઠાવડી મશ્કરી કરનારો.

નવલરામ-હંચો ભરેલા શરીરનો, દૃષ્ટિ સ્થિર, વિવેકી, બટકમોડો નહિ, પણ ચાહે તાહારે બાધામાં સધળાં રસ આણી શકે, એક પર પ્રેમ રાખનારો, શુદ્ધ મનનો, બેવકાનું દુઃખ ન જોયલું, આંખ લહેરમાં, ધણો નિશો કરનાર નહિ.

નર્મદા-દૃષ્ટિ ધણી ચંચળ નહિ એટલે તેની લાગણીઓ તેની આંખ ઉપરથી ન જણાય. તેની લાગણી પ્યાર પડતી નહિ પણ સરખી એટલે માંહેની માંહે સધળે ઠેકાણે કુદી રહેલી; કંઈક સખી બાવ ખરો; પ્રેમમાં મગળે તે વેળાએ રહે તેવો ખરો (મણિનંદ પંજ્યા જેવો), પાકી ઉમરે એકધ્યાયી પણ જીવાનીમાં પ્યાર કરેલો; હંચો કદાવર, ધકેવણો, ધણો નિશો કરનારો નહિ, -એણે પ્રીતિનું સુખ જ જોયલું.

હવે સામળ વિષે.

એ જાડો, હંચો અમદાવાદી રાંચા સરખો, આંખ ચપળ, શઠ, મુંઝાળો, જે આવે તે ખપે તેવો, લોકમાં મળાને રહેનારો.

નવલ-મીચેલ આંખ, આનંદી સ્વભાવ, નાટકી, દડીદાર, ધણો પોંચેલો, જાડી રસિકનાવાળો, ધણો અનુભવી, ખીજને ભોળવી નાખે તેવો, પોતાનું મહત્ત્વ બતાવતાં સાફ આવડે, પ્રેમખાણુ કરેલી, બેવકાઈ ધણી અનુભવેલી, પણ હસવામાં કાઠી નાંખેલી.

વિજયાશંકર-પુખ્ત દેખાવ, લાંબો પોળો, ઘોતીહં દૂટી નીચે પેરે તેવો, પંટ જરા આગળ પડતું, છાતીએ નિમાળા, મૂછ મોટી, દાંત સફેત, વધારે સ્થામતાવાળો, આંખ ચપળ વિશાળ ધુરન્ધાવતી, અવાજ જાડો તડાકા લે તેવો, શઠ, લુચ્ચો ગરબડીયો.

નર્મદા-લપતછપતીઓ, ગેટકી, અંગે કાળાશ જરા વધારે, નિમાળા છાતીએ, નિશો કરનારો, વિપયી, પ્રેમમાં સમજનારો ખરો પણ જાતે ઇશકી ખરો, ભોળી નહિ, ચપળ, પ્રેમાનંદ કરતાં વધારે પ્યાર પડતી લાગણીનો, અભિમાની, હુમસા હાથ લાંબા લાંબા કરીને કવિતા વાંચવાવાળો, એને દુઃખ નહિ.

હવે દયારામ.

આંખ ચંચળ, લાગણી બતાવનારી, મારકણી; લાગણી ચેરાપરથી મોહ પમાડે; સખીભાવ ખરો; પ્રૌઢપણામાં રહ્યો છતે હારથ કરનારો, ને તેમાં મોટાઈ માનનારો; શડતા ખરી, પણ વળી ગગળી પણ જાય.

નવલ-આંખ ચંચળ, તેમાં ઉપજેલા અનુભાવને વિવેકે ડાબાવતો; લાગણી બેવકાઈથી શઠતાને પામેલી, ધર્મનો જીરુસો ખરો.

કે-૦-(એ કોણ ?) શુદ્ધ મન નહિ, પ્રેમી ખરો ને શઠ પણ ખરો; કખીલામાં રાખવા લાયક નહિ, આત્મસ્તુતિ ધણી ગમે; આખો દાડો વિચારમાં, દોસ્તીમાં સાચો,

વિજયાશંકર-અંશી, વિવેકી, જીરસાવાળો, મદ્ બહાદુર, સમ્યાધવાળો, ધણા વિષયનો અનુભવી, પોતાને વિષે આનંદી, કોષ ગમે તે કહો, દદી, મસ્તપણાને લીધે ગરબડિયો; નિસાસા મુકનારો, કોષ કદર કરનાર નહિ તેથી માનની દરકાર રાખનારો.

મધુવહરામ-દદી પણ કંઈક શક અનેલો, જોરસાવાળો, પોતાને વિષે બહુ બોલનારો, લોકને તદબીરથી રીઝવતો, સૃષ્ટિસૌંદર્યમાં મસ્ત; કોષનો તુંકારો ન સાંભળે તેવો.

નવલ-મનની ધણી સ્થિતિ જણાય છે. ઉગતી જીવાનીમાં લામણી ધણી, ખારીક ને ઉંચી, માનતો અત્યંત ભૂખ્યો; શુદ્ધ પ્રેમમાં મસ્ત; સ્વભાવમાં રંગીલો, નિર્દોષી, માનને અર્થે ચારે બેદ વાપરનારો, અનુભવી, પાંચ વરસનું એક વરસમાં જાણતો, પ્રીતિમાં પોતે શુદ્ધ છતાં ધણી જોવાઈમાં રીખાવાથી લાગણીઓ નરમ પડેલી, જ્ઞાન તરફ વધારે જવા માંડેલું, શકતાને મન પેચેલું પણ વચમાં વચમાં મૂળનો જોરસો ખાર પડતો. એ શકતાનો દોષ પ્રકૃતિ ઉપર મુકામ કરતાં માઠા અનુભવ ઉપર વધારે આવે, તે માઠા પરિણામ વાંચનારને દયા ઉપજાવે છે. સ્વતંત્ર મનનો, ગરબડીઓ નહીં ને વિવેકી, ગરબડ પણ વિચારની સાથે જ નિકળેલી, શૂર ખરો.

નર્મદા-શુદ્ધ ને ઉંચો પ્રેમી-પ્રથમ પ્રેમમાં મસ્ત પણ પછી શક થયેલો એમ તો નહીં, દુઃખથી વિવેકી થયેલો અથવા બેદરકાર થયેલો. તેની પ્રીતિમાં કપટ છળ તો નહીં જ. સ્થિતિ ધણી બદલાઈ, ઘણું અનુભવેલું તેથી હુનિયાનો ઢોંગ સમજી બેદરકારી રાખતો. પ્રથમ માનતો ભૂખ્યો, પાછળ નહિ; કદર ન થયેલી તેથી અકળાયેલો; કુદરતના નિયમો ને જ્ઞાનીની સમજે નીતિમાન, પણ હુનીઆની રીતે અનીતિમાન; પ્રસંગ ધણા માથે પડેલા તેથી ગરબડિયો, પણ જે વેળા જે કામ કરે તે સેજ વિચારવાળું જ કરે ને સ્વતંત્ર રીતે. લોક સાથે માંડું કહે તેની દરકાર નહિ. કુલીન ને શૂરો, મનમાં ગુંચવાડો નહિ, સ્વચ્છ સમજનો; ખારથી ફક્કડ પણ મહીથી દુઃખી, પણ તેનું સમાધાન પોતાની જ મેળે કરતો. લાગણીવાળો-પ્રથમ મસ્ત, પછવાડેથી વિવેકી ને થંડો દેખાતો. લુચ્યાઈને ધિકારનારો, મમતી ખરો.

[નોંધ-કવિએ આ વિષયમાં ઘણું લખ્યું છે, તે હવે પછીના ભાગમાં છપાશે.

હુંસજી*—નવેમ્બર છટ્ટી, પૂતળાં સારાં નોતાં. પાછળ મૂકેલો પડદો ઠીક હતો—રંગના પટ ચિત્રને આપેલા તે જડા હતા. ને ચિત્રની લેખણી પણ ખારીક નોતી; ઘણા દેખાવને એકઠા—ભેળી નાખ્યા હતા. તેઓ એક ખીજ સાથે મુકેલા તેની સીમા લીટીઓ સારી દેખાતી નહીં.

સ્થિતિ—નવેમ્બર ૧૦ મીએ અમરોલી દોસ્તદારોએ બોલાવેલો ત્યાં ગયો. ગયો તેની આગમજ દલગીરીમાં હતો, ખેતરો જોઇ ખુશ થયો. પણ વળી દલગીર થયો કે કુદરત તું શું કરવા એવા માણસોના સંબંધમાં આણે છે, કે પછવાડેથી તેઓ મને દગો દે છે? જગત વિશ્વાસ ઉપર ચાલે છે, તો હવે કોનો વિશ્વાસ કરવો ને કોનો ન કરવો ?

તા. ૧૧ મી નવેમ્બર મહીપતરામ—મળવા આવેલા તેની સાથે સુધારા સંબંધી ને સુધારા વિરુદ્ધ બોલનારાઓ સંબંધી વાનો થઇ.

તા. ૧૩ મી નવેમ્બર—મુંબઇ ગયો.

તા. ૧૪ મીએ લખમીદાસ ખીમજી એ નાનાભાઇના છાપાખાનામાં મને મળ્યા. તે બોલ્યા કે “અમે દલગીર છીએ કે તમે તમારી આખરને ને સુધારાવાળાના કામને ઘોઠો પોંચાડો. મારી વાતમાં લોકને સમજ પડશે જ નહિ.” હું ખુશ છઉં લોકનો ઢંગ જોઇને, લોક આજ આમ બોલે ને કાલે ખીજું. તે બોલ્યા કે “ફરામરોજ ને ખીજ તમારે માટે ઉંચું મત ધરાવે છે, પણ હાલ તેઓ દલગીર છે કે તમે તમારો બાર બોજ નથી રાખતા. તેઓ કહે છે કે તમે દારૂ પીઓ છો.” પણ (ધારો કે) દારૂ પીધાથી મારો બાર બોજ શો ઓછો થયો? કાંઈ વાર ચાર દોસ્તમાં મને કાંઈ દારૂ પીવાને કહે છે તો હું પીઉં છું—દારૂ પીવામાં બાધ નથી, એમ જણાવવાને. બાકી કાંઈ દારૂ તનદુસ્તીને માટે કે શોખને માટે પીતો નથી. વસ્તુતઃ હું પીતો જ નથી. મને એનું વ્યસન નથી. હવે મારા એમ કરવાથી લોકમાં બગાડો થશે એમ કેટલાક કહે છે, પણ તેઓ ઉંઠા વિચાર કરતા નથી. દારૂથી બગડેલી હાલત સુધારવી સેલી છે? વળી શું મારા ઉત્તેજન આપવાથી લોક તેમ કરશે? કુળવણી વધશે એટલે લોક દારૂને ધી તેલ રીતે વાપરશે. (આજ લગીમાં તેના આપેલા માત્ર રૂ. ૨૫૦, બસે પચાસ જ છે.)

તા. ૧૫ મી—મને કુટુંબ બેને ખાવે પીવે હેરાન જ થવાનું થશે શું? મારામાં જોસ્સાઓ શા માટે મુક્યા હશે? મને અંથ લખવાનો ધંધો કેમ સરજીત? અને તે જે કાળે લોકમાં કદર નહિ તે કાળમાં? મનનું દુઃખ

*હુંસજી—એ તે સમયનો એક ચિત્રકાર હતો. એની કલમ જમણરી શાળાને મળતી હતી. સંબંધક.

ખાહારગામ ફર્યા વગર મંટવાનું નથી. ભાઉને મળ્યો; પ્રેમશ્રૌય ગાંધ બતાવ્યું ને તે ધણા જ પ્રસન્ન થયા.

તાં ૧૬ મી-સમયના બનાવ ઉપર જ આધાર છે-ઉદ્યોગથી સિદ્ધિ નથી, સદ્ગુણથી સિદ્ધિ નથી. નેળની માછી નેળમાં નહિ રહે, મદદ મળશે કે ફાંફા મારી મારીને બેમાંથી એક પણ થશે જ.

તાં ૧૭ મી-હીરાચંદ કવિ આવેલા. તેણે વાતમાં કહ્યું કે, આજ કાલ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં કોઈ સારો કવિ નથી. કચ્છના રાવે દલપતરામને ખાર કોરી આપી હતી.

સ્થિતિ-૧૮ મી-મનમાં વેદાંતજ્ઞાન ને પ્રપંચરણમાં જોડાપાણું, એમ જે વર્તે તે જ જગતમાં ખરું સુખ ભોગવે.

માણસ ગમે તેટલો ઉદ્યમ કરે, વિદ્યાબ્યાસ કરે, ખુશામત કરે, તો પણ તેનું ધાર્યું તેને ન જ મળે. માણસ ધણા છળભેદ કરે છે, પણ કોઈક જ ફાવે છે, ને ફાવે છે તો તે નિભી શકતો નથી. સત્યવાદી સુખી છે, એમ પણ નથી; માણસનામાં કેટલીક ખાશીઅત પોતાની સ્થિતિ સુધારવાની છે, પણ તેથી જ તે સુધરે છે એમ નથી. જોગવાઈ ઉપર, પ્રારબ્ધ ઉપર કે ઇશ્વરની ઇચ્છા ઉપર આધાર રહે છે. બનાવ તથા હાલત માણસને ને ઢોરને તાબે રાખે છે. માણસ ધાર્યો ઉદ્યોગ ને ઢોર પ્રેરિત ઉદ્યોગ કરે છે: માણસ ભૂલે છે, ઢોર ભૂલતું નથી પણ સિદ્ધિતું કોઈને નક્કી નથી. પણ ઉપર આપણે હુકમ ચલાવીએ, પણ આપણા ઉપર બનાવ હાલત હુકમ ચલાવે છે. માણસે કાયદા કીધા છે તે ઠીક છે પણ તે માણસના જ છે. ઇશ્વરની સત્તા માનીએ તો જે માણસને છેક જ ગરીબીમાં મુક્યો તેનામાં ઉંચા જોરસા શા સાઈં મુક્યા? તે ઉંચી સ્થિતિમાં આવે તેને માટે કે તેને રીખાવાને? એમ તો તેનામાં હ્યા નથી, અજ્ઞાનતા તો તેનામાં જ્ઞાન નથી. દુનીયામાં ફાવે છે કોનું? લુચ્ચાનું. ખાટી સત્ય ને સદ્ગુણ એ બધા ઠાઠ છે, મનના માન્યા છે. કર્મના ફળ ક્યાં પામે છે?

શાસ્ત્રી પ્રજલાલ કાલીદાસ અને કવિ નર્મદ

શાસ્ત્રી પ્રજલાલ કાળીદાસ-રાતે આવ્યા મળવાને-ગિરધરલાલને ત્યાં મુકામ હતો ત્યાં ચૂનીલાલ મહેતાજીએ શાસ્ત્રીને પૂછ્યું કે, નર્મદાશંકરની કવિતા સારી કે દલપતરામની?

શાસ્ત્રી-નર્મદાના ઉત્તરના લોકને દલપતરામની ને નર્મદાના દક્ષિણવાને નર્મદાશંકરની.

નર્મદા-શાસ્ત્રી હું તો જાણું છું કે તમને તો દલપતરામની જ સારી લાગે છે,

શાસ્ત્રી-હા; તમારી મેં જૂજ વાંચી છે ને તેની મેં બહુ વાંચી છે.

નર્મદા-લોકની પ્રસન્નતા ઉપર કવિતાનું મૂળ નથી પણ લોકમાના વિદ્વાન વર્ગના વિવેચન ઉપર છે. ગાગરીઆ ભટને પસંદ કરનારા ધણા હોય છે ને પુરાણીઓને થોડા, માટે શું પુરાણીઓ સારા નહિ?

કવિતાનું તોલ કરવાને ઉત્તમ કવિતામાં તે શું એ જાણવું, ને પછી તે ધારણ પ્રમાણે બીજી કવિતાઓને તોલવી. ઉત્તમ કવિતામાં શું શું જોઈએ?

શાસ્ત્રી-રસ, અલંકાર, સાહિત્ય, પિંગળ, વ્યાકરણ.

નર્મદા-મળે ૧૦૦ ગુણ ઉત્તમ કવિતાને તો તેમાં રસને કટલા ગુણ આપો?

શાસ્ત્રી-પચાસ, ને બાકીનાને સમભાગે. મહીપતરામ કહે છે કે, નર્મદાશંકર ગુજરાતી ભાષા નાગરની સારી કહે છે, કેમકે તે નાગર છે.

નર્મદા-હું નાગરની ભાષા સારી કહું છું તેનાં કારણો જોવા, ને ખોટાં ઠરે તો હું પક્ષપાતી. મારાં સાચાં બોલવાને અભિમાન કહેવું એ મજાક છે.

તા. ૨૨ મી નવેમ્બર સુરત આવ્યો.

પરાગણ વલ્લભરામ આવ્યા-લેખનશુદ્ધિના નિયમ કરતી વેળા કવિ દલપતરામ ડીપુટીઓથી જૂદા મતના પક્ષા હતા, ને તેનું મત કાઢીએ કબૂલ ન રાખ્યું તેથી તે ચિડાયા હતા. વળી ૧૮૫૬ માં મુંબઈમાં ચાલેલી તકરારમાં માનમંગ થયું હતું એમ સમજેલા તેથી ચિડાયા હતા. એ એ કારણથી તેણે હીરાચંદને તમારે માટે લખવાને ઉશ્કેર્યો હતો. હોપે હીરાચંદને પાકશાસ્ત્ર રચવાનું કહ્યું હતું; તે તેણે રચી લોગીલાલને દેખાડ્યું, એણે નાપાસ કર્યું, તેથી હીરાચંદે ચિડાઈ મિથ્યાભિમાનખંડન બનાવ્યું.

સ્થિતિ-તા. ૨૩ મી-નવા ધરની વાડીમાં-અરે હું આ સાચા ગુલામના ઝાડ જેવો છું, નિર્મલ છું, એ કાંટાથી ભરપૂર છે તેમ હું ઉપાધિના કાંટાથી વિંટલાયલો છું, જ્ઞાની છું એટલે આધિ નથી અને મને વ્યાધિ પણ નથી. એના ઉપર ફૂલ હોય ને શોભે તેવો હું જસ ને સ્વસ્થતારૂપી ફૂલના મુગટથી ક્યારે શોભીશ? પણ આ જગતમાં કંઈ ઉપાય નથી તું એની કેમ કાળજી રાખે છે? જ્ઞાની થાને. જ્ઞાનથી દુઃખ વિસરું છું, પણ લાગે છે ધણું. લાગવું એ સ્વાભાવિક છે. મારામાં સદ્ગુણ છે ત્યારે દ્રવ્ય વગેરેથી અડચણ શા માટે? શું તારામાં ને બીજામાં નથી? માણસ માત્રને સારી ને માઠી બંને હાલત હોય છે. એ સઘળું ખરું, પણ સદ્ગુણથી થનારા આનંદ, તેને ઝીલનારી જે સ્થિતિ તે નથી, તેથી સ્વાભાવિક દુઃખ થાય છે. અભિમાન નથી પણ આનંદને ઝીલનાર હાલત નથી તેનો બીજો પો છે.

પોતાની કવિતા વિષે કવિના વિચારો

તા. ૨૨ મી ડિસેમ્બર

‘હોમર’ના ૧૦૦ અણ લેતાં

અવકાશતરંગ	પ્રેમાનંદ	નર્મદાશંકર	દયારામ	સામળ
નવલરામ	૬૦	૬૦	૩૫	૨૦
વિજયાશંકર	૬૦	૬૫	૪૦	૩૦
મધુવહરામ	૭૫	૬૦	૫૦	૨૦
પક્ષી મને પૂછ્યું ત્યારે				
નર્મદાશંકર	૬૦	૭૫	૪૦	૩૦

રાતે—

પ્રેમાનંદની ભાષા—વિષય સાંસારિક હોવાથી તે વિચાર સાધારણ હોવાથી, એટલે ઝાઝા ઉંચા નથી તેથી તે દેશીમાં હોવાથી સરળ છે.

મારી ભાષા—લીધેલા વિષયમાં નવી જ હોવાથી વિચાર ઘણા ઉંચા, તે ભારે હોવાથી અક્ષર કે માત્રામેળ છંદમાં હોવાથી સરળ નથી.

તેની ભાષા એક સરખી સર્વત્ર છે.

મારી ભાષા તેવી નથી, બહુ ભાષાના શબ્દો છે. મારા અર્થરસને સંસ્કૃત શબ્દ કરતાં ફારશી શબ્દ બરોબર દેખાડે તો હું ફારસી લખું જ. ભાષા ધડાય છે. હજી મારા ગદ્યની ભાષા સૌજ વખાણે છે ને તેના જેવી બીજી કોઈની નહિ એમ કહે છે. મારી કવિતાભાષા માપના બંધનથી, ગુજરાતીમાં પુરતા શબ્દ ન હોવાથી, સુધારાના અણુછેડાયલા વિષયને માટે પહેલી જ વાપરવામાં આવતી છે તેથી ગદ્ય જેવી સુંદર નથી. વાંક કવિનો નથી પણ ભાષાનો છે. લોક કવિતા વખાણે છે પણ તેની ભાષાને નહિ. એ ખરું છે, પણ કેટલાક સમજે છે કે મારા વિચાર સુંદર ભાષામાં દેખાડાવવાની મારામાં શક્તિ નથી ને કેટલાક સમજે છે કે મારી ભાષા સુંદર નથી; પણ એ બોલવું ખરું ક્યારે કે જો મારી ગદ્યભાષા સારી ન સોય તો. બન્નેમાં મારી જ ભાષા છે.

સ્વભાવોક્તિ ને બાહ્ય વર્ણન રસભરી વાણીમાં. વળી ભણેલા કે વી જન સમજે તેમાં વર્ણન ચિત્ર, સ્થિતિ સ્વભાવ કે જે લોકભાષામાં શાસ્ત્રે મુકાય જ નહિ તે—એ સૌંદર્ય મારી કવિતામાં છે.

યાં મુકામ હતોનાં ને સ્વભાવનાં વર્ણન ને સ્થિતિનાં

કવિતા સારી કે ભાષામાં મુકાયલાં, એ સૌંદર્ય પ્રે:

શાસ્ત્રી—નર્મદા સ્પષ્ટસૂચક છે અને તેની સ્પ

નર્મદાશંકરની. હસતી જ છે, ને મારી હસત

નર્મદા—

માહિતી માટે કવિનો “મારી કવિતા ત્રણે છે, ચલો. સંપાદક.

સ્થિતિ-તા. ૩૧ મી ડિસેમ્બર-પૈસાની તંગી કેટલી મને લાગે છે ?
જરૂર જેટલી માટે પણ તંગી ? એવા એવા ખ્યાલો આવ્યા કીધા.

૧૮૬૬ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૩ મીથી તે ડિસેમ્બર આખર સુધી.

અવકાશતરંગ-૪, ૫, ૬, ૭, ૧૦

કરસનદાસ માધવદાસ-૨

સ્થિતિ-૧, ૨, ૩, ૪, ૭, ૮ ૯, ૧૦, ૧૧

પ્રેમચંદ-૩

હાંસજી-૭

ભાઉ દાજી-૨

હીરાચંદ કાનજી-૧, ૧૦

લખમીદાસ ખીમજી-૮

વીરચંદ-૩

વજલાલ કાળીદાસ-૯

ધં. સ. ૧૮૬૭ ના વર્ષના બનાવોની નોંધ

૧૮૬૭ જાનેવારી ૧ લી

તરંગ-૧ જંગલી જેસો તે લસ્ટ; સંભોગ-૪૨૪ ને સમજ સાથે
જેસો તે પ્રીતિ-લવ.

૨ માયાનો ઉતારો માયા છે.

૩ મેં કેફની નિંદા કીધી છે તે વ્યસનીઓને માટે, પ્રસંગે કેફ કીધો.
તે તે જીવવાયો તો હરકત નથી. હજી લગી મને ફરીઆદ કરવાનું કારણ
મળ્યું નથી. મને તો મળેજ પડી છે. વસ્તુ ઉપર આધાર નથી,
વાપરનાર ઉપર છે.

૪ સ્વપ્નમાં, નિશામાં, ઉડા વિચારમાં, ઉભરામાં પછી દલગીરીમાં,
ધ્યાનમાં ચિત્રના રંગની જે તેજ ને ભમક તેવી ખીજ વેળા કવચિત જ.

૫ જગતમાં પ્રેમદેવ ને પ્રેમરાક્ષસો છે. હું પ્રેમદેવનો ભક્ત છું.
પ્રેમના ઉપાસક આકૃતમાં આવી પડે છે. કાષ્ટ ક્રોધો મરે છે, ધણીક
હેરાન થાય છે, તો પણ તેઓ સાચા ભગત દાખલ મનાય છે. પ્રેમરાક્ષસના
ભગત સુખ પામે છે પણ તેને કાષ્ટ સંભારતું નથી અથવા તેનું નામ
સાંભળી ધિક્કારે છે.

સ્થિતિ-તા. ૧૬ મીએ મુંબઈ ગયો. ભાઉના કહેવાથી હંસરાજને
તા. ૨૨ મીએ કાગળ લખ્યો, પણ ત્યાંથી ના આવી. એ જ તારીખે
ડા. વિલસનને મળ્યો, ને કરનલ ખાર ઉપર બહામણ માગી. તેણે કહ્યું
કે તે સંકેચિત મનનો છે, પણ હું વળી એવી રીતે લખીશ કે ગાયકવાડ
કંઈ કરે; તમારે માટે તો તે મંજુર રાખે-પછી મેં તેમ લખાવ્યું. ફરીથી
વિલસન પાસે ગયો જ નહિ.

તા૦ ૨૪ મીએ સુરત આવ્યો-દુલભરામે આપેલી રકમ પાછી માગી તેથી પાછો ગભરાટમાં પડ્યો. વિજયાશંકર મર્યાદા બાર જાય છે એવું ઘણુંક સંભિળ્યું.

મેવાડ વડોદરે જવાનો યુદ્ધો; નાણા વના જવાય નહિ તે વિચાર; ધર સંબંધી કલહ;-થવાનું હશે તેજ થશે.

તા૦ ૧૯ મી ફેબ્રુઆરીથી તે ૨૪ લગી મુંબઈમાં.

તા૦ ૨૨ મીએ જામનગરના બંગાળી સ્વામીને મળ્યો.

તા૦ ૧ લી માર્ચ ૧૯૨૩ મહાવદ ૧૦ શુક્ર, નાણાના ગભરાટમાં એકેક ગ્રંથ લખવાનું મન થાય સુધારા ઉપર, પ્રીતિબળની વાત લખવા ઉપર. કંઈ બને નહી. વિક્રમે શક ઉપર જીત મેળવી તેનું કાવ્ય કરવાનું મન થયું.

તા૦ ૧૦ મી માર્ચ-પરમાર આલમભાઈ બડામીઆ રહેવાસી કસબે રાણપોર પરગણે ધંધુકા જિલ્લા અમદાવાદ, મને મળવા આવ્યા. બોલ્યા કે અમે મુંબઈ જોયું, પૈસો, કારખાનાં જોયાં. વિદ્વાનો જોયા, પણ માણસાઈ ન દીધી. તમારી રીતભાત ઘણી જ સારી છે. પછી મેં કવિતા વાંચી હતી, તેઓ ખુશ થયા ને તેઓ તલવાર મોકલવાના છે.

તા૦ ૧૫ મીએ વડોદરે ગયો નરભેરામ મનસુખરામને માટે; તે ન મળ્યા; ૧૬ મીએ વાસદ-ત્યાંથી વડોદરે પાછો, ત્યાંથી મેમદાવાદ-આગગાડીમાં કાજી શામુદીનને મળ્યો તે ઉપરથી વાતો કરી, પણ મેં જરાએ રાજમાં નોકરી લેવાની ખાએશ જણાવી નહિ. આણંદના ઝવેરભાઈને દીકા. પછી વિશ્વનાથ (મેવાડા બ્રાહ્મણ) ઇન્સ્પેક્ટરને ત્યાં મુકામ રાખ્યો. નરભેરામને મળી નર્મકવિતા માટે વાત કરી.

તા૦ ૨૪ મી માર્ચથી તે ૨ જી એપ્રિલ સુધી મુંબઈમાં-નર્મકવિતા બંધાયેલી નોતી.

સને ૧૯૬૫ ની પહેલી જુલાઈથી સુરતમાં રેવા મીડિયું. પછી ધર બંધાયું તે તૈયાર થયું ૧૯૬૬ ના સપ્ટેમ્બરમાં. કવિતાઓ લખી ગદ્ય લખ્યું-હકીકત મેવાડની, સુરતની.

નાણાં સંબંધી પરાકાષ્ટાનો ગભરાટ

જાતિ સાથે ટંટો

ધરનાં માણસોની ઉચ્છ્રંખલ વર્તણૂંક

તબીએત સારી નહિ

નાનાભાઈ છાપનારની હિતાવળ નાણાંને માટે

તા. ૧૯ એપ્રિલથી તે ૧૫ મી જુલાઈ લગીમાં એક સર્ગ વીરસિંહનો લખ્યો.

હોપ સાહેબની મુલાકાત

તા. ૨૩ મીએ હોપને મળ્યો. કવિતા, ગદ્યનાં પુસ્તક ને દ્યારામકૃત એ બંધીસ આપ્યાં. પોતાની લેખેરી દેખાડી. મેં જણાવ્યું કે 'મુંબઈમાં મારા તવંગર દોસ્ત પડી ભાંગવાથી પુસ્તકની છપાઈનો ખરચ મારે માથે પડ્યો છે, ને હું કરજમાં છું ને સરકારી જૂજ ને તુટેલ મળે છે—માટે તમે દેશી રાજાઓને લખો કે તેઓ મારાં પુસ્તક ખરીદ કરે—કે જેથી હું મારો કોષ પૂરો કરવાને શક્તિમાન થાઉં.' તેણે કહ્યું કે, 'હું સર અલેક્ઝાંડર ગ્રાંટને લખીશ કે તે આગળથી થોડુંક નાણું આપે; વળી હું પોલીટીકલ એજન્ટ એંડરસનને લખીશ. તે દરેક રાજા પાસે નકલ લેવડાવશે. બાવનગરના ઠાકોરને લખીશ.' ગોપાળજી સુરભાઈને કહ્યું કે, 'હું આ બંધીસ કબૂલ કરું છું પણ હું જે આપીશ તે તમારે કબુલ કરવું પડશે.' મેં કહ્યું કે 'બહુ સાહે.' (આપવું વિચરી જ ગયા છે.)

તા. ૫ મી સપ્ટેમ્બરે તેને ત્યાં મળેલી મંડળીમાં ગયો હતો. કવિતા વાંચવાનું કહેવડાવ્યું. મેં જવાબ દીધો કે ઠાંસો થયો છે તેથી નહીં વંચાય. પછી તેણે કહ્યું કે મેં ગ્રાંટને લખ્યું છે પણ તેનો જવાબ આવ્યો નથી.

૮ મી સપ્ટેમ્બરે ૩૫ મું વરસ બેઠું—૩૪ પૂરા થયાં.

૭ મી નવેમ્બર ૧૮૬૭—૧૮૨૪ ના કારતક શુદ્ધ.

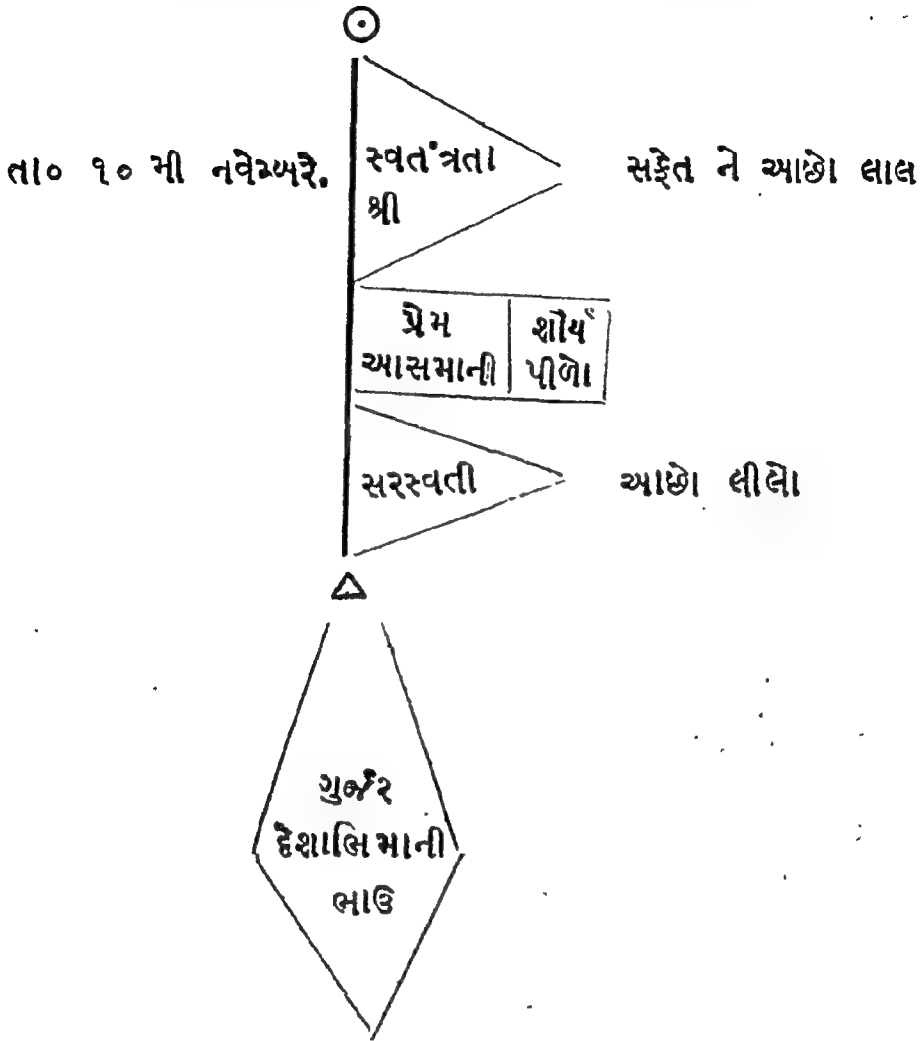
સ્થિતિ—રોજ વિચાર કે આટોપીને જવું. બંને ધર ગીરો મુક્તિ પણ કોઈ પાંચ હજાર ન આપે. વેચી નાંખવા એ અતિ સાહસ થાય ને વેચતા દશ હજારનું દેવું શું વળે? હવે કંઈ જવું તો ખરું; એસી રહે શું? ધરમાં ખરચી આપવી જોઈએ—તખીએત તો છેક બગડી ગઈ છે. મુંબઈ જઈ વિચાર કરવો—પછી સુરત આવવું કે નહિ—કેસરિયા કરવાની વાત પછી.

૧૨ મી નવેમ્બરે મુંબઈ ગયો.

મુંબઈના લોક કહે છે કે મુંબઈ આવી રહો—સધળું સાઈ થશે.

તરંગ ધર્મજ્ઞાન—જડવાદી છઉં, આક્રિટવ પાવર(?) (Active Power)ને માનતો નથી. ધર્મનો જવાબદાર છું એમ નથી માનતો, પણ અંતઃકરણ દુખાય ને કોઈ વાતનો પરતાવો થાય તેથી ડરું છું, માટે એનો જવાબદાર છું. જડવાદી પણ ચૈતનવાદીના રસનો બોક્તા છું.

પ્રેમશૌર્યના કુંડાની કવિની કદયના

૨૦ મી નવેમ્બરે ઉદેપુર જવા નિકળ્યો. ૧૭ મી ડિસેમ્બરે પાછો સુરત આવ્યો.

સ્થિતિ—જ્યાં એવો વખત છે કે હકીકત લખવાની માલ નથી; જ્યાં લોક ભણેલાં નથી, ને સુધડ રીતિમાં ઉછર્યાં નથી; જ્યાં સાત્ય, નિર્મળ અંતઃકરણ, ને જાહેર હિંમત નથી પણ જુઠાણું, મેલાઈ, ખાચલાપણું છે, દુંકામાં જ્યાં સમગ્રી રીતની થોડી ઘણી કાળાસાઈ ત્યાં કોઈ પણ રીતની ઉજળાશ નિંદાવાની જ. કેટલાક કહે છે કે હવેનો જમાનો ખરું ખોટું સમજશે, પણ હું ખરું કહું છું કે માણસના દરેક કામમાં છાનું છે ને દુનિયામાં ઘણી વાતો બને છે તે જાહેરમાં આવતી જ નથી.

જેવો મારો સ્વભાવ ને તેને પુષ્ટિ કરતો યોગ આવેલો, તેવાં મેં કર્મ કીધાં છે. એ કર્મ મારી આસપાસના ધણાકથી જૂદાં છે પણ તે ઉજળાં છે. મારાં ઉજળાં તે મારી લાગણીથી અને લાગે છે એમ નથી, પણ શાસ્ત્રીય રીતના કારણ પ્રમાણે ને ધણાના અનુભવ સાથે મેળવતાં. મારી ગદ્યલત આવી કહેવાય; મેં કેટલાકને દયાભાવથી તેઓ કાંઈ સુધરશે

એ બુદ્ધિથી મેં તેમને પોતાના ગણ્યા, ને તે પણ તપાસ કરીને. પણ નીચ તુકમ્ તે પ્રસંગે જણાય. કેટલીક વાત મેં મારા મિત્રોને કહેલી. તે મિત્રોએ કાઢને અણુસમજથી, કાઢએ એ રીતે મઝા જોવાને જાહેર કરેલી. ખરેખર મારા જેવા કુલીન, સાચા, ગૃહસ્થાષ્ટ પાળનારા, નીતિમાન થોડાક જ છે, ને એ અંતર પ્રતીતિએ હું સંતોષથી મરીશ.

૧ જેને બાધ જાણી, છોકરા જાણી ખવાડી બાણાવેલા તેઓ નિંદા કરતા થયા.

૨ જેઓના સ્વાર્થ ન સધાયા તેઓએ, કેટલાકે ગેરસમજાવીથી, કેટલાક તે લોકના ભ્રમાવ્યાથી, કેટલાક પોતે દુઃખમાં આવ્યા છતાં ખોટા તર્કથી કે તે દ્વેષાણુએ જ કીધું તે મારા દુશ્મન થયેલા.

૩ નાતના લોક ઉપર હું કંઈ જ દોષ મુકતો નથી. તેઓનાં વખાણુ કંઈ છું. દોષ સંબંધીઓનો ને મિત્રોનો જ કાઢું છું.

એઓની નિંદાનો જવાબ દેવો, કીધેલા ઉપકાર કહી દેખાડવા, એ માફ ઉંચાપણું નથી; જેને મેં ઉપકાર કરેલા, જે મારા મિત્ર કહેવાયા તેઓ વિષે હું નહાઈ ખોલું જ કેમ? ભલે તે કુલિનતા છોડી નિંદા કરો. દુનિયામાં સાચવટ શું જણાય?

દુશ્મનની નિંદાથી બળવાનું ને ખરી વાત દુનિયાને કહેવાય નહિ તેથી બળવાનું, પણ એ ઠેકાણે ધીરજ મોઢી વસ્તુ છે. પશ્ચાત્તાપ થાય તેવું મેં ક્યું નથી. શત્રુનું ભુંડું ઇચ્છ્યું નથી એ સંતોષ, અને શત્રુ ધાવ કરવા આવે છે ને હું સામો નથી થતો તોપણ તે ફાવતા નથી, એ નસીબે હું પ્રસન્ન રહું છું.

૧૮૬૮ જાનેવારી ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, તાવથી ઘણો જ હેરાન થતાં.

ફેબ્રુઆરી ૧૯ મીએ મુંબઈ ગયો ને ૨૩ મીએ પાછો સુરત આવ્યો, મેની બીજીએ મુંબઈ ગયો ને ૨૨ મીએ પાછો આવ્યો. નાનાભાઈને ત્યાં નર્મકવિતાના ૧૧૮૦ રૂપીઆ આવેલા; ૧૫૦) નકલ ઘેર આણી. મથુરાદાસ લવણીએ ગુજરાતીઓની સ્થિતિના નિબંધની છપાઈના રૂ. ૧૦૦) આપ્યા.

મેની ૨૯ મીએ નર્મકવિતા પુ. ૨ અ. ૧ લો પ્રસિદ્ધ કીધો.

આગસ્ટ ૨૨ મી-અકેળવણીનો નિબંધ ઇનામને લાયક ન ઠર્યો.

આગસ્ટની ૧૧ મીએ નર્મકાશ પૂરો કર્યો. ૧૯૨૪ આવણુ વદ ૮ ભોમે.

નવેમ્બર ૨૧-૧૯૨૫ માગસર શુદ્ધ ૭-નાતમાં પાછો દાખલ થયો.

ડીસેમ્બર ૧૩-મંછુને ત્યાં જમી આવ્યો-નાતનો ટંટો પતાવ્યો. નાતખાર મુકામલો તે ૧૮૬૬ ના આગસ્ટની ૧૯ મીએ.

સને ૧૮૬૭ થી

૧૮૬૮

તરંગ-૧૨, ૧૪

સ્થિતિ-૧૨, ૧૩, ૧૪

પરમાર આલમભાષ-૧૩

મિ૦ હોપ-૧૩

મથુરાદાસ લવજી-૧૫

શાંતિ-૧૩, ૧૫

૧૮૬૬-૬૭-૬૮ એ ત્રણ વર્ષમાં ઉપાધિ નાણાંને દેવું વાળવાનો, નવું કરવાનો, ચોપડી છપાવવા સંબંધી, ધર ચલાવવા સંબંધી, નવું ધર ખંધાવ્યું તે સંબંધી, વ્યાધિ-શરીરે, ઉધરસનો રોગ, ગોડગુમડાં, તાવ-તાવ ઉધરસ છ મહીના આદ્યાં.

વિરામ ૨ જો : નર્મપત્રાવલિ*

કવિ દયારામની છબી સંબંધી પત્રો

[કવિ નર્મદાશંકરે પ્રાપ્ત કરેલી કવિ શ્રી દયારામની છબીના ફોટોગ્રાફ ઉપરથી “ગુજરાતી” પ્રેસ તરફથી પ્રકટ થયેલા “દયારામ કાવ્યસુધા”માં કવિ દયારામનો હાફટોન ખલોક છાપેલો છે. દયારામના શિષ્યમંડળમાં ગણાતા કેટલાકે એ ચિત્ર સંબંધી શંકા લાવે છે. અત્રે પ્રકટ કરેલા કવિ નર્મદાશંકરના પત્રવહેવારથી તેઓની ખાત્રી થશે કે દયારામની છબી મેળવવા માટે કવિએ કરેલો અત્યંત ચોક્કસ હતો અને આ છબી દયારામનું આખેહુખ પ્રતિબિંબ છે. સંપાદક.]

પરમ સ્નેહી ભાષ ધનસુખરામ-ઓચ્છવરામ—મુ૦ વડોદરં.

મુંબઈથી લા૦ નર્મદાશંકરના નમસ્કાર. તમારો પ્રેમપત્ર વાંચી ધણો પ્રસન્ન થયો છું. તમે દયારામભાષની છબી મોકલી તેને સારું તમારો મારા ઉપર મોટો ઉપકાર થયો છે. જે જે ચોપડીઓ તમે મંગાવી છે તે વિષે જણાવું કે તે ચોપડિયો ધણાં વર્ષ ઉપર છપાઈ છે—દાલ મળતી નથી—જેવામાં પણ આવતી નથી. માટે જે નથી તે કંઈ મોકલાઈ શકતી નથી તો પણ ખંતથી જોળમાં રહી જેમ જેમ મળતી જશે તેમ તેમ મોકલાવતો જઈશ. અહીંના કાએચ વગેરે લોકો જેઓએ દયારામભાષને સારી પેઠે જોયલા ને તેમની પાસ રહેલા તેઓ કહે છે કે એ છબી દયારામભાષની નથી. એ તો રણછોડના જેવી લાગે છે—ચહેરામાં. મેં પણ

*આ વિરામમાં કવિ નર્મદાશંકરના લખેલા કેટલાંક પત્રો છાપેલા છે. પત્રવહેવારની રીત દેવી હતી તે નાણાંને અગત્યનું ધારી છાપ્યા છે. આમાં કાવ્ય, સ. ૧૮૭૦ સુધીનો સંગ્રહ છે. સંપાદક.

એ છબીમાં જોતાં વારને રણુછોડભાઈની છાયા જોઈ. તમારી રણુછોડભાઈ વગેરેની ખાતરી છે કે એ જ છબી દયારામભાઈની છે. હશે ઉભય પક્ષને લીધે તમારી મોકલેલી છબી દયારામભાઈની જ છે એમ મારાથી કહેવાઈ શકાતું નથી. અહીંના મિત્રોએ રણુછોડભાઈને જોયલા તેઓએ તો જોતાં વારને કહ્યું કે એ તો રણુછોડની તસવીર છે.

હવે મારી ધૃષ્ટિ એવી છે કે રતન સોનારણની પાસે જે છબી છે તે જોને તમે ખોટી ને ખરાબ કહો છો તે જ છબી, જેવી તમે જોઈ હોય તેવી જ મને તાકીદે મોકલી દો તો સારું.

અહીંના લોકોનાં વર્ણન પ્રમાણે સવિતાનારાયણે સોનારણ પાસે જોયલી તસવીર મળતી આવે છે, માટે જેમ એક સુંદર છબી મોકલવાની આપે તસદી લીધી તેમ પેલી ખીજી તસવીર જેવી તમે જોઈ હોય તેવી કૃપા કરી તાકીદે મોકલવી. તમે અત્રે પધારવાના છો એ સાંભળી હું ધણો ખુશી થયો છું કે તમ સરખા સ્વન્યાતી ગુણિજન સાથે મૈત્રિ બંધાય. તમે અત્રે આવશો ત્યારે હું મારા પેલા મિત્રો પાસે તેડી જઈશ અને પછી તમારી મરજી હોય તો તેઓના વર્ણન પ્રમાણે ખીજી તસવીર લેજો. મારો વિચાર એમ કે ત્રણ તસવીર ઉપરથી એક નવી તસવીર ઉપજાવવી કે જોને સહુ લોકો કબુલ કરે. તમને ચોપડી મોકલતાં વાર લાગવાથી તમે મારે વિષે કંઈ જુદો જ વિચાર લાવી સોનારણવાળી તસવીર મોકલાવતાં વિચારમાં પડશો એમ હું ધારતો નથી. આટલો ઉપકાર કર્યો છે તેમાં પેલી તસવીર તાકીદે મોકલીને ઉમેરો કરશો એવી આજ્ઞા છે.

તમને વડોદરે સરનામું કરવું તે શી રીતે તે લખી મોકલજો ને મારું તમે આ રીતે કરજો નર્મદાશંકર લાલશંકરને મુંબઈ મધ્યે કુંભાર દુકડામાં લુહાણાની વાડીની પાસે નંબર ૯૧ વાળા ઘરમાં પહોંચે. કામકાજ લખવાં.

લા. તમારો દર્શનાભિલાષી.

તા. ૧૮ એપ્રિલ ૧૮૬૫.

ભાઈ ધનસુખરામજી-મું. વડોદરું.

આ પત્રનો ઉત્તર આવેથી છબી તાજડતોળ મોકલાવી દઈશ. તામસ, અધીરાઈ અને આકળાપણું દર્શાવતો છટાથી વાંકામાં લખેલો આપનો પત્ર વાંચી મને સારી પેઠે હસવું આવ્યું છે. મને તમારી છટાથી લખતાં આવડે છે ખરું પણ તમે મારા ઉપર ઉપકાર કીધોછ. (છબીના બદલામાં

અધીરાધથી ચોપડીયો મંગોછ એટલે ઉપકાર કહેવો તો ન જોઈયે,) તેથી હું તમારી છટાથી લખવું દુરસ્ત ધારતો નથી. તમારી મહેનતના બદલામાં મેં રૂપીઆ આપવાનું કહેવડાવ્યું હતું પણ તેની તમે ના પાડી હતી. માત્ર મૈત્રિની નિશાનીમાં તમે મહેનત લીધી એમ હું જાણતો હતો. પરંતુ જ્યારે તમે ચોપડીના બદલામાં છખી આપો છો ત્યારે તે મૈત્રિની નિશાની ન કહેવાય. તમે મારે વિષે ખોટો વિચાર લઈ જાઓ છો અને જેવા આપ છો તેવા મને ધારો છો તેમાં તમે મોટી ભૂલ કરો છો એ જોઈ હું ધણો દુઃખી થઈ છું. મેં તમને ચોપડીઓ મોકલવાની ના નથી કહી. ખાંતથી જાળ કરી મોકલતો જઈશ, એમ લખવા છતાં તમને ખોટું લાગ્યું તો હવે બાધ સાહેજજીને વિનંતિ કરું છ કે મારાં માણસોથી તમારું દીલ દુખાયું તો કોઈ પણ રીતે તેના બદલામાં મને હજી વધારે શિક્ષા કરી ક્ષમા કરો તેમ છો? કહો તો તનથી માફ માગું એટલે નાક લીસોટી તાણી જઈ, કહો તો મનથી માફ માગું એટલે તમારી સાથે કામ પાડ્યાથી જે પશ્ચાત્તાપ મને તમારા કાગળથી થયો છે તેને વધારે દહાડા ચલાવ્યાં કરું. અને કહો તો ધનથી માફ માગું, એટલે મારા ગજા પ્રમાણે તુળસી પત્ર અર્પી સાહેજજીને રીઝવું. 'છખી મોકલજો કે દરસણથી આપનું સ્મરણ રહે' એમ તમે લખો છો તેમ હું પણ તમને લખું છ કે હું તમારી ખુખીના કાગળો જોઈ જોઈ તમારા ક્રોધરૂપી વિષ્ટુ સાપનાં ડંસથી આકળવિકળ થઈ જઈ પશ્ચાત્તાપ કર્યાં કરી તમારું સ્મરણ રાખ્યાં કરીશ. હું મારા માણસોના પક્ષ નથી કરતો. કયો હોત અને મારા મનમાં કપટ હોત તો હું તમારી સાથે કાગળથી પ્રસંગ કરી ચોપડી મોકલવાની વાત લખત નહીં. હવે ગઈ ગુજરી વાતનું લખાણ કરવું ન જોઈયે, તો પણ કોઈ બીજા સદ્ગૃહસ્થો તમારા હમારા કાગળો વાંચે તેઓને ઉભય પક્ષ સમજાવવામાં આવે માટે લખું છું કે તમને જે વેળા ડોહાઈ જવાનું કહ્યું તે વેળા તમે એવું નહોતું કહ્યું કે ચોપડી મંગાવી આપો તો જ હું તમારી સાથે આવું. એમ ન કહ્યું એ તમારી મોટી ભલામણ અને મૈત્રિ. છખી પાડ્યા પછી આગ્રહ ધર્યો કે મંગાવી આપો તો જ લઈ જાઓ ને હું કેવો માણસ છઉં એ વિષે સારી પડે ચોકસી કરી નાચારીથી છખી આપી અને પછી પાછા હમણાં મારા કાગળથી નારાજ થઈ જઈ છખી પાછી મંગાવી લો છો એ પણ તમારી ભલામણ અને મૈત્રિ. તમને સોનારણવાળી તસવીર પસંદ ન પડેથી અને તેવી તસવીર મુંગદ સરખા શહેરમાં તમારી યશસ્તિ કલમને બટો લાગશે એમ સમજી તમે તે તસવીર રદ કરી. તમને યશ મળે તેવી બીજી ઉતારી. મેં મારા માણસને સોનારણવાળી જ ઉતારવાનું કહ્યું હતું પણ તેઓએ તમે અપ્રસન્ન ન થાઓ માટે અને તમારા કહેના

પર બરોસો રાખીને તમે જે કીધું તે કરવા દીધું. રંગદાર અને ખુશમિજાજની તસવીર કરતાં મને સાદી અને ઉદાસી તસવીર વધારે ગમે છે ને ગમે તેવી તે તસવીર નહારી હતી તો પણ મને તેની ઇચ્છા હતી. તે ઉપરાંત તમે રણછોડની સંમતીથી નવી બનાવી મોકલી એ તમારો મોટો ઉપકાર. ને એ ઉપકાર જાણનાર તમારા દિલમાં અપકારી જણાયો એ જોઈ મને 'કાતુક સરખુ' માસે છે. જેવી ધીરજ તમે ડભોઈ જતાં પહેલાં રાખી હતી તેવી તમે પછવાડેથી રાખી શક્યા નહીં, એવે પ્રસંગે મારા માણસો જેઓ એમ સમજેલા કે નર્મદાશંકર આખા મુંબઈની ચોપડીઓ વિષે જાણે છે તે ગમે તેમ કરીને ખોળ કહાડી વેહેલી મોટી મોકલાવશે જ. એવા વિચારથી તેઓએ તમને નક્કી મોકલાવીશું એમ કહ્યું. તમે પાછળથી અધીરા થયા અને હું તમારો દિતેચ્છુ તે તમે મારે વિષે વગર પ્રસંગે ખોટા વિચાર કીધા એને વિષે તમે તમારા દિલને એકાંતમાં જ સમજાવજો. મારા માણસો રે હું તરતની તરત ચોપડી ન મોકલી શક્યો તેટલા ઉપરથી તેઓને વિષે ને મારે વિષે ખોટા વિચાર કરે છે એમાં અમને તો અમારો દોષ કંઈ જણાતો નથી. કારણ કે ચોપડીઓ મોકલવાની ના નથી કહી. 'આનક રાખી ખોળ કરી મોકલતો જઈશ' એમ લખ્યા છતાં તમે આકળા પડી જાઓ છો અને મૈત્રિના અંકુરને કોષમાં ચાંપી નાંખો છો. કાંઈ એક માણસે ખીજીને કહ્યું કે હું તમને અગિયાર વાગે મળીશ ને પછી ફટલીક અડચણને લીધે તેનાથી ખાર વાગે મળાય અને જેને સાર પેહેલો માણસ અધોક્ષથી મરી ગયેથી, ખીજીને ન મળી શકે ને તેથી તે ખીજી કોપાયમાન થાય તો તેમાં ને ખીજા માણસનું બલામણુપણું ને સાચી મૈત્રિ (?) અને પહેલા માણસનું ખોટાપણું અને ખોટી મૈત્રિ ખરી (?). છબી મોકલવાને કંઈ જ વાર નથી પણ તમારા જેવો હું આકળો ગણાઉં માટે આ પત્રનો ઉત્તર આવતાં સુધી વાર લગાડું છઉં. આ પત્રના ઉત્તરની સાથે નીચલા પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ લખી મોકલશે. લોકો કહે છે કે દૂર પડેલા ને ન દીઠેલા એવા પરદેશીની મુજબતાની પરીક્ષા કરવામાં વડોદરાનાં ખૈરાં તહાના પુરુષો કરતાં વધારે ચતુર છે તે વાત ખરી છે? મનમાં મેલ રાખ્યા ના કરતાં તડ ને બડ કહી દેવું એ મોટી નીતિ છે. સોનારણવાળી પેનસીલની જ ખાયાવાળી છબી મોકલવાને મેં તમને લખ્યું હતું તે વિષે આપ કોષમાં કંઈ જ લખતા નથી. એ જે તમારી કાગળ લખવાની ચાતુરી તે શિખવામાં હવેથી હું તમને શુરુ ગણીશ. હું જ લખું છ કે હવે તમે તે મોકલવાની ખટપટમાં પડશો જ નહી. તમારો મેક જેટલો ઉપકાર હું અજાણિયાથી કેસ ઝીલાય! આ ઉભરો

ગમે તેવો પણ શુદ્ધ અંતઃકરણનો છે; માટે ક્ષમા ધારણ કરી પાછો પ્રીતિનો ઉમળકો લાવશે એજ વિનતી.

નર્મદાશંકર લાલશંકર.

તા. ૧૯ એપ્રિલ ૧૮૬૫.

ભાઈ ધનસુખરામ—મુ. વડોદર.

તમને કાગળ ખીડ્યા પછી જે માણસોને મેં તમારી ચોપડીઓની જોળ કરવાને કહ્યું હતું તેમાંના એક જણે આવીને કહ્યું કે “જે પારસીએ તે ચોપડીઓ મરેડી ઉપરથી ગુજરાતીમાં કરી છપાવેલી છે તે તો તમારા ફલાણો સ્નેહી છે. તેણે તમને સલામ કહેવડાવી છે ને કહ્યું છે કે એ સાતમાંની હોડ વિદ્યાવાળીની એક જ પ્રત તેની પાસે છે ને ખીજી તો નથી. એ બધી ૨૨ રૂપીએ વેચાતી હતી. તમને ધણી જ જરૂર છે તો હું જેમ બનશે તેમ તમને પેદા કરી આપીશ.” ભાઈ સાહેબ! હવે જોતા જાઓ. જેણે છપાવી છે તેની જ પાસે નથી તો એકદમ કેમ મળી આવે? એ તો ખુણાઓમાંથી જોળવાની છે—દુકાનોમાંથી ખરીદ કરવાની નથી. પણ ધીરજથી સહુ મળી આવે છે. એજ શખસ થોડે દહાડે મને તે ચોપડીઓ પેદા કરી આપશે જ; એ રહેજ નાણુવા સારૂ લખ્યું છે—વારુ તમારે નિમિત્તે મારું તો કામ થશે. કેમ કે મ્હારે ઘેર જેટલા ગુજરાતી પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે તેટલો આખા ગુજરાતમાં કોઈ ઠેકાણે નથી. એ સાત ચોપડીઓની જાણ તમારાથી જ થઈ, તે હવે મારા સંગ્રહમાં રહેશે. મારા અસંખ્યાત જોળખીતામાં મારે વિષે વગર કારણ જોટો વિચાર આણનાર એક આપની જ અધીરાઈ હોય.

નર્મદાશંકરના નમસ્કાર

ભાઈ ધનસુખરામજી—મુકામ-વડોદર.

મુંબઈથી લા. નર્મદાશંકરના નમસ્કાર. તમારો વદ ૧૧ નો લખેલો આ જ વૈશાખ સુદ ૩ જે આવ્યો તે વાંચ્યો છે. સેવક માગી લેછ ને હવે ખીજા પંદર દહાડાની છપ્પી મોકલવાની મહેતલ આપશે કે વાર એટલામાં જો ચોપડીઓ મળી જાય તો મોકલાવી દઉં. તમે એમ ન જાણશો કે છપ્પી મોકલવાની આનાકાની કરે છે—મારી પાસ રહી કે તમારી પાસ રહી તો શું? તમારું ઘર તે પણ હાટકેશ્વરનું જ છે. ને મારી ઇચ્છા દયારામનાં દર્શન કરવાની હતી તે તમે પૂર્ણ કરીધી. તમારી અધીરાઈથી હું તમ ગુણીજન પાસ આવતો અટકી પડ્યો છઉં માટે જ મારે

ગયા ત્યાં શાસ્ત્રીજી પાસે તે શુદ્ધ કરાવ્યા. એમ પદ સુધી નર્મદનો કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ ચાલ્યો.

૧૮૫૯ માં મુંબઈમાં દલપતનર્મદનો કાવ્યઝંખડો જામ્યો, ને નવલરામ

એ અર્ચકાંડાચના સંકલ્પને કવિએ સ્વરતમાં યે વ્યવહારે સ્વરૂપ આપી રાક્ષા નહીં, 'ગળ પ્રમાણે અર્ચ' એ કવિની પ્રકૃતિમાં ન હતું. અવિચારી અર્ચ સ્વરતીપ્રકૃતિમાં છે, ને કવિની એ સ્વરતી પ્રકૃતિ હતી. નર્મકાંડાચની છપામણીનું હેતું ઉછું હતું ત્યોય સરસ્વતીમંદિર બંધાવવાના કવિને કોડ થયા. એ ખરાબ હાલ ન હતો, પણ ગમ ઉપરાંતનો અભિલાષ હતો. પણ Circumspection-ચોમેર નિરખીને ચાલે તો કવિ સાહસનીર શાના? પરિણામે મુંબઈમાંના જેવા જ દોહાના દિવસો નર્મદને સ્વરતમાં યે રહ્યા. ધનશોધતા નર્મદે નાટકો લખ્યાં. પણ લક્ષ્મી અવળચાંડી છે, શોધવા ગયે આવી ગાગે છે. નાટકોએ ૧૩૦૦ રૂપિયા નર્મદને આપ્યા. સ્વરકારી કેળવણી ખાતાએ પણ સહાય કરી, યુરતકા ખરીદ્યા, બાષાન્તરકામ સોંપ્યું. દેશી રાજ્યોએ બાષાન્તર લખાવ્યું. પણ એમ થાળીક રૂપાધૂળે વહેતી નીક કાંઈ પ્રસય? નર્મદના સાહિત્યસંન્યાસના ઘતે રંકતા સ્વીકારી હતી; નર્મદની સ્વરતી પ્રકૃતિએ કરજને નહોતું હતું. નર્મદજીવંતોને પ્રજાએ કે નહીં કે નર્મદની સાહિત્યકારી એ નર્મદનું દુઃખ હતું કે ગૌરવ?

મુંબઈથી સ્વરતવાસનો એ સ્થાનપલટો તો આખરે નર્મદનો જીવનપલટો નીવડ્યો. મુંબઈના નવરોળવેડા દેશમાં કાંઈના યે નબત્તા નથી, ને નર્મદના યે ન નબધા. 'સ્વરત આવ્યા પછી તો અમે જાણીયે છીએ કે કાંઈના યે પત્ની તરફ એણે નજર કરેલી કાંઈના પણ સાંભળવામાં નથી.' એમ ગાળને નવલરામ સાક્ષી પૂરે છે, અને તે સાચી છે. નર્મદનો એ માનસપલટો.

કાવન તરંગો ઉઠતા; જીવનના માગ જણ્યા ન હતા.

૧૮૫૮ ના એપ્રિલથી નર્મકવિતાના અંકો છપાવાનું શરૂ થયું. 'પ્રથમ ત્રણ અંક પ્રકટ થયા.' ૫૯ માં ૪-૫-૬-૭ અંકો બહાર પડ્યા. પાંચમે ને છઠ્ઠે અંક વૈધવ્યચિત્રોથી ભરેલા હતા. એ વૈધવ્યચિત્રોએ દેશમાં હોહા મૂકી.

૧૬૨ માં સાતે વર્ષનો કાવ્યસંગ્રહ છપાયો, ને ૬૩ માં વજ્રસંગ ને ૧૧ માં વાર્તાથી સામળનો વાર્તારસ નર્મદે પાછો ગુજરાતને પાચો.

૧૬૪ માં હિન્દુઓની પડતીના ઉછળતા, રોળભરેલા રોળા પ્રગટ કર્યા. વિતાને કવિ કચ્છારેક ‘સુધારાનું આધ્યક્ષ’ કહેતા.

૧૬૬ માં નાયિકાવિષયપ્રવેશથી કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથોની પરિસમાપ્તિ કીધી.

એ અરસામાં જ કવિના ગદ્યલેખોનો સામટો સંગ્રહ નર્મગદ્ય નામથી છપ્યો. ૧૮૫૧ માં મંડળી મળવાથી થતા ફાયદા કવિએ વર્ણવ્યા હતા. કેટલાંક જાહેર ભાષણો કીધા હતા. ૧૮૫૨ માં “બુદ્ધિવર્ધક” માસિકનું ને ૧૮૫૩ માં “ડાહિયો” નામ ને ગુણધારી કટાક્ષપ્રધાન પાક્ષિકનું અધિપતિપણું કીધું એ મુંબઈગરા ભાષણો, લેખો, કટાક્ષો, મજાકો, ઘૂરકિયા, ગજનાઓનો સંગ્રહ તે મૂળનું નર્મગદ્ય. મહીપતરામે ‘સુધારેલું’ શાળોપયોગી નર્મગદ્ય પ્રધાનતઃ મહીપતરામનું નર્મગદ્ય છે, નર્મદનું નર્મગદ્ય નથી, નર્મદનું ગદ્ય તે જનું નર્મગદ્ય.

એમ નર્મદના કીર્તિદેહના બે પાયારૂપ નર્મકવિતા ને નર્મગદ્ય જરગિરાને પાટલે રોપાયા. નવલરામ કહે છે કે ‘સને ૧૮૫૮ થી ૧૮૬૫-૬૬ થીનો કાળ કવિની જીંદગીમાં પૂર્ણ યશનો હતો.’ અલખેલી મુંબઈ નગરીમાંની ‘દેની જાહોજલાલીનો એ દાયકો. નર્મદજીવનનો એ પૂર્વકાંડ.

એ પૂર્વકાંડની ઋતુઓ હતી કવિતાની વસન્ત ઋતુ અને ઉચ્છેદક વારાના અગ્રેસરપણાની ગ્રીષ્મ ઋતુ. પછી કવિ જાણે સ્વરતમાં ચાતુર્માસ હા ને અન્તે મહાકાળનાં દર્શન પામ્યા.

નર્મદના કવિજીવનને આંખે એ વસન્ત ઋતુમાં સાજો ઉતરી. નિશામાં પ્રેમનિરાશામાં, વૈષવ્યજાળોના, દેશજાળોના, ઇંગ્રેજ શૈક્ષીના ને સંસ્કૃત લીના, દયારામશાહ ને સામળશાહ, વિચારટેકરી ઉપરથી ને સાગરછોળોને ારેથી કાવ્યરસની કવિએ વાદળાઓ વરસાવી, ને મોહિનીપુર મુંબઈ નગરીને સતરખોળ કરી જાહંગીરી મોહિની લગાડી. અલખેલું મુંબઈ શહેર નર્મદભૂરજીથી નગની રહ્યું. ધનની પણ કવિને ત્યાં ત્યાં-ગજ પ્રમાણેની-છોળો ઉછળતી. ૧ જાહોજલાલીની ઉજમાળા તિથિઓમાં પણ કવિને બે કડવા ઘૂંટડા પીવા પડ્યા હતા, જે પછીના જીવનપલટાના બીજરૂપ નીવડ્યા. એક તો એ કે ધવાવિવાહના શ્રાદ્ધાર્થે જતા કવિના સુધારાના સાચીઓ સૌ કરમાયેલાં ઇંડાં જેવા ખરી પડ્યા, બાવા કિસનદાસ સંગાથે કવિને એકલપડે જવું

ખો કાગળ લખવો પડ્યો હતો, પણ નીતિ એ છે કે એક જો જોઈથી
લાવે તો ખીજાએ પણ બોલવું કે જોઈથી જ ને ધીમા પડી જાય ને તેમ
વાને વખત આવે છે. મને એટલી તો ચટપટી છે કે કહારે ચોપડીઓ મળે
। હું વડોદરે આવું-તમને નમસ્કાર કરું-ને તમારાં ચરણ આગળ ચોપડીઓ
તે તસવીર ધરું.

એ પંદર દહાડામાં જો કાઠ ઓળખીતું માણસ અહીંથી વડોદરે
જતું જણાશે ને તે તમને ઠાવકી રીતે પોહોંચે તેવું હશે તો જખી તો
હું તેનીજ સાથે મોકલી દઉંશ. ધનસુખરામભાઈ! જખી ધીરવા સરખો
પણ હું નહીં? મારી ઇચ્છા ગઈ ગુજરી વિસરી વિસરાવી પરસ્પર પ્રેમ
બાંધવાની છે, પછી તો આપની મરજી.

લા. દર્શનાભિલાષી નર્મદાશંકરના નમસ્કાર.

નર્મદાશ સંબંધી પત્રો

[કવિ નર્મદાશંકરે “નર્મદાશ” સંબંધમાં કેટલા પ્રયાસો કર્યા હતા,
તેનું કંઈક દિગ્દર્શન નીચેના પત્રવ્યવહારથી વાચકને થશે એવી આશા છે.

સંપાદક]

સુરત, તા. ૧૮ જુન સને ૧૮૬૮

પ્રિય ભાઈ ગણપતરામ,

જ્યારે હું સુખઈ હતો ત્યારે તમારું પત્ર આવેલું તેથી ઉત્તરને
વિલંબ થાય છે.

તમે શ્રમ લઈ લેવાડી શબ્દ મોકલ્યા ને ખીજા શબ્દને માટે પત્રમાં
તથા ચોપડીના કવર ઉપર જે સૂચના લખી છે-તેને માટે હું તમારો મોટો
ઉપકાર માનું છું. ખીજા મિત્રોથી મને લણાક શબ્દો મળ્યા છે પણ તે
ખરા તો ક્યારે કહેવાય કે જ્યારે તમ સરખા વતનીઓના મોકલેલા શબ્દો
જોડે મળે તારે. માટે જેવો શ્રમ લીધો છે તેવો નવરાસે ધ્યા કરશો,
એવી આશા રાખું છું.

“સૌરાષ્ટ્રપણ્ય”માં નર્મદાશ વિષે છે તે મેં વાંચ્યું છે. નર્મદાશ
પ્રસ્તાવના સહિત ગ્રંથ પુરો થયો નથી ત્યાંસુધીમાં લોક ગમે તેમ
લખવામાં પોતાનું શહાણપણ સમજે પણ એના ઉત્તર લખવાને મને
હાલ અવકાશ નથી.

તમારી મોકલેલી ચોપડીના એનવેલપતી અંદર મારા ઉપરના
કાગળની સાથે એક ખીજો કાગળ ગોધાનો હતો જે આની સાથે
પાછો મોકલ્યો છે.

તમારો શુભેચ્છુ નર્મદાશંકર લાલશંકર.

યુનિયન પ્રેસવાળાને નર્મકવિતાના મોટા પુસ્તકની છપાઈ હતી પુરતી પહોંચી નથી ને તે છતાં હું કાશનું મોટું કામ જે તે જ પ્રેસમાં સાફ ને સ્પષ્ટ થઈ શકે તેવું છે તે આપું એ મને ઠીક લાગતું નથી. ખાફા તે તો તૈયાર છે, માટે મારા દિલમાં એવું છે કે હજાર રૂ. જે કાઢના આવે તો તેને આપું કે તે પણ ઉતાવળું છાપી આપે; માટે કોઈ પણ રીતે એટલી રકમ હાલ જોઈએ છે. જે કાઢ્યાવાડમાં એવો કોઈ નહીં મળે તો મારો વિચાર મિ. કર્ડીસને મળવાનો છે ને એને આમ કહેવું છે કે મારી મોટી કવિતાની સો એક પ્રત સ્કુલ લાઇબ્રેરીને માટે રાખવી તથા થોડીક નકલ કાશની પુરા થયે લેવી કરવી ને તેના બદલામાં કાશ અર્પણ કરીશ-પણ જહાં સુધી હિંદુ મળે ત્યાં સુધી અંગ્રેજને અર્પણ ન થાય તેવું ઇચ્છું છું-માટે લખવાનું કે તાકીદથી તમારી તરફથી હા નાનો જવાબ આવેથી તે ઉદ્યમ કરું ને અહીં ન ફાવું તો મુંબઈ જઈ ત્યાં તજવીજ કરું. હું તમારો જવાબ ફરી વળતાં સુધી અહીં રહીશ, કે મારે મુંબઈથી જલદી પાછું આવવું ન પડે.

તમે કાશની કિંમત માંગો છો તે મારાથી હાલ કેમ કહેવાય ? મેં તો ૨ હજાર લખ્યા છે પણ અગર નવા શબ્દો મળ્યા તો પુરવણી કરી અંથ વધારવો પડે. પાછો પુઠાનો વિચાર-મને તો લાગે છે કે એ નહીં પણ અહીંનું કામ થશે-વળી પાછલા અંકાની ઘટ છે તેથી કિંમત હું નક્કી કરી શકતો નથી.

થોડાક અંથ છપાયાથી અજમાયસ થઈ શકે માટે તમે જે સ્કુલ લાઇબ્રેરી માટે ધારો છો તે યત્ન પછી કરવાનો છે.

શ્રીમંત લોકને જૂજ હોય નહીં. નામને માટે મદદ કરે. ને તે વળી આપાચીપથી એ શો ગળ્ય ! પરાકાષ્ઠાની મહેનતના બદલામાં હું કંઈ જ નથી ઇચ્છતો. માત્ર અંથ છપાવી પ્રગટ કરવાને ઇચ્છું છું. તે છતાં કોઈ ગુજરાતી ખરો ઉદાર નથી મળતો ! પણ તેઓનો દોષ શો ? હજી સમજ આવતી જાય છે, ને હું પણ જોઈંછ કે વાર કોઈ છે ? કોઈ નહીં મળે તોપણ મારી અડચણો તો પ્રસ્તાવનામાં જાહેર થશે.

તમે ગદ્યપદના 'સિલેક્શન' વિષે સૂચના કરો છો તે બહુ સારી છે ને એમ જ થવું જોઈએ. મારો વિચાર છે જ. પણ હાલમાં પદમાંથી કરવાનો નથી, કેમ કે હજી છપાઈ નીકળી નથી ને નીકળી મળેથી તેવું સિલેક્શન કરીશ, ને ગદ્યને માટે તમે જેટલું સિલેક્શન લખી મોકલશો ને છપાઈ જેટલું ઝટ ઉપડે તેટલી તજવીજ ફરી આપશો તો તાબડોગ તે ચોપડી છપાવી દઈશ. આ કાગળની મનત્રણ સમજી લઈ ફાડી નાખવો દુરસ્ત છે એમ હું સમજું છું.

ખરેખર હું દલગીર છઉં. મારે તમારે એકાંત થઈ નથી, એટલે તમને મારા સ્વભાવાદિ વિષે ધારું જાણ્યામાં નથી. હશે? દલગીર છઉં કે મારે માટે તમે આટલો શ્રમ લો છો. છેલ્લું લખવાનું કે જો મદદ કરનાર ધણી આપાચીપ કરે તો બેહેતર છે કે તમારે એ ઉદ્યોગ છોડવો. હું શ્રીમંત નથી પણ સુધડતા ને પ્રશસ્ત મન તે શું તે સારી પેઠે સમજું છઉં, માટે મને હલકો સંક્રાંત્ય રચવાનો નહીં. ને તમારે એમ ન સમજવું કે વચમાં પગ્ગો છઉં ને કામ ન થાય તો ખોટું, અગર કદાપિ હમણાં જોગ નહીં આવે તો પછી પણ આવશે. તમારો ઉપકાર મારા ઉપર થશે, પણ મારે માટે તમારા ઉપર કોઈ પાડ ચડાવે તે મારાથી નહીં ખરદાસ થાય. માટે ટુકમાં રહી કામ ચલાવવું. બહુ લંબાણુ થયું છે માટે હવે બસ.

લાં તમારો શુભેચ્છુ નર્મદાશંકર.

સુરત, આમલીરાન તાં ૭ ફેબ્રુવારી ૧૮૬૯.

બાપુ લક્ષ્મીરામ,

મહા વદ ૧તો આવ્યો તે વાંચી સંતોષ થયો છે કે મળ્યાને ધણા માસ થયા છે તોપણ તમારી લક્ષિત મારા ઉપર તેવી જ છે. તમે મને ડિસેથી લખ્યો કામળ લખ્યો હતો પણ મારાથી ઉત્તર ન લખાયો, તેનું કારણ આ કે, તમે જાણતા જ હશે કે હું ઉધરસથી હેરાન હતો ને એ પાછી એટલી વધી ગઈ હતી કે મેં દેહકબ્જથી તે કહાડવાનું ઠેરવ્યું હતું ને ઉદેપુર લગી જઈ આવ્યો છઉં. સુરતથી જ જો ત્યાં જવાનો વિચાર હત તો હું ડિસે જ આવત, પણ અમદાવાદ બહાર પડ્યા પછી મેં તેણી તરફનો રસ્તો લીધો હતો. મેં ધણાક વિકટ પહાડ ઝાડીને રસ્તે બીલના ગામ ને સહુખર ને ઉદેપુર જોયાં છે. બહુ સૃષ્ટિસૌંદર્ય! એણે જ મારું વૈદ્ય કર્યું ને હું સારો થયો. હજી એક વાર પાછું ત્યાં જવું ધારું છઉં પણ હાલ તો નહીં.

જેમ તમે મને કાઠિયાવાડ તરફ આવવાને લખ્યો છો, તેમ ધણા મિત્રોએ પણ કહ્યું છે ને ધણાક કહે છે ને મારી પણ ઇચ્છા છે પણ કામના રોકાણથી યોગ આવતો નથી.

તમે લખ્યો છો કે “ત્રયમ હું ડિસા તરફ ગયો, તારે તાહાંના લોકોને એવા તો કમનસીબ જોયા કે તમારા નામથી કેવળ અજાણ્ય. પણ ધ્રુવચેત્તાથી તમારા ત્રણે પુસ્તકોનો પ્રસાર થયો છે.” એ વાક્યથી મને સંતોષ છે કે તમે નવા વિચાર સંબંધી ત્યાંના લોકોને જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી છે. ખરેખર એમ જ દરેક જીવાને કરવું જોઈએ. દેશભૂમિ એ આપણી મા છે ને આપણે તેનાં છોકરાં છીએ. તે ને આપણે અનેક રીતે પીઠાઈએ

ઠેયે માટે સમજતા છોકરાઓનો ધર્મ છે કે પીડા દૂર કરવાને તેઓએ તન, મન, ધન ને ઐક્યથી શ્રમ લેવો જ.

મારા પુસ્તકના એજન્ટ થવા વિષે લખ્યું તો બહુ સારું. પણ વાંચતાં ન આવડે તેઓને મોંઘી કિંમતનાં પુસ્તક શા કામનાં? તો પણ હું હાથ અછેક નકલ મોકલીશ.

‘પ્રતિદિન તમારો ટેકી સ્વભાવ તથા દેશાભિમાન વધતાં જાય અને નારાયણ રૂડો બદલો આપે’ એ શુભેચ્છા પાર પડો—બદલો આજ કે દેશીયો સર્વે રીતે ખરા સુખી થાય.

ઉતાવળ નથી પણ અનુકૂળતાએ નીચે લખેલાં ત્રણ કામ કરવાનો શ્રમ લેશો.

આપણા જિલ્લામાં ન વપરાતા એવા કાઠિયાવાડી શબ્દો જે તમારા સાંભળવામાં આવે તેનું અર્થ સાથે લખાણ રાખવું.

કાઠિયાવાડમાં થયેલા બહારવટીયા સંબંધી વાતો (તેના વરસ સાથે) એકઠી કરવી.

આપણાં દેશી રાજ્યોમાં વપરાતાં હથિયારોનાં નામ—જુદી જુદી જાતની બંદુક, જુદી જુદી જાતની તરવાર વગેરે—

શબ્દ, વાતો ને નામ જેમ જેમ મળતાં જાય તેમ તેમ મોકલ્યાં કરવાં.

મારાથી કાગળ મોડો લખાય તો પણ તમારે તમારી પુરસદે લખ્યાં કરવો. ટીકીટો નોતી મોકલવી.

તમને યશ મળતો જાય એવું ઇચ્છનાર નર્મદાશંકર

સુરત, તા. ૨ જી અક્ટોબર સને ૧૮૬૯.

સ્નેહી શ્રી બાઇ ગણપતરામ,

મારી તે વળી કૃપા શી? કૃપા તો તમારી હોવી. તમારા પત્રો મારાં કાગળિયામાં સંતાપ રહેલા તેને શોધતાં વાર લાગી હતી. મિત્ર રતિલાલના કહેવાથી મેં જાણ્યું કે દોસ્ત મુરાદઅલીએ મને પત્ર લખ્યો હતો. એ પત્ર ગેરવધે પડેલો અથવા મારા ઘરના માણસોથી ડાખે હાથે મુકાયેલો એમ મને લાગે છે. એ બાઇએ તમારા પત્રમાં જે પ્રેમ ઉભરાતી લીટી લખી છે તેને માટે હું તેમનો ઉપકાર માનું છું. શું લખું? કોઇ પણ રીતે આપણે ફાવી શકતા નથી; સાતમે આકાશથી સાતમે પાતાળે ધમ પડી રીખાઇયે ઠેયે—ઉપરથી માર છે એટલે ઉમાં પણ થવાનું નથી. તો પછી શું? લાખોમાંથી થોડાંએક માર ખાતાં ખાતાં પણ જુદે જુદે થાય છે. થીમથીને ઉભા થવું—પ્રત્યેકે ઉભા થઇ પોતપોતાની પાસેના

ખીજીએને સહાય થઈ ટટાર કરવા-પછી સાધન સાહિત્યસામગ્રી પ્રાપ્ત કરવાના રણમાં મથવું-મથતાં જો તે પ્રાપ્ત થયાં તો વળી પછી સમોવડિયાએ સ્પર્ધા તણ એકય રાખવું-વળી પાછું મોટું યુદ્ધ કરવું ને તેમાં બહુ બહુ અપજસ જોવા-પછી અંતે આમ કે તેમ-જેમોને હાંકી મેલવા એ ત્વરાથી તો ન જ બનવાનું ને મૃતક પુરુષત્વને સજીવન કરવાનું બની શકે તેમ છે. તો પણ જ્યાં ઉભાં થવાનું નથી ત્યાં ખીજું શું ધ્વજીવું? જેમ તેમ ઉભાં થયલા એવામાંથી કોઈ એસી ગયા છે-જાય છે ને કોઈ સુધ ગયા ને-જાય છે. મારો વિચાર તો આ કે મથતાં રહેવું, પછી સમય કરે તે ખરું-મથતાં થાકી જવાય તો થાક ઉતારવો પણ ઉતર્યો કે પાછાં ગતિમંત થવું. આ વિચારને તમે કેટલા પ્રતિકૂળ છો તે લખશો?

‘લખી શકો’-‘તેમ ન પણ લખાય.’ ને એ વાક્ય મેં તમારે જ માટે લખ્યું હતું-ને સ્પષ્ટ કરવાને તો હમણાં હું ધ્વજીવું નથી. મૈત્રિ વિષે તમે તમારા અનુભવ તથા તક ઉપર વિચાર કરતાં શું નક્કી કરવું છે? ઉત્તમ મૈત્રિ તે કયું? એ વિષે લખી જણાવશો.

આ કાગળની પેહેલી કલમમાં હમણાંની સ્થિતિ જણાવી છે એટલે તમે જાણશો કે હાલમાં મારી તરફના ઓળખીતામાંથી કોઈ ‘શેર’ રાખે તેવું નથી જ. તમે લખો છો તે પ્રમાણે છેક ‘પરતંત્ર’ થવું પડે.

તમે “સમશેરનો” ઉતારો મોકલ્યો તે ઉપરથી મારા કોષ વિષે તમારી દાઝ છે, એમ મેં જાણ્યું છે. એ વિષય મારી જાણ પ્રમાણે આ છે-પ્રથમ શુજરાતી અંગ્રેજી કોશ કરવો ને પછી ખીજા તૈયાર કરવા એવો ડા. ખ્યૂલરનો વિચાર તે તેઓએ જણાવ્યો ને હાલ તેઓ પચાસ હજારની ગોઠવણ કરવાના વિચારમાં છે. ડા. ખ્યૂલરે મારી સાથે વાત કરી છે ને મેં તેમને મારા શબ્દ આપવાની ના કહી છે. ડા. ને મળ્યો તેની પહેલા મેં મિ. પીલને મદદને સારૂ ચરણ કરી હતી ને તેના જવાબમાં આવ્યું છે કે કોશ છપાયા પછી વિચાર-પણ મારા શ્રમની તેમને કદર છે એવું તેણે લેટરમાં બતાવ્યું છે. એકાએક ડા. ખ્યૂલરનો વિચાર નિકળવો એ અને જાણી જ છો કે મહિપતરામની વર્તાણુંક મારી તરફ કેવી છે તે એ બે કારણથી મિ. પીલે મારી ધ્વજા પ્રમાણે ઉત્તર વાળ્યો નથી.

“આ વર્ષમાં ગોપાળજીભાઈ સાથે મારે થોડોક વધારે પ્રસંગ પડ્યો છે ને હમે સારી સારી વાતો કરી છે. એઓ બાવનગર હોય તો માંડે આ સંભારણું તેમને જણાવશો. મારા પડોસી કવિને તમારા લખ્યા પ્રમાણે કશું છે.

ગુજરાતી ગીતિ કરી છે તે જો ચથાર્થ હોય તો ઉપયોગમાં લેવી. માંડે નામ સંક્ષેપમાં પણ લખવું અવશ્ય તો નથી.

ગ્રીક સકળ જનમાંથી, જેના સરખો નહીં જ કો સાચો;
ન્યાયે વર્તે તેવો, તેને શિક્ષા મરણ તણી દો છો.

વારૂ બાઈ, ગુજરાતી ભાષાના પ્રાચીન ગ્રંથો અથવા એમાંનાં પાત્રોના સંગ્રહ તમારી તરફ મારા જોવામાં આવે ખરો? સૈકા સૈકામાં ભાષામાં ફેરફાર અંતર પડ્યો છે તે જાણવાનું છે? નરસહીં મેતાની પૂર્વે કોણ કવિ થઈ ગયા છે? આપણા કવિઓએ દેશી-ઢાળમાં પદ્યબંધ બાંધ્યા છે તે શા ઉપરથી. પદ-ગરબી દેશીની ચાલ કોણે ક્યારે ને શા ઉપરથી કહાડી તે જાણવું જોઈએ.

બહુ લખાણ થઈ ગયું માટે હવે બસ—

નર્મદાશંકરના આશીર્વાદ.

સુરત આમલીરાન, તા. ૧૪ અક્ટોબર સને ૧૮૬૯.
સ્નેહકૃપાણીવ દેસાઈ શ્રી છગનલાલ વિ. સંતોકરામ, મુ. બાવનગર.

રાજશ્રી બાઈ,

૧ આપનો તા. ૧૦ અક્ટોબરનો સ્નેહદર્શક તા. ૧૩ મીએ વાંચી ૧૦ વર્ષ ઉપર થયેલા સમાગમનું સ્મરણસુખ પામ્યો છઉં ને આપ 'પત્ર-વ્યવહાર જરૂરી રાખવાની ઉમેદ' રાખો છો એ ઉપરથી આશા રાખું છઉં કે આપને હું કેટલાંએક કારણોથી જાણે એકમેકને છોકર જોળખતા ન હોઈએ તેવી સ્થિતિમાં આવી રહ્યા હતા તે પાછા પત્રરૂપી નેત્રદ્વારાએ પરસ્પર રસ આપતા થઈશું છું.

૨ આપને આપણા દેશસુધારા ઉપર ઉઘટ અને પ્રીતિ છે તે વાત હરેક પ્રસંગે સાંભળી અંતઃકરણને ધણો જ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે' એ વાક્યો આપના પત્રમાં આપે જણાવ્યાં એથી મને પણ થોડો સંતોષ નથી. કારણ કે આપ શ્રીમાન પણ દેશને અર્થે યતાં કર્મો તે સંસારમાં ઉત્તમ પરમાર્થ છે એમ અંતઃકરણથી સમજે છો-છતિહાસે વાંચ્યાથી જણાય છે કે સુધારાનાં કર્મો મધ્યમ વર્ગના જનોથી થયાં છે તે પછી પ્રથમ વર્ગના જનોએ મોટી સહાય કરી છે કે જેથી પેલા વિશેષ જ્ઞાવ્યા છે.

આપણામાં હજી અનુભવવિવેકે સુધારાના વિચાર ફેલાવનારા થોડા છે, ને કામો કરનારા તો વળી બહુ જ થોડા છે; અને કેટલાક શ્રીમંતો સ્વાર્થથી, મોટાઈથી ને શરમમાં પડ્યાથી સહાય કરનારા છે, પણ શુદ્ધ વિચારથી ને શુદ્ધ બુદ્ધિથી સહાય કરનારા બલકે નથી એમ કહું તો તે ખોટું

નથી ને આપે જે દિલ દાઝથી મને પત્ર લખ્યો છે, તે જોતાં આપ શ્રીમાન વર્ગમાં સુધારાને શુદ્ધ બુદ્ધિથી સહાય કરનારાઓમાં પ્રથમ ને પ્રથમ માનને યોગ્ય થાઓ ખરા.

૩ રા. ગોપાળજી સુરભાઈ સાથે મારે કોશ સંબંધી પત્રવ્યવહાર ચાલેલો તે સમયે મારો વિચાર માત્ર ત થી હું લગીના શબ્દોને માટે ૩૦૦ પ્રત છપાવવાનો હતો ને તેને વાસ્તે જે અઠિ હજારની છપાઈ થશે એટલી અટકળ બાંધી હતી. ગયા અપરેલ માસથી મારો વિચાર છપાયેલો ભાગ રદ કરી નવેસરથી અ થી તે હું સુધી ફરીથી શુદ્ધ કરી નવા શબ્દો વધારી છપાવવાનો ને હજાર પ્રત કહાડવાનો થયો છે. ડાઇરેક્ટર પાસે પંદર હજારની મદદ (૫૦૦ નકલ ૩૦ ને ભાવે આપવાની સરતે) માંગી હતી. એક વર્ષમાં છાપી બહાર કહાડવાનો કુલ ખર્ચ (કાગળ, છપામણી, કપડાંના પુઠાં વગેરે) સુરત ઐરિશ મિશનના એસ્ટિમેટ ઉપરથી જ હજાર ૩. થાય છે. દર પ્રતના ૩. ૨૦) ભાવ રાખતાં ૩૦૦ પ્રતે ૩. ૬૦૦૦ પુરા થાય. બીજા છાપખાનાનો એસ્ટિમેટ ૫૦૦-૭૦૦ ઓછો પણ થાય ખરા.

૪ 'મારી જાતથી જેટલી મદદ થઈ શકે તેટલી કરી આપે ક્ષીધેલા પ્રયાસનાં ફળ સહુ ચાપે એ હેતુથી' આપ મને ખરચનો આંકડો પુછો છો તો પછી કોશને બહાર પાડતાં શી વાર છે?

૫ એટલી રકમનો આશ્રય મળવાનું આપની તરફથી બનેથી એ આશ્રયના બદલામાં સર્વ શુજરાતી તરફથી ને મારી તરફથી મારે જે ઉપકાર માનવાને થશે તેના પ્રકાર સંબંધી હું આપને જણાવીશ.

આપના શુદ્ધ સ્નેહનો અર્બલાષ રાખનાર
નર્મદાશંકર લાલશંકર

નર્મદાશની છપામણી વિશે ખટપટ

સુરત આમલીરાન, તા. ૨૪ અક્ટોબર ૧૮૬૯.
રાજશ્રી દેસાઈશ્રી હગનલાલ વિ. સંતોકરાય-મુ. ભાવનગર.
સ્નેહીશ્રી બાઈ,

આપના તા. ૨૧ મીના પત્રના ઉત્તરમાં ઉપકાર માનવાં સંબંધી વિશેષ વિવેક કરવો મૂકી દઈ નીચે પ્રમાણે લખું છઉં.

આપને ઉત્તર લખ્યા પછી અમદાવાદના યુનાઇટેડ કંપનીના છાપખાનાના મેનેજર મારી પાસે આવ્યા હતા. તેણે મારા કોશ સંબંધી એસ્ટિમેટ (૧૦૦૦ નકલનો ખર્ચ, કંપોબ તથા સારા કાગળ ઉપર છપામણીનો) રૂ. ૩૫૦૦) તથા રૂ. ૧૦૦૦) કપડાંના પુઠાંનો મળીને રૂ. ૪૫૦૦)નો આપ્યો

છે ને પાંચ મહિનામાં (હું જે અમદાવાદ રહું તો) છાપી આપવાનું કહ્યું છે. તેમ મુંબઈથી પણ હવે કાગળો આવે છે—એ રહેજ નળાવું છઉં.

કોશ સરખા પુસ્તકને આશ્રય આપનારને માન છે તેમ જે છાપખાનામાં છપાય તેને પણ માન છે. ચાર પાંચ હજારનો વિષય મને ભારે પડે તેમ નથી ને કોશ છપાએથી તેટલો તર્ત આવી શકશે એવી મને ખાતરી પણ છે; તો પણ ફેટલાંએક કારણ જે પ્રસ્તાવનામાં લખવામાં આવશે તેથી અને મોટા પુસ્તકની સાથે કોઈ મોટાનું નામ જોડાય ને તે તેવાજ પ્રકારનો જોધ્યે એવી મારી ધચ્છા, તેથી હું કોઈ તેવાને શોધતો હતો.

ધૃત્વરેચ્છાથી આપ સાનુકૂળ થાઓ છો ને નંગને કુંદનથી શોભાવો છો તો મારો આત્મા પ્રસન્ન થવો જ જોઈએ—વિશેષે આ રીતે કે નાગર અંથકર્તા, નાગરનો આશ્રય ને નાગરનું છાપખાનું.

સુખે જ્ઞાનચંદ્રોદયમાં છાપો. ગ્રુફ સંખ્યાથી અડચણને માટે હું આમ વિચાર રાખું છઉં—જે છાપખાનામાં વિશેષે કોશનું જ કામ ધમધોકારે ચાલે તેવું હોય તો હું મારું એક માણસ ગ્રુફ તપાસવાને માટે ભાવનગર રાખું ને વચમાં વચમાં હું આવતો રહું; જે ધીમે ચાલે તેવું હોય તો પોસ્ટની મારફતે હું ગ્રુફ તપાસી મોકલ્યાં કરું. ધીમે ચાલે તો પણ ધણું તો એક વર્ષ એટલામાં છપાઈ રહેવો જોઈએ; જે છએક મહિનામાં છપાય તેહેવું હોય ને મારું અથવા મારા માણસનું ભાવનગર રહેવું ધાય તો એક બીજો લાભ થાય કે—કોશમાં ન આવેલા એવા (કાઠિયાવાડના) બિજા શબ્દો પણ તેમાં ઉમેરાય.

જ્ઞાનચંદ્રોદયનો એસ્ટિમેટ મારા ધારવા પ્રમાણે અમદાવાદનો જોતાં ધણામાં ધણો રૂ. ૪૦૦૦)નો થશે ને એટલા અવેજનો આશ્રય આપ મને આપશો, પણ એ સંખ્યાથી હું જાણવાને ધચ્છું છઉં કે પુસ્તકની પ્રતો ખરીદ કરી આપ અવેજ વાળી લેશો કે મારે જ વેચાણનાં નાણામાંથી તે વાળવો કે શી રીતે?

દ્વિવાળી કરીને મારે મુંબઈ જવું છે, માટે હવે દશમાર દિવસમાં તમારી તરફનો નક્કી ને ખુલાસાનો વિચાર મારા જાણવામાં આવે તેમ કરવાની આપ ખંત રાખશો; તેમ અગર આપને ત્યાં છાપવાનું હરે તો કી દાહાડેથી આરંભ થશે તે પણ જાણાવશો—એ જ વિનંતિ.

મૈત્રિ—સ્નેહ—પ્રેમનાં ઐક્ય યશ મુખની હોંસ રાખનાર
નર્મદાશંકર લાલશંકર.

સરનામું.

રાજમાન્ય રાજશ્રી દેશાઈ હગનલાલ વિ. સંતોકરાયને

આ પત્ર ભાવનગર પહોંચે.

ગુજરાતી કવિતા વિશે અભિમાન

સુરત આમલીરાન, તા. ૧૬ નવેમ્બર ૧૮૬૯

પરમ સ્નેહી બાપ ગોપાળજી,

તમારો તારીખ ૩ જીનો પત્ર આવ્યો તે વેળા હું સુરતમાં નહીં. તેમ પછી દીવાળીના દહાડા ને મિત્રોની ભેટ, તેમ વળી ફેટલુંક ઘર સંબંધી જરૂરનું કામ, એ કારણોથી ઉત્તર મોડો લખાય છે. તમે પત્ર લખવો આરંભ્યો એથી હું ઉપકાર માનું છઉં અને 'સાધનની કાતાઈ વિગેરે કારણસર કુવડપણું જણાય તો તેને સારૂ દરગુજર થશે' એ રીતનો વિવેક ખતાવ્યો તેને સારૂ મારે પણ વિવેકમાં દલગીરી ખતાવવી જોઈએ.

જો કે પૂર્વ ગુજરાતીયો કવિતા વાંચવાનો ને વિશેષ સાંભળવાનો શોખ રાખતા, તો પણ તેઓને કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધી જરાએ જાણ નહોતી. જેઓ કવિમાં ખપવાની ને શાસ્ત્ર જાણવાની ઇચ્છા રાખતા તેઓ હિંદીમાં કવિતા કરતા ને સુંદર શૃંગાર, રસિકપ્રિયા, કવિતાપ્રિયા આદિ ગ્રંથો વાંચતા-અર્થાત્ હાલના જેટલી પણ લોકમાં કવિતા સંબંધી ચર્ચા નહોતી. જ્યારે આપણા કવિયો હિંદી કવિયોની પેઠે રાગ છોડી છંદ નિયમે તથા અર્થજ્ઞાને ક્ષુદ્ર રીતે વાંચતા થશે, તારે હું જાણું છઉં કે હિંદી કવિતાના શોખીલાઓ આપણી કવિતાને તુચ્છ ન ગણતા પોતાનાથી કંઈક જ ઓછી ગણશે-ને એમ થાય તેને માટે આપણે કવિતા જોલવાની છટા અબ્યાસથી આણવી જોઈએ ને હિંદી કવિયો સાથે અર્થરસાલંકાર સંબંધી ચર્ચા કરી આપણી કવિતામાં પણ રહેલી ખુખી તેઓને દેખાડવી જોઈએ.

કૃષ્ણાકુમારી નાટક વિશે ખુલાસો

કૃષ્ણાકુમારીનો પ્રસંગ મેં ટાંડ ઉપરથી યથાર્થ લખ્યો છે ને તમારો કાગળ આવ્યા પછી ફરીથી જોઈ નક્કી કર્યું છે. વિલસનની હિંદુસ્તાનની તવારીખમાં પણ તેમજ છે. જેની બીમસિંગ સાથે સગાઈ થયેલી તેની સાથે માનસિંગથી પરણાય નહીં એમ તેઓ કહે છે તે તેમ હોય, પણ મેં તો અંગ્રેજી ગ્રંથો પ્રમાણે જ લખેલું છે. મારવાડના વિજેસિંગને સાત દિકરા; તેમાં એક બોમસિંગ ને એક શેરસિંગ હતા. બોમસિંગનો બીમસિંગ ને શેરસિંગ એક વેશ્યાથી થયેલા છોકરાને પોતાનો કરી રાખેલો તે માનસિંગ. સવેસિંગે માનને એમ કહ્યું હતું કે કૃષ્ણાની સગાઈ બીમસિંગ સાથે નહીં પણ મારવાડી ગાદી સાથે થઈ હતી ને તમે નહીં પરણો ને તે જો બીજને પરણશે તો મારવાડની ગાદીને લાંછન લાગશે. અમીરખાને ઉદેપુરના બીમસિંગને કહ્યું હતું કે કાં તો તે માનને પરણે અથવા રજવાડાની સુલેહને સારૂ મરે, એવાં વાક્યો સ્પષ્ટ છે.

કોશનું નક્કી થયું છે-ભાવનગરમાં છપાશે ને કુલ ખર્ચ મારા એસ્ટિમેટ પ્રમાણે રૂ. ૪૦૦૦ ને દેશાઈ જગનલાલની તરફથી થશે-એઓના મનમાં એ કામ ઉપાડી લેવાનું સહજ કેમ આવ્યું તે તમે સારી પેઠે જાણતા હશો-હું ધારું છઉં કે તમે પણ કંઈ વાત કહાડી હશે ને એમ હોય તો મારે તમારો પણ ઉપકાર માનવો ધરિત છે.

કથાકોશ હવે મહિના એકમાં છપાઈ રહેશે. જે બની શકે તો પાંચશે રૂપીઆ જાનેવારી આખર સુધીમાં મોકલવા કે છાપનારની રકમ હજારેકની થશે, તેને પેટે ભરવા.

મેં સંભળ્યું છે કે તમારો એક ગ્રંથ છપાઈ રહ્યો છે.

તમારા પત્રથી મને કેટલીક વાતની નવી નવી જાણ થશે માટે અવકાશ લખતા રહેશો.

લાં તમારો સ્નેહી, નર્મદાશંકર.

નર્મદકથાકોશનું કામ

સુરત આમલીરાન, તા. ૧ ડિસેમ્બર

સ્નેહી શ્રી ભાઈ જગનલાલ,

આપનો તા. ૫ મી નવેમ્બરનો પંહોંચ્યો છે-ધેલાભાઈ મુંબઈ જતાં પેલાં મળ્યા હતા ને પાછા આવ્યા પછી તમારી તરફ જવાને દિવસે પણ મળ્યા છે ને મેં છાપવા સંબંધી જે કંઈ જરૂરનું કહી દેખાડવાનું હતું તે કહી દેખાડ્યું છે-એઓએ ૧૦ દિવસ પછી મારા આદમીને મોકલવાનું કહ્યું છે.

હાલમાં કથાકોશ નામનું પુસ્તક છપાવું છું તે અડધું છપાયું છે તે પૂરું થયેથી ને આપને ત્યાં કોશનું કામ ધમધાકાર ચાલતું થયેથી હું ભાવનગર આવી આપને મળીશ.

વડાણમાં નથી કહેતો પણ સાચું કહું છું કે કોશનું કામ ધણું જ ભારી છે-ફરીથી જોઉં છું તોપણ મારે ઘણો વિચાર કરવો પડે છે ને મારો ઘણો કાળ જાય છે-હવે એ શ્રમથી કંટાળેલો છું-જ્યાં સુધી તે છપાયો નથી ત્યાં સુધી મારું મન તેમાંથી ખસવાનું નથી. હું જાનેવારીથી તે છાપવા આપવાનો જ હતો પણ એ દરમ્યાન આપના પત્રો આવ્યા. અર્થાત્ છાપવાનું કામ વિલંબથી નહિ પણ ત્વરાથી ચાલે તેવું કરશે ને મારે આપણા સંબંધી જે દરજ્જા દર્શાવવાની છે તેને માટે સમય વેતો આણશે. એ જ વિનંતિ.

સ્નેહાંકિત નર્મદાશંકર.

સુરત તા. ૨૦ એપ્રિલ ૧૯૭૦

સ્નેહી શ્રીભાઈ ગણપતરામ,

તા. ૨૨ મી ફેબ્રુઆરી તથા ૧૬ મી માર્ચના એમ બે પત્ર તમારા આવ્યા છે. શબ્દકોશ સંબંધી તમારી કાળજી જોઈ ખરેખર હું બહુ પ્રસન્ન રહું છું, માનિર્ન શીરસ્તાથી વધારે રાખવી અગત્યની છે ને તમે સ્વયંના કરો છો તેમ ફારમો છપાતા થશે તો તેમાં પણ મારે વધી લેવા જેવું કંઈ નથી. એ કામ પ્રિન્ટરનું છે. મેં યુનિયન પ્રેસના માલિકને પહેલો ફારમ બતાવ્યો ને માનિર્ન વિષે પુછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે છે તેટલી માનિર્ન બસ છે. એ ફારમોને કવર પેપર સાથે સ્વીચ કરવા હોય તો ન આવે. પણ બાંધવામાં તો કંઈ હરકત નહીં પડે.

અક્ષરજોડણી વિષે-(૨) હું રાખવા વિષે તમારો પણ મારા જેવો જ વિચાર છે. છપાયલા ભાગોમાં મેં તેમ જોડ્યો છે. પણ કેટલાક અક્ષર સાથે હું મનમાનની રીતે જોડાઈ શકતો નથી ને ગુજરાત તરફના કેટલાક શબ્દને તો હું જોડતા જ નથી એને માટે તો વિદ્વાનોના જુદા જુદા મત છે, માટે મારું કામ સહેલું કરવાને હું સ્વચ્છ ચિહ્ન રાખ્યું છે ને એને કેટલાક વિદ્વાન સંમત છે-હાલમાં તો એ ચિહ્ન રાખવું-ખીજી આવૃત્તિ વેળા પાછો વિચાર કરીશું. નાગરી લિપિમાં લખાયલા હિંદી પુસ્તકમાં જેમ અક્ષરની નીચે ચિહ્ન હોય છે તેમ (૨) કોડી, ગોળ એ ઉચ્ચાર સંસ્કૃતમાં નથી જ. પ્રાકૃત લાપાનાં વ્યાકરણોમાં છે કે નહીં તે હું જાણતો નથી. અહીંના નાગર લાલણોમાં એ ઉચ્ચાર થતો નથી. (મહેતાજી દુર્ગારામ આદિ અમદાવાદીયો ને ગૃહસ્થો તે ઉચ્ચાર કરે છે ખરા) દિનમણિશંકર શાસ્ત્રી સાથે મારે એ ઉચ્ચાર વિષે વાત થતી હતી ને તેઓએ એ ઉચ્ચારને ધિક્કાર્યો છે, ગામડાના લોકો ને તેના સંબંધમાં આવેલા ઉંચ વર્ગના લોકો તે ઉચ્ચાર ગ્રહણ કર્યો છે. મેં જનમ ધરી એ ઉચ્ચાર કીધો નથી એટલે હું તે શબ્દોને જુદે ઉચ્ચારે દરસાવી શકતો નથી. પ્રસ્તાવનામાં અથવા કોશની સમાપ્તિ પછી તેવા શબ્દોની ટીપ તમ સરખા પાસે તૈયાર કરાવી આપીશ ખરો.

હું આશા રાખું છું કે જેમ છપાતા કોશની નિષેદારી રાખતા આવો છો તેમ આખર સુધી રાખશો. મુદ્ર ચોરાયા-ગેરવલ્લે પડ્યાં તેને લીધે લીલ થઈ એ શોકકારક વાત બની છે.

ઠાકોર સાહેબ ગત થયા એ મારું થયું છે, પણ હવે વારસને રાજ્યાભિષેક કરાવે થશે ને શી શી નવી ગોઠવણ થાય છે ને થવાનો સંભવ છે તે વિષે અનુકૂળ હોય તો સવિસ્તર લખશો.

તમારો શુભેચ્છક, નર્મદાશંકર.

મિત્ર નવલરામના એક અન્ય વિષે ચર્ચા

મુંબઈ તા. ૨૪ મી માર્ચ ૧૯૬૩

મારા પ્રિય નવલરામ,—સુ. સુરત

તમારી ચોપડીનાં દર્શન આજ મને છાપખાનામાં થયાં છે એ ઉપરથી જાણીને કે તમારી ચોપડી અહીં પોહ્યાંથી છે ખરી. મારો એક મિત્ર થોડા દહાડા ઉપર અમદાવાદ ગયો હતો તેના કહેવાથી જાણાય છે કે કવિ દલપતરામના એક શિષ્યે મહારાજ કેસ કવિતામાં કરવો શરૂ કર્યો હતો. પણ પછી વચમાંથી મુકી દીધો છે, ને આજ લગી તમે સિવાએ કોઈ બીજો ઉમેદવાર નથી.

તમે તમારી ચોપડી મને દેખડાવ્યા વગર આરોગ્ય મોકલી દીધી તેને સાર તમે પસ્તાવો કરો છો. એ જોઈ હું દલગીર છઉં. પસ્તાવાની કંઈ જરૂર નથી. કરેકશન પછી પણ થઈ શકશે, હવે તો તમારે પરીક્ષકોના છેલ્લા ઠરાવ થતા સુધી (પાંચિક મહિના સુધી) નિરાંતે બીજાં કામો કર્યાં કરવાં. હવે એ વિષે તમે જોટલી કાળજી રાખશો તેટલી ફાકટ જશે.

ચંદ્રાવળા મેં બહુ સાંભળ્યા છે અને નમુનાને માટે બનાવ્યા પણ છે. ચંદ્રાવળા કરવાની અને ગાવાની રીત ઘણી સેલી છે, પણ તમારા સાંભળવામાં નહીં આવેલી તેથી તમને ઘણી મુંઝવણ પડી હશે. મને ચંદ્રાવળાની કવિતા ઘણી ગમતી નથી, તો પણ એ કાઠીઆવાડી ઉદાસી ઢાળ કરણારસમાં સારો લાગે તેવો છે ખરો.

તમે મશ્કરીમાં લખો છો કે “પ્રસિદ્ધ રીતે કહોની, તે કવીશ્વર તમારો ઘણો જ પાડ માનશે અને પાડ માનવાને તેને કંઈ સાધારણ કારણ મળશે એમ પણ નથી.” તમે પ્રસિદ્ધ કહેવડાવવા માંગતા હો તો તેમ કરવાને હું તૈયાર છઉં, હું બીજાને માન મળતું જોઈ જોટલો ખુશી થાઉં છું તેટલો પોતાને માટે નથી. x x x

હવે તમે તે અહીં મોકલવા વિષે મારી સલાહ પુછો છો તો તે આ પ્રમાણે છે. ઘણું કરીને એવું જોવામાં આવે છે કે જે વાતમાં આપણી ખાતરી હોય તે વાતની બીજાને ખાતરી થાય અથવા ન થાય, પણ જે વાતની આપણે પોતાને ખાતરી નહીં હોય તો તે વાતની ખાતરી બીજાને થવી મુશ્કેલ. માટે તમને જે તમારી કૃતિ વિષે ખાતરી હોય તો બેત્રાસદ તે મોકલી દેવી. દલપતરામના શિષ્ય સાથે તમારે મુકાબલે આવવું એમાં કંઈ હિચકત જેવું છે એમ મને લાગતું નથી, ને કદાપી સરસ ઉત્તરવાને બદલે એકાદિ પાયરી ઉતર્યા તો તેમાં કંઈ અપયશ જેવું છે એમ પણ બદલે એકાદિ પાયરી ઉતર્યા તો તેમાં કંઈ અપયશ જેવું છે એમ પણ

મુકાબલે આવવું પડ્યું હતું. કવિતાની નવી શાળા આગળ જુની ટકનાર નથી એ વાત ધણું કરીને ખરી છે, પણ પરીક્ષા પ્રસંગે પરીક્ષાનું પરિણામ.....પરીક્ષકો આગળ ઉમેદવારોની વિરક્તતા ઉપર, મતલબિયા અને સ્વૈચ્છિક પરીક્ષકો આગળ, એઓની રૂચી ઉપર અને પક્ષપાતી પરાધીન પરીક્ષકો આગળ વગવસીલા ઉપર આધાર રાખે છે. માટે તમારે તમારો ગ્રન્થ મોકલવો તો ખરો પછી તમારી મરજી હોય તેમને મોકલો કે તે હું જોઈ 'દક્ષતર આશ્ચકારા'માં મોકલું અથવા તમને પાછો મોકલું. તમે જે ચરણો લખી મોકલ્યાં છે તેટલાથી તમારા ગ્રન્થ વિશે મારાથી કશું અનુમાન થઈ શકતું નથી.

‘જોદરે મેંસ ને ઘેર ઝડકા’ તેમ શું કરો છો? તમારા ગ્રન્થનું પરિણામ જણાયા પછી તમારે જેને અર્પણ કરવો હોય તેને કરજો, પણ એવો તે કોણ છે કે જેને તમે છોડજી છાપરે ચડાવો છો? એવો તે કોણ છે કે જેણે અલગ દૂર પડેલા અને ચાર પાસ ફરતા કોહ આવી રહેલા એવા કવિતા.....કિલામાં (પિંગળ શાસ્ત્રમાં) તમને પ્રવેશ કરાવ્યો અને ખરા.....જ્ઞાનનાં અને બુદ્ધિનાં પુસ્તકો.....જ્યાં? અને જેનો તમે એ.....કે તમે કવિ દલપતરામ વિશે.....

“કવિતાની જુની શાળા..... ઉદય જાહેર હોવો જોઈએ—” એમ..... નવી શાળાને પ્રથમ જન્મ..... થો એ સમજવાનું અને..... દાખલ પેહેલું માન પણ કાઢને ઘટે છે પુરું..... સ્ટર ઓફ ધી સ્કુલને માટે આચાર્ય લખો છો તે ધર્મમત સંબંધી હોય તો ચાલે પણ કવિતાને માટે નહીં જ ચાલે. હું ધારું છું કે માસ્તર ઓફ આ પોએટિક સ્કુલને માટે નામ આપવાની જરૂર નથી. નામ આપ્યા વગર પણ નિવેડો થઈ શકશે.

હું તમારી ધમ્મજા પ્રમાણે હાલમાં કાઢને કંઈ જણાવતો નથી.

તમારો સાચો શુભેચ્છુ—

નર્મદાશંકર.

(નોંધ—આ પત્રમાં જ્યાં જ્યાં મીડા મૂકેલા છે ત્યાં ત્યાં પત્ર ખંડિત છે. સંપાદક)

મિત્રને આધ્યાસન અને પ્રોત્સાહન

સુરત તા. ૧૭ મે સન ૧૮૬૬

ભાઈ કરસનદાસ

હું જારે મુંઝાઈ હતો તારે તમને મળવાની ઇચ્છા થઈ હતી. એવામાં જાણ્યું કે ગભરાટમાં છે-હું ચોકચો-મળીને દિશાસો દેવો ધાર્યો, પણ પાછું વિચાર્યું કે સુધડ જનને પુરા ગભરાટમાં જેવો દિશાસો પોતાનાથી જ પોતાના એકાંતમાં મળે છે, તેવો એક ભણેલી, ડાહી, દુનિયાદારી જાણતી, માથે પડેલું એવી રસીક ને ચતુર પ્યારી (શિવાએ) ખીજી કાંઈ વસ્તુથી મળતો નથી. હું શરમાયો-પછી ખીજે દિવસે વધારે જુમાટો સાંભળ્યો. એ વખતે શીવારામ ગવૈયો મારી પાસે હતો. હમે ગુણ ગાતા હતા ને ઇશ્વર પાસે માગતા હતા કે સાચાના ખેલી હમારા સામું જોઈને તો નહીં જ પણ તેના જ સુકૃત સામું જોઈ તેને સલામત ઉતારજે.

ઉપકાર કીધા છ તેને સારૂ આ બોલાય છે, એમ નથી પણ પ્રેમનો પાશ આડો આવે છે એ વાત આજ મ્હારે નવી જણાવવાની નથી.

મારે આટલું જ માગી લેવાનું છે કે ચંડી આવેલી વાદળી જોઈને જીવને ઉચાટમાં રાખવો નહીં-અહાહુર-કપતાનની પેઠે તોફાનમાં ધીરજથી હંકારી આવવું.

(દોહરો)

ધીરજ હિંમત રાખવી, ગાવા હરિના ગુણ;

શી માયા છે તેહની, નથી તેમાં કંઈ ઊંચ-૧

પ્રેમ સાચા નર્મદના આશીષ-

પ્રતિસ્પર્ધી સાથેના વહેવાર

સુરત તા. ૫ માર્ચ ૧૮૬૮

કવિ ભાઈ હિરાચંદ

દ્વાગણ સુદ ૭નો પત્ર આવ્યો તે વાંચી સમાચાર જાણ્યા છે. જ્ઞાનસમુદ્ર મને પોંચ્યો છે. મારો ગ્રંથ હાલમાં તમને મુંઝાઈથી મળે તેમ નથી. થોડીએક નકલો બંધાઈને આવી હતી, તેમાંની થોડીએક હું અહીં લાવ્યો છઉં ને થોડીએક નાનાભાઈએ વેચી છે. હજી દુકાનમાં પણ વેચવા મુકી નથી ને થોડીએક મિત્રોને પણ આપવી બાકી રહી છે. કાઠિયાવાડમાં મારે એ થોપડીઓ મોકલવી છે, તેમ એક તમને પણ મોકલીશ.

હાલમાં વેચવાના મારા ગ્રંથમાં, કવિતાના મોટાં પુસ્તક શિવાએ ખીન્નું કંઈજ નથી. તમારા છાપેલા ગ્રંથમાંના અખ્યા ભક્તની વાણીને ✓ ગ્રંથ લેવાને કોઈ કોઈ વખત ગામડાંના લોક મારી પાસે આવે છે. માટે એ ગ્રંથની નકલ રૂં એક મારી પાસે હોય તો સાફ. મહીપતરામ વિષેનો ગ્રંથ અને તમારા દુઃખનો ગ્રંથ એ બે મારે જોવા છે, માટે અને તો કોઈ પાસ નકલ કરાવી ગમે ત્યારે પણ મોકલવા. કહ્યાવાડ ગયા પછી પણ વખતે વખતે કાગળ લખતાં રહેવું, ને તેણી તરફના સમાચાર જાણ્યા કરવા.

મિથ્યાભિમાન ખંડન તમે કીયા પ્રસંગથી લખ્યો છે, એ વિષે મારે મારી હકીકતમાં લખવાનું છે; ને એને માટે મને બહારથી કેટલીક ખબર મળી છે કે બોગીલાલે તમારી ચોપડી લીધી નહીં, તેથી ડેપુટીઓ ઉપર અને દલપતરામના કલ્યાણી મારા ઉપર તમે લખ્યું છે. ને એ પાછલું તો તમે પોતેજ મને કહ્યું છે, પણ એ બંને વિષે સવિસ્તર હકીકત જાણવી છે માટે જે સત્ય હોય તે યથાસ્થિત લખી મોકલવું. કાગળ નાટપેડ મોકલતાં સંકોચ આણવો નહીં. એજ વિનંતિ.

લા. નર્મદશંકરના જે પરમાત્મા વાંચવા.

તા. ક:-ભાઈ આપણે જે ઘણાએક બપોર વાતચિતમાં કહાડ્યા છે તે મને બહુ સાંભરે છે, તેમ ગત પુરૂષનું ચાંચલ્ય હજી મારી આંખ આગળ રમે છે.

સાહિત્યના માસિકો વિષે મત

સુરત-આમલીરાન, તા. ૨૧ આગષ્ટ ૧૮૬૮

પ્રિય ભાઈ ગણપતરામ,

તમે મનોરંજક વિષે મત માગ્યું તો હું ટુંકામાં લખું છું—પ્રથમ મેં છેલ્લો અંગ્રેજી આર્ટિકલ વાંચ્યો ને તેથી બહુ પ્રસન્ન થયો છું. ઇબ્નારતની જમ ‘ડાહ્યા’ના કેટલાક આર્ટિકલના જેવી ને વિષય સરસ છે. Better to die Leonidas એ પારેગ્રાહી મને એમ લાગ્યું કે એવો અક્ષેપો વિષય ગુજરાતીમાં આવ્યા કરે તો સ્વદેશપ્રીતિના લખાણોમાં સારો ઉમેરો થાય. પ્રસ્તાવનાને ટુંકામાં લખેલી ઠાવડી અંગ્રેજી કવિતા પણ સારી છે. (ક્રીમેશન) રાજ્યસ્વમ તથા નાટક વિષયમાં જેટલું લખાયલું છે તેટલા ઉપરથી ચોપાનિયાનું ભાવી સ્વરૂપ સુંદર કદખી શકાય છે. ખીજા વિષયો સાધારણ પક્ષના સારા છે. જાણ, પ્રૌઢી તરફના વલણની લખતાં વિચાર થાય ને વાર લાગે તેટલી ઓછી એવી સરળતાવાળી ને વાદે સારી છે.

હિંદુસ્તાની લખાવ કરવા વિષે જે વિચાર રાખ્યો છે તે મને બહુ ગમ્યો છે. પણ મારું મત નવી ઉરદુ કરવાનું નથી પણ હિંદી કાયમ રાખવાનું છે. હિંદુસ્તાનની ન્યાશનલ ભાષા એકજ હોવી જોઈએ એવો મારો ધણા વરસનો વિચાર છે ને એ સંબંધી મેં કહી લખ્યું પણ છે. આપણી નાશનલ ભાષા સંસ્કૃત હતી પણ હવે જેમાં વિશેષ સંસ્કૃત ને થોડા ઉરદુ ફારસી શબ્દો આવે તેવી આગરા, કાશી વગેરેમાં હિંદુઓ જે ભાષા બોલે છે તે હિંદી હોવી જોઈએ; અગર તેવો કોઈ લખનાર અહીં ન મળે તો તેણીપાસથી કોઈને બોલાવવો જોઈએ ને આપણે તે શિખવાનો અભ્યાસ રાખવો જોઈએ. ગુજરાતી ઇડિયમવાળી, મુસલમાની ઇડિયમવાળી અને સંસ્કૃત ફારસી હિંદુ ઉરદુ શબ્દો મનસ્વી મિશ્રણવાળી નવી ભાષા કરી, છતી શુદ્ધ હિન્દીને અથવા શુદ્ધ ઉરદુને બ્રષ્ટ કરવી એ મને તો સાઈ નથી લાગતું. કહેશો કે શુદ્ધ હિંદીમાં મુસલમાનને ગમ નહીં પડે, પણ એટલું તો ખરું છે કે તેઓ સમજી તો શકશે જ ને અગર તેઓને અનુકૂળ ન પડી તો પણ શું? હિંદુસ્તાનમાં હિંદુની સંખ્યા મુસલમાન કરતાં બાર ગણી વધારે છે, મારે આપણે આપણી નાશનલ ભાષા હિંદીજ રાખવી કે જે આજકાલ ફક્ત ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જ ચાર કરોડ હિંદુઓમાં બોલાય છે. બંગાળીઓ પોતાની બંગાળીની સાથે હિંદી પણ જાણે છે, તારે ગુજરાતીઓએ કેમ ન જાણવી? ઉપર જે ચાર કરોડની સંખ્યા લીધી છે તેમાં બંગાળીયો નથી. ઓગણીશ કરોડની વસ્તીમાં માત્ર ત્રણ કરોડ ઉરદુ બોલનાર છે. બ્રષ્ટ ઉરદુમાં લખેલો નાટકવિષય ભાષા સુદ્ધા નિરસ છે; તેમ મિશ્ર કાવ્યબંધ ચાતુરીની કિલ્લેટ કવિતા ચોપાનિયામાં ન આવવી જોઈએ.

સૂચના લખાવ એક વાત જણાવું છઉં કે આજકાલ કોઈ પણ ગ્રંથ લખવામાં વિષયના વિધિનિષેધની ધણી અસર થાય તેવું હોય-ગ્રંથમાંથી અસર કરવાની શક્તિ ધરી જઈને તે મોળો પડતો હોય તો તે પ્રસંગે નિષેધવાદ લક્ષકમાં ન બતાવવો. મારે કેટલીક વખત મારા લખાણમાં દેશકાળ જોઈ લોકના ઉપર અસર કરવાને દિદેશને જ છટાથી દરસાવવો પડે છે-જેમ છેલ્લા અંગ્રેજી આર્ટિકલમાં છે તેમ, હેલેનિક્સમાં કેટલુંક ધણું સ્તુત્ય છે પણ ખખડદાર લખનારા એને વળી ખરેખર હેલેનિક્સને જ અચ્છું ખહાર પાડ્યું છે.

મોટી ખુશાલી છે કે દેશી રાજ્યમાં રાજ્યાશ્રયથી એ ચોપાનિયું નિર્ધાર્ય છે. એમાં દેશપ્રીતિના વિષયો, દેશાભિમાની પુખ્ત વિદ્વાનોના વિચાર ને જોડેલાથી લખાશે એવી આશા રાખું છઉં.

અધિપતિઓએ તમારી પાસે મને યથાયોગ્ય લખાવ્યા છે તેમ તેઓને મારા પહેંચાડજો. હવે તો લોકને 'વિજ્ઞાન વિદ્યાસ' ને 'મનોરંજક' એ બેની સરસાસરસી જોવાની મઝા છે.

નર્મદાશંકરના આશીર્વાદ.

હસ્તલિખિત ગ્રન્થો પરદેશ ન જાય તેની કાળજી

આમલીરાન તા. ૧૨-૧૨-૬૮

ભાઈ પાર્વતીચંદ્ર,

હું આજુ ઝઉં કે મરનાર શાસ્ત્રીને તહાં સંસ્કૃત પુસ્તકોનો સારો સંગ્રહ છે. એ જે આપણા શહેરની ને આપણી માતિની શોભા તે આપણાથી દૂર ન થવી જોઈએ એવો મારો વિચાર છે ને તમારો હશે જ.

તમે ન્યૂસ્પેપરોથી જાણ્યું જ હશે કે આજકાલ સરકાર મારફતે સંસ્કૃત પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવા સાડ અંગ્રેજ તથા હિંદુઓએ ઉદ્યોગ ચલાવ્યો. એ વિષયમાં રજોને વેળાએ શરમથી અથવા લોભથી અથવા સંભાળ નહીં રખાય એ ધાસ્તીથી અથવા બેદરકારીથી શાસ્ત્રીના પુસ્તકો શહેરની બહાર જાય અથવા અહીં તફરકે થઈ જાય, માટે આ કાળજીથી ચૂંચના કરૂં છું કે તમારે તેમ ન થવા દેવું.

પુસ્તકના વ્યવસ્થા વ્યવહાર વિષે તો તમે તમારી અતુક્ષ્ણતાથી વિચાર કરશો જ અને કદી માંડું મત પ્રજ્ઞશે તો હું મોટી ખુશીથી આપીશ.

નર્મદાશંકરના યથાયોગ્ય.

દગાખોર મિત્રને સ્પષ્ટ કથન

તા. ૧૭ અક્ટોબર ૧૮૬૮

ભાઈ (?) નંદચંદ્ર

જે કે ફેટલાએક જાણે તમારા ખારીલા સ્વભાવ વિષે મને દાખલા સાથે કહ્યું છે ને ઝાંડ્યામાં મોતીરામ વિષે લખેલા તમારા કાગળે તમારી કંઈ એક મુઘડના જતાવી છે. તોપણ મેં જે તમારા સ્વભાવ વિષયમાં મારા ત્રણ વરસના અનુભવ ઉપરથી (અહીં રહેવા માડ્યું તેની પહેલાં હું તમારે વિષે કંઈ જ જાણતો નહીં) જે મત બાંધ્યા હતા, તેમાં એક આ હતું કે તમે ફેટલાએક કામ જોરસામાં કરો છો ને પછી પરતાઓ છો. પણ પછવાડેથી જો ત્રણ દાખલા તમારી વર્તણૂકના મારી જતના અનુભવમાં.

આવ્યા છે તે ઉપરથી તમારા થંડા લોહી ને હૈયામેલ વિષે મારા મનમાં નક્કી જેવું થવા આવ્યું છે. છેલ્લો દાખલો આ કે—

ધનામના નિબંધ વિષે તમારું મત માગવાનું કારણ આજ કે તે ઉપરથી કંઈ તમારું મન જાણી લઉં. જે નિષ્પક્ષપાત ક્રિટિક દાખલ નિબંધ ૨૬ કર્યો હોય—૨૬ કર્યો હોય તો પણ હું જરાકે મનમાં સંકોચ ન આણતાં ઉલટો તમને સાબાશી આપું એવો હું છઉં, એ વાત મારા અંતઃકરણની પ્રકૃતિ જે મિત્રોને મારી સાથે ધણો સહવાસ છે તે સહુ જાણે છે જ. અગર તેમ ન હોય તો જાણી શકું કે ક્રિટિક દાખલ તમારું જ્ઞાન ઓછું છે અથવા દ્વેશભાવથી જ ખોટું મત આપ્યું છે. તમારે માટે મેં ભાજગડ કીધી—કમીટી ખોટી રીતે પણ નારાજ થઈ—મને મત ન મળ્યાં. (તમે જ તે ન અપાવવાને કાં ન પ્રયત્ન કર્યો હોય?). મને મોટો સંતોષ છે કે મેં મૈત્રીની પરીક્ષા કીધી છે. હું તમને નથી પુછતો કે તમે શું મત આપ્યું છે? તે હવે મારે જોઈતું જ નથી. પણ તમારાથી જે હું આટલા દહાડા ઠગાતો હતો તે હવે નહીં ઠગાઉં, એ તમને જણાવવાને આ લખું છઉં. હું જાણું છઉં કે તમને ‘સીરિયસનેસ’ ગમતું નથી. ‘લાઇટનેસ’ જ ગમે છે ને મારા લખાણથી કુદાસો કે એને કેવો ચિહ્નિયો છે, પણ સુખે પુલાળે. હૈયામેલ ને બહાર વિવેક એ રીતે રાજખટપટમાં જાણે. લોકમાં પણ બે રીત છે. જ્યાં બંને જણાં જાણે છે કે હમે એકમેકના હરીફ હોયે ને જ્યાં એક ભોજો છે ને બીજો મનમાં ગાંઠવાળી મુંજો માર મારે છે. બંને રીત મને પસંદ નથી.

કુદીનતા ને મૈત્રી વિશે પુરું સમજવું ને તે પ્રમાણે વર્તવું એ સજ્જત માણસનું કામ છે. નિંદા કરવી, પુઠના ધા કરવા, બહારથી વિવેક ને મનમાં મેલ રાખવો એ બાયલાપણું છે. મેદાન પડી ધા કરવો એ મર્દાઈ છે. એકમેકને જાણ કરી ઉંચપણે લડવું એમાં મોટાઈ છે. સુધડ જૈરાં પણ જોલે છે કે “જુદેથી લડવું શું જથી ન લડવું.” હું એમ સમજું કે તમારું મન નિર્મળ છે ને તમે તારે હૈયામેલા હોઈ બીતરમાં મારી નિંદા કરો ને મારી સાચી મૈત્રીને ભોળી ગણી ફટલાંએક હલકાં કામ કરી તેમાં પુલાઓ. એ છતાં હું (થોડા સહવાસને લીધે) મૈત્રીમાં સાચો રહી તમારે વિષે સારો વિચાર રાખું, પણ જારે તમારી તરફથી અતીસેં થાય ત્યારે મને શક પડવો જ જોઈએ ને એ શકને ચાર પાસથી પુછી મળે ત્યારે અતઃપરને માટે મારે સાવધ રહેવું જ જોઈએ. તમે ઓદ્દેદાર છો, હું નથી. તમે વગવાળા હશે, હું નથી, તો પણ મારા શુદ્ધ અંતઃકરણને ઉંચી નીતિનો અભિમાની છઉં. તેથી હવે મંડાવાની બાજીમાં તમને જીતવાની વાત તો કેમ કહેવાય, પણ આજ પોતાને માટે યશસ્વિ દારનો પણ સંતોષ પામવાની આશા રાખું છઉં.

અમે કેટલાએક મિત્રો ધરમાં ને બહાર વેળાએ પરસ્પર વાદમાં અથવા મસ્કરીમાં ઘણા જ કડવાં વેણુ વાપરીએ છીએ, તો પણ હુને પાણીએ આગ લાગતી નથી, તેમ હમારામાં વિરોધ થતો નથી. કારણ કે હમારામાં મળ નથી. અગર થોડી વાર મળ ફાવ્યો તો શું થયું? અંતે તો મળ જ નિંદાશે. જેઓ પોતે કાળા છતાં ગોરા છે એમ બતાવવાને સામાં ગોરાને કાળા કહેવાને મથે છે, તેઓ પોતે જ પોતાની કાળાસ નિરખાવવા લોકને તેડે છે એવું મેં ઘણું જોયું છે. મને નથી જણાતું કે ગુજરાતી દેશીયોમાં ઐક્ય જોઈતું ચાય. એ યવામાં પ્રથમ મોટાં મોટાં મંડળોમાં સાચી મૈત્રી થવી જરૂર છે, જરૂર તમારા સરખા મૈત્રી સમજતા નથી ને તે વળી મારા સંબંધમાં, તારે હવે પરમાર્થને માટે સાચી મૈત્રીની કડાં આશા રાખવી?

તમારી તરફથી ને તમારી કંપની તરફથી જે હીણી ચાલ મારી તરફ ચલાવવામાં આવી છે ને તમારી તરફ જે ચાલ મેં ચલાવી છે તે કદાચ કોઈ વખત એકલા મળવાનો દહાડો આવવા જેવું હોય તારે તો તે સંબંધ માલમ પડી આવશે.

હવે વધારે લખવાની જરૂર રહી નથી. મરતી મૈત્રીની સેવામાં તેને જેલમાં આપવાનાં ઓસડમાં મારી તરફથી કંઈ જીણું ન રહેવું જોઈએ, માટે ઉપર પ્રમાણે લખ્યું છે. પછી તે છવો કે મરો. મરવા તો પડી છે ને હું તો મોપલી જ સમજું છું. હેમામેલ ને બજોલાની ડગાઈ કરતાં ખુલ્લું દિલ ને ન બજોલાની અવિવેક જેવી લાગતી લાગણી વધારે સારી સમજું છું. તમારા જેવી ચાલ ચલાવનારા પીગ કેટલાક મારા સંબંધમાં દતા ને છે, પણ તેઓને આવો કાગળ લખ્યો નથી. તમારે વિષે જે કેટલુંક સાફ મત મારા મનમાં અગાડીનું હોય છે તેથી જ આ લખવાનું ટેકવાળું સમજું છું. જોમને હવે—

લી૦ જેવો તમે સમજો તેવો નર્મદાશંકર.

તા. ૨૧ અક્ટોબર સને ૧૮૬૮

આજ નંદશંકર

પ્રથમ કોષ્ટ ને પછી શાંતિ એમ તમારા કાગળનાં બે રૂપ જણાય છે, ને એ મારા પોતાના બાંધેલાં મતને પુષ્ટી આપે છે. લોકના કહેલાં તથા તમારા કહેલાં પ્રમાણે મારાં માની લીધેલાં મત જોતાં છે, તે પ્રસંગે ઉપરથી સમજાશે ને તમારા લખવા પ્રમાણે આશા રાખુ છું કે તે જોતાં હરે.

ખરૂં જાણ્યુંને કે નિર્બંધ નાપાસ થયેથી લોકના કહેવાને મેં કાન આપ્યો નથી જ, પણ મને તમારે વિષે શક ઉત્પન્ન થયેથી એ શક દૂર

કરવાને તથા નિબંધના દોષ જાણવાને મેં મત માગ્યાં હતાં. “ધર્મ” બળબે છે, દોરિત અથવા વેરની સત્તા ચાલવા દીધી નથી.” એમ જ છે તો તે હું ખરું માનું છઉં ને મત વિષે તો જાણ્યા વના ક્યમ બોલાય— ‘Advanced school boy’ ને શોભા આપે તેવો છે—હતો, પણ scholar ની પાસથી જેવા નિબંધની અશા રખાય તેવો નોતો એમ કહો છો તે તેવો પણ હોય; પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે એવું ખરું કે વિદ્વાન પરીક્ષકોએ માત્ર પોતાના કદપેલા સ્ટાંડર્ડ પ્રમાણે નિબંધ ન આવ્યો માટે જ રદ કરવો ને નીચલી વાત ધ્યાનમાં ન જ લેવી, એમ ન હોવું જોઈએ:—

ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓનું કેટલું ગળું છે તે જાણવું જોઈએ. તમે તો લખો છો કે આડવાન્સડ સ્કૂલ બેચને શોભા આપે તેવો છે, પણ હું તો કહું છઉં કે ઇંગ્લંડની ગ્રામર સ્કૂલના ફર્સ્ટ ક્લાસના છોકરાને પણ શોભા આપે તેવો પણ ન હોય, તેમ જાહેર ખખરમાં માગેલા વિષયને જેટલું જોઈએ તેટલું લખાણ, હાલના ગુજરાતી વિદ્યાર્થીમાંથી આશા રાખી શકાય તેટલું લખાણ થયલું છે કે નહીં તે જોવું જોઈએ: ઇનામનો નિબંધ કેળવણી પર નથી માગ્યો, સ્ત્રી કેળવણી ઉપર નથી માગ્યો કે જે જેમાં ધણીક વાત લખાય, પણ સ્ત્રી કેળવણીના લાભ વિષે માગ્યો છે, માટે એટલા જ પ્રકરણમાં શું અધુરું છે તેનો જ વિચાર કરવો જોઈએ, જેમ કેટલાક નિબંધીઓ માગેલા વિષયથી આડા ફાટી લખે છે તેવું શું મારે લખવું જોઈતું હતું? “વળી અગર કોઈ બીજો લખે તો સ્ત્રીકેળવણીના લાભ વિષે પુનઃસ્તિ વગર કેટલું વધારે ને વધારે સાફ લખી શકે તે પણ વિચારવું જોઈએ. વળી હાલમાં જેટલા નિબંધ લખાયા છે તે કેવા છે, તેને કેટલા ઇનામ મળ્યાં છે તે પણ જોવું જોઈએ. સુઝાયલા વિષય ઉપર વરસ દહાડાની મુદત છતાં બેસેના ઇનામ માટે એક જ નિબંધ આવ્યો એનું કારણ શું? મતલબ કે પોતે કદપેલા જાંચા સ્ટાંડર્ડ (આકસફર્ડ કે કેમપ્રીજની યુનિવર્સિટીના?) પ્રમાણે એ નિબંધ તપાસવાનો નહતો, પણ ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓનું ગળું જોઈ તપાસવાનો હતો. નિબંધ કેમ લખવો એ વાત જ આપણા વિદ્યાર્થીઓમાં થોડા જ જાણે છે. હું મારી સમજ પ્રમાણે કહું છું કે એ જ નિબંધમાં લખનારે જે પેહેલી ચાર બાબતો લખાણ કર્યું છે ને જેવી રીતે ગોઠવણ કરી છે ને જેવી ભાષામાં નિબંધ લખ્યો છે તેવું મેં હજી લખાયલા થોડા જ નિબંધમાં જોયું હશે! માગેલો વિષય ને તે ઉપર આફું ન ફાટતાં જેટલું લખવું જોઈએ તે ઉપર મેં ઘટવું ધ્યાન આપ્યું છે ને ઇનામને લાયક હતો એમ મારી સમજમાં હજી પણ છે. કમીટીએ બેસેનું જ ઇનામ આપવું તે પછી પરીક્ષકોએ જાઓ સ્ટાંડર્ડ કદિ

તે પ્રમાણે નિબંધ વિષે મત બાંધવું, એવું અનુભવી પરીક્ષક તો ન કરે. દલગીર છઉં કે તમારો સ્ટાંડર્ડ મારા જાણ્યામાં નથી. તમારો મત મારા જાણ્યામાં નથી ને એથી મારા લખાણના દોષ મારા જાણ્યામાં આવતા નથી ને મારે પોતાને માટે ઘણો ખિન્ન છઞી કે મારા નિબંધમાં મેં શું અધુરું રાખ્યું છે કે જેથી તે ઇનામને પુરતો લાયક ન ઠર્યો, ને એથી કમીટીએ હવે એમ જ કેમ ન જાણ્યું હોય કે જો જો વરસ થયાં નિબંધ લખાવીએ છીએ ને કોઈ લખતું નથી અથવા સાફ લખતું નથી. માટે નિબંધ લખવાને કોઈ ગુજરાતી વિદ્વાન શક્તિમાન નથી ને એથી તેણે હવે ભાષાંતરને માટે જાહેરખબર છપાવી! શું એ વિચાર મારો નિબંધ નાપાસ થયે બાંધાયો? એ મને બહુ લાગે છે! અલખત મારે પરીક્ષકોના સ્ટાંડર્ડ અને મારી ભુલ એ જાણવા જ જોઈએ. ને અગર પરીક્ષકો તથા ખિન્ન વિદ્વાનો એક મતના હોય તો મારે મારી ભુલ કબૂલ કરી ચાનક રાખી સુધારો કરવો જોઈએ. હું શક્તિમાન છઞી અથવા નથી પણ એકાદા આપેલા વિષય ઉપર હું પરીક્ષકો વિરમય પામે તેવો ઇલાખોરેટ એસે લખવાને હિંમત ભિકું તેવો છઞી. ઇનામના મૂલ પ્રમાણે મેં માગેલી વસ્તુ આ દેશના ભાવ પ્રમાણે આપી છે—જે વસ્તુ ખિન્ન દેશના ભાવ પ્રમાણે મૂલ પ્રમાણે ન હોય માટે શું મારી વસ્તુ મૂલને લાયક નહીં? પણ હશે—મત જુદા પડેજ. મેં મત માગવાને ચિઠ્ઠી લખી તેની પોંહોંચ પણ ૨૪-૨૫ દાહાડા ફરી ન વળી, તારે મેં મારી ખરી લાગણી બતાવીને એ કમીટીની નજરમાં અસત્ય લાગી. મારા વિચાર પ્રમાણે કમીટીએ ઉદાર મનથી તે ઉપર વિચાર કરવો હતો. કમીટી સાથે મારે તકરાર હતી તે નામ જાણી તપાસ્યો એ બાબતની હતી ને એ વિષે મેં છેલ્લો કાગળ દફતરે દાખલ રાખવાને કમીટીને મોકલ્યો છે તે તમારા વાંચવામાં આવ્યો હશેજ. હવે એ વિષે લખવું નિરર્થક છે એમ સમજી બંધ રાખું છું ને તમે પણ તેમ કરશો.

તમારા કાગળે કેટલીક વાતે મારા મનનું સમાધાન કર્યું છે—એટલે તમારા કોઈ વચનની સામા મારાથી હવે તેવું લખાતું નથી તો પણ કંઈ લખવું તો જોઈએ ખરું. “ખરું” જોડું જોળખવાની તથા માણસના ગુણ દોષ પારખવાની શક્તિ વિષે મારો વિચાર બંધો હતો તે કંઈક હલકો થયો છે—” હું દલગીર છઉં કે તમારો કંઈક જ હલકો થયો—ઘણો થયો હોત તો વળી હું તમારા વિચારમાં પાછો જાંચો થવાનો યત્ન કરત.

પોતાની શક્તિ વિશે મત

“મારા જેવો આ પ્રાંતમાં કોઈ લખનાર નથી એવું તમને અભિમાન છે એવું હું અંતઃકરણથી કહી શકું છું.” સ્વાભાવિક અભિમાન તો દર

માણસને હોવું જ જોઈએ-તે તે મારામાં છે. હવે લોકમાં તે અભિમાન જોઈએ તેથી વિશેષ અર્થમાં વપરાય છે. વળી સકારણ અભિમાન તે મિથ્યાઅભિમાન એમ પણ બે પ્રકાર છે? સકારણ અભિમાન (લૌકીક અર્થમાં) મારામાં કેટલું છે? સહવાસ નહીં એટલે તમે કાંથી જાણો? ને કહ્યા વના તમારા વિચાર બંધાય નહીં ને કહ્યાથી અભિમાની કહેવાળો? તો પણ કહું છઉં-(અભિમાની કહેવાવાને).-હું સમર્થ વિદ્વાનોનાં કર્મો જોઈ વિસ્મય પામું છઉં ને વેળાએ આંખમાં ઝળઝળીયાં આણું છ કે મારી એવી શક્તિ કેમ નહીં! હું પણ ક્યારે મારી બુદ્ધિમાં વધારો કરું? એઓની આગળ તો હું કંઈ જ ગણતીમાં નથી!-એવા એવા વિચારે હું ધણેજ નમ્ર છઉં પણ જારે કેટલાએક બુણીએલો મારે વિષે થતી રૂડી વાતો સાંભળી મારી નિંદા કરે છે, જારે કેટલાક પોતાની કાચી સમજ છતાં મારી સાથે મિથ્યા વાદ કરે છે, જારે મારે સામાને ખરું ખોટું જુદું પાડી પાડી યથાર્થ સમજવવાનું હોય છે અથવા જારે હું મારા શ્રમનો બદલો નથી મળતો એવા ખ્યાલથી દલગીર હોઉં છું અથવા વેળાએ રમુઝ કરતો હોઉં છું, તારે મારી લાગણી ઉશ્કેરાય છે ને હું મારે વિષે અહીંના વિદ્યાર્થીઓના મુકાબલામાં વધારે ખોલું છું. જેને કેટલાક અભિમાન કહે છે-એ રીતનો હું છઉં, એમ જો તમે મત બાંધ્યું હોય તો તમે ભૂલ નથી કરી એમ હું પણ કહું છઉં.

મારા ગ્રંથ ઉપર જે સમજ વગર અથવા વિદ્વત્તા વગર ખોટી ટીકા કરે છે તેની હું ઘ્યા ખાઉં છું અથવા હાંસી કરું છઉં, પણ જે દ્વેશ બાવથી કરે છે તેના ઉપર તો હું ચીડાઉં છઉં જ ને એ ચીડાવાને તમે અવગુણ કહો તો કહો. વળી શકને દૂર કરવાને અને વાજખી ધનસાફને માટે ગેરધનસાફથી ગભરાયેલો જે માણસ પોતાના મનમાં મળ ન રાખતાં ઉશ્કેરાયેલી લાગણીમાં ખરી હકીકત કહે તેને તમે ઉદાર બુદ્ધિથી ક્ષમા, સજ્જનપણાથી વિવેક ને ન્યાયબુદ્ધિથી ન્યાય બતાવવાને બદલે આપવડાઈ ને પતરાળ કરે છે એમ કહો તો કહો-હશે-હવે એ વાત ફરી ફરી કરવી નથી ચહાતો-પણ અગર કદાપી કમીટી સાથે થયેલું માફ લખાણ પબ્લિકમાં મુકું તો તેથી તમે માફ લગાડશો નહીં. કમીટી ને હું, ને તમે ને હું એ સંબંધ હું જુદો સમજું છઉં.

તમે મારી નિંદા નથી કરતા, તમારા મનમાં મેલ નથી ધ્રો વાક્યોથી હું મારી તરફથી ઉપજેલો શંક દૂર-સમૂળો દૂર કરું છઉં. તમને મારા કાગળથી માફ લાગ્યું છે ને દલગીર થયા છો, પણ મેં મારો શંક દૂર કરવાને જેવું મને લાગ્યું હતું તેવું લખ્યું છે તે જોઈ અને મૈત્રિ તોડવાને હું ઇચ્છતો નથી, એમ જે તેમાં છુપું છુપું બતાવ્યું હતું તે જોઈ તમે માફ નિખાલસ મન જોયું હશે.

જેમ તમે ઇચ્છો છો. તેવી મારી ઇચ્છા પ્રથમથી હતી-રે સુરત આવ્યા પછી તમને સ્હોડમાં રાખી ધણું કામ કરવાની મેં આશા રાખી હતી પણ તેમ ન થયું-હશે. હું કાનનો કાચો હત તો તમને કાગળ લખત જ નહીં. હું કાનનો કાચો નથી ને તમારી કંપની વિષે જે શક હત મને છે તેનો ખુલાસો વળી થઇ રહેશે. તમે પછવાડેથી કેટલીક વાત લખી છે તેની હાલ જરૂર નોતી, તેમ તમારે એટલાં નમ્ર થવાની પણ જરૂર નોતી. ખુલાસા-મનને અગર કદી બહારથી મેલ વળગ્યો હોય તો તે કહાડવાને નિર્માણ પાણી જ બસ છે-ચરખીવાળા સાચુની જરૂર નથી તો વળી મોઢા અંગ્રેજી સાચુનું શું કામ છે? ને એમ કરતાં સાચુની જ જરૂર હશે તો વિવેકને બાવે અથવા દયાને બાવે અથવા મૈત્રિને બાવે અથવા મોટાઇમાં મેહેનત લઇ સાચુથી તે મેલ ધોઇ નાખશો, તારે હું શું ઉપકાર નહીં માનું ને મનમાં નહીં પુલાઉં કે હવે ખરી મૈત્રિનો લ્હાવો લેવાના દાહાડા પાસે આવ્યા છે!

તમારા મનમાં મારે વિષે સ્વર્ગ જેટલો ઉંચો પાતાળ જેટલો નીચો વિચાર હો, તમે મારા કદા વેરી કે સાચા સ્નેહી હો, તો પણ હું તમારા શહેરમાં એક ક્યારેકટર છઉં, પછી ગમે તેવો, એ જ વિચાર તમને મારું અભિમાન રખાવવાને બસ છે એમ હું અભિમાનથી કહું છીં ને તમે એ અભિમાન ઉપર હસશો જ-હસો હવે.

આ કાગળ બંધ કરતાં મરતી મૈત્રિ પાછી ઉઠી તેની ખુશાલીમાં હું મારાં પાન સોપારી ખાજીં છજીં ને તમે તમારી તપખીર સુંઘજો.

લી૦ સજ્જનની સજ્જનાઇમાં મગ્ન રહેતો,

નર્મદાશંકરની સલામ.

રસ-આનંદ વિશે સમજૂતી

સુરત આમલીરાન તા. ૨ જી અક્ટોબર ૧૮૬૬

રસિક શ્રી બાઇ અંબાશંકર,

મથનથી ઉત્પન્ન થાય તે રસ ધણું કરીને વધારે સારો ને સાચો ને સ્વાદિષ્ટ હોય જ-તેમ અનાયાસે-સહજ ઉત્પન્ન થયેલો રસ, સમય સામગ્રી અને દર્શાવનારની નિપુણતા એ ત્રણ વાના સારો સાચો ને સ્વાદિષ્ટ નિકળવો એ ધણું કરીને દુર્લભ છે. અર્થાત આપના રસ ભર્યા પત્રોને તેવો જ ઉત્તર થવો ઈચ્છુ છે.

આપ મારી સાથે પ્રીતિ બાંધવાની ઉત્સુકતા રાખો છો એ જોઇ હું ઉપકાર માનું છું; અને એ ઉત્સાહ આપે જે વર્ણનશૈલીથી ચિતરયો છે તે જોઇ તથા બાઇ ગણપતરામની વાણીથી જે કંઇક સાંભળ્યું છે તે

સંભારી આપની જે સુધઝમ્મતિ મારી આજે પડે છે, તેના દર્શનથી હું આનંદ પામું છઉં. એ આનંદથી મને આપને વિષે મોહ થાય છે ને મોહને અનુકૂળ ઉદ્દીપનો મળશે એટલે તે નિજરૂપથી ટળી પ્રેમરૂપ થશે ને એ પ્રેમ અનેક પ્રકારના પ્રસંગથી ઘાડો થશે ને પછી સત્ય આસ્થા-આવયુક્ત વૃત્તિથી તર્કમાં રમતાં તે (પ્રેમ) નીચે ઠરેલા મળની ઉપર તરતો ને સ્વચ્છ પ્રકાશમાન રસરૂપ સ્વરૂપ દેખાશે ને પછી પાછો પ્રસંગાનુભવથી તે રસ સ્થિર થશે ને એથી થતો આનંદમાં રમતાં તે રસમાં કોઈ વાર એક સૂક્ષ્મ મિંદુ નજરે પડશે ને એને જોતાં ત્રિપુટી લુપ્ત થશે તારે રહે શું? તો કે કેવળ રસ આનંદ-ક્યાં શૃંગારનો વિભાવ ને ક્યાં બ્રહ્મનો ભાવ! રે અને તે જ છે. બીજીથી વૃક્ષ ને વૃક્ષથી બીજ. સાકારમાં નિરાકાર ને નિરાકારમાં સાકાર. એક જ, એક જ, એક જ! આનંદ આનંદ આનંદ!-શેમાં? શું?; પ્રણવમાં, પ્રણવ જ. ઉત્પત્તિ-લીલા, વ્યવસ્થાલીલા ને સંહારલીલા-પ્રેમ, પ્રેમશૌર્ય ને શૌર્ય અર્થાત્ પ્રેમને શૌર્ય-છત્તા ને આકર્ષણ એ તો પ્રેમનાં તત્વ છે અર્થાત્ પ્રેમ જ સહજ સ્વભાવ ને સંયોગ, એ ઉપર સંધું આધાર રાખે છે, તો પણ દુર્લભ અલૌકિક એવાં રસચૈતન્યનો અંશી સંસ્કાર હોય તો જ દેવી સ્ત્રીઓનાં દર્શન થાય ને રસસુધાસિંધુના ખુંદનું પાન થાય ને રંગ ચડે, પછી એ 'પાન કાયા ને ચુનાનો હોય' કે 'કેસરનો હોય'! રસશાસ્ત્રમાં કલા પ્રમાણે ગળાનો કે કસુંબાનો કે મજીઠનો હોય-પણ તેના હું સંસ્કારી નથી જ-થવાને ઉત્સુક છું ખરો.

અવકાશ મળેથી મૈત્રિ વિષે કંઈ લખશો. આપને જે મારા પુસ્તકો મળ્યાં છે તે મારી તરફથી નથી પણ શાસ્ત્રીની તરફથી છે એમ જણાશે.

દર્શનાભિલાષી નર્મદાશંકરના જયબ્રહ્મ

જે મિત્રો વચ્ચેનો કલહ

સુરત, આમલીરાન તા. ૨૮ જાનેવારી ૧૮૬૬
શંજેશ્રી ભાઈ જોપાળજી વિ. સુરજી દેસાઈ

તમારો તા. ૮ મીનો પત્ર, જગનલાલભાઈએ તમને ૧૮૬૮ માં લખેલો તે સાથે આવેલો તે મેં મુજબથી આવી વાંચ્યો છે.

જગનલાલભાઈએ તમને લખેલું તે વિષે મેં કંઈ જ વાંધો લીધો નથી ને લેતો. પણ નથી તે એ મેં તમને વારે વારે કહ્યું છે હતું ને હજી પણ કહું છઉં- એ કાગળો અને ગણપતરામનો સાક્ષીપત્ર મોકલવાનો શ્રમ મિથ્યા લેવાયો છે.

તકરાર એટલી જ હતી તે હજી છે કે, તમે મને એકો કાગળમાં એવું નથી લખ્યું કે 'જગનલાલભાઈ આજી નહીં તો પોર પણ મદદ કરશે.'

મારે ત્યાં કાગળોની ખરોખર ફેલ નહીં તેનો લાભ લઇ અને છં બાઇએ તમને લખેલું માટે તમે મને પણ લખેલું એવી જે તમારી બ્રાંતિ તેનો લાભ લઇ તમે તમારું જોલણ ખર્ચ કરવા મથો છો પણ જુઓ—

તમારો લખેલો જે કાગળ મેં તમને રૂબરૂ વંચાવ્યો હતો તેમાં પોર કરશે એવું નથી જ એ તમે જાણો છો—એ કાગળનો જવાબ જે મેં લખ્યો હતો તે પણ તમને વંચાવ્યો હતો.

૧ છં બાઇએ તમને લખેલું કે આવતી સાલ અને તેવો સંભવ છે એ ઉપરથી દૂરની વાતથી અમે મારા લાંબા કાગળના બેદરકારીના લખાણથી (તમારે એ ઉલ્લેખ છોડવો એવું પણ લખ્યું હતું), ‘પોર મદદ કરશે’ એવું તમે ન જ લખો એવો પણ સંભવ નક્કી જેવો કદપી શકાય છે ને તમે નથી લખ્યું એવું મને પક્કું સાબર છે—૨ છં બાઇએ તમને લખેલું તે ઉપરથી તમે મને લખ્યું હશે એવો પણ સંભવ કદપી શકાય, પણ ૧ લા સંભવ આગળ ૨ જો સંભવ ઝાંખો પડે છે—તમને બ્રાંતિ રૂપ કાં ન પડ્યું હોય? ૩ છં બાઇના કાગળ મોકલવાનો પરિશ્રમ લીધો તેના કરતાં તમે જે કાગળમાં મને તે લખ્યું હતું તે કાગળની નકલ મોકલી હત તો તે આપણી તકરારમાં દાખલ થાત. ૪ રાખવા જેવા કાગળની જ માત્ર હું ફેલ રાખું છઉં ને બાકીના ફાડી નાંખું છઉં. કાશ સંબંધી સર્વ કાગળ પત્ર હું પ્રસ્તાવનામાં લખવાને માટે ખંતથી સાચવી રાખું છઉં—એ સાચવેલા કાગળમાં તમારો તે નહીં એ ઉપરથી પણ જણાય છે કે તમે મને તે લખ્યું નથી.

“આપના એક કાગળથી” એમ લખો છો પણ મેં કાશ સંબંધી પ્રથમ કાગળ છં બાઇને લખ્યો જ નથી, કેમકે છં બાઇ મને કાશ બાબત સહાયતા આપવાના છે એવું મારા સ્વપ્નમાં પણ નહીં હતું.

વળી તમે લખો છો કે “ખુશી બતાવેલી તે મતલબના કાગળો ઉપરથી આપને લખેલું પણ તે કાગળો આપને ત્યાં જડતા નથી તેથી તેની નકલ આ લગત મોકલી છે” એ વાક્ય મને તો ધણું જ ગુંચવણવાળું લાગે છે—જે હું એમ સમજું કે છં બાઇના કાગળો ઉપરથી તમે મને લખેલું ને એ તમારા મારાપર આવેલા કાગળો જડતા નથી તેથી તેની એટલે તમારા મને મોકલેલા કાગળની નકલ આ લગત મોકલી છે તો હું અજબ પાસું છું કે આ લગત તો છં બાઇના તમારા ઉપર આવેલા કાગળોની નકલ તમે મને ખીડી છે તે શું બુલથી ખીડાઇ છે? શું હું એવું સમજું કે છં બાઇએ તમને મોકલેલા તેની નકલ તમે પૂર્વે મોકલી હતી ને તે શું મને ન જડી માટે તે આ લગત મોકલાવી છે! *...વાત! એ નકલો હું પહેલ વહેલી જ જોઉં છું.

*કાગળ ફાડી ગયો છે તેથી લખાણ વંચાવું નથી.

આપણું સહજ હાસ્યવિનોદનું બાષણ હતું તે છતાં ‘‘નહીં તો આપના એક કાગળથી તરત એ કામ બંધવું ઘણું મુશ્કેલ હતું.’’ એ વાક્ય અને ‘‘ખરેખરી મેહેનત અમારી જ છે’’ એ હૈયાની ખરી લાગણીથી નીકળેલું વાક્ય છેકીને ‘‘મેં આપને રૂબરૂ દેખ્યા પ્રમાણે જ છે’’ એ વાક્ય લખેલું છે. એ બે વાક્યોથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તમારા મનમાં એવું આવ્યું છે કે તમે જે શ્રમ લીધો છે તેને માટે મેં તમારો પુરેપુરો ઉપકાર માની તમારી પુરેપુરી તારીફ કીધી નથી એટલે જસ દેવાની જે તમારી આતુરતા તેને મેં તમારી ઇચ્છા પ્રમાણેના શબ્દોથી ઝીલી નથી. હું દલગીર છઉં-પછવાડેથી તમે લખો છો કે ‘‘અમારે તમારી પાસેથી એ વિશે કંઈ માન કે ઇનામ લેવું નથી પણ અમે અમારી ફરજ અદા કરી છે.’’ માટે સંતોષ જ છે એ તમારું બોલવું પાછલાં વાક્યોથી બેતાં માત્ર બહારના વિવેકનું છે એમ કેમ ન કહેવાય?

‘‘આપની સ્મૃતિ કરતાં મારી સ્મૃતિ કેટલી ઉતરતી છે એ વિષે જ્યાં લખવા ચાહતો નથી’’ એમ તમે લખો છો. તો બલે લખો-જે તકરારને આપણી તકરાર સાથે થોડો જ સંબંધ તે તકરાર વચમાં આણી તમે પોતાની સ્મૃતિને જ્યારે માન આપો એ તમારી વાદરીતિને અને નર્મદાશંકરની સ્મૃતિના કરતાં તમારી વિશેષ છે એવી (સહેજ આપત ઉપરથી) જ્યાં ત્યાં આટલી બધી ચર્ચા કરો એ તમારી સ્વભાવ રીતિને જસ છે એમ મારે મિત્ર છો. માટે કહેવું પડે છે.

મેં તમારા શ્રમનો ઉપકાર હર પ્રસંગે બાષણ ને લખાણથી વાળ્યો છે ને એમાં તમને કંઈ ઓછું પડ્યું હોય તો દરશુબ્ધર કરવી ને મારી સ્મૃતિને માટે તો હજીએ કહું છું કે તે ભુલતી નથી ને તેમ કરતાં મારી સ્મૃતિ ભુલ્લી છે એમ કહેવાથી આપ રાજી થવાને ઇચ્છતા હો તો એમ ત્યાં નેમ નહીં એ બુદ્ધિથી કહું છઉં કે હા મારી જ સ્મૃતિ ભુલાડી.

લાં નર્મદાશંકરના યથાયોગ્ય.

તાં કં-સ્મૃતિની વાત ઉપરથી તમે વીકું કેમ લઈ ગયા એના અંદેશમાં હતો એવામાં બે ત્રણ મિત્રોના સંકારણ કહેવાથી મને જણાયું કે તમે બહેમી છો ને તેથી તમારા ધુધવાતા મનના ધુમાડાએ તમને આડા ઉડવાનું સુઝાડેલું. પરસ્પર બે મિત્રોને વિરોધ એવા મિત્રજુગલ મારે ઘણાં છે ને વળા હું સહુનો મિત્ર છઉં એવો જે મારો મૈત્રિપ્રકાર તે તમે સહવાસ વના ક્યાંથી જાણો? તમારે...વિષે ખતરો આણવાનો આધાર શો છે? હું બહુ જ દલગીર છઉં કે તમે પોતે બહેમી થઈ મને કાંયા કાનનો સમજો છો-પણ ઠગાઓ છો રાજશ્રી! રે કેટલો બહેમ કે ઠામ ઠામ વાત ચરચો

ને મને વિનાકારણે હલકો પાડો! તમે તો એમ પણ ચલાવશો કે મેં કવિના ઉપર ઉપકાર કર્યા છે ને કવિ મને આમ કરે છે પણ એની હું કંઈ સ્પષ્ટા રાખતો નથી—મારું અંતઃકરણ શુદ્ધ છે. જોડો તમારો ઉપકાર મારાપર છે તેટલો છે જ પણ શું તમે એમ ઇચ્છો છો કે મારી ખરી લાગણી બહાર ન કહાડતાં મ...સ્વચ્છંદ વિચારને આધીન જ રહેવું ને તમારા જસગુણની ડાંડી જ પીટ્યાં કરવી? જ્યાં સુધી તમે મને મિત્ર ગણો છો ને હું તમને ગણું છઉં ત્યાં સુધી હું મારી ખરી વાત (તમને કડવી લાગે તો પણ) જણાવ્યા વિના નહિ રહું—મૈત્રીનીતિ સમજવી ને મૈત્રિઘૈર્ય વિવેકથી નિભાવવું એ દુર્લભ પુરુષાર્થ છે.

નર્મદાશંકર.

રાણપુરવાળા કોષ મહારાજની કૃપા

સુરત, આમલીરાન તા. ૧૭ અક્ટોબર ૧૮૬૮.

બાપ નર્મદાશંકર દયાશંકર-સુ. અમદાવાદ.

તમારો તા. ૧૧ મીનો લખેલો આવ્યો તે વાંચી બહો પ્રસન્ન થયો છઉં કે જેવો મને મહારાજને મળવાનો મોહ હતો ને છે તેવો તેઓનો પણ મારે વિષે છે ને એને માટે હું મહારાજનો મોટો ઉપકાર માનું છઉં.

સને ૧૮૫૯ માં મને મહારાજને મળવાની ઉત્કંઠા હતી ને તે પુરી પાડવાને મેં મુંબઈથી રાણપોર જવાને ધાર્યું ને જારે ફેટલાક જણે મને કહ્યું કે રાણપુર ભાવનગરથી વીશેક કોશ છે તારે હું તરત નિકળ્યો ને ભાવનગર ગયો—પણ ત્યાં જાણવામાં આવ્યું કે ચુડા રાણપોર તો ૫૦-૬૦ કોશ થાય છે તારે ને હુનાળાની રાતને લીધે ને ફેટલાકના ફહેવાપરથી કે મહારાજનો પ્રતાપ ધટી ગયો છે તારે હું પાછો મુંબઈ ગયો હતો. મેં મહારાજનાં કોષ દિવસ દર્શન કર્યાં નથી તો પણ મહારાજની પૂર્વ સ્થિતિ વિષે કંઈક માલમ પડેલું તેથી માત્ર દેશહિતને અર્થે ને મારા મનની તે સમયની ધર્મ વિષય સંબંધી ઉચ્ચ વૃત્તિને લીધે મારી ઇચ્છા મહારાજને મળી બે વાતની સૂચના કરવાની થઈ હતી.

સને ૧૮૬૪ માં મહારાજ મુંબઈમાં મને મળવા આવેલા પણ મારાથી મળાયું નહીં—મહારાજની કૃપા મારી ઉપર એકો વાર મળવું થયા વના ✓ કેમ થઈ તે તેઓ જ જાણે.

તમારા પત્રથી પણ જણાય છે કે મહારાજની મારા ઉપર કૃપા છે ને આશ્રય જેવું લાગે તેવું છે કે કોષ દિવસ મળવું ન થયા છતાં મહારાજ

મને મળવાને ને હું મહારાજને મળવાને એમ હમે બંને ઇચ્છિયે છિયે-તારે હમારામાં કંઈ સાહજિક મૈત્રિ બીજરૂપ હશે ખરી.

હવે તમારા પત્રના ઉત્તરમાં લખવાનું આ કે હાલમાં મારે અહીં કેટલુંક કામ કરી મુંબઈ જવાની એટલી તાકીદ છે કે મારાથી હાલમાં આવી શકાય તેમ નથી. વળી હું કંઈ વેદાન્તમતનો આગ્રહી નથી ને વાદ કરવાની ઇચ્છા પણ રાખતો નથી. મારી ઇચ્છા મહારાજને ખાનગી મળી કલાકેક વાત કરવાની છે ને તે પણ દેશીયોના સદ્ગુણ બોધ વિષે, જેથી તેઓનું કલ્યાણ થાય ને મહારાજને યશ મળે.

કાઠિયાવાડ સિવાયે અમદાવાદમાં અથવા ચરોતરના એકાદ ગામમાં જારે મહારાજ બે ત્રણ માસ સુકામ રાખવાના હોય તારે મને તમારે લખી જણાવવું કે તે સુદૃઢતા હું મારી અનુકૂળતાએ મહારાજનાં દર્શન કરી જઉં. તમે ઉપર પ્રમાણે મહારાજને વિદિત કરશો.

લી૦ નર્મદાશંકર લાલશંકર.

કરસનદાસ મુળજીને પાવન કરવાની ખટપટ

શેઠ હરિવલ્લભદાસ કલ્યાણદાસ મોતીવાળા બેગ

ઠે. બારકાટ બુલેશ્વરની હારમાં ગલીમાં

સુરત-આમલીરાન તા. ૧૨ મી મે ૧૮૭૦.

સ્નેહી શ્રીબાઈ હરિવલ્લભદાસ

આ બેમાંથી કયો રસ્તો તમને અનુકૂળ આવશે તે જણાવશો.

૧ દંમણ અથવા એકાદ ગામડાનો કોઈ વૈષ્ણવ મહારાજની ત્યાં પધામણી કરે એ નિમિત્તે મહારાજ ત્યાં જાય ને તમે પણ આવો. કોઈ પણ બહાના વગર મહારાજથી સુરતની દક્ષિણ તરફ અવાય નહીં ને ખર્ચ કે તેને એટલી શી ગરજ કે તમારી ખુદની તરફથી કોઈ પણ રીતની વિનંતી વિના તે ત્યાં આવે. માટે એ રીતે મિત્રાપ કરવા ઇચ્છો તો કોઈ વૈષ્ણવને ઉભો કરવો જોઈયે.

ગોર દલપતરામ કહે છે કે તેવો કોઈ વૈષ્ણવ હું દંમણમાં ઉભો કરી શકીશ. પણ એ કામને સા. રૂ. ૨૫૦) સો ઉપરની પધરામણીનો આવવા જવાના ખર્ચ માટે ઓછામાં ઓછા જોઈયે.

૨ અગર કરસનદાસનું નહીં ને તમારું એકલાનું સુરત આવવું થાય તો ઘણું જ સાફ (કોઈ પણ રીતનો અનાદર થવા નહીં દેયે) ને તમને અનુકૂળ ન જ આવતું હોય તો બાઈ નારણદાસ આવે ને એને અમે મહારાજ સાથે મેળવીએ તો કેમ ? ને એ દરમીયાનમાં અહીંના મુખીયો મહારાજને લખી આવી વિનંતી કરે કે સમાધાન કરો ને જ કરશો તે.

હમારે કબુલ છે ને પછી મહારાજ થયેલો શાઆર્ય કાએમ રાખી પોતાના શાસ્ત્રીને તથા કીકાભાઈ અથવા હરકાઈ એક વૈષ્ણવને મુંબઈ મોકલે ને એઓ કરસનદાસ પાસે જે સહેજસાજ કરાવવું હોય તે કરાવે ને પછી મહારાજ પ્રસિદ્ધ રીતે સર્વને કહે કે કરસનદાસ પાવન થયા છે.

લલ્લુભાઈનો આકિડો નક્કી ન થયો તેથી તે દલગીર થયા, પણ મેં સ્નેહ તથા જસ વિષે લાંબું બોલી સમજાવ્યા છે તેથી તે પાછા કામ કરવે ઉત્કેરાયા છે, તેમ લલ્લુભાઈ વિષે સ્નેહ આ પત્રના ઉત્તરમાં જણાવજો.

લાં નર્મદાશંકર

કોશ અને પોતા વિશે લોકચર્ચા સંબંધી

તાં ૧૯ માર્ચ ૧૮૬૯

પ્રેમાળ ભાઈ લક્ષ્મીરામ,

તાં ૧૮ મીનો પેહાચો છે-વૈશાખ માસમાં તમારો આણી તરફ આવવાનો વિચાર છે તેથી હું ધણે ખુશ થયો છઉં કે પ્રત્યક્ષ મળવું થશે-લાંખી વાત ધણી કુરસદ વના પત્રમાં લખાઈ શકતી નથી માટે તમારા સવાલનો જવાબ મળ્યા પછી જ દઇશ. જ્યાં સુધી લોક મારા સ્વભાવ ને મારી વૃત્તિથી અજાણુ છે ને માત્ર બહારના પ્રસંગો ઉપરથી (અને તે વળી દેયામેલ દેખીએએ પોતાના સ્વાર્થથી) જુદે જુદે રૂપકે દર્શાવ્યા હોય છે તારે મારે વિષે વિચાર બાંધશે તહાં સુધી મારે કંઈ જ બોલવું નહીં એ મને વધારે સારું લાગે છે—

‘અંતે છે સતનો જસ, રણે રમ મહસ.’

મેં જે તમને કામ સોંપ્યું છે તે કુરસદે જ કરવું-ઉતાવળ નથી. મારા નિબંધમાં જે બહારવટીયા લખ્યા છે તેની હકીકત પણુ જોઇયે. હું થોડુંક જાણું છું-પુરેપુરું જાણતો નથી-હથિયારોનાં નામ સાથે ચિત્ર મોકલશે તો તે બહુ જ સારું થશે.

કાઠ વંદો કાઠ નિંદો. હું મારું કામ મારી શુદ્ધ પ્રમાણે ને શુદ્ધ અંતઃકરણથી કર્યો જ જાઉં છું-મને મારી સરસ્વતીની રક્ષા છે ને તેથી હું મુદ્દુનની થોડી જ દરકાર કરું છઉં. લાં નર્મદાશંકરના આશીર્વાદ.

ભૂલતા મિત્રને સ્મરણ

સુરત, આમલીરાન તાં ૯ મી આગષ્ટ ૧૮૬૯.

સ્નેહી શ્રીભાઈ ગોપાળજી,

આપની તરફથી ધણા દિવસ થયાં પત્ર નથી માટે શંકા સરખું કંઈ મનમાં આવે છે કે શું છેક જ મારું વિસ્મરણ થયું હશે? કામનું રોકાણ તો

ધણું જ હશે તથાપિ તમારી સુજનતાએ મારાં હૈયામાં તમારે વિષે જે વિચાર બંધાવ્યો છે તે જો કે જે નાના તર જેવો છે તે જેને વધેલો વૃક્ષરૂપ જેવાની હું આશા રાખું છું. તે તરને તમારી તરફથી ખાતર પાણી વગેરેથી માવજતની બેદરકારી દીસે તારે તે કેમ વધે? મહીને મહીને પણ ચાર લીટી જેવામાં આવતી હોય તો વાર તેના વાયુની દહેરથી તર હિમાંધ તો ન જાય!

તમે મને સાંભરો છો તે જણાવવાને માટે જ આ પત્રિકા છે.

લી૦ નર્મદાશંકરના આશિષ.

મિત્રને પત્ર

તા૦ ૧૦ સપ્ટેમ્બર ૧૮૬૬

પરમ સ્નેહી બાપ ગોપાળજી,

તમારા તા૦ ૧૬ આગષ્ટના પત્રમાંની સ્નેહવાણીના રસપાનથી હું પરમ સંતોષ પામ્યો છઉં. એમાં તો કંઈ જ શક નથી કે બીજા જીવલાના કરતાં તમને વિશેષ કામ છે ને તે વળી યશસ્વી રીતે થોડાંથી જ બને તેવું, ઊંચી સ્થિતિના લોક સાથે ઊંચી સ્થિતિના માણસથી જ મનમોનનો પ્રસંગ રાખી શકાય. હું બહુ પ્રસન્ન છઉં કે જ્યાં તમારે હોવું જોઈએ ત્યાં જ તમે છો. કાઠિયાવાડમાં થતા સુધારાને તેજવાળી ગતિમાં મુકવાનો પ્રથમ શ્રમ તમારો જ છે એમ હું માનું છઉં. ઈશ્વર શ્રમનો બદલો આપે.

નવલરામને ને દિનશાને આપના લખ્યા પ્રમાણે કહ્યું છે. ન૦ ગ૦ અંક ૩ જની નકલ હાલ મારી પાસે નથી. કૃષ્ણાકુમારીની ૧૦૦) મોકલી છે તે પોહોંચેથી ઉત્તર લખવો.

લી૦ તમારો નર્મદાશંકર.

જૂની ગુજરાતી ભાષા વિશે શોધખોળ

સુરત, આમલીરાન તા૦ ૩ જી અક્ટોબર ૧૮૬૬.

ફક્કડ લક્ષ્મીરામ,

તમારો તા૦ ૨૪ મી આગષ્ટનો ને ભાદરવા વદ ૩ જનો એમ બે આવ્યા છે. હું મોટામ આપું છઉં તેને તમે યોગ્ય નથી એમ તમે લખો છો તારે આજથી ઉપર પ્રમાણે નામ બદલું છું—ચ્છીડાશો નહીં—પણ હું પુછું, લોક મૈત્રિ મૈત્રિ કરે છે તે શું હશે વાર? એ વિષે તમે અનુભવમાં શું જોયું છે ને વિચારમાં શું નક્કી કર્યું છે તે અવકાશ મળેથી લખી મોકલાય તેવું ફરી શકશો? તમારી કલમ લખાણમાં કેવી ફક્કડ ચાલે છે તે જોવાને ઇચ્છું છું.

હથીયારોની ઉતાવળ નથી—જુની ગુજરાતી ભાષાના નાના મોટા ગ્રન્થ-પાનાનો સંગ્રહ તમારા જુનાગઢમાંથી મળી આવશે? મારો વિચાર આ છે કે આજથી સો ને પછી બસ ને એમ ૧,૦૦૦ વર્ષ ઉપર આપણી ભાષા કેમ કેમ બદલાતી ગઈ છે તે વિષે યથાસ્થિત જાણવું—તેમ નરસહી મેહેતાની પેહેલાં કાણુ કાણુ કવિયો છે તે સંબંધી પણ જાણવાનું છે—એ વિષય અવકાશે તમારા મિત્રમંડળમાં ચર્ચાજો—મારે ઉતાવળ નથી.

નાગરી ન્યાતના બવાડા થાય છે તે જોઈને દલગીર છઉં. મારે વિષે મારી નાતના ધરડાઓ—જુવાનોનો શો વિચાર છે તે લખશો.

જૈન નિબંધ લખવાનો મને અવકાશ નથી. ઝંસીની રાણી અને લખતોરના નવાખ વિષે થોડીક પણ હકીકત આપો તો વળી લખવાનો વિચાર કરું—અને તો મોકલજો.

મિત્રતા વિશે કેટલાક વિચારો

તા. ૧૮ અક્ટોબર ૧૮૬૯.

ભાઈ લક્ષ્મીરામ,

આસો સુદ ૨ નો લાંબો ચિત્રો સાથે આવ્યો છે. સ્નેહ મૈત્રિ-પ્રેમ એનું પરિણામ બેના એક થવું એવું છે. એક થવું કઠિણ છે ને એક થઈ તેમ નિત્ય રહેવું એ પણ કઠિણ છે. મૈત્રિ કરવામાં ને નિભાવવામાં બહુ વિદ્ય આવી પડે છે. ‘કાંઈને કરી રાખવો અથવા કાંઈના થઈ રહેવું’ એ કહેવત ખોટી નથી કે જોથી મૈત્રિ નિભે પણ અંતઃકરણનો ઉમળકો રહેવો દુર્લભ છે. એ જો બન્નેમાં હોય તો પછી નાના પ્રકારનાં વિદ્વો પોતાની મેજે જ દૂર થઈ જાય છે. સાચો સ્નેહ શૌર્ય વિના બંધાતો નથી ને નિભતો નથી. તેમ સાચા સ્નેહથી શૌર્ય વધે છે ને શૌર્યથી જસ ને પછી સુખ મળે છે એ પણ ખોટું નથી; હા તે જસ લૌકિક વિચારમાં કદાપી તત્કાળે નિંદાય પણ પછવાડેથી વખણાય જ. જારે ગરમ લોહીનાં સ્ત્રીપુરુષોના પ્રેમ જેવો પુરુષમાં સ્નેહ જોવામાં આવશે ત્યારે જ ઐક્ય, ધૈર્ય, જુક્તિ, સાહસ એ સદ્ગુણો આપણામાં દેશિયોમાં આવશે ત્યારે જ તેઓ ઉત્તમ યશ ને ઉત્તમ સુખના ભોક્તા થશે.

નર્મદાશંકરના આશીર્વાદ.

સૌભાગ્યવતી માન્યાઈ, વિશે વિચારો

તમારે વિષે હું કેવળ અજાણ છઉં એટલે વિસ્તારથી નહિ પણ

ટુંકમાં જ લખું છઉં કે—

જે દાસપણું આપણા લોકોએ સ્વીકાર્યું છે, તેમાંથી તેઓને છોડવાને હાલમાં વિદ્વાનો વાણીથી ને લખાણથી મેહેનત કરે છે, પણ જ્યાં સુધી પુરુષો પોતાના સંબંધવાળી સ્ત્રીઓને વ્યવહારમાં યોગ્ય છુટ નહીં આપે અને સ્વ.....સ્ત્રીઓ પોતાની મેળે યોગ્ય છુટ નહીં લે ત્યાંસુધી આપણા દેશની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધરવાની નથી. એ વિચાર તમારા પ્રાણુપ્રિયનો છે ને એથી જ તમે છુટનું સુખ ભોગવો છો એ જોઈ હું બહુ સંતોષ પામું છઉં.

તમારા ઘર સંસારી કામકાજમાં અડચણ ન પહોંચે ને તમે તમારા અભ્યાસ જરૂરી રાખી શકો અને વળી તમારું જોઈ બીજી સ્ત્રીઓને ઉત્તેજન મળે એને માટે મારે કેટલીક સૂચના કરવી છે તે બીજે પ્રસંગે કરીશ.

બાઈશ્રી-હું તમારા પ્રાણુપ્રિયની દર્શાવેલી ઇચ્છાથી આધો (૧) નથી

લા. નર્મદાશંકરના આશીર્વાદ.

ઉપલાનો જવાબ તા. ૨૦ મીનો ૨૧ મીયે આવ્યો છે.

ઉપકાર ચિઠ્ઠી

૩૩ સ્વભાવનાં માનખાઈ,

“ધર્મેષુ સહ્યા” એ બુદ્ધિ તમારી સદેવ રહો. હું તમારા પ્રાણુનાથ સ્વામીનો પરમ સ્નેહી છઉં ને સંતોષી સ્વભાવનો છઉં એવું તમે લખો છો એને હું માત્ર ઉપલો વિવેક સમજું છઉં, કારણ કે હજી તમે દંપતિને મારી સાથે ધણો પ્રસંગ પડ્યો નથી. તોપણ તમે ઉભયતાએ મારે વિષે સ્નેહપૂર્વક ઊંચું મત બાંધ્યું છે એમ દરસાવો છો તેને માટે હું તમારા ઉભયનો ઉપકાર માનું છઉં.

નર્મદાશંકરના આશીર્વાદ.

લગ્નની વય

સુરત, આમલીરાન તા. ૨૫ આગસ્ટ ૧૮૭૦

બાઈ હરિદત્ત,

હું સુરતમાં નહિ તેથી તમારો તા. ૭ મીનો મેં પરમ દાહાડે વાંચ્યો છે-એ કાગળથી મારે તમારી સાથે નવું ઓળખાણ થયું છે. ‘સ્વદેશીયહિતાર્થ યઃ સ્વશિરોડપિ ત્યજેદ્બુધઃ’ કવિતાકામિનીકાન્તં નર્મદ તં પ્રણમ્યહમ્ ॥ એ પ્રશંસાને હું કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી જ.

બાળલગ્નના સમયને માટે મારી પાસે શાસ્ત્રવચન નથી. મારું મત લગ્ન ક્યારે ને કેમ થવાં એ વિષે કંઈ જુદું જ છે. જુદું છે તે હમણાંની જ

રીતમાં જો ફેરફાર કરવો તો મારું મત આ છે કે લગ્નકાળ પુત્રીનો ૧૩ વર્ષે ને પુત્રનો ૧૬ પેહેલાં ન હોવો, પ્રસંગે પ્રસંગે પત્ર લખતા રહેશો.

લા૦ નર્મદાશંકર

શાસ્ત્રી હરિદત્ત કરુણાશંકર જુનાગઢ-પંચહાટડી.

સાહસ સંબંધી પત્ર

મુંબઈ તા૦ ૨૬ મી નવેમ્બર ૧૮૬૮

સજ્જનનવર પરમ સંબંધી મણિનંદ શાસ્ત્રી યોગ્ય-

તમારો પત્ર તા૦ ૨૨ મીનો આજે ૧૦ વાગે આવ્યો તે વાંચી વિશેષ સમાચાર જાણ્યા છે. તમારો આવ્યો તેની પ્રથમ મણિભદ્ર ઉપર આવેલો તેથી મેં વર્તમાન જાણ્યા હતા. સાહસના ક્ષણ વિષે હમણાં મારે બોલવું એ મિથ્યા છે. મારે પોતાને તો આટલી હાનિ થઈ જ ચુકી કે જે સુધારાનું મને બચ હતું તેમાં હું સપડાયો છઉં-હશે. જમનારામથી કોઈ ઉઠી ન ગયું એટલું બાગ્ય! સામાવાળાને ન લેખવર્તા હવે ઉપરાઉપરી જમવા તેડ્યા કરે એવો જો કામ ઉઠાવનારાનો આગ્રહ હોય ત્યારે તો સાહસનો પ્રારંભ ઠીક થયો કહેવાય. હું નથી ધારતો કે હવે કોઈ જાળા જ તેડતું હોય ને એ જ વાત આગ્રહ ધરનારાઓના પાછા પગલાં બરવાનું ચિન્હ છે. સધળા લાયક છે એટલે મારે કંઈ એ કામમાં હાથ ધાલવાની જરૂર નથી.

ઈંદુપ્રકાશનો અંક ખોળી, મેળવી મોકલી દઈશ.

નર્મદાશંકરના પ્રણામ અંગીકાર કરવા.

ભલામણ કરનારો પત્ર

સુરત આમલીરાન તા૦ ૧૬ માર્ચ ૧૮૬૯.

સ્નેહી શ્રીભાઈ શાન્તારામ,

ધણે દિવસે મળવું થતું હોય અથવા પત્ર લખવાનો વ્યવહાર ન હોય તેવી સ્થિતિમાં મેળાપ વેળા અથવા પત્ર લખતી વેળા થોડોક પણ સંકેત રહે છે-એ રીતે હું તમને આજ લખતો સંકેતચાહી છઉં. વધારે આટલા માટે કે મારે તમારો ઉપકાર લેવાનો છે. તો પણ પાછું આમ છે કે મારે ને તમારે મૈત્રિનો હક્ક જાળવવો છે ને સંકટમાં આવી પડેલા મિત્રને ઉગારવો છે માટે હું સંકેતચેતે દૂર કરી લખું છઉં કે—

આ પત્રના લાવનાર લાલાભાઈ (જો કે ધર્મ આચાર સંબંધી એઓનું મત આપણા મતને મળતું નથી તો પણ) પોતાના સુધા સ્વભાવથી, કુલિનપણાથી ને સદ્ગુણથી વળી મારી સાથે પડેલા ધણા વરસના પ્રસંગથી

મારા મિત્ર થઈ રહ્યા છે. એઓના ઉપર સરકારે કેટલોક આરોપ મૂક્યો છે. એમાંથી મુક્ત થવાને તેઓ તમારી તરફ આવે છે; એઓને મુંઝમુંમાં કોઈ સાથે પ્રસંગ નથી એ માટે મારા તે તમારા છે એમ અંતઃકરણથી માની તમે તમારી પોતાની તરફથી ને તમારા બિજા મિત્રોની તરફથી એઓને માટે ખનતી તળવીજ જરૂર કરશો.

લા. તમારી આનંદમૂર્તિનો દર્શનાભિલાષી
નર્મદાશંકર.

નાણાભીડ દર્શાવનારો પત્ર

સુરત આમલીરાન તા. ૧૨ મી અક્ટોબર ૧૮૬૬

પ્રિય ભાઈ

તારો પત્ર આવ્યો છે. એમ ન જણીશ કે હું બેદરકાર છઉં. હું પણ હમેશની કાળજીથી વખતે વખતે તાવથી સપડાઉં છઉં. હજી ચોપડી ખાતાના રૂ. ૨૮૦૭ કાઢિયાવાડથી આવ્યા નથી-બ્યૂલર પાસે તાકીદ કરાવ્યા છતાં બિજા પણ રૂ. ૫૦૦ ત્યાંથી મારી બીજી ચોપડીઓના આવનાર છે. એક પાસથી ધૂર ખરચના સવાસો જોઈએ ને વેચવાની નાની ચોપડીયો મળે નહાં, તને ભરવાની મોટી કાળજી તેમ અહીંનાને ભરવાની પણ. વળી અહીંનું કરજ વધારવાની જરૂરિયાત. હવે હું કેમ ન ગભરાઉં? (ઉઠું છ ત્યારથી તે સુતા સુધીમાં ઓછામાં ઓછી ૧૦ વાર દોઢિયાં-એમ નિશ્ચયથી જોલાઈ જવાય છે. ખરેખર હું દ્રવ્યને તુચ્છ ગણતો આવ્યો છઉં ને હજીએ મનથી તેમજ ગણું છઉં પણ મિત્રના વિશ્વાસ ઉપર સાહસ થયેથી જરૂર બીડ આવી તારે દ્રવ્ય જરૂરનું લાગે છે. હું હમેશ સહાય કરનારો તે હાલ સહાયપાત્ર થયો છઉં ને સહાય મળતી નથી-હોય! રતના ફેરફાર હોય છે તેમ આ દિવસ પણ જશે. ફાં ફાં માર્યો જઉં છું-આશા રાખ્યો જઉં છું-પણ થવાનું હશે તે થશે એમ મનમાં નક્કી સમજું છઉં. સાહસથી થયલી હાનિનો બદલો વાળવાને સાહસ જ કરવું જોઈએ, પછી આમ કે તેમ, એ વિચાર પ્રમાણે વર્તવું મેં ધાર્યું છે-નાનાં ચોપડાં તૈયાર કરી છપાવવાં. વાલ્ટર સ્કોટે પોતાના લેખોદારોને કહ્યું હતું કે સશુરી રાખો તેમ મારે કહેવું પડે છે. ભાઈ જેટલા ભરાયા છે તેની ક્યાં આશા હતી? 'નવાણું તો ભર્યા સો' એમ કરી રહેલી ચોપડીઓ બંધાવી મારે હવાલે કરે તો પછી હું ૮-૭-૬-૫-૪ ને નિહાન ત્રણે પણ વેચી તને નાણું ભરું-એ ઉપાય કરવો રહ્યો પણ બંધાવાનું તારા હાથમાં છે. ડૅરેક્ટરે કોશ છપાઈ રહે મદદ આપવાનો વિચાર કરીશું એમ લખ્યું છે. હું નવેંબર આખરે તારી પાસ આવીશ ને આશા તો રાખું છઉં કે થોડુંક લેતો

આવીશ. બાઇ તું ગભરાઇને તારી પ્રતિમા બગાડે કરે છે એ સારી વાત તો નથી. દુખમાં તો પથ્થર જેવી છાતી રાખી વર્તવું, પણ કાઢી સાસરે ન જાય ને ઘેલીને શિખામણુ દે તેવું થાય છે ! ઇશ્વર તને તન્દુરસ્તી બક્ષે. તારો સાચો નર્મદ.

આભારદર્શક પત્ર (કોશના કામ સંબંધી)

સુરત આમલીરાન

આસો વદ ૧૩-૧૮-૨૫

નવેંબર ૨ ૭-૧૮૬૯

દેસાઇ શ્રી હગનલાલ વિ. સંતોકરામ

મુંા ભાવનગર

સ્નેહી શ્રીભાઇ

આપનો તાં ૨૭ અક્ટોબરનો તાં ૨૯ મીએ પોહિચ્યો છે.

આપનો સ્નેહ ને આપથી મળવાનો આશ્રય એ બેથી મારા હૃદયમાં જે ભાવ ઉઠ્યા છે તે પ્રસંગ ઉપર દરસાવવાની આશા રાખું છઉં તો પણ આ પત્રમાં મારાંથી લખ્યા વગર ચાલતું નથી કે હું આપનો ધણો આભારી થયો છઉં.

છાપખાના સંબંધી ઉલટથી થતી ગોઠવણુ વિષે જાણી મને કામ કરવાની ઉલટ આવી છે.

ટાણાના દિવસો અને ધણું કામ હોવાથી મારી તરફથી થવાની પુરતી ગોઠવણુમાં થોડીક ઢીલ થશે તોપણ ખીજું મુહૂર્ત સાધવાને થોડું એક મેટર મોકલ્યું છે તે પહોંચેથી મ્યાનેજરે કંપોઝ કરાવવાનો પ્રારંભ કરવો.

હવે મ્યાનેજર સાથે હમારે નિત્ય કામ પડવાનું માટે ચાલવાના કામ સંબંધી ખટપટમાં ગડી રહી આપે આપનો અમૂલ્ય કાળ તેમાં ન ગાળવો એમ હું ઇચ્છું છઉં ને આપ તેને જ તેમ કરવાની બલામણુ કરી દેશો. છાપવાના કાગળ મોટા મન્ય ને મોટાના આશ્રયને ઉમંગ રાખશેજ. જાણુ રહી મુક તપાસવાને માફ માણુસ પચિમ સાતેમ ઉપર આવશે, એજ વિનતી. આપનો દર્શનોત્સુક નર્મદાશંકર.

મિત્રતાની કસોટીનો પત્ર

સુરત-આમલીરાન તાં ૧૬ નવેંબર ૧૮૬૯

સ્નેહી ભાઇ ગણુપતરામ

તાં ૨૫ મી અક્ટોબરનો પોતો છે.

તમે જાણુતા જ દશોજ તો પણ મારે જણાવવું ઘટિત છે કે કોશ ભાવનગરમાં પાશે ને આશ્રય મળશે.

હું ગણદેવી જમ્મ બાઈ રતીલાલ તથા મીયાને મળ્યો છઉં ને મેં એઓ સાથે સારી વાતો કરી છે. મનોરંજક રત્ન હવે ઉતાવળથી પાછું નજરે પડશે.

‘ત’ગીમાં મદદ કરે તે ખરો દોસ્ત.’ તો પણ તેવું ધણીવાર કેટલાએક પ્રસંગ પુરઃસર કરવાનું ખુશીથી કે નાખુશીથી—સ્વસત્તાથી કે પરસત્તાથી માંડી વાળવું પડે છે, એ વાક્યમાં માણસ જો દોસ્ત જ છે તો તેને મદદ કરવાનું ખુશીથી અને સ્વસત્તામાં છતાં માંડી વાળવું એમાં તો મૈત્રિને દૂષણ આવે. એ શબ્દોમાં તમે જો કાંઈ ભેદ રાખ્યો હોય તારે તો વળી જુદો વિચાર થાય.

અએ પોતાના સંકટમાં પોતાના ખીજા બધા મિત્રોની સલાહ લીધી પણ એક ખની ન લીધી—એથી બે કંઈક નારાજ થયો, તોપણ તે અના જુઠામાં નહીં, ને એમ છતાં ખીજા મિત્રોએ અના કાન બંભેરયા કે બંજ તને આડો આવે છે. ગભરાયલા અએ તે વાત ખરી માની અધમ જુક્તિથી પણ સ્વાર્થ સાધવાને બંને ખાનગીમાં નિંદા કર્યો ને જાહેરમાં ધિકાર્યો. બે તારે કેવળ નિસ્પૃહ રહેલો ને વિસ્મિત થયેલો કે અ આ શું થેલું કરે છે ? અએ જે જે કીધું તે તે સહુ બંને સાંખ્યું, અ બંધ રહે જ નહી તારે પછી બંને ધર્મ હતો કે વા પર ગયલા અનો જોસ્સો કાઢ પણ રીતે નરમ પાડવો ને તેમ તેણે કીધું. હજી પણ બંને અની દયા છે, પણ ડાળધાલુ અ પુરુષમાં જરે વીર્યનીયત્વ, સ્વાર્થાધત્વ, સંગતિદુર્જનત્વ દેખાયા ત્યારે બંને એકવાર તેને શાસ્ત્ર બતાવ્યું, પણ બંને છે બે કે જેટલું કહેવું જોઈએ તેટલું પણ તે પ્રસંગની પૂર્વ નીશાનીમાં કેહેતો નથી, પણ ફક્ત બેદરકાર જ રહે છે ને અ શું કુવડતા કર્યો જાય છે તે વિચારવંત જાણે છે ને શું કરશે તે જાણશે—અફસોસ. વળી તમારે જાણવું કે અ ને બે પ્રથમથી જ મારા મિત્ર નોતા ! માત્ર એક ક્ષેત્રમાં સાથે કામ કરનારા હોવાથી લોકમાં તેઓ મિત્ર છે એમ માનતા હશે.

તમે મારા કાગળો રજળતા નહીં રાખતા હો, ને કવચિત જ કાઢને વંચાવતા હશે એમ હું જાણું છઉં.

લા. નર્મદાશંકર.

ખાનગી ચીઠ્ઠી

તા. ૧૦ સપ્ટેમ્બર-૧૮૬૬

પરમ સ્નેહી બાઈ પ્રાણલાલ,

ડાહીગૌરી ના કહે છે ને જે સખ્યો તે બતાવે છે તેની ઉપર મારે જવું એ મને વાજબી જણાવું નથી.

મારો પોતાનો એ વિષે શું વિચાર છે તે જો તમારી ઇચ્છા હશે તો જણાવીશ.

તમારો નર્મદાશંકર.

પુસ્તકો અને કોશ સંબંધી પત્ર

સુરત-આમલીરાન તા. ૧૭ નવેમ્બર ૧૮૬૯

પરમસ્નેહી બાપ ગોપાળજી,

તમારો કાગળ આવેલો તેના ઉત્તરમાં મેં એક લખેલો ને કૃષ્ણાકુમારીની પ્રતો પણ મોકલેલી પણ એની પોંચ સંબંધી તમારા તરફથી હજી કંઈ જણાયું નથી. ગયે વર્ષે તમે કોશને માટે શ્રમથી તબવીજ કરી હતી પણ તે સમે ઇશ્વરની ઇચ્છા નહીં હોય. હાલ તમને જણાવવાની મારી ફરજ છે કે બાવનગરના દેશાઈ છગનલાલે સારો આશ્રય આપવાનું માથે લીધું છે-કોશ બાવનગર છપાશે. તમારા પત્રનાં દર્શન થયાને ત્રણ માસ થયા હશે માટે વળી અવકાશે લખશો. તમારો સ્નેહી નર્મદાશંકર.

સામાન્ય કુશળ પત્ર

તા. ૨૯-૧-૭૦

પરમ મિત્ર બાપ કેશવરામ,

ધણે દાહાડે તમારું પત્ર આવ્યું તે વાંચી પરમ સંતોષ થયો છે. વચમાં તમે નાદોદ હતા તે મારા જણ્યામાં આવેલું ખરું. હું તમારી તમારા ધરની ખબર વખત ડોસીથી જાણી લેતો.

અહીં હું તથા કુટુંબ સારી પઠે છીએ ને તમને પ્રસંગે સંભારીએ છીએ.

સુરબાપ આજકાલ મુંબઈની કાલેજમાં અભ્યાસ કરે છે, મુંબઈ જઈશ, ત્યારે તેને ને બાવાને તમારી સલામ કહીશ.

કાગળ વેહેવાર ધણો ખરો ચાલુ રહેતો હોય તો તમને આશ્વી પાસના સમાચારથી જાણીતા કરવામાં આવે.

પુસ્તકો નિકળતાં જશે તેમ તેમ મોકલતો જઈશ.

લા. નર્મદાશંકર.

(રા. કેશવરામ ધીરજરામને મેહેરબાન રેવાકાંઠાના પોલીટીકલ સાહેબ મારફતે ઉદેપુરના રાજાજીના દરબારમાં પહોંચે.)

પુસ્તક વેચાણ પત્ર

તા. ૩૦-૧-૭૦

રા. શ્રી ગોપાળજી ગુલાબબાપ,

કથાકોષની ચોપડી મોકલી તે પહોંચી હશે. એની સા નકલ ઉપર ખરીદ કરશો તો સવા ત્રણને બાવે આપીશ. હું આશા રાખું છું કે ૨૦૦ નકલ ખરીદ કરશો.

પેલી રકમ જેમ બને તેમ તાકીદે મોકલવાનું સ્મરણ કરાવું છું. મુંબઈની હુડી મોકલશો તો ચિંતા નથી.

તમારી તરફના ધણા દિવસ થયા જણ્યામાં આવ્યા નથી માટે લખશો. છેલ્લી મુલાકાત બહુ સાબરે છે. નર્મદાશંકરના આશીર્વાદ.

કવિની શક્તિ સંબંધમાં લોકવિચાર

તા. ૩૦-૧-૭૦

પ્રિય ભાઈ લક્ષ્મીરામ,

તમારો પોષ વદ ૧ નો પોચો છે. મારી તખીએત આજકાલ સારી છે. નાગરોની ફજેતીથી દિલગીર છઉં, મણીશંકરે મારી ખાનગી ચાલ વિષે પોકાર કર્યો. મારી કવિતા તે કવિતા જ નથી એમ કહ્યું ને મારા ગદ્યના વખાણ કર્યા કે ગુજરાતિ બાષાને રસદાર બનાવી છે એ મારી શક્તિ તથા નીતિ વિષે તેઓના અભિપ્રાય તમે મને જણાવ્યા તેને માટે હું તમારો ઉપકાર માનું છઉં. એ પ્રમાણે ખીજ કાળેલમાં ખપતા પુરૂષોનો વિચાર મને જણાવશો. એમ તમારી તરફથી પાંચેક જણના વિચાર જણી લીધા પછી હું મારી તરફથી લખવાનું છે તે લખીશ. વ્યાકરણની પ્રત એછે મળે નહીં.

લા. નર્મદાશંકરના આશીર્વાદ.

સ્નેહ અને પાવાગઢની મહાકાલીને પ્રાર્થના

તા. ૨૦ ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૦, સવારે સાત વાગે.

પ્રિય-મિત્ર ભાઈ ગણુપતરામ,

તમારો તા. ૧૬મીનો પત્ર પોહ્યો છે, તેમ ભાઈ રણછોડલાલનો તા. ૧૪ મીનો પણ આવ્યો છે. તમારા બંનેના સ્નેહ જોઈ હું જરા સંકોચાયો છઉં કે મારો તમને દેખાડવાને પ્રસંગ આવતો નથી. સ્નેહની આતુરતાને કિયો માણસ નથી ઝીલતો? અણુસમજી અવિવેકે ઝીલે છે ને સમજી વિવેકથી ઝીલે છે. વિવેકથી ઝીલવામાં તેટલી તેજી નથી હોતી તો પણ એ ઝીલવામાં રસ ધાડો ને સ્થાયી છે એમ હું સમજું છઉં. અરે ટુંકમાં ઉત્તર લખવો ધારીને બેઠો હતો તે લાંબા લખાણનો પાયો નંખાયો! દિલગીર છઉં કે ચણવાનો અવકાશ નથી! ભાઈયો માફ કરજો ધણી તળવીજ કરતાં છતાં પણ મારાથી પાવાગઢ નિમિત્ત તમારો સમાગમ થઈ શકશે નહીં-ઇચ્છા પરિપૂર્ણ છે, તમારું સ્નેહાળ ઉત્તેજન છે પણ શેઠ ઉપાધિ આડો નડે છે-ગુજરાતની પૂર્વ દિશાની અધિષ્ઠાતા દેવીનાં સ્થાનકની શોભા જોતાં મને સંભારજો ને પછી તમે સહુ તેની પ્રાર્થના કરજો કે મા હવે બહુ થયું રંક દેશીઓ સામું જો ને.....ઉરમાં અભિમાન ગ્રેરે ને નય અપાવ-ભાઈયો મારી ગેરહાજરીથી દિલગીર ન થતાં આનંદથી રહેજો.

નર્મદાશંકરની સહ

મંડળેને યથાયોગ્ય.

કવિએ પુનર્લભ કર્યા

[નોંધ : ઇ. સ. ૧૮૭૦ (વિ. સં. ૧૯૨૬ ને આશરે) કવિ મુંબઈ છોડી સુરત રહેવા ગયા. ત્યાં તેમને તેમની જિંદગીનો એક નવો જ અનુભવ થયો. વિધવાનાં ફરી લગ્ન કરાવવાના પોતે પાકા હિમાયતી હતા. જૂના વિચારવાળાઓ કવિને પોતાનો દાખલો ખેસાડવા આગ્રહ કરતા, અને કવિએ તેવો પ્રસંગ આવે પીએહક નહિ કરવાનું પણ જણાવેલું. એટલામાં સુરતમાં જાણીતા એક નાગર કુટુંબમાં નર્મદાગવરી નામની જુવાન બાઈ વિધવા થઈ, તે બાઈએ કવિ સાથે પ્રેમ બાંધ્યો અને પોતાને પરણવાનું કહ્યું. કવિના પોતાની બીજીવારનાં પત્ની ડાહીગવરી હોવાત હતાં એટલે એક ઉપર બીજી સ્ત્રી કરવી કે નહીં કરવી, તેની મોટી વિમાસણ પડી હતી. ડાહીગૌરી શાણી ઠરેલ અને પતિભક્તિ પરાયણ બાઈ હતી, તેમણે કવિને જણાવ્યું કે તમે પુરૂષ છો, માટે મરજીમાં આવે તેમ વર્તવાને મુખત્યાર છો. મારા તરફથી તમારા વિચારો અમલમાં મૂકવા સામે કશો અંતરાય નહિ આવે; પણ કવિનું હૃદય ડંખતું હતું કે ખરા સુધારકની રીત પ્રમાણે એક ઉપર બીજી સ્ત્રી પરણવી એ વાજબી ગણાય નહીં. તેમ વિધવા વિવાહને ટેકો આપ્યા વગર ચાલે તેમ નથી. તક મળી છે, માટે શું કરવું? એવા વિચારમાં હતા. તેમણે ડાહીગવરીને ભરણપોષણનો બંદોબસ્ત કરી છૂટી પાડવાનો વિચાર કર્યો અને એ મનસુબો પાર પાડવા માટે એ ડાહીગવરીને જણાવ્યો અને તેની સાથે વાદવિવાદ કર્યો. ડાહીગવરી કવિથી કોઈ પણ સંજોગોમાં છૂટી પડવાને એકની બે થઈ નહિ, પણ કવિને જેમ ગમશે તેમ વર્તવા તે કબુલ થઈ; દાણીપણું પણ સ્વીકારવા તે તત્પર હતાં. આ વિધવાલગ્નનો ઐતિહાસિક બનાવ બન્યો તે પહેલાં ડાહીગવરી સાથે શો વાર્તાલાપ થયો છે તે કવિએ નોંધ્યો છે. તે નોંધ અત્રે અમે આપીએ છીએ.

આ વાતચીતના પ્રસંગ પછી કવિએ નર્મદાગવરીને પોતાના ઘરમાં આશ્રય આપ્યો અને તેમનાથી કવિને ત્યાં બાઈ જયશંકર ઉદેખે બંધાનો ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં જન્મ થયો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં કવિ નર્મદાશંકર જ્યારે સુરત રહેવા ગયા ત્યારે તેમની નાણાં વિષયક સ્થિતિ ઘણી તંગ હતી. તેમાં વિધવા નર્મદાગૌરી સાથે લગ્ન કર્યાથી ન્યાતબતમાં તેમને વહેવાર ઓછો થયો હતો, પણ કોઈએ મિત્રભાવ ઓછો કર્યો નહોતો. [કવિએ ૧૮૭૦ થી તે ૧૮૭૫ સુધીમાં ગુજરાતી ભાષાની સાહિત્યસેવા ખૂબ જોરથી ઉપાડી, અને દેવું કરીને પણ મોટાં મોટાં પુસ્તકો પ્રકટ કર્યાં] માત્ર ગુજર મહાકવિ પ્રેમાનંદકૃત દશમસ્કંધ છાપવામાં તેને સુરત સોદાગર પ્રેસવાળા તરફથી થોડીક સહાય મળી હતી,

પણ તે તેમનો પરિશ્રમ જોતાં ધણીજ અલ્પ હતી. ૧૮૭૦ થી ૧૮૭૫ સુધીમાં તેમણે જેટલા ગ્રંથો છાપી બહાર પાડ્યા છે તેની યાદી વાંચવાથી કવિના તે સમયના પરિશ્રમનો કંઈક ખ્યાલ આવશે. વચ્ચે કામ પ્રસંગે તેઓ મુંબઈ આવતા જતા હતા. ૧૮૭૪ માં મુંબઈ સરકારના કેળવણી ખાતાના વડા ડૉ. ખુલર જોડે ઓળખાણ થયેલી અને તેમની બલામણુથી નવું નર્મદગદ્ય છાપવા માટે થોડી સહાય મળેલી. નર્મદગદ્યમાં છપાયેલા જગતના ઇતિહાસ અંગે કવિએ લગભગ ૨૦૦ ગ્રંથો વાંચ્યા હતા. નર્મદાશ મોટો આ સમયમાં જ છાપ્યો હતો. કોશની પ્રસ્તાવના, ઉપોદ્ધાત લખવામાં કવિએ જૂના ધણા કવિઓના હસ્તલિખિત ગ્રંથો પણ વાંચ્યા હતા અને તેનો લાભ તેમણે ગુજર્ સાહિત્યને આપ્યો છે. ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ શોધવા માટે તેમણે વરુચિનો પ્રાકૃતપ્રકાશનો અભ્યાસ કર્યો અને તેનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર પણ કર્યું, પણ નાણાં ભીડને લીધે તેઓ છપાવી શક્યા નહોતા. પ્રાકૃત પ્રકાશ હજી હસ્તલિખિત દશામાં અમારા “ગુજરાતી પ્રેસ”ના સંગ્રહમાં પડ્યો છે. ગુજરાતી ભાષાનો કોશ રચવા સાથે ગુજરાતી “નર્મ” પર્યાય કોશ” પણ તેમણે રચ્યો હતો અને ગુજરાતી ક્રિયાપદોનો ધાતુકોશ પણ રચવા માંડ્યો હતો. એમ તેમણે લખેલાં જીર્ણ કાગળો ઉપરથી જણાય છે. આ સર્વ સાહિત્ય જો પ્રકટ થઈ શક્યું હોત તો ગુજરાતી ભાષાને સમૃદ્ધ બનાવવા માટે કવિ નર્મદાશંકર કેવો પરિશ્રમ લીધો હતો તેનો ખ્યાલ આવતો; પણ સહાયતા અને ઉત્તેજનના અભાવે કવિની આ સર્વ યોજનાઓ પડી ભાંગી, અને કવિ નિરાશ થયા હતા. હજી સુધી નર્મદાશમાં કવિએ જે સ્વયંનાઓ ભાવિ પ્રજા માટે કરી રાખી તે કોઈએ પાર પાડી નથી.

કવિનો ગૃહસંસાર તો સુખરૂપ ચાલ્યો જતો હતો. જે પત્નીઓ પરણ્યા, એક ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે અને બીજી સુધારાને વેગ આપવા માટે, છતાં ધરમાં કલેશકંકાસ નહોતો. નર્મદાગવરીના સંતાન ભાઈ બહાની સંભાળ તો ડાહીગવરી જ રાખતાં.

કવિને સહાય કરવામાં તેના મહેતાજી નરભેરામ પ્રાણશંકર હતા. કોશની વારેવારે છાપા જોગી શુદ્ધ નકલો નરભેરામ કરતા અને મુદ્ર સુધારવાનું કામ પણ તેઓ કરતા. નરભેરામની આટલી સહાય ન હોત તો કવિનો કોશ કદી પણ બહાર પડી શકતો નહીં. આ નરભેરામનો થોડો પરિચય વાંચકને શાસ્ત્રી રામરામના લેખમાંથી મળી શકશે.

મુંબઈ છોડતા પહેલાં અને પુનર્લેખ કર્યા પહેલાંની સ્થિતિ.

આજે તા. ૮ મી સપ્ટેમ્બર, મદ્રાસ ૧૧-૫.

કહી દીધું ડાહીગવરીને કે તે પોતાની મેળે વિચાર કર્યા કરે. કાલના તારા બોલવાથી જણાયું કે મુંબઈમાં ગોઠવું નથી ને ગોઠે તેમ નથી, ને બીજાં પણ કારણ છે તો તારે ત્રણ વાતના વિચાર કરી મૂકવા—

૧ સ્વતંત્ર રહેવું, આપણાં ઘરમાં નહીં. જુદાં બાડાંના ઘરમાં કોટડીઓ રાખીને મુંબઈ, સુરત કે ઇસ્લામાબાદ આવે ત્યાં, ને હાલમાં મારી સ્થિતિ સારી થાય ત્યાં સુધી હું મહિને ૫ કે ૭ રૂપિયા મોકલ્યા કરીશ, પછી વધારે.

૨ કોઈના આશ્રયમાં જઈ રહેવું ને ૩. ૫ કે ૭ મહિને મોકલ્યાં કરીશ.

૩ મારા ખુદાં ખમવાં ને દુઃખ પામતાં પણ મારી જ સાથે રહેવું.

તા. ૧૦ મી

ડા. હંમેશને માટે પૂછો છે કે મુદતને વાસ્તે?

ન. હંમેશને માટે, મુદત નહિ.

ડા. આટલાં વર્ષ આમ, આટલાં વર્ષ આમ, એવી રીતે મુદતસર હું રહેવાને ઇચ્છું છું.

ન. વાર, બોલ તો ખરી.

ડા. હજી મેં પાકો વિચાર કીધો નથી.

તા. ૧૩ મી સપ્ટેમ્બર બાદરવા સુદ ૧ ખુદ.

ન. ત્યારે કેમ?

ડા. એકેક વર્ષની મુદત માગું છું.

ન. એમ હું ઇચ્છતો નથી, કેમકે વારેવારે વ્યવસ્થા કરવી એ ઠીક નહીં ને તારાથી ઠીકને એક પણ સ્થિતિમાં વર્તાય નહીં.

ડા. જો એક સ્થિતિ અનુકૂળ નહીં આવે ત્યારે બીજી બદલવાની ઇચ્છા થશે ને જે લીધી તે અનુકૂળ આવી, તો બીજું શું કામ છે?

ન. ત્યારે પહેલી કેમ લેવી છે?

ડા. ખુદાં ખમવાની.

ન. એ તુને બારે પડશે. હું ઇચ્છું છું કે પ્રથમ બીજી કામ લે ને છેલ્લી તે લેજે.

ડા. બીજી કામ લેવાને હાલ મને અનુકૂળતા નથી.

ન. વાર, ધર ઉઘાડી ત્યાં સ્વતંત્ર રહેવાને કહું તો?

ડા. મારે ધર સાથે કંઈ સંબંધ નથી. જ્યાં સગવડ હોય ત્યાં રહેવું.

ન૦-ત્યારે હવે એવી તબવીજ કરી આપું કે તારે માટે કોઇ ઘર બાંહે રાખું ને તું એકલી રહે તો કેમ?

ડા૦-છેક એકલા તો કેમ રહી શકાય?

ન૦-સારો પાડોસ આપું.

ડા૦-હાલ મેં જે ઉપલી કલમ કપ્પલ કીધેલી છે, એટલે એ બીજા સવાલોની જરૂર નથી.

ન૦-ઠીક, આવી ઠેકાણે.

ડા૦-ના, આટલા માટે કે એક વાતનો પાકો અનુભવ કરી લઇ પછી તેમાં ના પાલવ્યું ને બીજું લઇએ તો પશ્ચાત્તાપનું કારણ ન રહે.

ન૦-બહુ સારું.

ડા૦-હું મારા મન સાથે કોઇ રીતનો વેરાગ રાખવા ઇચ્છું, તો તેના ઉપર મારી સત્તા ખરી કે નહીં.

ન૦-વેરાગનો પ્રકાર જાણી લીધે કહેવાય, ને જ્યારે ખુંદાં ખમવાની કપ્પલાત છે તો તારે કોઇ પણ વાતે તારી પોતાની સત્તા રાખવાની ઇચ્છા કરવી એ વળી શું?

ડા૦-મારાં મન થકી હું કોઇ પણ પ્રકારના નિયમથી રહેવા માગું તો હું નથી ધારતી કે તેમાં તમને અડચણ જેવું હોય.

ન૦-તું જે નિયમ પાળવાને ઇચ્છે તે કહી જણાવવાને તુને રજા છે, પણ અમલમાં આણવાને તો મારી પ્રસન્નતા ને આજ્ઞા હોય તો જ તારાથી તે નિયમ પળાય. તું કહી શકે ખરી કે ફલાણું વ્રત કરું, પણ હું રાજી હોઉં ને આજ્ઞા આપું તો જ તારે તે વ્રત પાળવું, બાકી નહીં. જો હજી તારે ખુંદાં ખમવાનું નાકબૂલ કરવું હોય તો સુખે તેમ કરે. મારી ઇચ્છા તો એવી ખરી કે બીજા અનુભવ કરીને છેલ્લે ખુંદાં ખમવાં પર આવવું. હજી વિચાર કર, પહેલી કેમ સ્થિતિનો ભોગ કરવો તે. ખુંદાં ખમવાની કે સ્વતંત્ર રહેવાની? બીજે વર્ષે સ્વતંત્રતા લેઈ પછી પાછી ખુંદાં ખમવા પર આવે તે તો હું ન જ અંગીકાર કરું, કેમકે ત્યારે તું અતિનષ્ટા હોય.

ડા૦-સ્વતંત્ર રહીને પણ શું હું તમને દુષણ લગાડવાની છું? ને દુષણ લાગે તેવું તમે ન જુઓ તો ફરી રાખવામાં શો વાંધો?

ન૦-એ વાતમાં હવે તો હું ઉદાર નહીં થાઉં. પહેલી કેમ સ્થિતિ તે કહી દે.

ડા૦-થવાનું હશે તેમ થશે, પણ મેં તો જે પહેલું કબૂલ કર્યું છે તે જ કબૂલ છે.

તા૦ ૧૪ મી

ડા૦-ધણા વિચાર કીધાથી મારે માટે જોખમ રહે છે. આ તો ઇષ્ટને સોંપું છું કે તે જેવી બુદ્ધિ સુઝાડે તે ખરી. મેં જાણ્યું છે કે ભાગ્ય જ કઠિન છે, પણ ઇષ્ટનું સ્મરણ તેને સરલ કરે છે.

ન૦-તારો ઇષ્ટ કોણ છે.

ડા૦-માનીએ તો બધા દેવને ને આપણા આત્મણને તો શિવ ને માતા એ જ તો.

ન૦-નાલિથી દોનું સ્મરણ કરવે પ્રીતિ ઉઠે છે ?

ડા૦-સંકટમાં તો માતા ને મહાદેવ. બેરાંને જોઈએ તો મા, પણ મને તો બાપ ઉપર વિશેષ દોડ ખરી.

ન૦-તમે કીધ્યાં વ્રત કરો છો ?

ડા૦-પક્ષ કે પ્રદોષ ને શિવરાત્રિ અને શ્રાવણમાં સોમવાર.

ન૦-તારું નિત્ય કર્મ શું ?

ડા૦-શિવ કવચનો પાઠ એક નિષ્કામ, ને એક સકામ-ભયાદિ ટાળવાને અવશ્યે રક્ષણાર્થે-વર્ષ થયા કરું છું.

ન૦-તે પ્રસંગ કિયો ?

ડા૦-મનસી છે; હું કહેવાને લાગ્યું છું. નહીં કહું અને 'યા માતા મધુકૈટભ' એ શ્લોકથી શક્તિને નમન કરું છું નિત્યે; અને એક વાર સરસ્વતીનો પાઠ-ગૃહસ્પતિનો કરેલો.

ન૦-આચારાદિક પાળવા વિષે કેમ ? અંગમાં સંબંધી કેમ ?

ડા૦-ધર્મનો બાધ નથી સમજતી. વૈદિકશાસ્ત્ર પ્રમાણે કૃશ થવાને અને બ્યવહારમાં મલિનતા અને કુવડતાને વધે તેનો અટકાવ કરવાને એ પાળવું. દૂર રહેવું, પણ વખતે અડકાય તો તેની ચિંતા પણ ન કરવી.

ન૦-દેવપૂજન ને આદ્યાદિક એમાં કંઈ પુણ્ય કર્મ સમજે છે ?

ડા૦-એ વિષયમાં મારો હજી ખરોખર નિશ્ચય નથી, માટે કહી શકતી નથી; તો પણ દેવ પૂજન ને આદ્યાદિક કરવાથી દોષ છે એમ હું સમજતી નથી.

ન૦-અમારા સંબંધમાં તમારું શું કર્તવ્ય છે તે કહો.

ડા૦-તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે મારે ચાલવું એ મારી ફરજ છે. તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું એ મારી ફરજ છે. કેટલીક રીતની ઘટતી આપવી એ તમારી ફરજ છે.

ન૦-મારી ફરજ વિષે તુને મેં પૂછ્યું નહોતું. તે મારે સમજવાનું છે, પણ તમારા હૃદયમાંથી નીકળ્યું છે તો હું પૂછું છું કે, હું મારી ફરજ ભૂલું તો તું તારી ફરજ અદા કરવામાં ગાફેલ થાય કે કેમ?

ડા૦-કદી તમે તમારી ફરજ ભૂલો તો પણ મારી તો ફરજ છે કે તમારી અનુકૂળતા પ્રમાણે બની શકે તેટલું ચાલવું.

ન૦-બની શકે એટલે શું?

ડા૦-મારો ધર્મ તો આજ કે તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું, પણ વેળાએ પ્રકૃતિવશાત મારી ફરજમાં ભૂલ થાય ત્યારે લાચારે ને એને માટે દીલગીર થવાનું.

ન૦-અર્થ, સ્નેહ ને ધર્મ એ ત્રણમાં તારી લાગણી કેમ તરફ વિશેષ?

ડા૦-અર્થ તો ગોણુ જ. સ્નેહની નીતિ કે મારો કે ઉગારો, અને ધર્મમાં તો પ્રવડો* કે ન પ્રવડો પણ ધર્મજ, માટે એ બંને સરખાં છે, તો પણ કેટલીક છૂટ સ્નેહમાં વિશેષ છે.

ન૦-ધર્મ વિનાના સ્નેહમાં છૂટ હોય, પણ સ્નેહનો ધર્મ કે, મારો ઉગારો, એમ સમજી વર્તવું અને પ્રવડે ન પ્રવડે વર્તવું, એ બેમાં છૂટ સંબંધી શું આવ્યું?

ડા૦-શુદ્ધ ધર્મમાં આધીનતા છે ને સ્નેહના ધર્મમાં પણ આધીનતા છે એ ખરું; પણ સ્નેહ વિષયમાં મનવું કારણ છે ને ધર્મ વિષયમાં બંધન કારણ છે.

ન૦-ધર્મમાં મનને મારવાનું છે. પછી અર્થ, સ્નેહ કે શુદ્ધ ધર્મ વિષયમાં. સ્નેહનાં મારો ઉગારો એ ધર્મબુદ્ધિનું મૂળ કારણ ઉત્તમ સ્નેહબુદ્ધિ છે; અને પ્રવડો ન પ્રવડો એ ધર્મબુદ્ધિનું મૂળ કારણ કર્તવ્યબુદ્ધિ ઉપરજ પ્રેમબુદ્ધિ એ છે. સ્વભાવે સ્નેહબુદ્ધિ ને સ્વભાવે ધર્મબુદ્ધિ એ જુદીજુદી, પણ મારો ઉગારો એ ધર્મબુદ્ધિ સ્નેહ થયા પછી, કે પ્રવડે ન પ્રવડે એ ધર્મબુદ્ધિ મૂળ સ્વભાવે કે બીજે કાષ્ટ કારણે થયા પછી જે કાર્યરૂપ ધર્મબુદ્ધિ તેમાં ફેર નથી.

ડા૦-‘આપની હાર તું, પુત્ર વસુદેવના, અથપિ તુજને લાજ એકી’ એ નરસીંહ મહેતાએ કહ્યું છે તેમ સ્નેહની નીતિએ કહી શકાય, ધર્મની નીતિએ નહીં.

ન૦-નરસીંહએ સ્નેહભાવે છૂટ લેઇ કહ્યું અને એણે એમ ન કહ્યું હોય ને ધર્મભાવેજ કહ્યું હોય કે તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કર-હું અધીન છું, તો ખેમાં ઉત્તમ કીયું?

ડા૦-હું તો એમ સમજું છું કે સ્નેહની નીતિમાં સમાનતાનો ભાવ કાંઇક ખરો ને ધર્મમાં તેમ નહીં. ઉત્તમ મધ્યમ તો જેણે જેમ માન્યું તે.

ન૦-નરસીંહની એ કહેવાની શૈલી સ્નેહ બુદ્ધિની છૂટ વાળી, પણ એ બુદ્ધિનો ધર્મ તો આ કે, આપ કે ન આપ, હું તો તારાજ ઉપર ખેડો છું, લાજ જશે તો તારી, મારી નહિ. એને અર્પણબુદ્ધિ તે ધર્મ છે એમાં અને શુદ્ધ ધર્મે અર્પણબુદ્ધિ તેમાં તો કંઈ જ ફેર નથી.

ડા૦-સ્નેહની નીતિમાં હઠ પણ હોય.

ન૦-હઠ પણ હોય તે અધીનતામાં હોય કે આટલું તમારે કરવું જ નોંધએ, એમ પણ હોય, ને કરો વા ન કરો જેમ આપની ઇચ્છા, એમ પણ હોય. ત્રાણ કરવું ને દીનતા દાખવવી એ ખેમાં ઉત્તમ શું?

ડા૦-સ્નેહ ત્યાં છૂટ છે, એમ હું સમજું છું.

ન૦-પણ ત્યારે સ્નેહ ઉત્તમ કીયો? એક જણ મિત્રની પાસેથી પોતાનું ધાતું ન થયે કે તેના દોષ જોઇ તેને છોડે, એક જણ મિત્રથી દુઃખી થાય પણ તેને ન છોડે, એવા સ્નેહના પ્રસંગમાં ઉત્તમ કીઓ?

ડા૦-ઉત્તમ જાતિ તો આ કે મનમાં સમજવું પણ છોડવો નહીં એ જ ઉત્તમ.

ન૦-જે પોતાનો અર્થ ન જાણતાં ખીજનું સાફ કરે, જે પોતાનો અર્થ રાખી ખીજનું સાફ કરે અને પોતાનો જ અર્થ જાળવે એમાં ઉત્તમ મધ્યમ કનિષ્ઠ શું?

ડા૦-અનુકૂળતા પ્રમાણે ઉત્તમ મધ્યમ કનિષ્ઠ, જો કે વ્યવહાર નીતિ મધ્યમ ને ઉત્તમને મારે છે.

ન૦-એક જણ શુદ્ધ ધર્મભાવે ત્યાગ કરે ને ખીજે પ્રાણ, પણ ધર્મબુદ્ધિ છે એમ ત્યાગ કરે, તેમાં ઉત્તમ શું?

ડા૦-શુદ્ધભાવે તે જ ઉત્તમ છે.

ન૦-અર્થ, સ્નેહ કે ધર્મ એ ત્રણેમાં એક જ સામાન્ય નીતિ આવે છે કે, જે વિશેષ પોતાના ભોગ આપે તે ઉત્તમ, એ તમે માનો છો કે નહીં?

ડા૦-હા એમ જ.

વિરામ ત્રીજો : સ્મરણો.

ઇ. સ. ૧૮૭૫ થી ૧૮૮૬ નો અંત સુધીનો સમય

[સંપાદકીય નોંધ :-કવિશ્રી નર્મદાશંકરના જીવનચરિત્ર સંબંધી, તેમના જન્મથી (૧૮૩૩ થી) તે ૧૮૭૦ સુધીની, હકીકત સીલસીલાબદ્ધ તેમના જ હાથની છાપેલી અને લખેલી જેટલી મળી છે, તે અમે છાપી છે. બધા વિવેચકોએ અને સ્વયં શ્રી નવલરામભાઈએ પણ આ જ “મારી હકીકત” ઉપર આધાર રાખીને “કવિ જીવન” “નર્મ કવિતા”માં અમારા પૂજ્ય પિતાશ્રી ઇચ્છારામની માંગણી ઉપરથી લખ્યું છે. કવિ જીવનના છેલ્લા ૧૫-૧૬ વર્ષની હકીકત જેમણે તેવી પ્રમાણમાં મળતી નથી. “મારી હકીકત”માં ૧૮૩૩ થી ૧૮૬૫-૬૬ સુધીની વાત છે. ૧૮૬૬ થી તે ૧૮૬૯-૭૦ સુધીની વાત, તેમાં જે કાગળો વગેરે અમારા પિતાશ્રી સ્વ. ઇચ્છારામને મળેલા અને જીર્ણ થતાં બચી ગયા તેમાંથી તારવીને આ ‘ઉત્તર ચરિત્ર’માં આપી છે. તે પછી ૧૮૭૦ પછીની હકીકત, કવિના એક આશ્રિત સ્વ. રાજરામ રામશંકર શાસ્ત્રી, જેમણે સુરતની પાંચમી સાહિત્ય પરિષદ વખતે (ઇ. સ. ૧૯૧૫ માં) જે એક મહત્વપૂર્ણ લેખ વાંચ્યો હતો તે જ અત્રે અમે દાખલ કરીએ છીએ, તે ઉપરથી સુરત વાંચનારાઓને કેટલીક માહિતી સમજશે. આ નિબંધ જ્યારે સાહિત્યપરિષદમાં વંચાયો ત્યારે એમાં આર્યસમાજ અને બીજાઓ વિશે જે ટીકા કરાઈ છે તે સામે જ્યારે વાંધા ઉઠાવાયો હતો અને મંજૂર થયેલા નિબંધને પરિષદના વૃત્તાંતમાંથી બાદ રાખવામાં આવ્યો હતો તે જ સમયે ભાઈશ્રી અંબાલાલભાઈએ લેખક સ્વ. રાજરામ શાસ્ત્રી પાસેથી મજકુર લેખ મેળવીને “ગુજરાતી” પત્રના ૧૯૧૫ ના વર્ષના જુન-જુલાઈ માસના અંકોમાં છાપ્યો હતો. આ અમૂલ્ય લેખ વિસ્મૃતિપટમાંથી સરી ન જાય અને કવિના જીવન વિશેની કેટલીક હકીકતો જાણુ બહાર ન રહે તેટલા માટે પ્રસ્તુત લેખ ગ્રંથમાં ફરી છાપ્યો છે, અને તે કવિ જીવનમાં ખૂટતી સાંકળના અંકોડા રૂપે ઉપયુક્ત થશે એવી આશા છે.

ત્યારે એક પ્રશ્ન એ ઉભો રહે છે કે, ઇ. સ. ૧૮૭૦ થી ૧૮૭૫ સુધીમાં કવિશ્રીએ શું શું કયું તેની નોંધ ક્યાં છે? આ નોંધ આજે કાણ આપી શકે તેમ છે? માત્ર તેમના ગ્રંથો ઉપરથી તારવીને અમે આ લેખ પછી રજુ કરી છે. એ સંબંધમાં દૃષ્ટિદોષ કે ભૂલચૂક થાય તો જાણકારોએ અમારું લક્ષ ખેંચવા વિનંતિ છે.

સંપાદક : નરવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ]

સમયવીર કવિ નર્મદનાં સ્મરણો*

(લેખક : સ્વ. રા. રાજ્જીરામ રામશંકર શાસ્ત્રી)

કવિના મુંબઈ નિવાસ અને પ્રવૃત્તિ

ગુજરાતના સાક્ષર વિવેચક સ્વર્ગસ્થ રા. નવલરામભાઈ લખે છે તેમ [ધ. સ. ૧૮૭૫ ના માર્ચ મહિનામાં કવિ નિવાસ કરવાના હેતુથી મુંબઈ આવ્યા] એમની સાથે એમના સહૃદય પુત્ર જયશંકરને લઈને નર્મદા-
(સુમદ્રા)ગૌરી, તથા એમના વિશ્વામ્ભ મહેતાજી નરભેરામ પ્રાણીશંકર હતા. જયશંકરનું લાડનું નામ “બક્કો” હતું, ને વય આસરે એ વર્ષનું હતું. થોડા જ વખતમાં મુંબઈમાં એમના પુનરાગમનની પ્રસિદ્ધિ થઈ, ને લોકમંડળમાંથી સાહિત્યકારો, લેખકો, વિદ્વાનો ને વિચારકો વગેરે અગ્રણી પુરુષો ધીમે ધીમે કવિની આસપાસ જમા થવા માંડ્યા. ‘સુરત રાયટ’ (ધ. સ. ૧૮૭૮માં) પણ આજ સંધિમાં થયેલો હોવાથી સુરતના અગ્રેસર પત્રકારો મંછારામ ઘેલાભાઈ, કીકાભાઈ પરભુદાસ, ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈ વગેરે પણ મુંબઈમાં આવેલા અને એઓ દિવસનો ધણો ભાગ કવિ સાથે ગાળતા અને અનેક વિષયક ચર્ચા ચાલતી. મુંબઈ નિવાસીઓમાંથી મુખ્ય નિયમિત આવનારાઓમાં રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ, મનસુખરામ સૂર્યરામ, નગીનદાસ તુલસીદાસ, ભીમભાઈ કીરપારામ, ગોકળદાસ કંહાનદાસ, નાનાભાઈ રસ્તમજી રાણીનાં વગેરે લોકમાન્ય સંજ્ઞાનો હતા. અને તે ઉપરાંત ખીજા, મુંબઈની પાઠશાળાના ગ્રેજ્યુએટોમાં મુખ્યત્વે રા. ઇચ્છારામ ભગવાનદાસ, મણિલાલ નભુભાઈ, મુકુંદરામ નિત્યરામ મહેતા, ગણેશ શ્રીધર ખાપડે, ગુલાબચંદ દમ્મણીઆ તથા ડા॰ ચુનીલાલ વગેરે હતા. સવારનું સત્ર તથા મંડળ નાનું, પણ સાંજનું મંડળ વિસ્તીર્ણ અને વિવિધ હોવાથી રસમય થતું, તેમજ ચર્ચા પણ ગંભીર ને મહત્વની હોવાથી સત્ર ધણું લાંબું, એટલે સાંજના લગભગ ચારથી આઠ વાગા સુધીનું થતું. ‘આર્યસમાજ’માં કવિનાં વ્યાખ્યાનો ક્રમવાર શરૂ થયાં. એ વખતે આ સમાજનું કોઈ ખાસ મંદિર નહોતું. પણ કેલાસવાસી જગન્નાથ શંકરશેઠના ગીરગામ-ઠાકુરદ્વારવાળા ભવ્ય મકાનની પાછળની એક સ્કુલમાં સમાજ મળતી. વૈદિક ને શાસ્ત્રીય વિષયો, નિવૃત્તિ, પ્રવૃત્તિ, ઐહિક, પારલૌકિક ધર્મ, નીતિ, યજ્ઞયાગ, કર્મ, ઉપાસના, જ્ઞાન વગેરે અનેક વિષયો પર કવિનાં વ્યાખ્યાનો ત્યાં થવા માંડ્યા. આર્યસમાજનો મુખ્ય તંત્ર તે સમયે રા. આત્મારામ દળવી જેવા દક્ષ પુરુષના હાથમાં હોવાથી સમાજનું કામ પ્રશસ્ત રીતે ચાલતું લેખકે પ્રત્યક્ષ

*સુરત ખાતે મળેલી પાંચમી સાહિત્ય પરિષદમાં વંચાયેલો નિબંધ
(તા. ૨૦ મી જુન. ધ. સ. ૧૯૧૫)

જોયેલું. આ તરફ ઇચ્છારામ સૂર્યરામને મુંબઈના અગ્રેસર શ્રીમંતો તથા વિદ્વાનોએ પોતપોતાના શક્તિ વિષયાનુસાર અનુમોદન તથા સાહાય આપ્યાથી “ગુજરાતી” પત્રો આ સમયની આસપાસ (ઇ. સ. ૧૮૭૯) જન્મ થયો. મુંબઈની ગુજરાતી તેમજ દક્ષિણી પ્રજાનો આ કાલચ્છેદ બહુ પ્રિયદર્શન ને ઉત્સાહભર્યો દેખાતો; ગુજરાતી તથા બીજાં માસિકામાં, અને છુટા ચોપાનીઆના રૂપમાં કવિએ અનેક વિષયો પર લેખો લખવા માંડ્યા, સૂર્યચંદ્રજીના એક પ્રસંગ ઉપર ‘ગ્રહણ’ના વિષય પર એક નાનું સરખું પત્રક છપાવી લોકોમાં છુટે હાથે વહેંચાવ્યું હતું.* નર્મદ ‘સમયવીર’† છે એમ તો ઘણો વખત પહેલાંથી જ લોકમાન્યતામાં સ્થિત થઈ ચુક્યું હતું, પણ લેખકની બાલિશ દૃષ્ટિમાં પણ તે જ સ્થિતિનું ઝાંખું લાન દઢ થવા માંડ્યું. કવિનું ગૃહતંત્ર

કવિજીવનમાં નવલરામભાઈ લખે છે તેમ કવિએ કાઈ પણ વખતે, ગમે તેવા સંક્રાંત્યમાં પણ, મુંબઈમાં રૂ. ૫૦માં પોતાનો માસિક ખર્ચ ચલાવ્યો જ નથી. બારીકમાં બારીક સમયમાં પણ કવિનો ખર્ચ મુંબઈમાં માસિક સો રૂપીઆથી તો ઓછો હતો જ નહીં. આહ તથા પાણી સોપારીનો રોજનો ઓછામાં ઓછો ખર્ચ આઠ આનાનો, અને ઘણીવાર એક રૂપીઆ સુધીનો થતો; લેખકનો કવિના સહવાસમાં રહેવાનો સમય પણ આ હતો અને તે સમય દુર્ભાગ્યે કવિના સંક્રાંત્યનો હતો. નવલરામભાઈ કાંઈ વાર એક બે દિવસ મુંબઈ આવતા પણ કવિને ઘેર તો ભાગ્યે જ એકાદ વાર ઉતર્યા હશે; માટે આ વિષે જે વાત નવલરામભાઈ લખે છે એમાં સત્યતાનો ઝાઝો અંશ નથી એમ લેખકને દિલગીરી સાથે કહેવું પડ્યું હતું, ને અહીં પ્રકાશમાં બહુવધું પડે છે. થીયોસોફી સાથેનો સંબંધ

આ સમયમાં જ પ્રસિદ્ધ વિદુષી બાઈ માડામ બ્લાવાત્સકી Madame Blavatsky મુંબઈમાં થીયોસોફીકલ લોજ સ્થાપવાને પધાર્યા, અને કવિને ત્યાં ત્રણ ચાર ગૃહસ્થો તથા કર્નલ એલ્કોટ Col. Alcott સાથે મળવા આવ્યા. લેખકનું વય તે વખતે અગિયાર બાર વર્ષનું હતું. કવિની સદાનુસૃતિ માગતો કવિ ત્યાર પછીને રવિવારે ચારેક મિત્રો તથા લેખકને લઈને મહાલક્ષ્મીમાં આ પ્રખલ ચરિતાર્થવાણી ઉત્સાહી બાઈને બંગલે ગયા. ત્યાં ઘણી ચર્ચાઓ અગ્રેજીમાં થઈ, પણ લેખકને તે વખતે એ બાપાનો ગંધ પણ નહીં, તેથી તાત્પર્ય કાંઈ સમજાયું નહીં. સોસાયટી, લોજ સ્થાપાયાં, ને ઉત્તમોત્તમ ચર્ચાનાં બાળણો થીયોસોફી તરફથી પણ શરૂ થયાં. કવિ ત્યાં પણ જતા, ને આનંદ ઉત્સાહભર્યો ભાગ લેતા.

*ધર્મ વિચારમાં છેલ્લો લેખ ‘ગ્રહણદાળ’નામથી છપાયા છે તે આ જ લેખ છે.

†The Hero of the Time.

આર્યસમાજ સાથેનો સંબંધ

[આ વખતની પૂર્વે કવિને 'આર્યસમાજ' અને તેના કાર્યો તથા વૃત્તિઓ તરફ અભાવ ને નિર્વેદ જોવું થયું જ હતું. એ મંડળની ઉપલક્ષ્ય બહારની ટાપટીપ, વાતો કરવામાં દાંભિક શ્રાપણું, જેમ બને તેમ ધર્મશાસ્ત્ર તથા શિષ્ટાચારની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવાની વૃત્તિ, અશ્રુખત્ર થવાના પ્રયાસો વગેરે તરફ કવિનું લક્ષ દોરાઈ ચુક્યું જ હતું.*] અને કેટલાક પ્રસંગોએ તે વાત વધારે દ્રઢ કરી, વિદ્વાનોની દયાનંદ સરસ્વતીના મન, વિચારો, સિદ્ધાંતો, વેદાર્થપત્નો વગેરે પરથી શ્રદ્ધા નિર્મૂળ થઈ હતી, અને હવે એમણે તેમાં ધણું ભુલભરેલું વ્યર્થત્વ જોયું. આર્યસમાજનો સંબંધ ઓછો થતાં થતાં છેક તોડી નાંખ્યો ને પ્રસિદ્ધરૂપે દયાનંદીય મતનું ખંડન, 'શુન્નરાત્રી' તથા ખીજ પત્રોદ્વારા લેખો લખીને તેમજ સોસાયટીના જેવા ધણા પ્રસંગોમાં બાપણો કરી કરવા માંડ્યું.

મૂર્તિપૂજા વિષેના વિચારો

લેખકની સમક્ષ એક વખત દયાનંદની તાલીમથી પોતાને પરિપક્વ વિચાર સિદ્ધાંતવાળો સમજતા મુંબઈના એક જાણીતા આર્યસમાજી કવિ સાથે નીચે પ્રમાણે પ્રસંગ બન્યો હતો.† (એ ગૃહસ્થ કવિને ત્યાં રોજ સંજે એકઠા થતા મંડળમાંના એક હતા.)

સમાજ :—કેમ કવિરાજ, હાલ તો અમારી સમાજની વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિનો ખાસ ઉદ્દેશ્ય અંગીકાર કર્યો છે ?

કવિ :—ખાસ એવો ઉદ્દેશ્ય તો નહીં, પણ દયાનંદ દુનિયાને સમજાવે કે પછી વગર સમજાવે ઉંધે માર્ગે લઈ જાય તે તો મારાથી મુંઝે મોઢે જોયા કરાય નહીં જ.

સમાજ :—આ તો વળી નવી વાત ! ગઈ વખત સ્વામીજી મુંબઈ પધાર્યા હતા ત્યારે તો આપ ખાસ સુરતથી મુંબઈ મળવા આવેલા, અને તે પહેલાં તો તમારું સ્વામીનું સખ્ય લોકપ્રસિદ્ધ જ હતું—સુરતમાં સ્વામીજીએ

* ઇ. સ. ૧૮૬૦ ના અરસામાં મહારાજ જહનાયજી સાથે વિધવાના પુનર્વિવાહ સંબંધે વાદ વખત બધા (પ્રાર્થના) સમાજ સુધારાવાળા હિંમત હારી ગયા. કવિને એકલા બાવા ક્રીસનદાસને સાથે રાખી ત્યાં જઈ પડ્યું. એ ક્રીસનદાસ બૃહસ્પતિ લક્ષ્મણ મોટા પંતળી તાલીમખાજ હતા. મુંબઈમાં તે વખતે જ નહીં, પરંતુ આજ પણ એમની પૂર્ણ ખ્યાતિ છે. કવિની દયાતીમાં જ બાવાએ લકવાની બીમારીથી સ્વર્ગપ્રયાણ કર્યું હતું.

† આ : સંબંધમાં કવિને આર્યોત્કર્ષ નામનો લેખ 'ધર્મવિચાર'માં છપાયા છે, તેના પૃષ્ઠ ૫૫ થી ૧૬ સુધી વાંચવું.

પોતાની પુરી ખુશીથી અને ખાસ ઇચ્છાથી આપને ઘેર જ ઉતરીને બોધવાદો જાહેરમાં ચલાવ્યા હતા, ને આજે વળી આ શું ?

કવિ :—ભાઈ, એ બધી જુની વાતો છે. સુધારાવાળાઓ પોતાની વિચાર કસોટીમાં જે જુની વાત નહીં ઉતરે તેનો ત્યાગ કરવાનો હક્ક રાખે, તો મારો પણ, એવી કોઈ જુની વાતનો, ભૂલ જણાયા પછી ત્યાગ કરવાનો સમાન હક્ક નથી ? હાલ તો તમારા સ્વામીજી મૂર્તિપૂજનની જ પાછળ મંજા છે, તેમાં જેમ બીજા પ્રાકૃતજનોની તેમ સ્વામીની મોટામાં મોટી ભૂલ હતું હવે સ્પષ્ટ જોઈ શકું છું. એમના વેદભાષ્ય પર મને લેશ માત્ર શ્રદ્ધા નથી. હજી આઠ જન્મે પણ સ્વામીજી જેવા કે મારા જેવા વેદનો અર્થ યથાતથ્યતઃ સમજી શકે એ વાત સંભવિત નથી, તો પછી વેદ પર ભાષ્ય લખવાનું તો સ્વપ્ન પણ ક્યાંથી હોય ?

સમાજ :—હેં હેં કવિરાજ, શું કહો છો ?

કવિ :—હા, જે હું કહું છું તેજ કહું છું, શાંતિથી સાંભળો. (સ્વામીએ પ્રથમથી જ વેદને પ્રમાણ ગણી તેને આધારે મૂર્તિપૂજના ખંડન માટે ઝુંડો ઉઠાવ્યો. ત્યાર પછી વેદના પુસ્તકનું પૂજન પોતાને હાથે સુરતમાં મારે ત્યાં સરસ્વતીમંદિરમાં કર્યું ! વળી હમણાં જ તેમણે પ્રસિદ્ધ રૂપે ઝવેરખાગમાં પોતાના વ્યાખ્યાન પ્રસંગે બોધ્યું કે; બાળકે માઆપની, શિષ્યે ગુરૂની પૂજા અવશ્ય કરવી જોઈએ ! સ્વામીએ વગર સમજ્યે “વેદનો વ્યાધાત”* કર્યો ! વેદનો ગ્રંથ તે વેદ પોતે તો નહીં જતે ? આ વાત તો હું, તમે ને બીજા સાધારણ બુદ્ધિના સૌ માણસ સમજે એવી સરલ છે. શ્રુતિ શબ્દ પુસ્તકથી ઉલટી વાત બોધે છે. ગ્રંથ તો માત્ર ભુજ્જપત્ર કે કાગળ ઉપર શાહી વગેરેથી લખેલી કે છાપેલી વેદની મૂર્તિ, ઉપરાંત બીજું લેશ માત્ર કંઈ નથી ! મૂર્તિપૂજનના ખંડનનો ઝુંડો ઉભો કરી તે માટે સતત ઉદ્યોગ ચાલુ રાખનાર સ્વામીએ પોતાના જ સ્વીકૃત સિદ્ધાંતનો શિરચ્છેદ કર્યો ! હવે, માઆપ ગુરૂ વગેરે પૂજ્ય વ્યક્તિઓમાં સાક્ષીરૂપે રહેલો આત્મા સર્વત્ર એક હોઈ પરમાત્મસ્વરૂપ છે એમ સ્વામી પોતે સ્વીકારે છે. વેદમાન્ય છે, તો પછી વ્યક્તિમાત્રમાં સામાન્યતઃ એકરૂપે રહેલું તત્ત્વ આત્મા બાળુએ મૂક્યા પછી શેષ રહ્યો તે પ્રત્યેક વ્યક્તિનો પંચભૂતાત્મક દેહ-જડ પદાર્થ. હવે જો આત્માની પૂજા ઇષ્ટ હોય—તે રૂપે ઇશ્વરની પૂજા સાધ્ય હોય તો તે તો વ્યક્તિમાત્રમાં સામાન્ય હોવાથી વ્યક્તિમાત્રની પૂજા ઘટે એમ છતાં માતૃપિતા, ગુરૂ, શિષ્ટજન વગેરેમાં જ પૂજ્યબુદ્ધિ પ્રેરવીએ તો તેમના સ્થૂળ પંચભૂતાત્મક જડ દેહની પૂજા થઈ, ને તેનું જ નામ

મૂર્તિપૂજા. આ વાત સ્વામીજી પણ સ્વીકારે એમાં સંદેહ નથી. આ બધું ઉપલક્ષ્ય જોતાં સ્વામીજી પણ ઇતર પાકૃતજનો જેવા પ્રવાહપતિત છે, વિશેષ બીજું એમનામાં કાંઈ જ નથી. તમે જાણો છો કે વિશેષ દિવસ પર સ્વામીજીના એક અગ્રેસર મનાતા શિષ્યને ત્યાં ઉત્સવપ્રસંગે સ્વામીની જીમ્નીની પૂજા થઈ, ને સમાજમાં પણ સ્વામીની જીમ્ની પ્રસંગોપાત પૂજાય છે. આ બધો વ્યાધાત સમાજજો. ચલાવે એ તેમની બુદ્ધિને તથા માની લીધેલા જ્ઞાનને માનપ્રદ તો નથી જ ને?

કવિનું આટલું બોલવું પુરું થતાં પહેલાં જ પેલા સમાજ ગૃહસ્થના મુખવર્ણ પર ગજાનિતી છાયા લેખક જેવાને પણ સ્પષ્ટ જણાઈ. કવિ તો હજી કંઈ આગળ બોલવા જતા હતા, ને મુખમુદ્રા બહુ જ શાંત તેજસ્વી જણાતી હતી. એ પ્રસંગની પ્રતિભા પણ બહુ ઉગ્ર બલવાન લાગતી હતી, એટલામાં તે ગૃહસ્થ જ બોલ્યા: “કવિરાજ! આજે તો મને નવો જ પ્રકાશ પડે છે. મોટાએને શ્રદ્ધાપૂર્વક માન આપી તેમના મતવિચારનું અનુકરણ કરવું એ મારા જેવાનું આચારસૂત્ર છે, તેમાં આજે આપે નવો જ ક્રમ બતાવ્યો! મારી દૃષ્ટિ કાંઈક નવું જુએ છે, સમાજનું ને મારું શું થાય છે ને સંબંધ કેવો રહે છે, એ તો પછી; પણ અત્યારે જ હું વાલકેશ્વર બાઈ છું; ને સ્વામીજીને બધું કહીને સમાજના અંગી તરીકે આજથી નિવૃત્ત થાઉં છું, મને રજા છે?”

કવિ:—“હા, આનંદથી પધારો, આ વિષય પર શાસ્ત્રીય ચર્ચા હજી ઘણી હાંડી છે, ને તેમાં મારે પણ ઘણું કહેવાનું છે. હાલમાં તો હુંકામાં આટલું જ કે મૂર્તિપૂજા એ મનુષ્ય હૃદય સુજીવ રાખનાર સત્ય સ્નેહનો પ્રધાન તંતુ છે; કોઈ પણ કાળમાં કોઈ પણ મનુષ્ય એના વગરનો થાય, તે પહેલાં તે હૃદય વગરનો થવો જોઈએ: પૃથ્વી પરના માનવ કુળની પ્રગતિ અટકવી જોઈએ. દુનિયાની કોઈ પણ પ્રજા અમુક સ્વરૂપે મૂર્તિપૂજાથી મુક્ત થઈ શકી નથી, છે નહીં, ને થવાની નથી; અને તેમ હોવામાં જ મનુષ્યમાત્રનું મનુષ્યત્વને ધષ્ટાપતિ છે જાઓ ભાઈ, વળી અવકાશે આવજો.”

એ ભાઈ ગયા પછી લેખક દિગ્મુઠ જેવી હાલતમાં આ બધું સાંભળતો એક ખુણામાં ત્યાં જ બેઠો હતો, તેના બહાર કવિએ જોયું. પાસે જ કવિનો પુત્ર જયશંકર નાની વયનો હોવાથી કાગળની હોડી વગેરે બનાવી રમતો હતો. કાંઈક અજળ તેજસ્વી નેત્રે લેખક તરફ જોઈને કવિએ પૂછ્યું: “કેમ બચ્યા, શું છે? બહાવરો કેમ દેખાય? તું આ બધું સાંભળે છે ને તેમાં સમજે છે? ઓહો, બહાર પણ અહીં જ છે? આવો આવો, મારી પાસે. દુનિયાનો આજથી વળી કાંઈ નવો જ રંગ દેખાવાનો આરંભ થાય છે. નરભૈરામ, મારી નોટબુક લાવો તો?”

કવિની દરિદ્ર હાલત અને નાટક

આ વખતની કવિની આર્થિક સ્થિતિ ધણા સંકોચવાળી હોવી જોઈએ. એમ લેખકને ધરની આંતર વ્યવસ્થા પરથી વચના પ્રમાણમાં કાંઈક લાગેલું, અને આજે તે વધારે સ્પષ્ટ સમજાય છે. છતાં બહારની વ્યવસ્થામાં નિરંતરતા કમ ચાલુ જ હતો, ને ખર્ચ કોઈ પણ પ્રકારે ઘટ્યો નહોતો. આ સમયે સાક્ષર રણછોડભાઈએ, 'પારસી નાટક મંડળી'ના તંત્રી તથા ઉપસ્થાપક મીં કૃષ્ણશરે કાપ્પાજી સાથે કાંઈક પ્રતિકુળતા થવાથી 'ચુનરાતી નાટક મંડળી' નામનું મંડળ મુંબઈની જુદી જુદી શાળાઓના શિક્ષકોનું ઉપજવ્યું, ને 'લલીતા દુઃખદર્શક' નાટક ભજવી ખતાવવાની તૈયારી થઈ ગયલી. લોકોએ એ મંડળને ઉત્સાહભર્યો આવકાર ને આશ્રય આપેલો, અને તે માટે મુંબઈની પ્રજા એવાં બીજાં મંડળોને પણ સારો આશ્રય આપે એવું સ્પષ્ટ સંભવિત દેખાવાથી કવિના એ ત્રણ અંગીભૂત સ્નેહીઓએ સુશિક્ષિત પુરુષોનું એક નવું જ મંડળ ઉભું કરીને પોતાના હાથથી સારા નાટકો રચી આપવા-આર્થિક ઉપાર્જનનું એક નાનું સરખું દ્વાર ઉઘાડવા ભલામણ કરી. આ વાતની મીં કાપ્પાજીને જાણ થતાં પ્રથમ પોતે જ એક ધાર્મિક-પૌરાણિક નાટક લેવા માંગણી કરી, કવિને આપવાની રકમ મધ્યસ્થોએ નક્કી કરી, ને 'શ્રી રામજનકીદર્શન' નાટક લખાવ્યું, ને રંગભૂમિ પર ભજવાવ્યું, (ઇ. સ. ૧૮૭૬). લોકોએ નવો જ રંગ જોયો ને તેને ઉત્સાહથી વધાવી લીધો. આ સાક્ષ્યથી ઉત્તેજિત થયેલા રા. નગીનદાસ કીનારીવાલા અને એક બે બીજાઓએ મળીને 'આર્યનીતિદર્શક' નાટક મંડળી સ્થાપી, ને કવિએ તેમને માટે 'શ્રી દ્રૌપદીદર્શન' લખી આપ્યું, (ઇ. સ. ૧૮૭૮). એક ત્રીજું ઉત્સાહી મંડળ ઉભું થયું. તેમને માટે 'શ્રી બાળકૃષ્ણ વિજય' નાટક રચાવ્યું (ઇ. સ. ૧૮૮૩). આ બધાં મંડળોમાર્ના નાટકોને માટે અતુરૂપ પાત્રોની ચોજના તથા શિક્ષણ વગેરેનું કામ રા. ગણેશ ખાપડે, બી. એ. કરતા. સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, મરાઠીની પેઠે જ ચુનરાતી ભાષા ઉપર એમનો સરખો જ પ્રભાવ અને કાણુ હોવાથી કામ બહુ જ અભીષ્ટ રીતે ચાલ્યું. નાટકશાળામાં પ્રેક્ષકો ઉંચા વર્ણના ખીચોખીચ ભરાઈ જતા, ટીકીટો મળતી નહીં, ને બીજાં નાટકો પર તથા રંગભૂમિના સાહિત્ય પર પણ તેની અસર થઈ. 'દ્રૌપદી દર્શન'ની સાથે જ પાછળથી 'સાર-શાકુન્તલ'ના પણ પ્રયોગો અવાંતરે ચાલુ થયા, (ઇ. સ. ૧૮૮૧) અને તેમાં બીજા કલ્પિત નાટકો કરતાં લોકોને વધારે રસ પડવા લાગ્યો. 'સાર-શાકુન્તલ'ના પ્રયોગો જોવા અને તેમાં કવિએ કરેલા બે ચાર ફેરફારોને પ્રત્યક્ષ કરવા ડો. ભાંડારકર તથા પ્રસિદ્ધ દક્ષિણી નાટકકાર કીલોસ્કર પણ આવેલા, અને જોઈને ધણા પ્રસન્ન થયેલા, એ બધી લેખકની પ્રત્યક્ષ અનેલી કહી શકો છો.

નાણાંભીડ છતાં પરોક્ષર વૃત્તિ

આમ છતાં આવક કરતાં દિન પર દિન ખર્ચ ઘણો વધતો ગયો. કવિ સિવાય ધરનાં ખીજાં બધાં, ઘડીમાં આનંદમાં, તો ઘડીમાં ચિંતાગ્રસ્ત રહેતાં, પણ ધરની આંતર વ્યવસ્થામાં પ્રકૃતિથી જ કવિનું લક્ષ નહીં-કાંઈ આવીને કહે નહીં ત્યાં સુધી બધો તંત્ર શી રીતે ચાલે છે તે તે જાણતા જ નહીં-આવી તેમની નૈસર્ગિક ધૈર્ય પ્રધાન પ્રકૃતિ તો માત્ર તેમનામાં જ હતી. આવા સમયમાં કોઈ કાઠિયાવાડ તરફનો બ્રાહ્મણ ઉમરે આશરે ૬૦ વર્ષનો કવિનું નામ ઠેકાણું પૂછતો એક દિવસ સવારમાં આઠ નવ વાગે આવ્યો. કવિના કોઈ કાઠિયાવાડના સ્નેહીએ કવિ ઉપર એક ભલામણ પત્ર લખી આપેલું તે હાથમાં આપીને બેઠો. વાંચ્યા પછી કવિએ તેની સાથે કાંઈ પણ પૂછપરછ નહીં કરતાં નરભેરામને બોલાવી કહી દીધું કે આમને એકસો રૂપીઆ આપો. ધરમાં સીલક છ સાત રૂપીઆની જ હતી, અને દાણાવાળા-ફુધવાળા, ઘીવાળા તથા બાડાવાળા એ બધાનું મળીને કુલ આશરે સાતસો રૂપીઆનું નવું દેવું થયેલું તો ઉજી જ હતું, તે માત્ર નરભેરામ જ જાણે. નરભેરામે તે બ્રાહ્મણને પોતાની પાસે બોલાવીને ‘બે ત્રણ દિવસ પછી આવજો,’ એમ લેખકના દેખતાં કહ્યું ને બ્રાહ્મણ તો ગયો. હવે કવિએ ગૃહતંત્રના સંબંધમાં અમુક અમુક મર્યાદાઓ બાંધી હતી, તે એવી કે બાડાવાળાનો હિસાબ અમુક રકમ થાય ત્યાં સુધી જ ચઢવા દેવો; દાણાવાળાની પણ અમુક મર્યાદા, ને તે પ્રમાણે સર્વેની. આ બધી મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન થવાનો સમય આવી ચુક્યો હતો. ધરમાં બે ત્રણ દિવસ રોકડથી જરૂર જેટલા અનાજ ઘી વગેરે લાવવાથી, ને પાન સોપારીનો નિત્યનો ખર્ચ થવાથી ચોથે દિવસે માત્ર એક પાવલી સીલકમાં રહી. હાહીમૌરી વગેરે કુટુંબ બધું સુરત હતું. ધરમાં કવિ, નરભેરામ, લેખક ને તેના પિતા એટલા જ* હતા. નરભેરામ ધરની બધી જ વ્યવસ્થા ઉપરાંત આવે પ્રસંગે રસોઈ પણ કરતાં. ચોથે દિવસે ધરમાં અન્નનો ઘણો નહીં-માત્ર થોડુંક ઘી, થોડી ખાંડ, અને ચ્હા ઉપરાંત કંઈ જ નહતું. લેખકને સ્કુલમાં જવાનો વખત થયો, એટલે એક સ્નેહીને ઘેર જમવા મોકલ્યો. જે જમીને ત્યાંથી સ્કુલ જવાનું હતું તેમ ગયો. પાછળથી જણાયું કે અગિયાર વાગ્યા પછી કવિ લખવાનું કામ છોડીને નિત્ય પ્રમાણે ન્હાવા ઉઠ્યા, ને અંદર બઢને જુએ છે તો રસોઈની શરૂઆત જ નહીં? “કેમ નરભેરામ, આજે શું છે? આમ પૂછતાં જ ધીર ને નીડર પ્રકૃતિના તેમ જ

*આ વખતના મુંબઈના પ્રવાસમાં કવિએ લેખકના પિતાને કોઈ નોકરી કરવાની ના કહેલી, ને નાટકોને સારે અક્ષરે સુધારીને લખવા તથા ખીજાં લેખોને પણ અવસ્થિત રૂપમાં લખીને મોકલી દેવાનું કામ તેમને સોંપેલું હતું.

હિમાલય જેવા ગંભીર સ્વભાવના હોવા છતાં નરભેરામે આંખમાં પાણી ભરાયલે ચહેરે કવિને ખરી હકીકત કહી દીધી! તેા કવિ બોલ્યા: “જોહો, તેમાં આમ ગભરાવ છો શું? એ પણ એક રંગ છે, પણ રાત્રી ક્યાં છે? તેણે શું ખાધું?” નરભેરામે કહ્યું: “તેને તો નૌતમને ત્યાં જમવા મોકલ્યો હતો ત્યાં જમીને સ્કુલ ગયો હશે. અહીંથી દશ વાગ્યાનેા ગયો છે.” કવિએ કહ્યું: “ચાલો ઠીક, એ પાવલીમાંથી જે કાંઈ ચાય તે કરો.” લેખકની કલમ નિર્લજ થઈને લખે છે કે એ ચાર આનામાંથી બે આનાના પડવા, અને બે આનાનું બખરમાંનું દૂધ લાવીને એ ત્રણ તપસ્વીએ થોડાં ઘી ખાંડ ભેળી દૂધ પકવાનું ભોજન* કીધું। સાંજે નિયમિત દૂધ દૂધવાળો આપી ગયલો, ને લેખક સ્કુલમાંથી આવ્યો ત્યારે નિત્ય પ્રમાણે પારેક જણનું મંડળ ભરાયલું, ને ચહાના પ્યાલાઓ આવ્યા હતા. લેખકે અંદર જઈને ચહા પીધી, પણ કાંઈક શંકા પડવા લાગેલી.

અણચિંતવી મદદ

એટલામાં દીવાનખાનામાં ટપાલવાળો કાગળો આપી ગયો હશે, તેમાંનો એક પત્ર ફેડતાં તેમાંથી રૂપીઆ પાંચસો પાંચસોની બે નોટ નીકળી—તેની સાથે એક નાની કાગળની કાપલી વીંટાળેલી, જેમાં નહીં ઓળખાય એવે અક્ષરે, ‘From your best friend and admirer / આટલું લખ્યું હતું તે best friend પણ એ વખતે ત્યાં હાજર જ હતા, ને બેઠા બેઠા ચહા પીતા હતા, તે વાત બહુ પાછળથી જણાઈ. સુરત જ કવિએ ત્યાં નરભેરામને બોલાવ્યા, ને લેખક તથા નરભેરામ રસોડાના ઓરડામાંથી બહાર આવ્યા. બંને નોટો કવિએ નરભેરામના હાથમાં આપતાં કહ્યું કે, ‘આમાંથી પ્રથમ પેલા બ્રાહ્મણના રૂપીઆ સો કાઢી લઈને પછી ભાડાવાળા વગેરેને બોલાવી સૌના ચુકવી આપો. પચાસ રૂપીઆ રામશંકરને† સુરત જવાની જરૂર છે માટે આપજો, ને પછી જે રહે તે તમે રાખો’. એ જ દિવસે રાતે વાળુ કરવા પહેલાં બ્રાહ્મણને આપવાના સો રૂપીઆ બાળુએ રાખતાં, ને સૌના હિસાબ ચુકવી દેતાં નરભેરામ પાસે છાસઠ રૂપીઆ ને થોડાક આના રહ્યા। લેખકના પિતાએ ‘હાલ મ્હારે સુરત—રાંદેર જવું નથી, માટે રૂપીઆ તમારી પાસે જ રાખો’ એમ કહીને પચાસ રૂપીઆ નરભેરામને ખાનગીમાં પાછા આપતાં, એ બંને વચ્ચે

*જુઓ નર્મદકવિતામાં ‘કવિજીવન’ પૃષ્ઠ ૪૭ સુ. તેમાં જણાવેલું ભરોસાદાર ઠેકાણું તે. લેખકે પોતે જ કવિના પુત્ર જયશંકરની સમક્ષ સદ્ગત નવલરામભાઈને આ હકીકત નિવેદન કરી હતી.

†લેખકના પિતાને.

થયલી વાતચીત ઉપરથી આખા દિવસનું ઇતિવૃત્ત લેખકે જાણ્યું હતું. આ બનાવની છાપથી જે અસર લેખકના તે વખતના પ્રાકૃત હૃદય પર રહી તે આ જન્મે તો નહીં જ, પણ અનેક જન્મોતરે પણ ઝાંખી થાય એમ નથી. અપ્રતિમ ઔદાર્ય, ધીટ ધૈર્ય મનુષ્ય ભાવનાની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થિતિને શિખરે પણ સંભવે કે નહીં, એ પ્રશ્ન નિરૂત્તર રહે છે. આવી અંતિમ સ્થિતિમાં પણ કવિએ કોઇ વાર નિઃશ્વાસ નાખ્યો હોય કે મુખ પર કોઇ પ્રકારની ગ્લાનિ કે ક્ષોભ બતાવ્યા હોય, એમ લેખકને સાંભરતું નથી. આમ હોવા છતાં પણ કવિનો માસિક ખર્ચ મુંબઈમાં સો સવા સો રૂપીઆથી ઓછો થયો જ નથી, એ વાત લેખકના પ્રત્યક્ષ અનુભવની હોવાથી નવલરામભાઈના લખવાથી જુદા પડવાની અનિચ્છાએ પણ જરૂર પડે છે.

કવિના મિત્રો

લોકસેવા ને લોકકલ્યાણના સૂત્રને અક્ષરશઃ પાળનાર વીરપુરુષ સ્વર્ગવાસી શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજી તથા બાવનગરના સુપ્રસિદ્ધ શ્રીમાન્ નાગર ગૃહસ્થ દેશાઈજી હારપ્રસાદ સંતોકરામ, એ ઉભયની પ્રીતિ કવિ ઉપર અસાધારણ હતી અને આ Best friend તે એ રસિક ઉદાર મહા પુરુષ દેશાઈજી પોતે જ હતા, એ બહુ પાછળથી જણાયું હતું. લેખકને વખતો વખત 'નર્મ કવિતા'નાં અમુક કાવ્યો ગાઇ બતાવવા એ બંને ગૃહસ્થો બોલાવતા, અને ત્યાં તેમની પાસે જ્યારે જ્યારે લેખકને જવાનો પ્રસંગ આવતો, ત્યારે 'નર્મ કવિતા'નો ગ્રંથ પાસે જ પડેતો જોવામાં આવતો. મુંબઈને આવા જ પુરુષોએ ધન્યતા આપી છે. અર્થવ્યાપારના પ્રવૃત્તિમય જીવનવાળા રાજનગરમાં પણ આવા રસજ્ઞ, રસિક, સહૃદય અને ગુણુજ્ઞ પુરુષો તે વખતે વસતા હતા! 'નર્મ કવિતા'વાળા શેઠ કરસનદાસનું નામ તો કોઇ કાળે ભુલાય એમ નથી જ, પણ તે ઉપરાંત એક મીં વીમાદલાલ* નામના પારસી ગૃહસ્થ કવિના કાવ્યતા એવા જ દૃઢ ભક્ત હતા. આ મીં વીમાદલાલ, મીં નાનાભાઈ રાણીના, અને લેખક એ ત્રણ જણાને કવિને મોઢેથી 'રામાયણ-અદ્ભુત યુદ્ધ' નામનું વીર રસકાવ્ય સાંભળવાનો અસ્ખલિત મોહ રહેલો, અને લેખક ધણીવાર શ્રમ મૂકી મંડળ ભરાયા પછી વખત જોઈને સ્વયંના પણ કરતો કે "કવિ આજે યુદ્ધ વાંચશે?" અને તે પ્રમાણે કવિ પ્રસન્ન વદને અનુકૂળતા પ્રમાણે વાંચતા, તો બહુ મંડળ તક્લીન થઇ જતું. પાછળથી આ કાવ્ય 'નર્મ કવિતા'ની

* જુઓ 'કવિજીવન' પાનું ૪૬, રૂ. ૫૦૦) આપનાર એ મીં વીમાદલાલ જ હતા.

ધ્રુવચારામ દેશાધવાળી નવી આવૃત્તિમાં છપાયું છે. રા. ખાપડે જેટલા આ કાવ્યથી ખુશ થતા, તેટલા તો કોઈ ભાગ્યે જ ખુશ થતા લેખકે જોયલા.

કવિનાં નાટકો

“નાટક લખવામાં કવિનું કવિત્વ બરાબર સિદ્ધિને પામી શકતું નથી,” આમ કેટલાંક કારણો આપીને રા. નવલરામ સ્વમતાનુસાર લખે છે. એ મત એમની પોતાની ધ્યત્તા પ્રમાણે ભડે એમણે બાંધ્યો હોય; છતાં પ્રેમાનંદને એ જ વિષયમાં નવલરામભાઈ વખાણે છે, એ જોઈ એમના એ મત માટે લેખકને જૂદી જ કલ્પના થાય છે. પ્રેમાનંદના નામથી ઓળખાતાં નાટકો નવલરામભાઈએ જો વિચારપૂર્વક વાંચી જોયાં હોત, તો નાટક લખવામાં પ્રેમાનંદની કુશળતાનો ખરો ખ્યાલ આવતો. જે નાટકો આજે વાંચવા કે જોવાથી પ્રેમાનંદને માટે બંધાયેલી માન્યુદ્ધિ વંધવાને બદલે અતિશય ઘટ્ટી જાય, એવો અનેક વિદ્વાન સાક્ષરોને અનુભવ થયો છે, તે નાટકોને નાટક કહેવાં, અને તેથી વધીને કવિએ લખેલા દ્રૌપદીદર્શન સાથે સરખાવવાં, એ સિંહચક્રમાં સમાનતા જોવા જેવું છે, તો પછી નાટક લખવામાં એમનું કવિત્વ સિદ્ધિ પામતું નથી, એમ ‘વીરમતી’ લખીને નાટક લખવાનો અનુભવ કરનાર સાક્ષર વિવેચક લખે, એ કેવળ સપ્તેદ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનારું છે. સારશાકુંતલ, બાલકૃષ્ણવિજય વગેરેના પ્રયોગો નવલરામભાઈ લખે છે કે તેટલા જ નહીં, પણ તે કરતાં અનેકગણા વધારે વાર લેખકે જોયા છે. એમનું કૃષ્ણાકુમારી નાટક આગળના વખતમાં લખાઈને છપાઈ ચુક્યું હતું. (ધ. સ. ૧૮૭૦) મૃચ્છકટિક, રેણુકાવધ એ બેનાં વસ્તુ ગોઠવાયાં હતાં, પણ નાટક લખવાનો આરંભ થયો જ નહોતો. નાટકોનું અર્થોપાજ્ઞન પણ એમના જણાવ્યા કરતાં વિશેષ થયલું.

ગોપાલદાસ બાવાની બંસી

કવિના આવા આર્થિક સંકેચવાળા સમયમાં ‘દુષ્કાળમાં અધિક માત્ર’ એ લોકવાક્યાનુસાર એક બીજો બનાવ બન્યો. ભરૂચમાં નર્મદા કિનારે બંસીધર ગોપાલદાસ નામના બાવા સાધુ રહેતા હતા. એમને તે વખતના ભરૂચનિવાસી રસિક શ્રીમતો સારી પેઠે પિછાનતા હતા. કવિના એક મિત્ર નામે મીંઠ જમિયતરામ વડીલ, જ્ઞાતિએ અક્ષત્રિય તથા તેમના જ એક મિત્ર દોલતરામ વખતો વખત મુંબઈ કવિને ત્યાં આવતા, ત્યારે બાવા ગોપાલદાસના બંસી બજાવવાના અર્થોકિક નૈપુણ્યની પ્રશંસા કરતા. કવિની પાસે આવા કલાધરો અનેક આવતા. તે પ્રમાણે કવિએ પણ કહેવું કે બાવા કોઈ વખત મુંબઈ જરૂર પધારે એમ વિનંતિ કરશે. આજ સંધિ પર

બાવા ગોપાલદાસ મુંબઈ આવ્યા અને વાલકેશ્વરમાં શેઠ જીવરાજ બાલુવાળા દરિયામહેલમાં તેમને ઉતારે આપવામાં આવ્યો હતો. ત્યાંથી અનેક શેઠીયાઓએ તેમની મુરલી સાંભળવાના પ્રસંગ લીધા હતા. બાવાજી પોતે બહુ જોવા લાયક મૂર્તિ હતા. શરીરે પાતળા અને જાંઘા ગૌરવર્ણના, વય આશરે સાઠ વરસનું, એક ભગવો રેશમી જામો છેક ધુંટી સુધી પહોંચે એવો પહેરતા. એક ભગવી રેશમી કારની ધોતીનો કચ્છ મારતા, પણ તે સાથે ધુંટણની જાંઘે ઘણે સુધી પહોંચે એવાં, ભગવાં પણ રેશમી માળાં પહેરતા ને તે ઉપર વાનીશના શુઝ જાંઘી જાતનાં પહેરતા. કપાળે શ્રીગોપાલચંદ્રનું ઝંકારવાળું તિલક કેસરનું બનાવતા. સ્વરૂપે ભવ્ય, વેશાલંકાર સદાષ્ટ ને સાદાષ્ટ સાથે શોખીન વૃત્તિનો, અને સ્વભાવે ઘણા જ આનંદી પણ તદ્દન નિસ્પૃહ-એવા બાવા ગોપાલદાસને જોતાં જ માન તથા વ્રજબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતાં. સાથે એક ચાંદીની ખોલી એક હાથ લાંબી, ને તેને ઉઘાડતાં તેમાંથી એક અદ્ભુત સૌંદર્યની-અખનુસની બનાવટી-ચાંદીની ચાંપવાળી પોતાને હાથે બનાવેલી એક હાથની લંબાઈની સુંદર મુરલી નિકળતી. આ મુરલી તેઓ પોતાની સાથે જ રાખતા, બહુ અધીરાઈથી તેને સંભાળતા અને ટાઇ ખરો તેજસ્વી પ્રકૃષ્ટ પણ જોવા માંગે, તો પણ આનાદાનીથી ખંચાતા મને તેના હાથમાં આપતા. એક દિવસ સવારના કવિના મુકામ પર તેઓ અચિંત્યા આવી પહોંચ્યા. કવિ એઠા એઠા લખતા હતા. લેખક તથા કવિનો બાળક પુત્ર જયશંકર એક ખુણામાં રમત કરતા હતા. એવામાં કવિની પાસે આવીને તેમણે સાષ્ટાંગપાત કર્યો. કવિ એકાએક ઉભા થઈ બેઠ્યા, ને પ્રણામ કરીને પાસે બેસાડ્યા. વગર પૂછે જાણ્યું કે આજ બાવા ગોપાલદાસ! બાવાએ મીઠું જમીયતરામના નામથી પોતાની ઝાળખાણ આપી, અને “દર્શનાર્થ આયા હું” એમ કરીને પાસે બેઠા. થોડી જ વારમાં ખંસી કહાડીને બતાવતાં કહેવા લાગ્યા કે, “કવિરાજ! મુંબઈની જે ભાવના દર રજાથી મને થઈ હતી, તે પાંચ દિવસ મુંબઈમાં રહેવાથી નષ્ટ થઈ ગઈ અને નિર્વેદ થયો છે. પશ્ચાત્તાપ થાય છે કે ‘અરે બિચારી મુંબઈ, તારા શ્રીમંતો બાવા અરસિક પશુતુલ્ય છે! હું અહીં શા માટે આવ્યો?’ પણ આપના દર્શનથી આજે કૃતાર્થ થયો, અને મુંબઈની યાત્રા સફળ થઈ માનું છું.” કવિના આગ્રહથી વિશેષમાં કહ્યું કે “મારા મુકામની પાસે એક અહીંના મોટા શ્રીમંત ગૃહસ્થ રહે છે, તમણે કાલે મને બહુ આગ્રહથી બોલાવ્યો હતો. મને તેડવાને માણસો આવ્યા ન હોય તો તેમના જેવા ખીજ તેમના શ્રીમંત મિત્રો દશ બાર હાજર હતા. મુરલી બાજવવા આજ્ઞા થઈ, મેં બધાં દ્વાર નિર્ધારિત રીતે બંધ કરાવીને મુરલી શરૂ કરી, બધા ગોવત્સની પેઠે તદ્દલીન થયા, વિશ મિનિટ આવે.

ધરુછારામ દેશાધવાળી નવી આવૃત્તિમાં છપાયું છે. રા. ખાપડે જેટલા આ કાવ્યથી ખુશ થતા, તેટલા તો કોઈ ભાગ્યે જ ખુશ થતા લેખકે જોયલા.

કવિનાં નાટકો

“નાટક લખવામાં કવિનું કવિત્વ બરાબર સિદ્ધિને પામી શકતું નથી,” આમ કેટલાંક કારણો આપીને રા. નવલરામ સ્વમતાનુસાર લખે છે. એ મત એમની પોતાની ધ્યતા પ્રમાણે ભણે એમણે બાંધ્યો હોય; છતાં પ્રેમાનંદને એ જ વિષયમાં નવલરામભાઈ વખાણે છે, એ જોઈ એમના એ મત માટે લેખકને જુદી જ કલ્પના થાય છે. પ્રેમાનંદના નામથી ઓળખાતાં નાટકો નવલરામભાઈએ જો વિચારપૂર્વક વાંચી જોયાં હોત, તો નાટક લખવામાં પ્રેમાનંદની કુશળતાનો ખરો ખ્યાલ આવતો. જે નાટકો આજે વાંચવા કે જોવાથી પ્રેમાનંદને માટે બંધાયેલી માન્યુદ્ધિ બંધવાને બદલે અતિશય ઘટી જાય, એવો અનેક વિદ્વાન સાક્ષરોને અતુલવ થયો છે, તે નાટકોને નાટક કહેવાં, અને તેથી વધીને કવિએ લખેલા દ્રોપદીદર્શન સાથે સરખાવવાં, એ સિંદ્ધચક્રમાં સમાનતા જોવા જેવું છે, તો પછી નાટક લખવામાં એમનું કવિત્વ સિદ્ધિ પામતું નથી, એમ ‘વીરમતી’ લખીને નાટક લખવાનો અતુલવ કરનાર સાક્ષર વિવેચક લખે, એ કેવળ સખેદ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનારું છે. સારશાકુંતલ, બાલકૃષ્ણવિજય વગેરેના પ્રયોગો નવલરામભાઈ લખે છે કે તેટલા જ નહીં, પણ તે કરતાં અનેકગણા વધારે વાર લેખકે જોયા છે. એમનું કૃષ્ણાકુમારી નાટક આગળના વખતમાં લખાઈને છપાઈ ચુક્યું હતું. (ધ. સ. ૧૮૭૦) મૃદુકંટક, રણકાવધ એ બેનાં વસ્તુ ગોઠવાયાં હતાં, પણ નાટક લખવાનો આરંભ થયો જ નહોતો. નાટકોનું અર્થોપાર્જન પણ એમના જણાવ્યા કરતાં વિશેષ થયું.

ગોપાલદાસ બાવાની બંસી

કવિના બાવા અર્થિક સંકેચવાળા સમયમાં ‘દુષ્કાળમાં અધિક માસ’ એ લોકવાક્યાનુસાર એક બીજો બનાવ બન્યો. ભરૂચમાં નર્મદા કિનારે બંસીધર ગોપાલદાસ નામના બાવા સાધુ રહેતા હતા. એમને તે વખતના ભરૂચનિવાસી રસિક શ્રીમંતો સારી પેઠે પિછાનતા હતા. કવિના એક મિત્ર નામે મીંઠ જમિયતરામ વકીલ, જ્ઞાતિએ બ્રહ્મક્ષત્રિય તથા તેમના જ એક મિત્ર દોલતરામ વખતો વખત મુંબઈ કવિને ત્યાં આવતા, ત્યારે બાવા મિત્ર દોલતરામ વખતો વખત મુંબઈ કવિને ત્યાં આવતા, ત્યારે બાવા ગોપાલદાસના બંસી બજાવવાના અલૌકિક નૈપુણ્યની પ્રશંસા કરતા. કવિની પાસે બાવા કલાધેરો અનેક આવતા. તે પ્રમાણે કવિએ પણ કહેલું કે બાવા કોઈ વખત મુંબઈ જરૂર પધારે એમ વિનંતિ કરશે. આજ સંધિ પર

પિતા વગેરે વડીલો આગળ બંસી શી રીતે બતાવી, અને તેના સ્વર શી રીતે રચ્યા છે ઇત્યાદિ વ્યાખ્યાન કર્યું, તેમાં અમને કંઈ ઝાઝો રસ પડ્યો નહીં. પછી ચાર પાંચ પદો, અને બે ત્રણ દયારામભાઈનાં રસમય રાગણીવાળી ગરબીઓ બજાવી. જેમાંના અક્ષર પણ અમારા જેવા અનભિજ્ઞ બાળકોને સમજાય; અને અભિનયયુક્ત બજાવવાથી આનંદની સીમા રહી નહીં. પછી બાવાજીએ હુકમ કર્યો કે ઓરડાનાં બધાં દ્વારો તથા બારીઓ બંધ કરી દો. એ બંધ થયા પછી કહેવા લાગ્યા કે, ‘હવે ભગવાન કૃષ્ણચંદ્રજીએ જે મોહિનીમંત્ર બજાવી વ્રજયુવતી તથા ગોપબાલકોને તથા ગોવત્સનાં વૃંદોને મોહિત કર્યાં હતાં તે મંત્રનાદ સાંભળવા તૈયાર થાઓ ને ઉંધ આવવા જેવું લાગે તો ગભરાવું નહીં.’ અને પછી એ અસૌકિક સ્વરસાહિત્યની ઉચ્ચ સામગ્રીવાળો નાદ શરૂ થયો, તેની અસર હજી પણ સ્મરણ થતાં તાજી જ હોય એમ લાગે છે. અમે બંને તથા રા. ખાપડે તો દશેક મિનિટમાં મૂર્છિત થયા. કવિરાજ ને લેખકના પિતા તથા એક બીજા રનેહી પા કલાક સુધી ટકી રહ્યા હતા, એમ તેમના કહેવાથી અમે પછી જાણ્યું. કવિરાજ પ્રથમ જાગૃત થયા, ને જોયું તો બાવાજી મુરલીને તેની ખોલીમાં ધાલી હસતે મુખારવિંદે અમો સૌ તરફ જોઈ રહ્યા હતા; પણ ઓરડામાં તે મંત્રનાદ તથા તેનો ધ્વનિ સતત ચાલી રહ્યો હતો, જે અમોએ પણ થોડી વારમાં પાછા સાવધ થઈ સાંભળ્યો, અને અમારી મોહનિદ્રા લંગભગ સૂતર મિનિટ રહી હતી, એમ કવિએ ઘડિયાલ તપાસીને કહ્યું. આ અદ્ભુત સામર્થ્ય પૂર્વે દીઠેલું સાંભળેલું નહીં હોવાથી અમો સૌ જ ચકિત થયા હતા, પણ લેખકના મનમાં શ્રીકૃષ્ણ, તેની બંસી, ને અદ્ભુત મોહક શક્તિ એનો ભાવ એવો સુદૃઢ શ્રદ્ધાથી સ્થિર થયો કે આ જમાનાના અનેક વાવાઝોડાશ્વ સુધારાવાળાઓના ઉદ્ધત વિચારોના નારિતક પ્રહારોમાં પણ તે ભાવ તેવી જ શ્રદ્ધા તથા આસ્તિક્યથી સવિશેષ દૃઢ થતો ગયો, ને જાય છે. સંસારમાં આવા પ્રસંગો કેટલું કાર્ય કરે છે તેનો વિચાર કરતાં ખુદ્ધિ બહાવરી ને ભૂલી પડે એમાં આશ્ચર્ય નથી એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે પણ તેની જ સાથે ખેદ થાય છે કે, આવા પ્રસંગોની આ જમાનામાં કેટલી બધી અને કેટલા બધાને જરૂર છે! પણ વળી કેટલા થોડાને જ તે ભાગ્યવશાત મળે છે.

ફરી ફરી જાણે એ જ બંસીનો મંત્રનાદ સાંભળીએ: કામ વાતે મનને તૃપ્તિ થાય નહીં, પણ કોણ કહી શકે બાવા ગોપાલદાસને, કે ફરીથી બજાવો? ધીમે ધીમે નાદનો સ્વર શાંત થઈને છેક અસ્ત થયો, ને અમે બધા જાણી મોહનિદ્રામાંથી ઊઠ્યા હોખએ તેમ શિથિલ મન ને તંદ્રિત શરીરથી તે ઓરડામાંથી ઊઠી બહાર આવ્યા. ફાંશી, કુટ વગેરે તૈયાર હતાં,

ને ફરીથી બાવાજીના આગ્રહથી લીધાં. કવિએ એક સુંદર રત્નમુદ્રિકા પોતાના હાથમાંથી કાઢીને બાવાજીને ભેટી સ્નેહથી અર્પણ કરી. કોઈ વખત કવિના અંગ ઉપર આબૂપણ રહેતું જ નહીં, પણ આ મુદ્રિકા બાજી જોઈને તે દિવસે પહેરી લીધી હતી. તે અમે પણ ત્યારે જ બાજ્યું, ને સૌ વિદાય થઈ સાડાબાર વાગે ઘેર આવ્યા.

કવિનો પાનનો શોખ

સૌ મોડા જમ્યા, એટલે બીજું કાંઈ કામ કરવાનું કોઈને રૂચું નહીં ને બધા કવિની પાસે જ પાન સોપારી ખાવા બેઠા. લેખકનો એક બાલિશતાભર્યો નિયમ હતો કે કવિની પાસે બેસીને બ્યારે કોઈ નીરાંતને વખતે પોતે પાન ખાતો ત્યારે કવિને માટે પણ એક પાન સાથે સાથે જ બનાવતો અને તેમને અનુકૂળ પડે એવા પ્રમાણમાં સોપારી તંબાકુ પણ પોતાને હાથે જ આપતો. આજે આ ક્લુલ્લક નિયમને મોટું પ્રાધાન્ય મળવાનો પ્રસંગ આવવાનો હતો, એમ પ્રારંભે ધારેલું નહીં. લેખકે તો નિયમ પ્રમાણે બે પાન બનાવ્યાં, ને કવિને પાન ધરતાં તેમણે લેખકના તીર્થરૂપ તરફ જોઈને કહ્યું: “રામશંકર! રાજી તમને કોઈ વાર પાન બનાવી આપે છે કે? એને પાન બનાવવાની કળા તો અચ્છી આવડે છે! મારે સારૂ પાન બનાવવાનો નિયમ તમે શિખવ્યો છે?” લેખકના પિતાએ તો માત્ર સ્મિત જ કર્યું, પણ લેખકે જરા ધીરતાથી કહ્યું: “કવિ! તમે જાણો છો કે, બાપુ પાન સોપારી ખાતા જ નથી, પણ તમારી સાથે બીડી પીએ છે ખરા. પીવાની બીડી તો વાળતાં મને આવડતી નથી, એટલે તમારે સારૂ ફક્ત પાન બનાવવાનું મેં મારી મેળે જ આપ્યું છે.” આ સંમળતાં જ કવિ બોલ્યા: “જેયું રામશંકર! આપણે આ છોકરાને બીડી પીવાની વાત જણાવી પણ દીધી! બચ્યા! અમારું જોઈને તું કદાપિ બીડી પીવાની હોંસ કરતો નહીં, જરૂર લાગે તો મોટો થાય ત્યારે તંબાકુ ખાજે. આ બીડી પીવામાંથી જ તારા બાપુ સાથે મારી દોસ્તી થઈ. તારો જન્મ પણ નહીં થયલો તેવામાં મારી વીશેક વર્ષની ઉંમરે હું રહિરતી રકુલમાં મહેતાજી થઈને આવ્યો હતો. પ્રથમ આ તારા મામા નરભેરામ સાથે મારે ઓળખાણ થઈ, એમના ગામ ટકારમાં એક જગદંબામકત કવિ મહાપુરૂષ નલુલાલ* નામના સોઠાદરા નાગર રહેતા હતા. તેમની

*નડિયાદ તરફના રહીશ હતા, ને એમનું કાવ્ય ‘નલુલાણી’ નામથી ‘ગુજરાતી પ્રેસ’માં છપાયું છે. મારા સ્વર્ગસ્થ મિત્ર સાક્ષર મણિલાલ નલુલાલ, એકવાર મારી સાથે એમના રહેવાનું ગામ, ઘર વગેરે જોવા ટકારમે જવા રહિર આવ્યા હતા, ને ત્યાંથી અમે બંને ત્યાં બે દિવસ જઈ એમની બાબતમાં ફેટલીક તપાસ કરી હતી. જુઓ ‘કવિજીવન’ પાનું ૨૦ મું.

સાથે ઓળખાણ કરાવવા, મારી ખાસ ઈચ્છાથી, મને છએક માસમાં ટકારમે લઇ ગયા હતા. અમો ટકારમે ગયા તો તારા બાપુ દીહેણથી નભુલાલભાઈને મળવાને બે ચાર દિવસથી ત્યાં આવેલા જ હતા. અમો બધા સાથે ચારેક દિવસ રહ્યા તે વખતે તારા આ બાપુની બીડી વાળવાની સફાઈદાર નાનુકાઈ, બંચો સ્વાદિષ્ટ તંબાકુ, પાતરાં પણ કાતરીને સરખાં કરી રાખી મૂકવાની ચોકસાઈ, આ બધું જોઈ, મને એની પાસે બીડી વળાવીને પીવાનું મન થયું. નરભેરામ, નભુલાલ, તારા બાપુ બધાને જ બીડી પીતા જોઈ હું પણ બીડી પીતાં શીખ્યો. કેમ, રામશંકર! ખરી વાત કે? પછી ત્યાં જ નરભેરામ તથા તારા બાપુ વચ્ચેના નિકટ સંબંધ ને મૈત્રિની વાત જાણી, ને ત્યારથી જ વિશેષ પિછાન થઈ. આ અમારી મૈત્રિની શરૂઆત. રામશંકર! તમારા કરતાં પાન ખવડાવવાની પદ્ધતિ પસંદ કરીને રાત્રીએ જરા બંચી રીતની મૈત્રિની શરૂઆત કરી છે તે જોયું કે? વળી એને કપાળે જુઓ એમાં પણ તમારા કરતાં એક પદવી રાત્રી બંચો છે. તમે રામના પ્રેમી ભક્ત હોવાથી ઉભો દીલો કર્યો છે, એણે સાદું આદું ત્રિપુંડુ કર્યું છે. રાત્રી! કહે વાડ તને આમ દીલું કરવાને કોણે બોધ કીધો?" લેખકે જવાબ આપ્યો: "મને રામ, કૃષ્ણ, શિવ વગેરે દેવોની ઓળખાણ મુંઝાળ આવ્યા પછી આ ધરમાં થઈ, પછી મેં 'કથાકોષ' વાંચ્યો; અહીંની વિવિધ ચર્ચાઓથી, અને જે જે સારાં સારાં પુસ્તકો આપણા ધરમાંથી હાથમાં આવે તે વાંચવાથી મને મહાદેવ બહુ ગમવા લાગ્યા. વળી એક દિવસ તમે જ બાપડેને કહેતા હતા તે મેં સાંભળેલું કે 'આર્ય પ્રજાનો ઉદ્ધારક અને સમસ્ત દેવી ભાવનામાં મનુષ્યવૃત્તિના સંકલ્પોને ઉચ્ચ આશય પર ક્રમે ક્રમે દોરનાર તો એક મહાદેવ-સદાશિવ જ છે;" પછી શંકરાચાર્યનું ચરિત તથા તેના દિગ્વિજયની ચર્ચાઓ થઈ, એ બધા ઉપરથી મને શિવ ઉપર જ રુચિ થઈ, ને તેથી હું કાંઈના પણ બોધ વગર આમ દીલું કરતો થયો છું, એમાં ચોગ્યાચોગ્યતાનો સંકલ્પ જ નથી, માત્ર એવી પસંદગી અજાણતાં થઈ છે."

આ સાંભળીને કવિ બોલ્યા: "છોકરા! સમજ્યા જણ્યા વગર પણ તું બહુ ભેદભરેલી વાત આજે બોલે છે. આર્યલોકોની બહુ દેવભક્તિ તરફ અજ્ઞાન લોકો વારંવાર કટાક્ષ કરે છે, પણ સર્વ શક્તિમાન પ્રભુની જૂદી જૂદી શક્તિઓને વિવિધ દેવભાવે કલ્પીને તથા માની મનાવીને પૂર્વેના આર્યોએ પોતાના જ્ઞાનભંડારની નિઃસીમતા દર્શાવી છે. મનુષ્ય જાતિના દરેક વૃંદમાં ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિ પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિની હોય છે, ને તે વ્યક્તિ પોતાની દ્યમત વૃત્તિને અનુકૂળ અમતી-અંધભેસતી પ્રકૃતિવાળી કાંઈ દેવી શક્તિ-પ્રભુતા-દેવને પોતાનો ઇષ્ટ ગણીને માને તો તેને તે પ્રેમપુરઃસર સચોટ

વળગી રહે, ને તેના જ દ્વારા પ્રભુનો પ્રેમીભક્ત થઈ સન્માર્ગી સદાચારી થાય. આવા ગૂઢ બંધારણમાં કેવું ને કેટલું મહત્ત્વ છે તે ખીજા ઘણાએ સમજતા નથી, પણ કોઈક દિવસ તે તું પણ સમજશ. રામશંકર! તમારા કહેવાથી નબુલાલે જો મને પોતાની સ્નેહમૃદ્ધામય ગરખીઓ ગાઇ સંભળાવી નહોત અને રાંદેરમાં ભાટ કવિ માનસિંગજી સાથે મારે પ્રસંગ પડ્યો ન હોત તો ‘કવિ’ થવાનો મારો કોડ કદાપિ સફળ થાત નહીં! રે, તેનો જન્મ જ થાત નહીં. માનસિંગે ખીજ રોખ્યું, ને રાંદેરની નોકરી છોડ્યા પછી સુરતમાં જહુરામે તેને ખનતું જળસિંચન કર્યું, તો હું પણ મારા બાળકોડને કાંઈક લાડ લડાવી શક્યો.”

કવિના સહુવાસની અસર

ઇ. સ. ૧૮૭૯માં લેખકે પંડિત શ્રીગદૂલાલની ‘વિદ્યાલક્ષ્મી’ સંસ્કૃત પાઠશાળામાં વ્યાકરણ કાવ્ય વગેરે શીખવા જવાનો કવિની આજ્ઞાથી આરંભ કર્યો. પ્રથમ કવિની છાયાનો સંસ્કાર, પછી આર્યસમાજ, થિયોસોફીકલ સોસાયટી વગેરે મંડળોના સંસ્કાર, અને પંડિત ગદૂલાલજી જેવાના સંસર્ગનો સંસ્કાર, એવા ભિન્ન ભિન્ન રંગાતુરંગી વિવિધ સંસ્કારો પંદર વર્ષની વયના બાલકના વિકાસ પામતા મનહૃદય પર પડવા લાગ્યા, અને એ બધા પ્રસંગોમાં જે કાંઈ ન સમજાય કે, શંકાસ્થાનો ઉદ્ભવે, તેમાં કવિનું જ સમાધાન શ્રદ્ધાપૂર્વક માની લેવું એવી પ્રતીતિ થયેલી, જેથી વારંવાર કવિ પાસે ખેસી પ્રશ્નોત્તર કરવાના પ્રસંગો આવતા. આ સમયમાં જ કવિએ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ભાષાંતરનો આરંભ કરેલો, તથા ખીજી તરફ ગદૂલાલજીએ ગીતા પર વ્યાખ્યાનો માધવબાગમાં શરૂ કરેલાં. એક વાર યોગક્ષેમની વાત ખરાખર નહીં સમજતાં લેખકે કવિ પાસે તે વાત મૂકી ને કવિએ તુરત જ કહ્યું કે: ‘અપ્રાપ્તપ્રાપ્તયોગઃ ક્ષેમઃ પ્રાપ્તસ્ય રક્ષણમ્’ આમ વ્યાખ્યારોપણ કરી વિસ્તારથી એ ગીતા પ્રકરણ સમજાવ્યું હતું. આર્યસમાજ તથા ખીજાં મંડળોમાં કવિએ આપેલાં અનેક વ્યાખ્યાનોમાં ઊઠતી શંકાના સમાધાનના પ્રશ્નોત્તર થયેલાં, તે પ્રકરણ ધર્મજિજ્ઞાસાને નામે ‘ધર્મવિચાર’માં પ્રકટ થયું છે. અહીંઆ આ લેખક ધૃષ્ટતાભર્યો અવિનય અને સૌનું ખાસ લક્ષ દોરવાનું સાદુસ કરે છે કે હાલના જમાનામાં ઉછરતા દરેક આર્યયુવકને મારે ‘ધર્મવિચાર’ શ્રદ્ધાપૂર્વક વાંચીને મનન કરવા જેવો એક જ ગુજરાતી ગ્રંથ છે. જેમાંથી તેમને ઘણું ઘણું શીખવાનું તથા પોતાના હૃદયપ્રવાહને શ્રેયસમર્થે વાળવાને અનેક સાધનભૂત સિદ્ધ વસ્તુઓ મળી શકે એમ છે. પાશ્ચાત્ય તંત્રની અનેક મોઢક પ્રવૃત્તિઓ બ્યારે વિમાર્ગે દોરાવા લાગી છે, વ્યક્તિની ને સમૃદ્ધિની અધઃ પ્રવૃત્તિઓ, આ પદ્ધતિઓ અને સામગ્રીઓથી નગરોમાં અને

ગામેમાં પોતાની સાથે સાથે કાળખળે થતી જાય છે, ને ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે, ત્યારે 'ધર્મ વિચાર' ગ્રંથનું વાંચન મનન આત્મરક્ષણને માટે એક હાલ જેવું સહાયક સંરક્ષક શસ્ત્ર છે, એ વાત ગમે તેટલો ભાર દબને કહેવાય તોયે તે ઓછું છે.

નાકરી માટે ગોઠવણ

કવિની આર્થિક સ્થિતિ આજ સમયમાં બહુ ગંભીર ને લચકર પરિણામ પર આવેલી જોઈને અથવા જાણીને સન ૧૮૮૨ ના આરંભમાં એમના અંતરથ મિત્રો ગોકળદાસ કહાનદાસ, ભીમભાઈ કીરપારામ તથા બાઈશંકર નાનાભાઈએ એમને માટે સ્વર્ગવાસી દાનવીર શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળના ધર્મખાતાને વ્યવસ્થિત કરવાને કવિની નિમણુંક કરવાને શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજી જેવા પુરૂષસિંહને સ્વયંના કરી; અને જાણ્યા પ્રમાણે આ પ્રવૃત્તિ છેવટ સુધી કવિની જાણ બહાર જ રાખી. બધું નક્કી થઈને કવિ ઉપર પત્ર આવ્યો કે, તમને ધર્મખાતાના સેક્રેટરી નીમ્યા છે, ત્યારે જ કવિએ જાણ્યું. તે વખતે ત્યાં ગણેશ ખાપડે, ભીમભાઈ તથા ગોકળદાસ કવિની પાસે જ બેઠા હોય એવી આગળથી ગોઠવણ રાખી હતી. પત્ર આવ્યો, ને કવિએ તે ફાડ્યો, વાંચતાં વાંચતાં આંખો આંસુથી ભીની થઈ. જેઓ બધા જાણતા હતા તેઓ તો કવિના મન પર શી અસર થાય છે તે જોઈ જ રહ્યા હતા. એટલામાં કવિએ કાંઈ પણ બોલ્યા વગર તે પત્ર ભીમભાઈ ઉપર નાંખ્યો.

કવિની દિલગીરી

કાણે શું બોલ્યું તે ઘણીવાર સુધી કોઈને સૂઝ્યું નહીં; આખર હિમાલયના ગંભીર પ્રદેશના કોઈ વિવરમાંથી ધીરો સિંહરવ નિકળતો હોય તેવો ઉડો નિઃશ્વાસ નાંખી કવિ બોલ્યા: "ભીમભાઈ! એટલે સુધી વાત આવી ગઈ! કવિરાજ શબ્દને કંલક લાગ્યું. હું નહોતો કહેતો કે, તમે બધા કવિ જેવું સાદું સરલ નામ મૂકીને કવિરાજ કહેવાનો શા માટે આગ્રહ ધરો છો? જુઓ આજે હું કવિદાસ થયો છું, ને તમે બધા તે જાણતા જ હશો. તમારા જ સૌના પ્રયાસનું આ ફળ છે એમ મારો અંતરાત્મા સાક્ષી પુરે છે, પણ તમે જે જાણતા હશો તે હવે દુનિયા જાણશે. સૌની એમ દૃઢ ધૃષ્ટિ છે તો તથાસ્તુ. મારા અંતરનું મથન એકલો હું જ જાણું છું! 'અરે, અંત લગી રાખજે તું લાજ રે, મિત્રભાઈ છું હું ટેકમાં હરિ!' એ હૃદયરૂદ્ધન પણ અરણ્યરૂદ્ધન નીવડ્યું! 'કોઈ સદાવ્રતની આ મોરી રે, ભુખ્યા ભક્તિનાં! તું રાખજે ભરી!'

ગાનારને જ સદાવ્રતનું અન્ન ખાવાનો સમય ! પરમાત્મા ! ખરે તારી ગતિ અચળ ને અચિંત્ય જ છે ! વાર ભાષ્યો ! કાલક્રીડાની એ પણ બલિહારી છે. ૨૪ વર્ષ લગી તંગ ખેંચી રાખેલી લગામ આજે હું હાથમાંથી મૂકી દઉં છું. તમે સૌ જે વાતે પ્રસન્ન, તેમાં જ મારી પણ અનુકૂળતા ! પણ હવે આ મારા દુઃખી જીવનનો અંત પણ પાસે છે એમ નક્કી માનજો. માફ હૃદય આ આઘાત ઝાઝો વખત સહન કરે એમ નથી !” આટલું સાંભળતાં સાંભળતાં લેખકથી મોટેથી રડી પડાયું, અને બેઠેલા સૌની આંખમાંથી પણ પાણીના ઓધ ઉભરાવા માંડ્યા. મહેથી ડાહીગૌરી દોડી આવ્યાં, તે લેખકને માફે લઇ ગયાં ને પૂછવા લાગ્યાં, “ભાઈ રાજુ ! શ્વા માટે આમ રૂએ છે ? તને શું થાય છે ?” નરભેરામે આવીને ગદગદિત કંઠસ્વરે બધી વાત સમજાવી તો એ સિંહનારી છંછોડાઇને ઝળંઝળ કરી બોલી : “તમે બધા આ શું કરવા બેઠા છો ? મારા ધરની દીનતા કાણે જાણી ને કાણે માની લીધી ? મારો રાજા કાઢીને દાસ છે નહીં, ને થશે પણ નહીં ! ને જે કદાપિ કાળયુગ એમ જ ફરી ગયું તો તે ક્ષણથી હું તો એ દૈવી પુરુષની સેવા માત્ર કરવાને જીવન ટકાવી રાખીશ, પણ આ નિષ્ઠુર સંસારથી વિરક્ત સાધ્વી થઇ તપશ્ચર્યા માત્ર જ મારો ધર્મ સ્વીકારીશ. એ મારી સિદ્ધાંતરૂપ પ્રતિજ્ઞા છે. મહેતાજી ! તમે કવિ પાસે જાવો; તેમનો આત્મા બહુ સંતાપમાં હશે. બીજાઓ ઉઠી જાય એટલે હું પણ ત્યાં આવું છું ત્યાં સુધી હું અહીં રાજુને લઇને બેસી રહું છું, તમે જાઓ દિવાનખાનામાં !”

આ સમય લગભગ દીવા વખતનો હતો. સાતેક વાગે સૌ મ્હાનવર્દને છુટા પડ્યા, મંડળ વિખેરાઇ ગયું, ને લેખકને તથા જયશંકરને સાથે લઇને ગંભીર પણ પ્રસન્ન ચહેરા રાખીને દેવી ડાહીગૌરી કવિ પાસે આવ્યાં, ને અગાધ પ્રેમ ને નિઃસીમ સ્નેહથી ઉભરાતું હૃદય જાણે અમૃતનો વરસાદ વરસાવતું હોય એવી મધુર દિવ્ય વાણીથી કવિને કહેવા લાગ્યાં : “કેમ કવિ ! આજે હજી દૂધ પીવાને અંદર આવ્યા જ નહીં ? હું તો આ રાજુ ઓચિંતો રડી પડ્યો તેને ધરમાં લઇ ગઇ, ને તમે આવશો એમ રાહ જોઇને બેસી રહી, આ બધું શું છે આજે ? વાળુનો વખત થવા આવ્યો છે તેથી દૂધ વાળુ વખતે જ લેવાશે કે કેમ તે પૂછવા આવી છું.” જરા સ્મિત સાથે કવિએ ડાહીગૌરી તરફ જોયું ને બોલ્યા : “શાયાસ મારી ડાહી ! તું ડાહી પણ સિંહણ છે હો ! આટલા નાના સરખા નાણુક દેહમાં આવો પ્રખળ આત્મા વસતો હશે એમ કાણ કદપી શકે ? છતાં હું તો તે જોઈ તથા જાણી ચૂક્યો છું. તું બધું જ જાણે છે, ને મને શું પૂછે છે ? તારો રાજા આજે દાસ થવાની ખટપટમાં પડ્યો છે. સૌની જ એમ મરજી છે તો હું પણ હવે એ વિષયમાં પરાધીન થઇ બીજાની મુરલીના

નાદ પ્રમાણે નાયતાં શીખીશ, જોઇએ છીએ. ભગવાનની લીલા જ્યાં દોરે, ત્યાં અભિમાન મૂકી, દોરાવું, એ પ્રત્યેકનો તેમ મારો પણ પ્રાપ્ત ધર્મ છે.” સ્નેહાળ ડાહીગૌરી શાંતિથી સાંભળી રહ્યાં, કશે ઉત્તર નહીં આપતાં કવિનો હાથ પકડી ઊભા કરવા જતાં હોય એમ ઊભાં થયાં એટલે સૌ જ ઉઠ્યા ને વાળુ કરવા ગયા.

નોકરીનો સ્વીકાર

સાત દિવસમાં બધું નક્કી થઇ ગયું, ને કવિ સવારમાં દશ વાગે જમીને કપડાં પહેરી ધર્મખાતાની ઓશીસમાં જવા સિપાઇ સાથે નિકળ્યા. બીમભાઇ, ખાપડે વગેરે હાજર હતા, ને કવિએ તેમને સંબોધીને કહ્યું: “ભાઇઓ! શું જુઓ છો? આજે ચોવીસ વર્ષે ટેક મૂકીને હું નોકરી કરવા જાઉં છું? ચોવીસ અવતારે પણ લજ્જા રાખી નથી, તો હું કાણ માત્ર? ‘કેમ રાજ મૂકી નોકરી કરું?’ એ ગાનાર પણ હું જ કામ વખત હતો! છતાં અભિમાન મૂકી નિરભિમાન થવું એ જ જીવનનું ઉચ્ચ શિક્ષણ, ને સત્ય વિજયનો પરિપાક છે!” આટલું બોલી એકદમ દાદર ઉતરી પડ્યા, ને દ્રામમાં ખેસીને કાટની ઓશીસમાં ગયા. લેખકને અહીં જણાવવાની જરૂર પડે છે કે, કાળગતિમાં દોરવાઇને સૌ જ આથી નિશ્ચિંત ને પ્રસન્ન હતા, માત્ર ડાહીગૌરી જ અપ્રસન્ન હતાં.

ઉત્તેજન આપવાનો કવિનો સ્વભાવ

બધો તંત્રનિર્વાહ હવે જુદે ક્રમે ચાલવા માંડ્યો, અંતરવ્યવસ્થામાં ફેરલોક ઘરતો ને જોઇતો ફેરફાર થયો, અઢાર વર્ષની તરણાવસ્થામાં આવી મેટ્રીકની તૈયારીમાં તેમજ ગટ્ટલાલાજીની વિદ્યાલક્ષ્મી પાઠશાળામાં કૌમુદી કાવ્ય નાટકાદિક શીખીને આગળ સંસ્કૃત વાંચવા રાજરામ શાસ્ત્રી બોડસ પાસે લેખક જતો થયો હતો. એક બાજુએ બુદ્ધિ પરિપાકની અનુકૂળતા હતી, ને બીજી તરફથી કવિના આગ્રહથી કીસનદાસ બાવાએ લેખકના શરીરને પણ કસરતી તાલીમ આપવા માંડેલી તેથી શરીર પણ સાફ દઢ ને કસાયલું ચંચળ બનેલું. સાક્ષર મણિલાલ તેવામાં મુંબઈની શાળાઓના ઇન્સ્પેક્ટર નિમાયા હતા, અને ‘ઉત્તરરામ ચરિત’ છપાવી ‘ક્રાંતા’ તૈયાર કરી પ્રેસમાં મોકલેલું અને તેનો ખાનગી પ્રયોગ કરવાની પ્રવૃત્તિ ચલાવેલી. કવિની અનુમતિ લઇને લેખકને ‘સુરસિંહ’નો ભાગ બજવવા રોજ પોતાને ઘેર લઇ જવાનું નક્કી કર્યું, ને ત્યારથી તેમની સાથે સંબંધ વધતો ગયો. વધારે ઉંડી પિછાન થતાં મણિલાલે કહ્યું કે: “કામ નાટકનું ભાષાંતર કરો.” લેખકે ‘નાગાનન્દ’ પોતાને ગમે છે, એમ જણાવતાં તે કહિંન છે, છતાં થાય તો બહુ જ ઉત્તમ

કામ કર્યું ગણાશે, એવું ઉત્તેજન મળ્યાથી છાના છાના તે લખવા માંડ્યું. ઉત્તરરામ વાંચ્યા પછી સ્વાભાવિક ઊર્મિ તો પ્રથમ ઊઠેલી જ હતી, ને આવું ઉત્તેજન મળ્યું એટલે કામ બહુ ત્વરા ને ઉલટથી વધવા લાગ્યું. ૧૮૮૩માં ભાર્પાતર પૂરું થયું, પણ કવિને ખતાવવાની હિંમત લજ્જભીરૂત્વને લીધે થાય જ નહીં. છેવટે મણિલાલે કવિને કહી દીધું, ને એક રવિવારને દિવસે કવિ ખોડીંગ સ્કુલની ચોજના ઘડવા ખેડેલા ને લેખકના ભણી જોઇ પૂછ્યું: ‘રાજી! એટલી નસ્ટન હાઇસ્કુલમાં શી તથા પુસ્તકો મળીને તને વાર્ષિક ખર્ચ ફેટલો આવે છે?’ લેખકે યથોચિત ઉત્તર આપીને હિંમત પકડી કહી દીધું કે, ‘કવિ! મારે આજે તમને કંઈ ખતાવીને પૂછી લેવું છે ને મણિલાલ કહેતા હતા કે મેં કવિને કહી રાખ્યું છે, પણ હમણાં તો તમને જરા પણ નિરાંતે ખેડેલા જોયા જ નથી માટે આજે જો વખત હોય તો કહેશો ત્યારે પૂછી જોઈશ.’ કવિ સમજી ગયા અને પોતાની પાસેના કાગળો ઊંચા મૂકી કહ્યું: ‘આવ હમણાં જ, શું છે તે પૂછ ને ખતાવ, મને નીરાંત છે.’ લેખકે લખેલું નાગાનંદ લાવીને પાસે મૂક્યું, ને કવિએ તુરત હાથમાં લઈ વાંચવા માંડ્યું. અર્ધીક કલાક વાંચ્યા પછી જરા સ્મિત સાથે પૂછ્યું: ‘ક્યારે લખવા માંડ્યું? મને જણાવ્યું પણ નહીં? વાહ રે, તું પણ કવિ થવાનો કે શું? શ્લોક વગેરે તો ખધા નિયમમાં છે, પણ ભાષાને સૈદ્ધીમાં તું માફ અતુકરણ આવું કરશે, એમ તો મેં ધારેલું નહીં જ. તારૂં વય ને તૈયારી જોતાં તેં ધણું સાફ કામ કર્યું છે, પણ લાઘ! આથી પૈસા મળવાના નથી હો? આ સમયની રૂચિ જીદી જ છે, માટે નિરાશ થવું હોય તો તેની તૈયારી કરીને પછી આવો પ્રયાસ કરજે. આજ રાત્રે વાળુ કર્યા પછી હું બહુ ખરાબ વાંચી જોઈશ, ને પછી તારે જે પૂછવું હોય તે પૂછજે; હું પણ જોઈતી સૂચના આપીશ.’ વધારે કંઈ નહીં કહેતાં લેખકે માત્ર આટલું જણાવ્યું કે, ‘મણિલાલનું ઉત્તરરામ છપાઈને બહાર પડ્યું, ને મને પણ ઊર્મિ થઈ હતી, તેમાં મણિલાલે જ હિંમત ને ટેકો આપ્યા. પાઠશાળામાં ‘નાગાનંદ’ શીખ્યાથી મને એ બહુ જ ગમી ગયું હતું, તેથી તેનો જ આરંભ કર્યો. તમારી સલાહ નહીં લીધી તેમાં લજ્જા ને ભય બંને કારણ છે. ભય એવું કે કદાપિ કામ ન જ બની શક્યું તો શી સ્થિતિ? અર્ધું થયું ત્યાં સુધી પણ પ્રતીતિ નહીં કે પૂરું કરી શકીશ. છપાવીને પૈસા મેળવવાનો હેતુ જ નથી. પિંગળપ્રવેશ ખરાબ વાંચેલો તેથી શ્લોકો તો નિયમસર હશે, પણ રસપ્રવાહ ને રાષ્ટ્રપ્રસાદ એકદમ તો ક્યાંથી આવે? છતાં વાંચ્યા પછી જેમ કહેશો તેમ કરીશ. આપુ પણ હજી જાણતા નથી!’

રાતે વાળુ કર્યા પછી મૂળ ‘નાગાનંદ’ લખને બાપાંતર જેવા માંડ્યું. લેખકના તીર્થરૂપ વગેરેને કવિએ આગળથી જ જણાવ્યું હશે, જેથી તે

પણ ત્યાં જ બેઠા હતા. ડાહીગૌરી પણ કાંઈક ટોળ કરતાં હોય તેમ ત્યાં આવીને બેસતાં બેસતાં બોલ્યાં : ‘આજ તો રાત્રીનો નાટક બેવાય છે તો હું પણ બેસું કે કવિ ?’ કવિએ લેખક બણી સ્મિત સાથે બેસું ને ડાહીગૌરીને ‘હા’ કહી. દોઢેક કલાકમાં બધું વાંચી લીધા પછી લેખક પાસે ચાર પાંચ શ્લોકો ગવરાવ્યા તેમાં ‘દષ્ટા દષ્ટિ કરે,’ ‘નિદ્રામાંથી ઝટ જગાડી મધુકરને, તથા ‘પિતા બોયો ધૈર્ય’ એ મુખ્ય હતા. સૌ ખુશ થતાં દેખાયાં ને કવિ બોલ્યા : ‘રાત્રી ! તારા બાપુને મેં જ જણાવ્યું છે, તારો પ્રયાસ સ્તુત્ય છે ને તેથી જ હું કહું છું કે, આથી પુલાઈ જમણ નહીં. હજી એમાંથી ઘણા દોષો વખત જતાં દૂર કરવાના છે, પણ હાલમાં જે નવા લેખો લખાઈને છપાય છે તે બધામાં ‘તાં કામ સાંઝે ઊંચું’ ને ઠરેલ છે. ‘વિદ્યાલક્ષ્મી’નો તે આવો સારો ઉપયોગ કરીને લાલ લીધો છે, એમ અમે જાણતા નહોતા. વખત વગેરેની અનુકૂળતાએ છપાવવામાં કાંઈ બાધ નથી, બેઠયું !’

અંતકાળ

૧૮૮૫ ના જાનેવારીમાં લેખક એલ્ફ્રીડ નસ્ટન કોલેજમાં કવિની ઇચ્છાથી દાખલ થયો, ને કવિએ એક સત્રની રી, પુસ્તકો વગેરેની વ્યવસ્થા કરી. દેશુઆરીથી જ એમની પ્રકૃતિ શિથિલ થવા લાગી. મુખ્ય કારણ અંતર્ગત જ હતું. અનિચ્છાએ નોકરી સ્વીકારી તે. બાલ્ય કારણોમાં એ કે ઘણા વખતથી નિર્માણ કરવા ધારેલી શેઠ ગો. તે. બોડીંગ સ્કુલની યોજના કરવામાં કવિ રાતે ત્રણ વાગા સુધી જાગતા, સવારે પાંચ વાગામાં પાછા ઊઠતા, ને કામે બેસતા, એપ્રીસનું રોજનું કામ એપ્રીસમાં કરવાનું હતું જ. માનસિક ને શારીરિક શ્રમ અતિ ઉચ્ચ પ્રમાણમાં વધી પડ્યો, અન્ન પર અરૂચિ થઈ, ને શરીર નિર્ગત થવા માંડ્યું. ઘણી વાર તો બેઠાં બેઠાં કે ઊભાં ઊભાં ચક્કર આવી જતાં, ભ્રમણ જેવું થઈ જતું, ને બે વાર તો પડી પણ ગયલા. એપ્રીસમાં તો બધા સંધિએ જ નિર્ગત સ્તબ્ધ થઈ જતાં ઊભા નહીં થવાય એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ. પણ બોડીંગ સ્કુલ શરૂ થઈ ગઈ એ વાતનું સ્મરણ કરી કવિ તે આનંદમાં પોતાનું શારીરિક દુઃખ અસહ્ય હોવા છતાં ગણતા નહીં. ડૉ. બાલચંદ્ર વગેરે બહુ બહુ યોજના કરે પણ કવિના શરીરમાં કાંઈ સુધારો થાય જ નહીં. ઉનાળાની રજા હોવાથી લેખકે કવિની પાસે જ આખો દિવસ રહેવા માંડ્યું, ને મુંબઈમાંથી બહારમામ (સુરત તરફ) જવા ના કહી ત્યારે આગ્રહથી કવિ બોલ્યા : હું પણ થોડા વખતમાં સારો થઈ વિશેષ રજાનો અંદોળસ્ત કરીને હજારે રહેવા આવવાનો છું ત્યારે મારી પાસે જ તને રાખીશ.’ લેખક તો સુરત ગયો, પણ દુર્ભાગ્યે કવિને સારા થઈ હજારે કરવા આવવાનો વખત આવવાને બદલે

મે મહીનાની આખરે ડાહીગૌરીના હાથનો પત્ર આવ્યો કે, ‘હજી કવિને કાંઈ સારું થતું નથી. ઉત્તરોત્તર શિથિલપણું વધતું જાય છે; માટે હવે તું ઝટ મુંબઈ આવજે.’ જીનના આરંભમાં લેખક મુંબઈ આવ્યો, કોલેજના વર્ગો શરૂ થયા, પણ લેખકે કોલેજને અને સાથે સાથે સંસ્કૃત અભ્યાસને તેટલા વખત માટે તો તિલાંજલિ આપી ને કવિની પાસે જ તે રહેવા લાગ્યો. છેક સપ્ટેમ્બરમાં એક દિવસ કવિએ પૂછ્યું: ‘કેમ રાજી કોલેજમાં છેક જતો જ નથી કે શું?’ લેખકે કવિને સામે જોયા વગર જવાબ આપ્યો; ‘આવતા વર્ષથી ઠીક લક્ષ દઈને અભ્યાસ થશે. આ વર્ષ માફ ચિત્ત ખરાખર લાગતું નથી.’ કવિ સમજી ગયા હોય તેમ ફરીથી એ સંબંધી બોલ્યા જ નહીં.

કવિના છેવટના રાખદા

૧૮૮૬ ના ફેબ્રુઆરીના મધ્યમાં શિવરાત્રિ આવતી હતી! આગલી રાત્રે કવિએ લેશમાત્ર પણ નિદ્રા લીધી નહતી. લેખક લગભગ બે વાગ્યા સુધી ડાહીગૌરીની સાથે વાત કરતો, ને વચમાં વચમાં કવિને ચમચાવડે દૂધ આપતો બેઠો હતો. એટલે કવિએ સહેજ પૂછ્યું: ‘કેટલા વાગ્યા હશે?’ સુભદ્રાગૌરી થોડે છેટે એક બિછાના પર વાંચતાં સુતાં હતાં તેમણે કહ્યું: ‘બેના ટકોરા સાંભળવાને અર્ધોક કલાક થયો.’ કવિએ કહ્યું: ‘ઠીક, પણ તમે બધાં હજી સુતાં કેમ નથી?’ ડાહીયાએ કહ્યું: ‘વાતમાં પડ્યાં, ને તમે પણ આજે બંધતા નથી, તો તમારી સાથે વાત કરવાનો આનંદ મળે છે તેથી કાંઈને બંધ આવતી નથી. માટે જ જાગીએ છીએ. બાદ રાજી! તું હવે સુઈ જા.’ એટલે કવિ બોલ્યા: ‘રાજી! કાલે તો શિવરાત્રિ છે. તે બધાં જ કરીશું. તું ને ડાહીગૌરી તો કરો જ છો, પણ કાલે તો હું, બાકી ને સુભદ્રા પણ કરીશું.’ બીજું કાંઈ કાંઈ બોલ્યું નહીં જેથી ફરીથી કવિ તુરત બોલ્યા: ‘કેમ બધાં સુપ થઈ ગયાં? મારે હમણાં રોજ ઉપવાસ જેવું જ છે, પણ કાલે સવારમાં સ્નાન કરી થોડીક વાર મારા મૃગચર્મ પર ધ્યાનમાં બેસીશ, ને પછી તમારી સૌતી સાથે થોડો ફળાહાર કરીને આપણે બધાં આનંદવિનોદ કરીશું. ખાપડે પુને ગયા છે તે પરમદહાડે આવશે. ડાહીગૌરી, હમણાંની તું બહુ જ ઓછાબોલી થઈ ગઈ છે, પણ કાલે તને જરા પણ બોલવા નહીં દેતાં મારે જ બોલવું છે, ને તારે સાંભળવાનું છે; તે દેવી બાગવત પૂરું કર્યું કે?’ ડાહીગૌરીએ માત્ર ‘હા’ એટલે. ઉત્તર આપીને લેખકને સુઈ જવા ધસારત કરી, ને તે પોતાની જગ્યાએ જઈને સુતો ને બંધી ગયો. સુભદ્રાગૌરી પણ બંધી ગયાં હતાં. માત્ર ડાહીગૌરી-કવિની સેવામાં જાયત હતાં. સવારમાં અગીઆર વાગે બધું ધાર્યા પ્રમાણે

આટોપાઇ ગયું, એટલે કવિએ પોતાના મૃગચર્મ આગળ લેખક, ડાહીગૌરી ને સુભદ્રાગૌરી એ ત્રણેને બોલાવી બેસાડ્યાં. ઘરના ધાટી સાથે જ્યેષ્ઠકર ગેઝેટીયરના કાગળીઆંઓ લઇ બીમબાઇને ઘેર ગયેલા હતા. બેઠા પછી તમ સુવર્ણ જેવી ક્રાંતિવાળી મુખમુદ્રા પર સૂર્ય ચંદ્ર સરખાં બે તેજસ્વી નેત્રો પુરાં ઉઘાડી કવિએ ત્રણે તરફ જોઇ કહ્યું: 'તમે બધાં મારા આત્મિક છો, ત્રેપન વર્ષના વયમાં મેં ઘણુંએ જોયું અનુભવ્યું, ને જગતના અનેક રંગ દીઠાં. તેમ જગતે મારા પણ જોયા. હવે આ દેહ બે ચાર દિવસ રહેવાનો છે એમ હું જાણું છું, પણ તમારે કાંઈએ તે સંબંધે જરા પણ ખેદ નહીં કરતાં આજે જે કાંઈક થોડું છેલ્લુવેલ્લું હું કહું તે સાંભળવાનું છે. જગતના ને સંસારના કડવા મીઠા બધા તમામ સ્વાદો નિસ્પૃહપણે ને નીડરતાથી નાનપણથી જ લેવા એવું માફે બાગ્ય, તેમ જ પ્રકૃતિ પણ પડી ગઇ હતી, પાછળથી તમે પણ તે પ્રસંગોપાત્ત જોઇ હશે. શાસ્ત્રમર્યાદામાં હાલ કોઇ ન્યાતમત કે વ્યક્તિ છે જ નહીં; મેં પણ મારી બુદ્ધિ જ્યાં જ્યાં જે જે સમયે મને દોરી ગઇ ત્યાં તે સમયે ઝોકાવ્યું, તેનાં સુખદુઃખ અનુભવ્યાં ને ભિન્ન ભિન્ન અનુભવઅધિઓ બાધિતો ગયો. આ બધું મારે માટે તો ખરું જ પણ ખીજાઓને માટે પણ ઘણું જ ઉપયોગી છે. સમય અવ્યવસ્થિત છે, રાજ્યતંત્ર સમય ને સ્થિતિ સંબંધે નિસ્પૃહ તટસ્થ છે, ને લોકસંમૂહ અનર્ગલ સ્વચ્છંદી થયો છે, મારા જેવા સૌ નથી. મારી સ્વચ્છંદી ચેષ્ટાથી, ડાહી! તારા સિવાય ખીજા કોઇને મેં ઝાઝું તુકશાન કર્યું નથી. તેં બહુ જ સહન કર્યું. સ્ત્રીસ્વભાવ પ્રકૃતિએ સહનશીલ છે, પણ તેને પણ શોભાવે એવું ધૈર્ય ને શાંતિ તેં અસ્ખલિત જાળવી રાખ્યાં, ને ઇશ્વરભાવે મારી નિરંતર સેવા કરી, એ તારું બીજમ ગૌરવ સ્વર્ગની દેવીઓને પણ લજ્જિત કરે એવું હોવાથી જ હું ઘણીવાર તને દેવીને નામે બોલાવું છું. મેં તારો ઘોર અપરાધ કર્યો છતાં તારી શુદ્ધ ભક્તિમાં તેં રજમાત્ર ન્યૂનતા રાખી નથી, એ તારો ઉજવળ યશ ને મહિમા તારાં વિશાળ ક્યાળવાળા તેજસ્વી મુખપટ પર સ્પષ્ટ છાપથી ચિતરાઇ રહ્યાં છે, તે કોઇ પ્રાકૃત જન પણ જોઇ શકે ને નિરભિમાન થઇ તને વંદન કરે એવાં છે. સુભદ્રા! આ તારી તથા સમસ્ત સંબંધી જનની કાષ્ટદેવી છે, એને જરા પણ દુભાવીશ નહીં; તું સ્વભાવે આકળી છે માટે જ તને કહું છું, એની સેવાથી તું સુખી થઇશ. એટલામાં જ બધું કહી દઉં છું. (રાજી) હાલના અને હવે પછીના યુવકો પાશ્ચાત્ય સામગ્રીના પરિપાકથી બહુ દૂર ધસડાઇ જવાના છે; માત્ર તું નહીં ધસડાય તેને માટે માફે બધું જીવન સ્વદમતાથી તારે જોવું, ને ખાસ લક્ષમાં રાખવું, કે આજ સુધીના તમામ તત્વજ્ઞાન ને ધર્મવાદોનું નિષ્પક્ષપાતે સ્વદમ રીતે નિરીક્ષણ કરી,

અનેક માર્ગોમાં ફાંફાં મારી આખરે હું આર્ય મહર્ષિ મહાત્માઓના સત્યશ્રેયને માર્ગે આવ્યો છું. જોલે મોડે મારી જ પેઠે આપું જગત આમ તેમ અનેક દિશાઓમાં કાલાવધિ પર્યંત અથડાઇ, અફળાઇને એ જ માર્ગે આવવાનું છે—ધણીએ વાર પૂર્વે આવ્યું છે ને એનું જ નામ કાળચક્રની ગતિ છે, એ ગતિ યથારિથત રીતે જોનારને ભૂત તે ભવિષ્ય ને ભવિષ્ય તે ભૂત છે. માટે આ ઉદાહરણરૂપ ચિત્રપટ સદૈવ તારી દૃષ્ટિ આગળ અખંડિત રાખીને જીવનપ્રવાહમાં આગળ ઝોકાવજો. ધણીવાર તને શંકા થશે, ધણી વાર મન પાછું હઠશે, ધણા સ્નેહી મિત્રો તને અજાણ્યે ડાખે જમણે હાથે વાળવા આકર્ષણ કરશે, પણ સનાતન આર્ય ધર્મનીતિ વ્યવહારને કુળસર્વોદ્ધારમાંથી અંશ માત્ર પણ ડગતો નહીં. જેટલા ડગશે, તેટલું પશ્ચાત્તાપ સાથે પાછા ફરવાનું અવશ્ય નિઃશંક પ્રાપ્ત થશે; અને કદાચ આ જન્મે પાછો ન પણ ફરી શકે, તો અધોગતિ થશે. તારામાં ને બક્ષામાં ભેદ મેં જોયો નથી, ને જોતો પણ નથી. (સૌના પ્રારબ્ધસંસ્કાર સૌની સાથે જ યુથાઇ રહેલા છે, ને તે જ સૌને સૌની સાથે યથાકાળ યથાયોગ થીજે છે. હમણાં આ જે બોલું છું, તે પણ તેને જ આધીન થઇને! તમે બધાં સુખી રહેવાનાં છો એમ મારો અંતરાત્મા સાક્ષી પુરે છે; માત્ર ‘સ્વધર્મે નિધન’ શ્રેયઃ પરધર્મે ભયાવહઃ’ એ મહાકાવ્ય મેં તમને વિસ્તારથી અનેક છાયાઓમાં સમજાવ્યું છે, તેને જીવનના આચારસૂત્રરૂપે દૃઢ પકડી રાખજો. જય સાંખ્ય સમ્યક્દાનંદ !)

આટલું બોલી કવિએ આખ તથા મોઢું બંધ કર્યાં, પણ બોલતા હતા ત્યારે અક્ષરેઅક્ષરે માત્રાએ માત્રાએ ઉભય નેત્રોમાંથી વિદ્યુતપ્રવાહ જેવા સ્પષ્ટ ચમકારા નીકળતા ને ઊર્ધ્વગામી થઇને કપાળ તરફ જતા, એ લેખકે તથા ડાહીગૌરીએ સ્પષ્ટ જોયા હતા. ત્રણેની આંખોમાંથી અનેક લાગણીઓથી ઉશ્કેરાયલું લોહી અશ્રુરૂપે સતત વહેતું જતું હતું, પણ કવિનું તે, કે કોઇ પદાર્થ ભણી લક્ષ જ નહોતું. ડાહીગૌરીની મુખમુદ્રા નિત્ય પ્રમાણે શાન્ત તેજસ્વી રહેલી, છતાં પુરું બોલાઇ રહ્યું કે તુરંત કવિના પગ પાસે પોતાનું મસ્તક મૂકીને તેમની છાતી ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યાં. બોલતી વેળાએ શ્વાસ લગભગ બંધ રહ્યાથી તથા ધણા જોસમાં બોલાયાથી બહુ સુસવાટા સાથે સંભળાય તેમ શ્વાસ લઇને છાતી ઉછળી જતી હતી. એક ગોળ તકીયો કવિની પાછળ મૂકેલો હતો તેના પર આધાર લઇને કવિ બધો વખત બેઠો હતા તેમ બેસી રહ્યા હતા, પણ ડાહીગૌરીને બેઠાં પણ કર્યાં નહિ તેમ હાથ ફેરવતાં અટકાવ્યાં પણ નહીં. લેખકને સુભદ્રાગૌરીએ હાથ ઝેંચીને પાસેના ચોરડામાં બોલાવી લીધો, ને કહ્યું: ‘તું એક તાર તારા બાપુ ઉપર રાદેર કરી દે, કે તે અંથવા નરમેરામ એકદમ મુંબઈ

આવે, ને પછી દોડતો ખાપડેના મુકામ પર જઈને પૂછી આવ કે, 'ખાપડે' કાલે સહવારમાં પુતેથી આવવાના છે એવો તાર તેમને મળ્યો છે કે નહીં.' થોડી વારમાં લેખક એ કામથી પરવારીને પાછા આવીને જુએ છે તો કવિ પોતાના નિત્યનાં બિહાના પર સુતેલા હતા, ને ડાહીગૌરી એક ચમચાવડે તેમને થોડું દૂધ આપતાં હતાં. તે કવિ આંખો બંધ રાખીને ધીમે ધીમે લેતા હતા.

ઉપરનો બનાવ બન્યા પછી એ કે ત્રણ દિવસે ખાપડે બીમલાષ પાસેથી ગેઝેટીયરના કામના બદલા તરીકે સરકારે આપેલા રૂપિયા લઈ આવ્યા, ને કવિએ તે નાણાંથી, તથા સુરત આમલીરાનમાં આવેલાં પોતાના રહેવાના ધરની કીંમતમાંથી એ મુંબઈના ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને આશ્રય આપવાની રકમ જુદી રાખીને સુરતના એક પરભુ(રામ) મહેતાનું દેવું અપાવ્યું. બીજાં પરચૂરણ દેવાનો તો પ્રથમથી જ નિશાલ કરી નાંખ્યો હતો. ખરી સ્થિતિ તો હરિ જાણે, પણ સુભદ્રાગૌરીના કહેવાથી લેખકે જાણ્યું હતું કે કવિને તે પછી કોઈનું ઋણ આપવાનું રહ્યું નહતું, અને સમસ્ત શુન્નરાતનો આ પુરૂષસિંહ સમયવીર સાહિત્યસર્વ્ય અનુણી છે, એ જાણીને લેખકને જે પરમ સંતોષ થયેલો તેવો તેના અભાર સુધીનાં આખા જીવનમાં બીજે કોઈ પ્રસંગે થયો નથી.

મરણ પછી

હવે માત્ર એક જ વાત જીવન સંબંધી કે જીવન પછીની શેષ રહી છે, તે એ કે તા. ૨૬-૨-૧૮૮૬ ને દિવસે બપોરે એમનો દેહોત્સર્ગ થયો, ત્યારે મુંબઈમાં વસતા લગભગ બધા જ સુરતવાસી નાગરો સ્મશાન જવામાં ભેગા થયા, અને તેમાં સુરતની જ્ઞાતિ શું કરશે કે કહેશે તેની પરવા રાખી નહોતી. એમાં અગ્રેસર હોવાનું માન સ્વર્ગસ્થ સોમનારાયણજીને ઘટે છે. પ્રથમ તો સૌને કાંઈક સંકોચ જેવું લાગેલું, કેમકે કવિ સુરતની નામર ન્યાતંત્રી બહાર હતા, જે કે એમને ઘેર ઘણા નાગરો પ્રસિદ્ધ રીતે આવતા જતા, વ્યવહાર રાખતા, ને જમતા. આ પછી થોડા જ વખતમાં એમના ઇષ્ટ મંડળોમાંના શિષ્ટ જનોએ ખાનગી રૂપમાં એક સ્મારક ઉભું કર્યું. જેનાં નાણાંની રકમ મુંબઈમાં દેસાઈજી હરિપ્રસાદની પેઢીમાં જમા થઈ હતી, અને તેનું બ્યાજ નિયમિત રીતે કવિના કુટુંબને પ્રતિમાસે મળતું. એવી આવકની તથા ધરની બીજી સમગ્ર વ્યવસ્થા સુભદ્રાગૌરી કરતાં, ડાહીગૌરીનું ત્યાર પછીનું જીવન શુન્ય જેવું, શુદ્ધ વૈરાગ્ય ભક્તિમાં નિમગ્ન છેવટ સુધી એકરૂપે રહેલું, એ લેખકે સંપૂર્ણ રીતે જોયું અનુભવ્યું હતું. શુન્નરાતની પ્રજાએ કવિની યોગ્યતા ને ઔચિત્ય પ્રમાણે કાંઈ પણ હજી કર્યું નથી.

નથી. એ સદાને માટેના પ્રજ્વલિત દોષ ધોષ નાખવો, એ ગુજરાતની સમસ્ત પ્રજાનો, ને સાક્ષરો કે અગ્રેસર મંડળો ને આવી પરિષદોનો અવશ્ય ધર્મ છે.* જેમ 'Addison 'Father of English Prose' મનાયો છે, તેમ જ અથવા તેથી પણ વધારે સત્યતાથી કહી શકાય કે, નર્મદાશંકર ગુજરાતી ગદ્યનો ખરો પિતા હતો, ને અત્યારનું ગુજરાતી સાહિત્ય કે અત્યાર પછીના સાહિત્યસંદર્ભ માત્ર નર્મદને જ ધણે અંશે આભારી છે એ નિર્વિવાદ છે.)

પ્રેમાંજલિ

હવે દિગ્દર્શન કરી પ્રેમાંજલિ આપવાનું છેલ્લું કર્તવ્ય લેખકને અવશિષ્ટ રહ્યું છે, તે કરતાં પ્રથમ તો સ્વાભાવિક રીતે થોડું પ્રસંગોપાત વિવેચન કરવાની જરૂર છે. પોતાના લેખમાં પોતાની હૃદયગત આદર્શરૂપ મૂર્તિને આલેખે તે કવિ ને એવી કૃતિ, તે તેનું કાવ્ય; પછી તે પદ્ય હોવા ગદ્ય હો. એ મૂર્તિઓ આલેખવામાં પોતાના ચાતુર્યનૈપુણ્યથી જેટલું ને જેવું સાદૃશ્ય સૌન્દર્ય લાવીને સામાના હૃદયતારને તન્મય બનાવી રસાસ્વાદ જેટલે અંશે કરાવી શકે, તેટલે અંશે તેના કવિત્વની ઉચ્ચતા ને સાદૃશ્ય. વીર નર્મદે પોતાના સાક્ષર જીવનમાં પ્રત્યેક નાની મોટી પ્રસાદરૂપ કૃતિમાં પૃથક્ પૃથક્ મૂર્તિરૂપ-લિપ્ત લિપ્ત અવયવો, ઘડી ઘડીને-એ પ્રત્યેક કૃતિમૂર્તિના બનેલા અવયવોમાંથી પ્રતિફલિત પોતાની આધ્યાત્મિક રસભીની અક્ષય પ્રેતિમા ગુજરાતની રસિક વિવેકી પ્રજાની નિરંતર સ્નેહમય પૂજાને માટે નિર્માણ કરીને વારસામાં અર્પણ કરી છે. સતત વિદ્યાવિનોદી પ્રકૃતિ, દૃઢ સત્યનિષ્ઠા, સ્પષ્ટવાદીપણું, નીડર ને ઉંચું ટેકીપણું, માર્મિક તથા રસાર્દ્ર સહૃદયતા, નિરંતર પ્રજ્વલિત ને ધીટ દેશદાઝ, ને વિચારવીરત્વ સહઆવધિ ઉચ્ચ ગુણોનો સંદર્ભ, ક્ષણે ક્ષણે ક્ષુલ્લકમાં ક્ષુલ્લકથી ભવ્યમાં ભવ્ય પ્રસંગોમાં કવિના જીવનમાં પ્રતીત થયો છે. આવા સમયવીરની પ્રસાદી રૂપ અક્ષય જીવન મૂર્તિનું યથારચિ યથાશક્તિ પ્રેમાચર્યન પ્રજામંડળ સ્નેહ ગલિત હૃદય નિત્ય નિત્ય કરીને આત્મજીવનના અનેક તરંગમય પ્રવાહમાં સુખરૂપ માર્ગ ગ્રહણ કરી કૃતકૃત્ય યાઓ, ને કવિનું ઉચ્ચપ્રતિષ્ઠ જીવન તેમાં જ સફળતા પામે. તથાસ્તુ.

*કવિ નર્મદશતાબ્દી સન ૧૯૩૩ માં ગુજરાતભરમાં ઉજવી, ગુજરાત કલ્કે કાણમુક્ત થયું. સંપાદક-“ગુજરાતી.”

વિરામ ૪ થો-પ્રકીર્ણ લેખસંગ્રહ

(૧)

નાગરોનો ઇતિહાસ*

કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકરે ઉજ્જનના ગોર વિઠ્ઠલનાથજીના ચોપડામાં જે લખી આપેલું તે નીચે પ્રમાણે છે.

૧ ઉજ્જનવાસી શુકલ વિઠ્ઠલજી તીર્થગોરે પોતાનો ચોપડો દેખાડ્યો. તેમાં દેવે નારાયણજી કૃષ્ણદેવ મારા વડીલનું નામ છે. જેમ બીજાઓએ કંઈક કંઈક લખી આપ્યું છે, તેમ તમે પણ મારા સ્મરણને માટે કંઈ લખી આપો, એવા તેના આગ્રહ ઉપરથી હું થોડીએક હકીકત નાગર સંબંધી લખું છઉં. મારા ને મારા કુટુંબ સંબંધી તો છપાયલું બહાર પડશે જ.

*[નોંધ: પ્રથમ આ લેખ “ગુજરાતી” પત્રના દીવાળીના ખાસ અંકમાં ઇ. સ. ૧૯૨૩ માં છપાયા હતો. તે સ્વ. તનસુખરામ સાહ્યે નાગરોના ઉજ્જનના વિઠ્ઠલજીના ચોપડામાંથી ઉતારેલો, તે તેમણે બીજી નકલ કરીને અમને છાપવા આપેલો. આ લેખથી વાંચનારના મગજ ઉપર એવી અસર થાય છે કે કવિ નર્મદાશંકર અમુક વર્ષમાં ઉજ્જન યાત્રાએ ગયેલા ત્યાંના તીર્થ પુરોહિત વિઠ્ઠલજીને તેના ચોપડામાં નિયમ પ્રમાણે પોતાની સહિ આપતી વખતે નાગરજ્ઞાતિનો ઇતિહાસ પોતાની જાણ પ્રમાણે લખી આપેલો હશે. પણ કવિ નર્મદાશંકરના કાગળો તપાસતાં એમ સ્પષ્ટ જણાયું છે કે કવિ કદી ઉજ્જન ગયા નથી, પણ નાગર જ્ઞાતિના ઉજ્જનના ગોર સં. ૧૯૩૦ માં સુરત આવેલા ત્યારે ત્યાંની નાગર જ્ઞાતિએ ચોપડા તપાસી તેનું પુરોહિતપણું માન્ય રાખેલું અને તેની માંગણી ઉપરથી કવિ નર્મદાશંકરે અને બીજાઓએ નાગર જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ અને બીજી વિગતો લખી આપેલી. તે ઉપરાંત વિઠ્ઠલજી ગોરને એક ઉધરાણું કરીને સુરતની આંખી નાગર જ્ઞાતિના આગેવાનોએ સત્કાર કરેલો હતો, એમ કવિના કાગળો તપાસતાં જણાય છે. કવિના સુધારા તરફ ઝાઝાના વિચારો અને ચળવળ દેરલાક જીના વિચારના સ્વ. કૃષ્ણશંકર લાલશંકર પંડ્યા વગેરેને પસંદ નહિ પડવાથી તેઓએ તેમાં ભાગ લીધેલો નહિ, એટલું જ નહિ પણ કવિના અને બીજાઓના લખાણને વખોડી નાંખનારે લખાણ સ્વ. કૃષ્ણશંકરે ગોરના ચોપડામાં લખી આપેલું, જેની નકલ પણ કવિના કાગળોમાં છે. આ વિઠ્ઠલજી ગોર તે પછી સુરત છોડી ગુજરાત, કાઠિયાવાડમાં પોતાના ચજમાન વર્ગમાં ફરી આવેલા અને તેઓની પાસેથી પણ નાગરો સંબંધી હકીકત લખાવી લીધેલ એમ પણ જણાય છે. તેમાંથી સ્વ. મણિશંકર જટાશંકર કીકાણીનો પણ એક લેખ હતો. આ લેખ પણ ‘ગુજરાતી’ના દીવાળીના અંકમાં છપાયા છે. કવિ વિરોધી બળ કેવું હતું તેનો ખ્યાલ આવવા માટે અમે શ. કૃષ્ણશંકર લાલશંકર પંડ્યાનો લેખ આ પુસ્તકમાં છાપેલો છે. સં. ૫૧૬૬]

૨ સૂર્યવંશી. કનકસેને સંવત-૨૦૦ માં વડનગર વસાવ્યું. સંવત ૨૮૩ માં વડનગરમાં રહેતા બ્રાહ્મણોએ અથવા એમાંના મોટા સમુદાયે ખીજા બ્રાહ્મણથી શ્રેષ્ઠ છે, એમ જાણી પોતે નાગર નામ ધારણ કર્યું, અથવા ત્યાંના સઘળા અથવા કેટલાએક બ્રાહ્મણો નાગર શબ્દે ઓળખાવવા લાગ્યા. નગરમાં રહ્યા તે નાગર અને ગામડાંના લોક કરતાં શહેર નગરના લોકમાં જ્ઞાન, વિચક્ષણતા ને સુઘડતા વિશેષ હોય છે, તેથી નાગર શબ્દ ચતુર શબ્દનો પર્યાય છે. સંવત ૪૨૪ માં કોઈ જહારના યવનો વડનગર ઉપર તુટી પડ્યા, ત્યારે ૫૦૦૦ નાગર બ્રાહ્મણોએ ક્ષત્રીનું કામ કરી કુળ રાખ્યું, ધર્મ રાખ્યો ને દેશ રાખ્યો. એ પ્રસંગે બ્રાહ્મણથી ક્ષત્રીનું કર્મ કેમ થાય તેને માટે મોટો વિચાર થઈ પડ્યો હતો ને છેવટે નક્કી થયું હતું કે બ્રાહ્મણ ને ક્ષત્રીમાં ભેદ નથી, તે એક જ છે. સંવત ૬૪૫ માં કોઈ યવનના ઉપદ્રવથી (પારથીયન અથવા હૂણ જાત હશે- વલ્લભીપુર તૂટ્યું તે વખતમાં) ઘણાક નાગરો પાટણ જઈ રહ્યા. વડનગરવાળા આભ્યંતર ને પાટણ ગયા તે અધવાસ કહેવાવા લાગ્યા; કેટલાંએક વરસ પછી.

“ક્ષત્રીવટ જે ધારી નાગરે, તે રાજ્યઅંશી થઈ રહ્યા,”

“કેટલાક ખીજા રહ્યા તે, વ્યાપારને વશ થઈ રહ્યા,”

“વ્યાપારનો ઉદ્યમ કરે તેનું, ગૃહસ્થ નામ ન્યાતે ધર્યું,”

“ખીજા બ્રાહ્મણ વેદમૂર્તિ, એ ત્રિવિધિ નામ કુળમાં કર્યું.”

સંવત ૯૩૬ માં વિસલદેવ રાજાનો પ્રતિગ્રહ કરવાથી વડનગરા, વિસલનગરા, સાહોદરા, પ્રજોરા, કૃષ્ણોરા અને ચિત્રોડા એવા છ ભેદ થયા. સંવત ૧૨૭૨ માં ગોરીશા (શાહજીની ગોરી)ના ત્રાસથી વડનગર ખીજા વાર ભાગ્યું, તેમાં જે હજાર નાગર જીનાગઢ ગયા ને એઓને ત્યાંના નેધણ રાજાએ રાજકાજનો ભાર સોંપ્યો. તે જ વખતે હજાર નાગર ઇંડર પાણુ ગયા. એઓ અમદાવાદી અધવાસ પદ પામ્યા, ને સોરઠી એ હજારની આભ્યંતર પદવી રહી. સંવત ૧૭૮૨ માં દક્ષિણને ત્રાસે સર્વે નાગર નગરની આશ મુકીને નીકળ્યા. તે ઇંડર, વાલંભ, વાંસવાડું, ડુંગરપોર, પાટણ, કાશી ને મથુરા ગયા.

૩ કુળ કથા-એક પ્રસંગે કાશીનો એક ઢેડ વડનગરના નાગરની કન્યાને પરણ્યો હતો ને એને છોકરા થયા હતાં. તે વાત પછવાડેથી માલમ પડ્યેથી તે સ્ત્રી પોતાનાં છોકરાં સહિત જળી મોઘ હતી. (એ પ્રસંગનું સ્મરણ હજી પણ નાગરોમાં શુભ કાર્યમાં થાય છે.) એ બંનાવથી નાગરી નાતના બ્રાહ્મણોએ પેલી બાઇનાં સગાંઓને ન્યાત બહાર મૂક્યાં, એથી ન્યાત બહાર રહ્યા અધવાસ અને ન્યાત બહાર મૂકનાર આભ્યંતર કહેવાયા, જીનામદવાળા વ્યાપાર ઉદ્યમ કરનાર ગૃહસ્થના વંશના છે. સીપાઇ નાગર કહેવાય છે કે જેમણે ક્ષત્રી કર્મ કર્યું તે; તેઓ નાગરોના વંશના નથી પણ અધવાસમાંના છે. દયા બહાદુર સીપાઇ નાગર હતા. કૃષ્ણોરાનો વંશ નથી.

૪ હાલના વડનગરા બ્રાહ્મણો પોતાના ગૃહસ્થો તરફથી પૂરો આશ્રય ન મળવાથી વાણીઆઓના પ્રતિગ્રહ કરતા થયા છે, તેમાં કેટલાક તો નિત્ય વાણીઆઓની યજ્ઞમાનવૃત્તિ કરે છે. સુરતમાં ગૃહસ્થો બિહુકને હલકા ગણે છે. બિહુકો જજ્ઞમાનીઓને હલકા ગણે છે.

૫ ગોરને મોહડેથી ખંડવાના નાગરો વિશેની વાત સાંભળીને હું ધણો જ દિલગીર થયો છું કે, ત્યાંના ધણાક હજી ખેડવાનો, કાવડથી પાણી ભરવાનો ને દક્ષણીઓનાં અજીઠવાડ સાંજવાનો હલકો ઉદ્યમ કરે છે. એ આપણે શરમાવા જેવું છે; માટે એ સ્થિતિમાંથી તેઓને ઉંચા આણવાને આપણી તરફથી યાત્રા થવો જોઈએ.

૬ સુધડતા ને શ્રીમંતાષ્ટ એ બે કુલીનપણાનાં મુખ્ય અંગ છે. જે લોકોમાં એ વિશેષ તેમ તે ઉંચા ગણાય છે. નાગરો ગુજરાતી લોકમાં વિશેષે વિચક્ષણ ને સુધડ છે, એમ મનાયું છે, મનાય છે ને મનાશે-પણ ક્યારે કે જ્યારે સુધારાના વિચારથી દેશાભિમાનને અર્થે નાગર નામ ધરાવતા બ્રાહ્મણો સધળી વાતે એક થશે ત્યારે. ગૃહસ્થો જ્યારે પોતાની સુધડતા વિનાની ગૃહસ્થાધનો મમત મૂકશે, બિહુકો પોતાની બિહુકીની પરાધીનતા ને કુવડતા મૂકશે, સહુ પોતપોતાના સ્વતંત્ર ઉદ્યમ ઉપર પોતાના નિર્વાહ યશ ને સુખને અર્થે આધાર રાખશે, ગૃહસ્થ બિહુકનો અને દેશાંતરનો બેદ ટાળી કન્યા આપશે લેશે, વિદ્યા ભણશે, પોતાની કલમ ને પોતાની ખરડીનાં જોર ખતાવશે, પરસ્પર સહાય કરશે તો જ ફરી પાછા આપણે પ્રથમ કુલાભિમાન ને પછી દેશાભિમાનને અર્થે નાગર એક્ય કરી શકીશું. રૂપ, રીતભાત, વિદ્યા, ગુણ, ચાતુરી, પદવી, ધનમાં આપણી પૂર્વની કીર્તિ રાખી રહીએ. એને માટે આચારવિચાર, રીતભાત વિગેરે જે આ સમયને અનુકૂળ ન પડવાથી આપણા ઉત્કર્ષના રસ્તામાં કાંટા રૂપે પડ્યા છે તેમાં ક્ષત્રીશૌર્યથી સુધારો કરવો જોઈએ. ખરેખર જીનાં બંધનો તોડ્યાથી અને સંપરૂપી નવાં બંધન રાખ્યાથી મહાત્મતા, ગ્રેમ, શૌર્ય, ટેક, યશ, આદિ સદ્ગુણવાળી કુલીનતા રાખી શકીશું. પ્રથમ આપણામાંનાઓએ ક્ષત્રીનું કામ કયુ હતું તેમ આપણે પણ બહેમખાનાના જીદમથી છૂટવા ને તે પછી નાગર ઉત્કર્ષરૂપી કિલ્લો મેળવવા ઉદ્યમ, સાહસ, બળ, ધૈર્ય, બુદ્ધિ, પરાક્રમ, એ સદ્ગુણ આગ્રહથી કાં ન બહાર પાડવા?

નથી શું કામ ગુજરાતીમાં, ઉંચી કુલિનતાવાળો,

શૂરવીર ને રસજ રંગી, સત્ય પ્રતાપે જસ રજ્યો,

નર્મદ સાથી રે દેશ ઉત્કર્ષ વિષેજ;

સુરત, આમલીરાન સંવત ૧૯૨૪ના ચૈત્ર વદી ૬ ને સોમ તા. ૧૩મી એપ્રિલ સને ૧૯૬૮

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથા

રાખે છે પણ લાચાર છે કે જેઓ એઓને દાખલ કરતા નથી અને આ લોક જેઓ પોતે સારી પંક્તિમાં જે શાસ્ત્ર પ્રમાણે જોતા નિઃશ્વર્ગ છે તેમાં પેસવા નામનો ભાવ રાખે છે તેથી એઓના સ્વરૂપને જે ભૂષણ હોય તેજ દર્શિત બહાર લાગે છે તેનો વિચાર તેઓ કરતા નથી, કે પોતે શાસ્ત્રપણનો અભિમાન રાખે છે પણ પોતે તે પ્રમાણે વર્તતા નથી ને છોકરાઓને વર્તવતા નથી. જેમકે પોતે બ્રાહ્મણના સત્ કર્મવાળા કાંઈ કામ કરતા નથી અને છોકરાઓને સંસ્કાર છતાં તે કરવાનું બતાવતા નથી. અને ખોટા જાણપણનો વેશ લોકમાં બતાવે છે. સંવત ૧૯૩૦ ના ભાદ્રપદ.

(સંપાદકની નોંધ : આ સિવાય સુરતની બ્રાહ્મણ નાગરન્યાતમાં ગૃહસ્થ અને બિલ્લુક સંબંધમાં કેવો મતભેદ ચાલતો હતો તે વિશે ફટલું ટીપ્પણ કવિએ કરેલું છે, પણ તે અસ્તવ્યસ્ત હોવાથી અને બરાબર ઉકેલી શકાતું નહિ હોવાથી તેમજ કાગળો જીર્ણશીર્ણ થઈ ગયેલા હોવાથી ઉતારી છાપ્યું નથી.)

(૨)

મારી કવિતા વિષે મારા વિચાર

કવાંન્દીટી સંબંધી-ગદ્ય, વ્યાકરણ, કાશ વગેરે ન લખત, પ્રુદ્ધ તપાસવાનાં ન હત, કંપાઇલેશન ન હત, ધર ચક્રાવવાની ખટપટ ન હત, નાણાંની હંમેશ તંગી ન હત વગેરે વગેરે-તો નિરાંતથી ધણી કવિતા લખત. મેં કવિતા ધણીજ તાકીદથી લખી છે. ધણીએક તો પ્રસંગોપાત્ત ઉભરામાં લખી છે. એ જોતાં થોડી મુદતમાં મેં જેટલી કવિતા લખી છે, તે કવિતા ધણામાં ધણું સામળ, પ્રેમાનંદ ને દયારામ તેની કવિતાના સંગ્રહના અંધ બરાબર તો હશેજ. તેઓએ પોતાની જાદુગી કવિતામાં જ કાઢી, માટે ઓછામાં ઓછો ૬૦ વરસનો તેઓનો સંગ્રહ કહેવાય. મને તા. ૩૧ ડીસેમ્બર ૫. સ. ૧૮૬૭ એ કવિતા લખતાં ૧૧ વરસ ને ત્રણ મહિના થયા છે.

૨ ભાષા-હું જીવન છઉં, જોસ્સાવાળો છઉં, બોલવાની છટા છે, વિચાર તરત સુઝે છે. નાગરી ન્યાતમાં છઉં, હવે મારો ગરમ થયેલો વિચાર સહેલથી જોસ્સાવાળી ભાષામાં કેમ ન નિકળે? મારી ગલની ભાષા તે સરળ ને જોસ્સાવાળી સહુ કહે છે, ત્યારે મારી કવિતાની ભાષા સરળ ને જોસ્સાવાળી કેમ ન હોય? કવિતા લખતાં તો જોસ્સો બહુ ઉભરાઈ આવે છે. હું ખામડિયો નથી, પણ ચહેરી છઉં, ઉંચ કુળનો છઉં, ઉંચી સંજતમાં છઉં, જન્મ ધરી શુદ્ધ બોલનો લખતો આવ્યો છઉં, માટે મારી ભાષા શુદ્ધ કેમ ન હોય? શુદ્ધ છે, વ્યાકરણનિયમ જેટલો મારી કવિતામાં છે તેટલો થઈ ગયેલાઓમાં નથી. મારી કવિતાની ભાષા બિલકુલ દોષવાળી

નથી-૧૮૫૫ થી ને ૧૮૫૮ લગીની મારી કવિતા, પિંગળના નિયમ પુરતા જાણ્યામાં નહીં તેથી, હ્રસ્વ દીર્ઘ રાખવા જ નોંધએ એ વિચારથી, કાઢને માત્રામેળ છંદો વાંચતાં સાંભળેલા નહીં તેથી, મારી મરજી પ્રમાણે મેં મારા તાલમાં વાંચેલા તેથી, મુંબઈ સુરતમાં કાઢ પિંગળ જાણનારો નહોતો અને શુદ્ધ લખવાની ખંત તેથી, થડકતી છે, એ વાત ખરી; પણ એ ઘણી જ થોડી છે; ને એ કવિતા ઉપરથી કેટલાકોનું મત બંધાયું હશે કે ભાષામાં સરલતા નથી. જેમ સાધારણ માણસની બોલવાની ભાષા, વિદ્વાનની જુદી પડવી જ નોંધએ ને પડે છે, તેમ મારી કવિતા શાસ્ત્રીય ભાષામાં સ્વાભાવિક લખાયાથી, ને નવા જ વિષયોને નવી જ લાગે તેવી ઢબથી લખેલી તેથી, તે સાધારણ લોકોને મારી ભાષા સારી ન જ લાગે. સાધારણ સંસ્કૃત ભાષાથી કાવ્યની ભાષા તેની ઢબમાં ઘણી જ જુદી પડે છે, પણ શું ત્યારે એ દોષવાળી છે? ના. સંસ્કૃત મહાકાવ્યોની ભાષાના કદરદાન પડેલો જ છે. તે એટલી તો મુશ્કેલ છે કે તે કાવ્યને અભ્યાસ કરેલા એવા શાસ્ત્રીને પણ થોડે વરસે તે પર ટીકા વાંચવાની તે ગરજ પાડે છે. વિદ્વાનની ભાષા તે જ ખરી ને સુંદર ભાષા એલીઝાબેથના વખતની પહેલાની ભાષા ને હાલની ભાષા ઘણી જુદી પડે છે, માટે શું તે ભાષા સારી? ના. એલીઝાબેથના વખતની ભાષા કરતાં આન ને જીયોર્જ ત્રીજના વખતની ભાષા સહુથી સારી ગણાય છે. ૧૮૨૭ થી ગુજરાતી ભાષા સુધરવા માંડી છે, ને એ સુધરેલી ભાષામાં હું પહેલો જ છું, ને એ ભાષા જુની સમજતા ધરડાઓને અને હાલના સમજતા લોકોને ઘણી જ સારી લાગે છે. હવે મારી ભાષા દોષવાળી કેમ કહેવાય? અલખત પ્રથમ ખેડાતી ભાષામાં હું પહેલો છઉં માટે તે દોષવાળી હોય, તો પણ શું એ ઉપરથી મારી ગુજરાતી ભાષા, પ્રેમાનંદની ભાષાથી ઉતરતી પંક્તિની કહેવાય? ના, ના. મારો સુધારાનો નવો વિષય, તેમાં વળી કવિતાની ભાષામાં તે લખાવેલો તો ભાષા જુદી પડવી જ નોંધએ, પણ જુદી છે અને નઠારી છે એમ કેમ કહેવાય? કવિતાની ભાષા ગદ્યભાષાથી જુદી પડવી જ નોંધએ. અંગ્રેજી સારી કવિતાની, ને સંસ્કૃત સારી કવિતાની ભાષા લખવાની ઢબ ઉપરથી અંગ્રેજી સંસ્કૃતની ગદ્યભાષાથી જુદી જ પડે છે. “પ્રેમે શું છોડી દીધી,” એ કાઢ સાધારણ માણસથી સમજાશે નહીં ને એમ કાઢ બોલતું પણ નથી, માટે શું એ અશુદ્ધ ને નઠારી ભાષા છે? સમજતો વિદ્વાન તો ઉલટું વખાણ કરશે. એમાં પ્રેમને રૂપક આપી કહ્યું છે કે પ્યારી તું ને પ્રેમ એ બે દોસ્ત હતાં, પણ હવે શું પ્રેમે તારી દોસ્તી મૂકી દીધી છે? પ્રેમના જોશ સાથે મને ઘણું બનતું, તે શું હવે તે જોશ સાથે તને મૂકી દીધી છે? શું તારામાંથી તે જોશો ગયો છે?

૧૮૫૫ થી તે ૧૮૫૬ સુધીની ભાષા થડકાતી છે તેનાં કારણો:-

૧ હ્રસ્વ દીર્ઘ જોડાક્ષર વગેરે રાખવાની કાળજી-જે મટી ૧૮૫૬ માં દલપતરામને પૂછવાથી કે-રાખવી કે, નહીં?

૨ મોટા વિચાર ટુંકામાં મૂકવા એમાં વિદ્વતા છે. ભાષા જોરસાવાળી છે. રહતી નથી.

૩ અપભ્રંશ થોડા વાપરવા એવી એત. લાગિયો ને વાગિયો હું જન્મમાં જોલેલો નહીં, ને એમ લખતાં મને બહુ દુઃખ થતું ને તેમ નહોતો જ લખતો. ન ચાલતાં જીજ એવું લખેલું. એ દૂર કરવાના વિચારથી સરળતા ધટેલી. વળી સાધારણ લોક સાધારણ વાતને પ્રાસવાળી ભાષા મૂકી એટલે એ રચનાને કવિતા કહે છે, એવા વિચારવાળાને મારી ભાષા કેમ સારી લાગે? કવિતા અક્ષરમેળ છંદમાં છે-જે ગુજરાતીમાં નવી જ છે-હવે એ વાંચી ન શકાય તો પછી ભાષાની દહેજત કેમ લાગે?

૩ કુદરતી છઠ્ઠી-કવિતા કરવી એવો, વિચાર સ્વપ્નામાં નહિ. પ્રથમ પ્રીતિના વૈરાગ્યના જોરસાથી માફ મન કવિતા તરફ ગયું; તે પીંગળ જાણ્યા વિના પણ સ્વાભાવિક રીતે મારાથી નમુનાના રાગડા પ્રમાણે કુટલીક કવિતા લખાઇ ગઇ છે-જીવાન-જીરસાવાળો મારો.

૪ PICTURE ચિત્ર-Real and ideal, poetical-many and more than any other poet in our language, (સાચ અને આદર્શ-કાવ્યાત્મક-અને આપણી ભાષામાં કાઢ પણ કવિએ વાપર્યા હોય તે કરતાં પણ ઘણા વધારે) પ્રેમાનંદ દયારામનાં ચિત્ર દેશી રંગોથી ઘણાં સારાં રંગેલાં છે. મારાં 'સ્ટીલ એન્ડ્રેવીંગ' છે.

✓ ૫ UNIVERSALITY-સર્વતોભદ્ર શક્તિ-I can write on any subject, because I see poetry in everything. (હું કોઇપણ વિષય ઉપર લખી શકું તેમ છું, કારણ કે હું બધી વસ્તુમાં કાવ્ય નિરખું છું.)

૬ રસ-LOVE-એ વિષયમાં જેટલા મેં અનુભવિ ખરા વિચાર કવિતા રૂપે લખ્યા છે તેટલા કાઢએ નથી લખ્યા. મારા વિચાર પ્રમાણે એ રસ મેં સૌથી સારો લખ્યો છે. મારામાં સંયોગશ્રૃંગાર નથી, ને નથી એટલે તે શ્રૃંગારરસ લાયક ફક્કડ ભાષા પણ નહિ જ.

કરુણ રસ-એ જ્ઞાનના ધરતો મનમાનતો છે-પછી ધન્ય સંબંધી કે પ્રિયા સંબંધી. જ્ઞાનનું ધર બાદ કરીએ તો તે થોડો છે.

શાંત-નવી રીતનો સારો છે.

હાસ્ય-નહીં. મારી કવિતા દર્દની ભરેલી છે એટલે હોય જ નહિ, તેમ કવિતાને હું ગંભીર વિષય સમજું છું, માટે તેવું તેમાં લખ્યું નથી. બાકી હાસ્યરસ પ્રૌઢ રીતે હું કેટલો ઉપજાવી જાણું છું, તે મારા ગદ્યથી અને જેઓએ મને વાતચિત કરતાં જોયો હશે તે સહુ સારી પેઠે જાણે છે.

|| મયાનક, બીભત્સ, અદ્ભુત, રૌદ્ર-એ લખ્યા નથી. ||

|| વીર-મેં જ લખ્યો છે, ઘણો લખ્યો છે ને ઘણો સારો લખ્યો છે. યુદ્ધવર્ણન નથી કીધું એટલું જ બાકી છે.

૭ અલંકાર-મારામાં ઘણા નવા છે. ૮ અર્થ પ્રૌઢી-ઘણી જ છે.

૯ નેચર (કુદરત)નું ડીસ્કીપ્શન (વર્ણન) તો મેં જ દાખલ કીધું છે.

૧૦ અક્ષરવૃત્ત તો મેં જ દાખલ કીધા.

૧૧ ORIGINALITY અપૂર્વ રચનાશક્તિ-ઘણી જ, પણ એક મોટા વિષયમાં હજી આણી નથી.

૧૨ વર્ણનશૈલી-સુધારાના શુષ્ક વિષયને નવી એડાતી ભાષા છતે જેવો જોઈએ તેવો કરી મુકેલો છે, તેથી તે જાડાજાડા રંગ જેવાની ટેવ પડી ગયેલી તેવાઓને દીપતો દેખાતો નથી.

૧૩ અતિશયોક્તિ-ઘણી નહીં-છાંટ નહિ-સાચું અથવા બની શકે તેવું.

૧ જેવાનું એટલું છે કે અગર કદાપિ નકારી ભાષામાં લખાયલું છે તો તે ભાષાની અપૂર્ણતાથી કે કવિની ભાષા માલમ નથી તેથી.

૨ અપૂર્ણ ભાષામાં નવા વિચાર ટુંકામાં લખ્યા છે. એવી રીતે બ્યારે ઘણા ગ્રંથો થશે ત્યારે ભાષા જેવી જોઈએ તેવી થશે.

૩ હાલ ક્રિયો માણસ પ્રેમાનંદની અથવા દયારામની ભાષા બોલે છે ?

પ્રેમાનંદની ભાષા મારા કરતાં વધારે સારી એમ તો કહેવાય જ નહીં. એ કહેવું તદ્દન ખોટું છે. જમાનો બદલાયો છે. અસલી ગુજરાતી ને હાલની ગુજરાતીમાં ફેર છે. તેમાં ગ્રંથની ભાષા, જુના ગ્રંથની ભાષાથી, વિચાર, ઢબને લીધે જુદી જ પડવી જોઈએ. હવેના લોકો કામ પ્રેમાનંદની ભાષામાં ગ્રંથ લખે તેવો સંભવ નથી. ત્યારે એ બે ભાષાનો મુકાબલો કેમ થાય ? પ્રેમાનંદના વખતમાં હું હોઉં ને પછી મુકાબલો થાય ખરો. રે, તે વખત પણ જરૂર તેના વખતમાં સામલ કે વદનલ હતા, ત્યારે પણ એ ત્રણેની ભાષામાં ઘણો ફેરફાર હતો તે માલમ પડે છે. શું સામળની ભાષા પ્રેમાનંદથી જુદી નથી ?

વારૂ, વિષયપરત્વે છંદની બાંધણી પ્રમાણે કવિની લખવાની ઢબ પ્રમાણે ભાષા જુદી પડે છે. હમણાની ભાષાનો મુકાબલો હમણાની જ ભાષા સાથે

થાય. હું નથી કહેતો કે મારી ભાષા સારી છે. હજી તો ગ્રંથ લખવાનું શરૂ થાય છે, જ્યારે ધણા ગ્રંથો થશે ત્યારે ભાષા પૂર્ણ સારી થશે. મારી ભાષા કેટલાક જુના ગ્રંથ વાંચનારાઓને નહારી લાગતી હશે, પણ તેમાં મારી ભાષાનો વાંક નથી. તેઓને મારી ભાષા વાંચવાનો અભ્યાસ નથી-અભ્યાસથી સારી જ લાગશે. તેમ અસલી વાંચેલી, તેના પર ધણા દહાડાની પ્રીતિ લાગેલી, તેથી બીજી નહારી જ લાગે. અકબર ને તાનસેનની વાત. ગવૈયા આલાપ કરે છે તે જેઓના કાન નથી સુધર્યા તેઓને તે ગાણું પસંદ નથી-રડોતું ને ચીજનું ગાણું પસંદ છે. શા માટે? ગવૈયાની ભાષા તેઓને કઠોર લાગે છે-પણ કારણ, ગવૈયાનો રાગ સ્ખલિતવાનો અભ્યાસ નથી ને તેમાં તેઓ કંઈ સમજતા નથી, તેમ જ કવિતા વિષે.

૨ ગમે તેવી મારી ભાષા છે, પણ મારા અનુભવથી કહું છું કે સેંકડો જનોએ જેઓએ મારી કવિતા મારે મોઢેથી સ્ખલિત છે, તેઓ કવિતાની જ ખુબીમાં લીન થઈ ગયા છે. તેઓને ભાષા સંબંધી વિચાર આંબ્યા જ નથી-હવે ભાષાને ને કવિતાને શો સંબંધ?

૩ મારી ગદ્યની ભાષાના જુદા જુદા વિષયમાં જુદી જુદી ભાષા છે-પણ તેનો તે સઘળા ઉપરથી જે સાધારણ રીતે મારી ભાષાનો એક ચહેરો થાય છે, તેમ મારી કવિતાનો જુદા જુદા વિષય ઉપરથી પણ છેલ્લી વારે સાધારણ એક ચહેરો થાય છે. એ શું જુદાઈ? બિલકુલ નથી. માફ લખાણ-મારી ભાષા-પછી ગદ્યને કે પદ્યની-એક જ હોવી જોઈએ છે.

પ્રેમાનંદની ભાષા વધારે સરળ લાગે છે તેનું કારણ કે તેણે સંસારી બાબતને સાધારણ લોકની ભાષામાં લખી છે, અને તેમાં વિચારો સાધારણ વિચારોથી ધણા ઉંચા નથી. વળી દેશીમાં છે. મારી દેશીવાળી કવિતા કોઈ કોઈ જ સરળતા વાળી હશે. મારી છે તે Sentimental Poetry-ideas rising far above the commonplace-his airs are affecting while matra-vrittas and akshar-vrittas are not affecting-his language is uniform throughout, mine is not. Persian and Urdu words which to my taste are on certain occasions expressing my ideas fully vividly and of which are no equivalents from Sanskrit or Gujarati could be used in our language. Language is now-a-days newly formed on account of new ideas being introduced into our language.

Premanand does not abound in so many and so vivid pictures as mine. His beauty is in the true

description of manners and human natures (indicative of reflections)—in expressions and coloured pictures liked and understood by the mass.

Mine is in the description of human natures and external nature with sentiments and ideal pictures understood by the learned and men of experience by whom they are conceived. These pictures can not be put into the popular language, they can be put into poetical language.

Premanand has nothing to suggest—pleasure from suggestion being hard-won, is more exhilarating; mine has much to suggest. His is a jolly beauty, mine is melancholy.

(લાગણીના ઉભરાનું કાવ્ય-સામાન્ય વિચારો કરતાં મારાં કાવ્યના વિચારો ઘણા ઉંચા ઉડે છે; જ્યારે તેનું (પ્રેમાનંદનું) સંગીત અસરકારક છે, ત્યારે માત્ર વૃત્તો અને અક્ષર વૃત્તો તેટલા અસરકારક નથી; એની ભાષા સર્વ સ્થળે એક સરખી છે જ્યારે મારી નથી; ફારસી અને ઉર્દુ શબ્દો જે મારા મત પ્રમાણે કેટલીકવાર મારા વિચારો સંપૂર્ણ અને તાદૃશ્ય રીતે દર્શાવે છે અને જેના સમાન ગુજરાતી કે સંસ્કૃતમાં ભાવ દર્શાવનાર શબ્દો નથી તે આપણી ભાષામાં વાપરી શકાય. આપણી ભાષામાં નવા વિચારોનો ઉમેરો થતો હોવાથી ભાષાનું સ્વરૂપ હવે નવેસરથી બંધાય છે.

પ્રેમાનંદમાં મારા જેટલાં ભલકબર્ચાં એટલાં બધાં ચિત્રો નથી. સાંસારિક રીતરીવાજો અને મનુષ્ય સ્વભાવ (વિચારદર્શક)નું આખાદ વર્ણન કરવામાં જ એની ખરી ખુબી છે—તે સામાન્ય લોકસમાજને પસંદ પડે તેવો અને સમજાય તેવી શબ્દરચનામાં અને અતિશયોક્તિવાળા આકારમાં.

મારી કવિતાની ખુબી મનુષ્યસ્વભાવનું અને કુદરતનું લાગણીવાળું ખાલ વર્ણન છે, અને આદર્શ ચિત્રો એવાં છે કે તે બહેલા અને અનુભવીઓ જેઓ આજે તેની કલ્પના કરે છે તેઓથી જ સમજી શકાય. આ ચિત્રો લોકપ્રિય ભાષામાં મૂકી શકાય તેવાં નથી, તેઓ તો કાવ્યાત્મક ભાષામાં મૂકી શકાય તેવા છે. પ્રેમાનંદમાં સ્વચ્છતા અને સ્વચ્છતા (વ્યંગ)માંથી ઉત્પન્ન થતો આનંદ દુર્લભ હોવાથી વધારે આનંદમાં કુખાડનારો છે; મારી કવિતામાં વ્યંગ ઘણા છે. એની કવિતા ખુશમિજાજ સુંદરી છે, મારી તો વિચારગ્રસ્ત વૈરાગશાલિની છે.

હું

સુધારાનો નવો ને શુષ્ક વિષય

શીલસુશી

Real and ideal pictures many.

(સાચાં અને આદર્શ ચિત્રો ધણાં)
શ્રંગારરસ-નિર્મળો, નીતિ આપતો, પ્રૌઢ,
દરદનો-શીલસુશીથી ભરેલો પણુ રસ
ખંડન થવા આવે એટલામાં પાછી
દરદની ભભક-વિદ્ન-માન્ય, અંદરથી

ઉભરાતો રસ.

વૈધવ્યમિત્ર, લલિતા, સાહસ અને
ધણા-એક પદમાં શું કરણુ રસ
નથી? મરદની આંખમાં ઝળઝળાં
આવે તે કરણુ રસ મોટો, કાચી
છાતીના ખાયલા રહે તે કરણુ
રસ નથી.

શુદ્ધ વીર રસ ઊંચા દરજ્જાનો
શુદ્ધ શાંત રસ-નવો જ-સૃષ્ટિસૌંદર્યનો
મેં જ દાખલ કીધું.

હાર્ય-નહિ.

અદ્ભુત-નહિ.

અલંકાર-નવા ને ધણા જ.

અર્થગૌરવ છે.

નીતિબોધ કવિતા છે.

ખનેહું અથવા ખને તેવું.

originality. અપૂર્વ રચનાશક્તિ
વધારે

પ્રેમાનંદ

પુરાણ કાવ્યમાંનો સર્વમાન્ય રસિક
વિષય શૂન્ય.

Real pictures in Social subjects only.

(સાચાં ચિત્રો માત્ર સાંસારિક વિષયોનાંજ)
પ્રૌઢ પણુ ફિલસુફી વનાનો-સાધારણ
માણુસને માન્ય સાદી રીતે ભભકમાં
લખેલો.

કરણુ રસ સારો.

વીર થોડો ને સાદો.

શૂન્ય.

ખરો.

થોડોક.

અસલનાજ.

શૂન્ય.

શૂન્ય.

ન ખને તેવું.

થોડી.

કાવ્ય કરવાનો સમય-થોડા કાળમાં ઘણું ઘણા કાળમાં થોડું કામ-નિરાંતમાં
કામ અને દુઘ્ધા. યુદ્ધ તપાસવાનું કામ, કર્મપાઠવેશનનું કામ, ઘર ખટલો, પૈસાની
શીકર, બીજાં પુરતકો મોટાં મોટાં ખનાવવાનાં કામ, પુસ્તક વેચવા સંબંધી શીકર.

Stages of my Poetry. (મારી કવિતાનાં સોપાન):-

૧ અર્થચમત્કૃતિ અને ચિત્રરૂપ વર્ણન તે કવિતા-૧૮૫૫-૫૬

૨ વાક્ય રસાત્મક કાવ્યમ્-૧૮૫૭-૫૮

૩ નેસાવાળું ને તર્કથી રંગેલું એવું જે કુદરતનું આખેહુખ વર્ણન—
૧૮૬૬-૬૭

૪ કુદરત ઉપરથી તર્ક-૧૮૬૮

કુદરત ઉપરથી તર્ક કામ કરે પણ તે એટલો ન વધી જવો
જોઈએ કે, જેથી કુદરત છોકર અસ્ત થઇ જાય.

તર્કથી અતિશયોક્તિ જોઈએ, પણ તેમાં વ્યંજનારૂપે પણ કુદરત રહે.
Imitation નકલનો ભાસ જતો રહે એટલે તે Poetry કાવ્ય નહિ.

Navalram says	}	અદ્ભુત શક્તિ	}	1st પ્રથમ
નવલરામ કહે છે કે		વીર કૃષ્ણા		2nd દ્વિતીય
		શૃંગાર હાસ્ય		3rd તૃતીય

નવલરામ કહે છે કે imitation નકલ નહિ જ-imagination (તર્ક) તર્કથી
જે આનંદ તે જ કવિતા-જેમાં અદ્ભુત રસ તે ઉત્તમ કવિતા.
જેમ Supernatural (કુદરતથી વિશેષ) તેમ વધારે સાફ-મારો વિચાર
દે તેમ નહિ, be an ideal of any thing. Impossible
ચાલે પણ improbable ન ચાલે. (જોઈએ તો કોઈના આદર્શ
થાવ. અશક્ય ચાલે, પણ અસંભવિત ન ચાલે.)

Nature and imagination (કુદરત અને તર્ક) કવિતા-only
imagination is good for nothing. (એકલો તર્ક
નફામો છે.) Tales and romances don't give taste
(વાર્તાઓ અને ઐતિહાસિક કથાઓ રસ આપતી નથી.) Drawing
with the colours is poetry and not only the
colours. (રંગો કંઈ કવિતા નથી, પણ રંગથી ચિત્રરત્ન તે
કવિતા છે) સ્થાયી પણ passion (પ્રેમ)ની poetry (કવિતા)
ધણી અસરકારક છે. હાસ્ય રસ જ થોડી વારનો, પણ જે સ્થાયી
રહે તે સારો ને તેટલા જ માટે passionની સારી. જ્યાં ખરાપણું
તેમાં આનંદ વિશેષ. આહા! અદ્ભુતપણાથી કહે છે. આખેહુખ
ચિત્ર છે, એમ લોકો કહે છે તે શા માટે.

[સ્પષ્ટીકરણ-કવિ નર્મદાશંકરના મિત્ર અને પ્રશંસક સાક્ષરશ્રી નવલરામે
ઇ. સ. ૧૮૬૭ માં 'ગુજરાત શાળાપત્ર'ના એક અંકમાં 'કવિ નર્મદાશંકરની
કવિતા'એ શીર્ષક નીચે નર્મદ કવિની કવિતા વિષે પોતાના વિચારો કહ્યા
છે અને લોકો તેને કેવી દ્રષ્ટિથી જોય છે તે દર્શાવ્યું હતું. આમ
કરતાં સ્વાભાવિક રીતે ગુર્જર પ્રજામાં અતિપ્રિય થઇ પડેલા કવિ પ્રેમાનંદની

સાથે તેમણે કવિની કવિતાનાં તત્ત્વોનો મુકાબલો કર્યો છે, અને એકાદ બે દૃષ્ટિબિંદુથી કવિ નર્મદાશંકરને પ્રેમાનંદથી સહેજ ઉત્તરતા ગણવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. નવલ્લરામનો આ લેખ પ્રકટ થયા પછી કવિ નર્મદાશંકરે તેનો ઉત્તર આપવાને આ લેખ ટિપ્પણરૂપ લખેલો, અને ગુજરાતના તે વખતના સાક્ષરોના એ બાબત અભિપ્રાય પણ મેળવી રાખેલા, એમ ધારી તે અત્રે ટિપ્પણરૂપે આપેલો છે. શા કારણથી રીતસર આ લેખ પૂર્ણ થયો નહિ, તે અમે જાણતા નથી, પણ તે સાહિત્ય વિષયમાં રસ લેનારાઓને ઉપયોગી થઈ પડશે એવી અમારી ધારણા છે. આ સિવાય પણ કવિએ કવિતા વિશે આડુંઅવળું ઘણું લખી રાખેલું છે, પણ તે અરતબ્યસ્ત છે. સલંગ સસંબંધ નથી, માટે તે અત્રે છાડ્યું નથી. આ સિવાય પણ બીજું ઘણું છુટું છવાયું ટિપ્પણ કવિએ કરી રાખેલું છે. સંપાદક.]

(૩)

ધર્મતંત્ર

(સંવત્ ૧૮૮૯ થી સંવત્ ૧૯૩૧ :: સન ૧૮૩૩ થી સન ૧૮૭૫)

જ્ઞાતિ બ્રાહ્મણ; કુલ નાગર; (વડનગરા), અટક દિવેદી; વેદ ઋક્ષ; શાખા સાંખ્યાયની; ગોત્ર એક્ષણસ; ત્રપ્તવર-વસિષ્ઠ, શક્તિ, અને પરાશર; શર્મ વર્મ. આગસ્ટ ૨૪ મીએ.)

સંવત્ ૧૮૮૯ પ્રથમ ભાદ્રપદ શુકલ ૧૦ શનિ વાસરે જન્મ (ઇ. સ. ૧૮૩૩ ના)

૧૮૮૭-વૈશાખમાં જનોઈ (પછી સંખ્યા, રુદ્રી આદિક ભણ્યો).

૧૮૯૯-લગ્ની વેદાધ્યયન (સંહિતાનું એક અષ્ટક મારા પિતાના મિત્ર બાબાજી પાસે ભણ્યો. એ બાબાજી તે શ્રીપદના પિતા).

૧૯૦૦-વૈશાખ શુદ્ધ ૧૨ (૧૮૪૪ એપ્રિલ ૨૯) લગ્ન.

૧૯૦૯ આશો સુદ ૩ (૧૮૫૩ અક્ટોબર-૫) સ્ત્રીનું મરણ.

૧૯૦૭ કારતક વદ ૪ માનું મરણ.

૧૯૧૨ ,, (૧૮૫૬) એપ્રિલ લગ્ન બીજીવાર.

૧૯૧૪ લગ્ની (૨૫ વર્ષની વય લગ્ની) સ્વધર્મ આસ્તિક્ય ઉત્તુ.

૧૮ ની વય લગ્ની-માની ક્રિયા કરી ત્યાં લગ્ની, સારી પેઢે આસ્તિક. માતા મરણથી, પ્રિયાના મરણથી, સ્થાયી આજીવિકાના ઉદ્ધમની પ્રાપ્તિમાં ન ફાવવાથી સમયે સમયે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયેલો, પણ વળી તે ઉડી ગયેલો. કોઈપણ ગુરુના કે કોઈ નવા ધર્મમંડળના આશ્રમમાં રહી સંસ્કૃત બાણવાનો તથા ગુજરાતીમાં ભાષણલખાણ કરવાનો ઉદ્યોગ રાખવા લાણી વૃત્તિ દોડેલી;

સંવત્ ૧૯૩૩ થી સંવત્ ૧૯૩૬ :: સન ૧૯૭૭ થી સન ૧૯૮૦

૧૯૩૩ વૈશાખ સુદ ૩ (૧૯૭૭ એપ્રિલની ૧૬મી) (૪૪ વર્ષની વયે) વેદ સરસ્વતીની સ્થાપના સુરતના ઘરમાં. (ઋક્ યજુસ્ સંહિતાનાં પુસ્તક ભર્યથી કાશીરામ શુક્લે આણી આપેલાં, તેની પ્રતિષ્ઠા હોમ સાથે હરિકૃષ્ણ શુક્લે કરાવી).

એ વર્ષના માગશરથી તે ૧૯૩૪ના પોષ લગીમાં નિવૃત્તિપ્રવૃત્તિનાં ભાષણ આર્યસમાજમાં કીધાં, વેદ હશ્વરપ્રેરિત વાણી છે એ કહી સંભળાવ્યું. વળી ૩૩ના આશો વદ ૧ થી ૩૪ ના આશો લગીમાં સીતાહરણ-પ્રૌપદી દર્શન-કૃષ્ણલીલા એ લખી, તેમાં સ્વધર્મની છાયા દેખાડી.

૧૯૩૩ આશો શુદ્ધ ૮-વ્રત રાખ્યું-ચંડી પાઠ કીધો.

૧૯૩૪ મહા વદ ૧૪-શિવરાત્રીનું વ્રત રાખ્યું. શિવસ્તોત્ર વાંચ્યા ને જપ કીધો.

૧૯૩૫ જેઠ સુદ ૧૦-ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, ગમ્યાગમ્ય, શૌચાશૌચ એ વિષયમાં આચાર પાળવાનો અનાદર હતો, તે પાછો એસાડવા વિષે નિશ્ચય.

૧૯૩૫ આષાઢ વદ ૦)) સૂર્યગ્રહણ પાળ્યું. ગ્રહણ પાળવાનો નિશ્ચય. પત્રિકા છપાવી પ્રસિદ્ધ કીધી.*

૧૯૩૫ અધિક આશો વદ ૧૩ વ્રત રાખ્યું-ત્રયોદશી પ્રદોષનું.

૧૯૩૬ એ મોટી એકાદશીએ ફલાહાર કરવાનો નિશ્ચય.

૧૯૩૬ વૈશાખ વદ પાંચેમ-છોકરાને ગાયત્રી મંત્રનો ઉપદેશ કીધો. એ પ્રસંગે (૪૭ વર્ષની વયે) પૂરો આસ્થાવાન હતો, ને શ્રૌતના આનંદનો ઉત્સુક થયો હતો.

૧૯૩૮ લગવદ્દગીતાનું ભાષાંતર કીધું.

સંવત્ ૧૯૩૫ :: સન ૧૯૭૯

સંવત્ ૧૯૩૫ના માઘ શુદ્ધ પાંચેમથી તે ૧૯૩૭ના ફાગણ શુદ્ધ તેરસ સૂધીમાં કેટલેક દિવસે કીધેલા વિચાર તથા કર્મનું ટિપ્પણ:-

મુંબઈમાં ૧૯૩૫:

૧૯૩૫ માઘ શુદ્ધ પાંચેમ-દ્રવ્ય વિષયમાં સ્થિતિ સારી થયેથી ધર્મ-ગૃહ-વ્યવહારની વ્યવસ્થા કરવી, એ વિચાર ફેરવી ધર્મની વ્યવસ્થા તો કરવી જ, એ નિશ્ચય કીધો. એ દિવસે વૈરાગ્યપૂર્વક ત્રણે તંત્રમાં બને તેટલી વ્યવસ્થા કરવાને ઉદ્દેશ થયો.

* આ પત્રિકા 'ધર્મવિચાર' નાં છાપી છે. સંપાદક.

હું આર્ત, અર્થી ને મુમુક્ષુ છું, રૂડી બુદ્ધિ આપજો. [કેવો યોગ
વર્ષ બદલાયું, સંક્રાંતિ પ્રમાણે ૪૭ મું બેઠું. સંવત ૧૮૮૬-૧૯૩૫.
૩૩-૧૮૭૯. ધર્મનિરાસા પૂરી થઈ ને તરત દેવીનો પાઠ કરવાનું શ્રુત્યું.]
માદરવા વદ ૭૬-પોરે ચાલીને અશ્વિનીકુમાર ગયો. નાહીને સરસ્વતીને
૧. પિતામહ, પિતા, માતા ને સ્ત્રી એ ચારને અંજલિ આપી.
દર્શન કરી ઘેર આવ્યો.

[પાઠ વદ ૦)) અમાસથી તે માદરવા વદ ૬ લગી ધર્મવિચાર ને
એમાં જ મન હતું. ઘણુંકરીને તે ચિત્ત આનંદમાં હતું.]

માદરવા વદ તેરસ-પ્રદોષનો દિવસ માની રાતે કાલ વીત્યા પછી પણ
જી હતી.

આશ્વિન શુદ્ધ તેરસ-(સંવત ૧૯૩૫) પ્રદોષ સમયે જન્મતાં
ને ૐ શ્રી સાંવશિવાય નમઃ એ મંત્રે ત્રણ માળા ને ૐ શ્રી
નમઃ એ મંત્રે એક માળા જપી.

આશ્વિન પુતેમ-રાતે ૐ શ્રી સાંવશિવાય નમઃ એ મંત્રે ત્રણ માળા
મહાસરસ્વત્યે નમઃ એ મંત્રે એક માળા જપી.

[આશ્વિન વદ પડવો. નાનપણમાં જે નર્મદેશ્વરને પૂજતો,
ફરીથી ભાવે ને ને પછી સામાદેવીનું ને પછી ચાલતાં

શ્રાવણ શુદ્ધ તીજ-પરજ્ઞાતિ સાથે ભોજન સંબંધી કેવો વ્યવહાર રાખવો, એનો નિશ્ચય સ્થિતિ સારી થયા પછી કરવો.

શ્રાવણ શુદ્ધ પુનેમ-જનોષ્ઠ બદલ્યું. પક્ષતિ નહિ તેથી કર્મ યથાસ્થિત થયું નહિ. 'ધર્મજિજ્ઞાસા'નો પહેલો અંક છપાવી લોકમાં વહેંચ્યો.*

શ્રાવણ વદ આઠમ-મોહરાત્રિ નિમિત્ત સરસ્વતીની આરાધના કરી આહુતિઓ આપી.

સુરતમાં ભાદરવા શુદ્ધ ચોથ-ધર્મજિજ્ઞાસાનો નવમો અંક પૂરો કરી રાત્રે સરસ્વતીને ધૂપદીપ કીધાં.

ભાદરવા શુદ્ધ સાતમ-સંધ્યાવંદન કરી મંદિરમાં જઈ વેદસરસ્વતીને પુષ્પ અર્પણ કીધાં ને કપૂર દીપ દેખાડ્યો, દીપપ્રકાશ જપસૂત્રક બાંસ્યો. તેમાં "ઘંટાશ્લહલ્લાનિ" એ ભણતાં તે ઉંચો વધ્યો હતો.

ભાદરવા શુદ્ધ તેરસ-ધર્મજિજ્ઞાસા પૂરી કરી તે નિમિત્ત "ૐ વેદસરસ્વત્યૈ નમઃ" ભણી પુષ્પ ચઢાવ્યાં. ૐ ૐ નમઃ, નમઃ ૐ (જેમ બોલાયું તેમ) એક માળા જપી. વચમાં વચમાં ધ્યાન પણ ખરું-જૂતાદાશની માંહે ચિત્રાકાશ ને તેની માંહે ચિદાકાશ તેમાં ૐની અર્ધ માત્રા છે ને પછી બ્રહ્મ છે એવી સમજો. 'ૐ સાંબ શિવાય નમઃ' વળી ૐ નમઃ શ્રી સાંબશિવાય (જેમ બોલાયું તેમ) એ મંત્રે ત્રણ માળા. તેમાં અવશ્યે શિવના શ્લોકના અર્થ સ્મરણે વ્યાન પણ ખરું. કૈલાસમાં સાંબશિવનું પૂજન દેવતા કરે છે, તે ચિત્રસ્મરણ પણ ખરું. "ૐ ઈ શ્રી મહાસરસ્વત્યૈ નમઃ" એ મંત્રે એક માળા. આદિ શક્તિનું ધ્યાન, જ્ઞાનશક્તિ, ઇચ્છાશક્તિ, કર્મશક્તિ, મૂલશક્તિ, યોગમાયા, તે જ મહાકાલી, મહાલક્ષ્મી, મહાસરસ્વતી તે જ વાહ્નીલયુક્ત સરસ્વતી, [એ દિવસે પ્રદોષ વ્રત લેવાનું ઇચ્છેલું, પણ સમય વીતી ગયો હતો.]

ભાદરવા શુદ્ધ પુનેમ-ચંડીપાઠ કરવાનું મન થયું. 'ૐ નમઃ શ્રી સાંબ શિવાય' એ મંત્રે એક માળા જપી. પછી પહેલેથી તે મધ્યમ ચરિત્ર એક કવચ વાંચ્યું.

ભાદરવા વદ પડવો-સવારે "સાર્વર્ણિ સૂર્યતનયો" અહીંથી તે 'મહિષાસુરવધ' લગી ને રાત્રે 'શકાદય'થી તે 'દેવ્યાહતે તત્ર' અહીં લગી વાંચ્યું.

✓ ભાદરવા વદ બીજ-રહેલાં કવચ પૂરાં કીધાં. રાતે એક માળા 'ૐ નમઃ શ્રી સાંબશિવાય' ને બીજી ૐ 'નમઃ શ્રી મહાસરસ્વત્યૈ' એ મંત્રે પછી ચંડીપાઠમાંથી મહાકાલી, મહાલક્ષ્મી, મહાસરસ્વતીની સ્તુતિનો પાઠ યથાશક્તિ સમજીને કીધો ને વળી એક માળા જપી, 'ૐ નમઃ શ્રી મહાસરસ્વત્યૈ'—

હે દેવી ! હું આત્મ, અર્થાં ને મુમુક્ષુ છું, રૂડી બુદ્ધિ આપજો. [કેવો યોગ કે માફે વર્ષે બદલાયું, સંક્રાંતિ પ્રમાણે ૪૭ મું બેઠું. સંવત ૧૮૮૬-૧૯૩૫. સન ૧૮૩૩-૧૮૭૯. ધર્મજિજ્ઞાસા પૂરી થઇ ને તરત દેવીનો પાઠ કરવાનું સૂઝયું.]

બાદરવા વદ છઠ-અપોરે ચાલીને અશ્વિનીકુમાર ગયો. નાહીને સરસ્વતીનો પાઠ કીધો. પિતામહ, પિતા, માતા ને સ્ત્રી એ ચારને અંજલિ આપી. મહાદેવનાં દર્શન કરી ઘેર આવ્યો.

[આષાઢ વદ ૦)) અમાસથી તે બાદરવા વદ ૬ લગી ધર્મવિચાર ને ધર્મ, કર્મ એમાં જ મન હતું. ઘણુંકરીને તે ચિત્ત આનંદમાં હતું.]

બાદરવા વદ તેરસ-પ્રદોષનો દિવસ માની રાતે કાલ વીત્યા પછી પણ માળા ફેરવી હતી.

અધિક અશ્વિન શુદ્ધ તેરસ-(સંવત ૧૯૩૫) પ્રદોષ સમયે જન્મતાં પહેલાં નાહીને ॐ શ્રી સાંવશિવાય નમઃ એ મંત્રે ત્રણ માળા ને ॐ શ્રી મહાસરસ્વત્યૈ નમઃ એ મંત્રે એક માળા જપી.

અધિક અશ્વિન પુનેમ-રાતે ॐ શ્રી સાંવશિવાય નમઃ એ મંત્રે ત્રણ માળા ને ॐ ऐं શ્રી મહાસરસ્વત્યૈ નમઃ એ મંત્રે એક માળા જપી.

મુંબઇમાં-અશ્વિન વદ પડવો. નાનપણમાં જે નર્મદેશ્વરને પૂજતો, તેનું વીસ વર્ષે ફરીથી ભાવે દર્શન કીધું. પછી મામાદેવીનું ને પછી ચાલતાં જઇ મહાલક્ષ્મીનું.

ગોથથી તે બારસ સૂધી રાતે સાંબશિવની ને સરસ્વતીની માળા જપી હતી.

સુરતમાં-અધિક આશો વદ તેરસ સોમ-સવારે નાહી સંધ્યા કરી, ચાહ પી આગગાડીમાં બેઠો; અઢી વાગે સુરત પહોંચ્યો; ભાંગ પીને ગાડીમાં બેસી એકલો અશ્વિનીકુમાર ગયો. નાચો; કંઈ ભણ્યો ને અશ્વિનીકુમારનાં દર્શન કરી ઘેર આવ્યો. સામા ધરમાં જઇ સરસ્વતીને પૂજી પુષ્પ ધૂપ કર્પૂર દીપે-ૐ વેદસરસ્વત્યૈ નમઃ। ૐ વાક્ સરસ્વત્યૈ નમઃ। ૐ નીલસરસ્વત્યૈ નમઃ। ૐ મહાસરસ્વત્યૈ નમઃ। ૐ જગજ્જનિન્યૈ નમઃ। ૐ મહાકાલ્યૈ નમઃ। ૐ મહાલક્ષ્મ્યૈ નમઃ। ૐ મહાસરસ્વત્યૈ નમઃ। પછી સ્તોત્રમાંથી કેટલુંક ભણ્યો. પછી ચિત્તમાં સાંબનું આરાધન કરી પુષ્પ ધૂપ દીપ અર્પણ કરી સ્તોત્રાર્થસ્વરૂપ ને ધ્યાયા વ્રત લેઉં છું, એમ ભણ્યો ને જપ વાંછ્યો.

આશો ખીન્ને શુદ્ધ આઠેમ (ત્રીજા વર્ષની) સવારે ઉઠી પાઠ અર્ધો કીધો ને અર્ધો અપોરે સાંજે મીન રાખી આખો કીધો. 'દેવિ ! વ્યવસ્થિત થયો?' 'હા.' 'હવે જપ ? જપ.' મંદિરમાં પુષ્પ ધૂપ દીપ ઇત્યાદિ કીધું.

આશો ખીન્ને શુદ્ધ પુનેમ-કાલી, લક્ષ્મી ને સરસ્વતીની સ્તુતિ વાંચી.

આશો બીજો વદ ૭-૧૧ એ પ્રાચ દહાડા કામ્યપ્રયોગ કીધો. ગાયત્રી જપ ૧૧, ઐં હ્રીં ક્લીં શ્રી સાંવશિવાય નમઃ. એક માળા, ઐં હ્રીં શ્રી મહાસરસ્વત્યૈ નમઃ. ત્રણ માળા, ને લક્ષ્મીમૈંઘાધરા. ૧૧ વાર. [પ્રયોગે ઇચ્છાફળ દાખ્યું નહિ.]

આશો બીજો વદ ૧૨-૧૩ ગાયત્રી જપ ૧૧, 'ૐ શ્રી સાંવશિવાય નમઃ' એ મંત્રે આનસિક જપ ૧૧ માળા જેટલી, પ્રદોષસમયના માહાત્મ્યના શ્લોક-‘નમો નમસ્તે ગિરીશાય તુભ્યં,’ એ સ્તોત્ર, ‘વૈષેયગોરા,’ એ સ્તોત્ર, ‘જયશંકર પાર્વતીપતે’ એ સ્તોત્ર વાંચ્યા પછી સરસ્વતીનાં સ્તોત્ર પછી ભોજન કીધું.

આશો બીજો વદ તેરસ-સંધ્યા પછી સરસ્વતીનાં સ્તોત્ર; રાતે ‘ૐ શ્રી મહાસરસ્વત્યૈ નમઃ’ ત્રણ માળા ને ‘લક્ષ્મીમૈંઘાઃ’ એક માળા.

આશો બીજો વદ ૧૪-૩૦ ગાયત્રીની ત્રણ માળા, ૐ મહાકાલાય નમઃ એક માળા, ૐ મહાકાલ્યૈ નમઃ. એક માળા, રાતે ત્રણ માળા સાંખશિવની ને ત્રણ માળા મહા સરસ્વતીની.

[ચિટ્ટો મૂકવી નહિ, કામ્યપ્રયોગ કરવા નહિ, યથાસમય યથાબુદ્ધિ જે કરાય તે કરવું. ઇષ્ટ દેવતા તે સર્વ જાણે છે જ. હું પોતાને માટે ને લોકને માટે સંશયમુક્ત થયો. ૧૯૩૫ ના વર્ષમાં.]

સંવત ૧૯૩૬ :: સન ૧૮૮૦

નિયમે કર્મ કરી શક્યો નથી. સાંખ તથા સરસ્વતીનું સ્મરણ થયા કીધું છે. દેવી ભાગવત બીજી વાર ઉપર ઉપરથી જોઈ ગયો. ભાગ્ય, ધર્મ, શુભ, આ ચાર ઇત્યાદિ પ્રકરણ સતેજ થયાં. કાંઈ કાંઈ વાર મહાલક્ષ્મીનાં દર્શન કીધાં છે. સરસ્વતીએ અડી વેળા સાચવી છે. વસંતોચ્છવ-ઇચ્છારામે હારીએ સંભળાવી-પહોર નિરાશ થઈ ગયેલો તેથી આ વખતે રૂ. ૧) આપ્યો. એટલો જ ધરમાં હતો. તે સુભદ્રાનું મન હુખવી આપી દીધો. માળા જપમાં હવે દિવસ સારા આવશે એમ થયાં કરતું. રામનવમી-સીતાપત્તયે નમઃ એણે એક માળા જપી. ઇચ્છું છું કે મારો દક્ષસ્નેહ સંબલ રહે, ને મારી ત્રણેમાં સીતાનો અંશ વધો. ત્રણ પોતપોતાને સ્નેહે મને જોઈ પોતપોતાને ધર્મે રહો. હાટકેશ્વરના ઓચ્છવના દહાડે શ્રી સાંવ હાટકેશ્વરાય નમઃ. એ મંત્રે માળા જપી-કુલદેવને નૈવેદ્ય કરી જમ્યો હતો.

આટલા ઓચ્છવ પાળવા-ચૈત્ર શુદ્ધ ૧-૯-૧૪; વૈશાખ શુદ્ધ ૩; જેઠ શુદ્ધ ૧૦, આષાઢ શુદ્ધ ૭; શ્રાવણ શુદ્ધ ૧૪ ને વદ ૮; ભાદરવા શુદ્ધ ૧૨, આશો શુદ્ધ ૧૦, ને વદ ૧૩-૧૪-૩૦; કારતક શુદ્ધ ૧-૧૫; પોષમાં મકર સંક્રાંતિ, મહામાં વસંતપંચમી; ફાગણ શુદ્ધ ૧૪-૧૫.

હજમત-રવિ, સોમ, મંગળ ગુરુએ ન કરાવવી. બુધ કે શુક્ર કરાવવી; તિથિપરત્વે આઠેમ, તેરસ, ચૌદશ; પૂનેમ, અમાસે નહિ. વળી પર્વણીને પિતૃતિથિયે નહિ.

સંવત ૧૯૩૬, સન ૧૮૮૦ મુંબઈમાં કાર્તિક શુદ્ધ નોમ-અપોરે સ્વમ-દેવીનું દર્શન.

અગિયારસ-મહાલક્ષ્મીનાં દર્શન કરી આવ્યો; તે રાતે ગાયત્રી સહસ્ત્રનો પાઠ ત્રણ વાર વાંચ્યો ને ૐ શ્રી મહાસરસ્વત્યૈ નમઃ । એ મંત્રે ૩ માળા જપી પૂનેમ-સંધ્યા સમે દેવને કપૂર દીપ થયો હતો તેનું હું બહારથી દર્શન કરતો હતો, તેવામાં ધરંવાળાએ ભાડાની ઉધરાણી કીધી. મેં કહ્યું કે તમારો દોષ નથી. પણ માંડે નહાંડે ભાગ્ય કે ઇશ્વરસ્મરણ કરે છું તે વેળા તમારું આવવું થયું છે.

વદ બીજ-સ્વમમાં અગ્નિશક્તિ મહામાયાની સ્તુતિ કીધી. પાણી ને અગ્નિ દીઠામાં આવેલાં.

દશેમ અપોરે સ્વમઃ-ધોળી ગાયો દોડે ને ભુસકા મારે. રાતે સ્વમ પરીમાતાનાં દર્શન કીધાં.

વદ અગીઆરસ રાતે સ્વમ-જલદર્શન, બીની ગોદડી એક છેડે હું ને બીજે છેડે કાઠ શક્તિ તે અલોપ થઈ ગઈ ને હું ઉઠાસ.

માગશીર્ષ શુદ્ધ ૧૦-મહાલક્ષ્મીનાં દર્શન કરી સતેજ થયો. ૧૧ તાબુતને દહાડે બાબુલનાથ જઈ બ્રહ્મજ્ઞાનના વિચાર ને સરસ્વતીનો જપ. પણ સમુદ્ર કીનારેથી જતાં એ વાર રેતીમાં હાથ ઘાલ્યો હતો. પારસની ઘેલછામાં પૂનેમ-ચંદ્રણ વેળા દેવી ભાગવતનો આરમો સ્કંધ પહેલેથી તે ગાયત્રી સહસ્ત્ર નામના અધ્યાય લગી યથારિથત વાંચ્યો. પછી નાહીને દૂધ પૌઆ ખાધા હતા.

પોષ સંક્રાંતિ-ૐ સંક્રમણશ્ચરત્યૈ નમઃ । એક માળા; ૐ નમો મહાકાલી મહાલક્ષ્મી મહાસરસ્વત્યૈ નમઃ । બણી હવે તો બંધનથી મુક્ત દર, મારી સ્થિતિનું શુભ સંક્રમણ કર. દશેમ-પિતાની સમગરીએ ભાવથી બ્રાહ્મણ જમાડયા.

માઘ-સરસ્વતી સારાં વાનાં જ કરશે-બંધનથી મુક્ત કરશે જ. શુ. ૭ ઇષ્ટદેવત જે વિશ્વાસ તે દઢ નહિ. જે હું મથન કરું તો 'ધૈર્ય' ઓછું. તરતની મુઝવણમાં અનેક સંબંધીજનને સંતોષવાને, વચન મિથ્યા જતું ન કરવાને ધ્રાંધાં મારવાં, વળે કંઈ નહિ. કાઠ ગાંઠે નહિ. જીવને વધારે દુઃખ કરવું, એમાં શો લાભ? ધીર ધર, સમયે સુઝે તે કર, સ્વાસ્થીઆ શઠ કહેશે પણ તું શઠ નથી. જ્ઞાને અલપાસે કઠિણ થા ને સ્વભાવે ક્રોમળ દયાવાન પરોપકારી છે તેવો જ રહે.

ફાગણ સુદ ૧૩-પ્રદોષ સુરતમાં કીધો. અશ્વિનીકુમાર સુરતમાં નાઇ
આવી મહાસરસ્વતીને સાંમશિવનું સ્મરણ કીધું. નિત્યકર્મ કારતકથી ફાગણ
શુદ્ધ ૧૧ લગી ચાલ્ય હતું. વદ ૭-પ્રભુ ! હું કેટલાનો ઓશીઆળો ? બંધનથી
ક્યારે ઝોડાતીશ ? સન્સ્વતીની કૃપા છે, પણ પૂર્વ કર્મ નહે છે.

ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૫-ગૃહ રાતે સ્વપ્ન-તેમાં અડી વેળાએ રૂ. ૫૦૦) મળ્યા
એ શું સૂચવે છે દેવી ! કે તારું કામ અટકશે નહિ. ધીરજનું ભાગ્ય ઉપર
પ્રભાતનું બળ છે, એ પ્રતીતિ થાઓ અને મહાલક્ષ્મીનાં દર્શન કરી આવ્યો.

વદ ૭-સ્વપ્નમાં તમોગુણે હે સરસ્વતી ! હવે તો ઉઠ. બંધન કાપ દત્તાદિ.

વૈશાખ સુદ ૩-સુરત આવી પાઠ ઓચ્છવ કીધો. સંહિતાના પાંચ
વર્ગ ને લક્ષ્મીસૂક્ત એ વાંચ્યાં ને ઇચ્છ્યું કે યથાર્થ સમજ વેદની સુરતમાં
બને થાઓ. તાપીનાં દર્શન કીધાં. ચંડીપાઠમાંથી સ્તુતિઓ વાંચી.

વદ પાંચમ-છોદરાને જનોઇ દીધું.

[પછી ગૃહતંત્રના વિચારમાં ને વ્યવહારતંત્રની વ્યવસ્થા કરવામાં
બાકીનું વર્ષ ગયું. પછી આશો વદ ૦)) આ પ્રમાણે લખ્યું:-ક્યારે ઋણ મુક્ત
થાઉં ને ઓચ્છવ કરું ? વળી તે ઇચ્છા કરી ? દિશાશૂન્ય છે તો જે
સુએ તે કરજે. પણ શમ દમ શાંતિ જ્ઞાનવિજ્ઞાનના વિચારમાં રહેઃ દંડનો
વિચાર અપવિત્ર તથા ઐશ્વર્યના મદવાળાને માટે રાખવો. (તમો ગુણ ન
રાખતાં ધર્મ રાખી દંડ કરવો). દેહાત્મવાદીની, નિર્ધનની, દુર્ગુણીની,
વિદ્વાસિની, એવા નરની દયા આવી. બોધિત થવું ને કરવું એ આનંદ લેવા.]

[દૃષ્ટદૈવત ! દુર્જનની સંગતિથી દૂર રાખજે કે મનમાં નકારા વિચાર
ન આવે માંગવું શું કરવા ? માંગવું તો ઇશની જ પાસે રજેજાને ટાઢો
પડ્યો છે પણ વેળાએ વેળાએ ઉપડે છે સ્થિતિપરતવે. ભાગ્ય પ્રભુની સત્તામાં
છે. સર્વ ગુણની વૃદ્ધિ-પ્રહારાણથી, મન જિતવાથી. દેહકષ્ટ કરવાથી, વડીલ
સેવાથી, ધર્મયુદ્ધથી, પશ્ચાત્તાપથી, ત્યાગથી, આસુરી જીવનો વખત ધણીવાર
જડ રહેથી, ઘેલજામાં રહેથી, બ્યાધિયે પીડાયાથી, યુદ્ધમાં મરેથી મુકાય છે.]

સંવત ૧૯૩૭ :: સન ૧૮૮૧

માગશર સુદ પાંચમ-અમુક સંખ્યા જપે અમુક સિદ્ધિ, એ વિષે
વાત ચાલતા શ્વાસની ગણના ઉપર હતી. દહાડો રાત મળીને ૨૧,૬૦૦
શાસ્ત્રમાં ગણ્યા છે, એટલે ૧ મિનિટે ૧૫). કપૂરચેવતા સ્વરોદયમાં

એક મુદ્દત પા દીનર, સ્વરમે શ્વાસ વિચાર;

સૈનિક અધિક અસ સાતસો, ચાલત ત્રીન હમ્મર.

એ ઘડી-૪૮ મિનિટમાં ૩૭૭૩ ને જો વર્ષનું પ્રમાણ તો તેમાં
૪,૦૭,૪૮,૪૦,૦૦૦ એટલા એટલે ૧ મિનિટમાં ૭૮૬૦૪૧ આવે છે એ

જોતાં ને છાતીના ધમકારાનું પ્રમાણ અંગ્રેજી રીતે ૭૨ છે તો જૈન સ્વરોદયની ગણના છાતીના ધમકારાની હશે, શ્વાસોચ્છવાસની નહિ. શરીરમાં નાડી કેટલી, હાડકાં કેટલાં વિગેરે શિવગીતામાં જોવામાં આવ્યું, તો તેને અંગ્રેજી ગણતરી મેળવવી જોઈએ.

માગસર શુદ્ધ ૧૦-નાથુશંકરે કહ્યું કે, ભાસ્કરાચાર્યે શિવદત્તગુરુનું સ્તોત્ર કીધું છે ને લક્ષિતાભાષ્ય કીધું છે.

પોષ શુદ્ધ ૫- યઃ સંધ્યાકાલતઃ પ્રાત્નઃ ત્યજેત્કર્મ ચતુષ્ટયમ્ ।

આહારં મૈથુનં ત્રિદાં સ્વાધ્યાયં ચ ચતુર્થકમ્ ॥

પોષ શુદ્ધ ૧૨-મહાકાલાય નમઃ । મહાકાલ્યૈ નમઃ । ઉત્તરાયણસંક્રમણયોગિન્યૈ નમઃ । એમ ત્રણ અર્ધ આપ્યા. અંડીપાઠમાંથી સ્તુતિનાં કવચ વાંચ્યાં. સંક્રમણશક્તિની પ્રાર્થના કીધી, જય ઇચ્છ્યો, પોતાના સંબંધીજનનો ને ને દેશી જન સમસ્તનો. દેવી ગીતાનો પાઠ કીધો-પ્રારબ્ધ થયા કરે છે, માટે કશીએ ચિંતા ન કરતાં ઇષ્ટ દેવીને જ કર્મ સમર્પણ કરવાં. યથેચ્છ વરત, અધીર થઈ સ્વધર્મ બ્રહ્મ થઈ અશુભ કર્મ ન કર, પણ ધૈર્ય ધરી, સ્વધર્મે રહી સદુદ્યોગ કર્યા કર, નિવૃત્તિપ્રવૃત્તિ તો બ્રહ્મજ્ઞાન વિષયમાં ખરું જ્ઞાન; બુદ્ધિયે કેવળ નિઃસંદેહ નથી તો પણ શિષ્ટના શબ્દ પ્રમાણે આજ્ઞાએ પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખું છું, ને વિચાર કરું છું. માયાના અદ્ભુત કાર્ય વિષે પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ નથી પણ ભક્તિ વધે છે-ઇષ્ટ દેવતા બણી, આ તો મારી પ્રતીતિ જ છે કે સુખદુઃખ અનિત્ય છે. મારા સંસાર બણી જોઈ છું તો હું બહુ દુઃખી છું, ઋણસિંધુમાં નિમગ્ન છું, નિત્ય જ સાંકડમાં છું, ભાવીનો તો શો વિચાર ! મારે માટે કેટલા જીવ દુઃખી ? સ્ત્રીઓનો વિયોગ, તેઓનાં સ્વાચરણ, તેઓની સ્થિતિ, શરીર મન વ્યવહાર પરત્વે કાષ્ઠની ઇચ્છાનો લેશ પાર પડે નહિ, કેવી જાળ ! પણ નિત્યાનિત્યને વિચારે તે દુઃખ પણ સહન કરવું જોઈએ, એ ન્યાયે જાળની સ્પૃહા રાખતો નથી. જ્ઞાનધર્મના વિચારમાં નિમગ્ન રહું છું ને જીજ્ઞાસે માટે તેઓનું ભાગ્ય સમજું છું. પ્રયત્ન કરતાં પણ ન ફાય તેવો કાળ આવે છે જ. રાખ થવાનું કે મોટા વિદ્વાન થવાનું કાઠ નહોતું, પણ સામાન્ય પક્ષનું, પણ કુટુંબમાં અનુકૂળ સ્ત્રીનું સુખ, અને સાધારણ હંચી સ્થિતિને જોટલું જોઈએ તેટલું દ્રવ્ય ઇચ્છતો. દુઃખની નિવૃત્તિને અર્થે કીધેલું ભોગવવું જ એ ખરી તથા ડાહી સમજ, અને ઇષ્ટ દેવતા ઉપર આસ્થા એ જ આગળ જતાં. આ જન્મે કે જીજ્ઞાસે જન્મે ખરું સુખ ને ક્ષુદ્ર જ્ઞાનને અર્થે રૂઢી બુદ્ધિ આપશે. ઐ નમઃ સરસ્વત્યૈ નમઃ । વ્રત ભૂખ્યા રહી કરવું. એથી ચિત્ત રિથર રહે છે. વ્રત દેવ ઉપર દેહ કંઈને લેખવડું નહિ. સિદ્ધિ વિષયસાધ્ય થાય તો ચૈતન્ય.

વિષે સારી પ્રતીતિ થાય. એક માળા ગાયત્રી જપે, ૐ શ્રી સાંવશિવાય નમઃ। એ મંત્રે ૧૧ માળા, ને ૧ માળા ૐ શ્રી મહાસરસ્વત્યૈ નમઃ। એ મંત્રે, માળા જપતાં ખીજ વિચાર ઓછા હતા. વૈખરીએ છાટની કલ્પેલી મૂર્તિ અદર્શ થઈ જતી. માર્નાસક જપ વેળાએ કોનો જપ કરે છું, તે વિસ્મરણ થતું. રૂપમૂર્તિ કે ગુણમૂર્તિ કે તત્ત્વનું ધ્યાન કરવું, એ વિષે નિશ્ચય કરવાનો છે. મારું વલણ તત્ત્વ તથા ગુણમૂર્તિ બણી છે. આજનો દિવસ નિરર્થક નથી ગયો.

નોંધ શા માટે રાખવી ?

પણ આ પ્રમાણે નોંધ શા માટે રાખવી ? શું વિશેષ છે ? એક રીતે કંઈ પ્રયોજન નથી. ખીજી રીતે સચુક્તિક છે, કે સાર શિક્ષણીય થશે, અમુક સંકલ્પને દૃઢ કરશે. ત્રીજી રીતે ખીજને બોધ મળશે, નોંધને માટે અવશ્ય કાળજી ન રાખવી.

પોષ શુદ્ધ ૧૫-મામાદેવીનાં દર્શન કરી આવ્યો. ભગવદ્ગીતા તથા દેવી ભાગવતમાંથી ત્રણ ગુણ વિષે વાંચ્યું. ખીજ શક્તિ કીલક એના દાખલા આ પ્રમાણે :-

૧ અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ ભાષસે ।

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિष્યામિ મા શુચઃ ॥

૨ ૐ તત્ સત્-મર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ ॥

શ્રુતિ સ્મૃતિના સિદ્ધાંત ઉપર વિશ્વાસ બેઠો છે, પણ હજી મોક્ષની ઇચ્છા નથી. દેવી ચમત્કારનો અનુભવ થાઓ એવો લોભ છે. પૂર્વે પૂર્વે મલિન સત્ત્વ ને રજો તમો માયા પ્રકૃતિમાં હાલ સત્ત્વની વૃદ્ધિ છે. ૨ તમોમાં ઘટાડો છે. ચિત્ત પ્રસન્ન છે પણ ઉપાધિથી સમય સમયની તાણમ અધીર થઈ જવાય છે. પણ વળી સત્ત્વ, નીતિ, અભિમાન રહિતપણ દાખવી ભક્તિને દૃઢ કરે છે. કાંઈ કાંઈ વાર અન્યાયી અપવિત્ર દુષ્ટને દં થયેલો જોવાની ઇચ્છા થાય છે, જે વેળાએ શાપ પણ દેવાઈ જાય છે, પણ જ્ઞાન તો સ્વયં છે કે ક્ષમા રાખ, તું જ નિમિત્ત છે તો તારું ભાગ્ય તેવાના સંબંધમાં આવ્યો. કરશે તે ભોગવશે ઇત્યાદિ.

પોષ શુદ્ધ ૧૪-દેવી પાસે નિત્ય જાયવું એ મૂર્ખાઈ છે. તે સં જાણે છે જ. નિષ્કામ ભક્તિ કરવી એ જ સિદ્ધાંત; પછી સમયે કામ નિમિત્તિક ભડે થાઓ. દેવી ! તારો પ્રભાવ દાખવ-કંઈ લખાતું નથી-નમ કરું છું, માતા ! મહાસક્તીનાં દર્શન કીધાં, તળાવે બેસી સ્તોત્ર બધું

ને પછી પાછો ફર્યો હું કુદરતી શક્તિને માનતો, પણ અમણાં જ્ઞાનદ્રા પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિનો આધાર જગતની નિર્ગુણસચ્ચ શક્તિ દેવીને માનું છું-તારો ફરી થાપ, સુખુદ્ધિ આપ, નીતિવંત સંબંધીજનના સદ્વાસમુખમાં જોઈએ તેટલી લક્ષ્મી આપ. તું પ્રભુ જયશ્રીવાળી છે. દેવી ! પૂર્વકાળમાં મહાપુરુષ ને હુઃખ પામતા. તેને બાવી કહેવાને ઋષિઓ આવતા. મારી અકળામણમાં તું પરોક્ષે સહાય કરે છે એમ હું માનું છું. પણ હવે કેમ ? અંખે ! દિગ્મુઠ છું.

પોષ વદ ૧૪-જપ કરતાં બીતરમાં વિચાર આવે છે. એ ન આવે તો સાફ. પૂર્વના પાપથી અખંડ જપ થતો નથી. પ્રપંચની ઉપાધિ, દુર્જનનો સંબંધ, એના ઉપદ્રવમાં ધીરજ રાખતાં શીખું છું. રાગદ્વેષને ઓછાં કરવાં, શાંતિ સમાધાનીમાં પણ રાખવાં, ઇષ્ટ દેવી ઉપર આસ્થા વધારતાં શીખું છું.

દયાનંદ વિષે વિચારો

પોષ વદ ૦)) કાળચક્ર બદલાયે દેશમાં પરધર્મ કે સ્વધર્મ પ્રધાન થશે ? સંસાર મિથ્યા છે એ જ્ઞાન બહુ સતેજ નહિ થાય એટલે પારકું મળશે. શરીરથી જૂદો છે આત્મા, જીવની ગતિ મરણ પછી, એ ઉપર આસ્થા થશે ખરી. શુદ્ધ કાળની સંધિમાં છે. દયાનંદ શ્રાદ્ધ નથી માનતો તેટલો તે જૈન મતનો છે. દેવાદિ યોનિ નથી માનતો એટલે બૌદ્ધજન પણ નથી, એકશ્વરને માને તો પદાર્થવાદી બૌદ્ધ છે. સ્વધર્મે જ જય થશે, પરધર્મે નષ્ટ.

મહા વદ ૧૩ - સુરતમાં - અશ્વિનીકુમાર જઈ આવી પ્રદોષ સમયે સાંજસ્મરણ કરીશું. રાતે અગિયાર વાગ્યા પછી પ્રત્યક્ષ જગતમાં પ્રથમ ને તેજોમય જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રકટયો તેનો જપ કરીશો. ૐ તેજલિજ્ઞાય નમઃ । ૐ મહાકાલાય નમઃ । ૐ શ્રી સાંવશિવાય નમઃ । એકેક માળા.

દાગણુ શુદ્ધ ૭-અક્ષયવ્રત બણી મંત્રણું પાણી એ ચાર માણસોને આપ્યું; તેણે કહ્યું-ડાકટરના ઘરનું છે ? ના, જે કુદરતી શક્તિને માનો છે, તેને આરાધી આ પાણી આપું છું. તેણે પીધું. પછી ત્યાંથી આવી સ્તુતિઓ મેં વાંચી હતી.

દાગણુ શુદ્ધ ૧૨-મુકુંદરાયના વિવેકસિંધુમાંથી કેટલુંક વાંચ્યું.

દાગણુ શુદ્ધ ૧૩-ધર્મકર્મમાં સ. ના વિચાર શા માટે આવે છે ? તેને સંમોહ થયો છે. એમ તું કેટલાક કારણથી કહે છે, પણ એમ બાણુ, એ તારો મોદ કેમ નહિ ? હવે તારો તેનાપર ક્ષેપ નથી, તેથી તારો અર્થ

નથી. પતિતના સહવાસમાં એવું ઠીક નહિ, એમ તું જાણે છે. પીહેરની ઉફમાં જાય, જ્ઞાતમાં જાય તેમાં તું રાજી છે એટલું જાણે તેને સ્વધર્મશીલ થવાને બોધ આપે છે. એ તારો પ્રકૃતિ પરીક્ષા કરવાનો અભિમાન મોહ નથી? પિશાચણી હોય કે દેવી હોય, એ શંકા. તેણે હાટકેશ્વરના આચ્છવને દહાડે કે વૈશાખ શુદ્ધ ૩ જે અંગડી પહેરતી કે એક અવસ્થા યાય નહિ તો મોહમાં શું કરવા શીખાવું? જપાદિ કર્મ કીધું. પછી વળી હે દેવી! હવે તારો પરતો દેખાડ, કાં તો સં નો સંબંધ કરાવ કે છોડવ. કાં તો ઋણમાંથી છોડાવ કે છેક નઠારી સ્થિતિમાં આણ, પણ વહેલી થા. હું પાપી છું, નિર્જાળ છું, પવિત્ર કર સમ્બલમ.

સંવત ૧૯૩૮-સન ૧૯૮૨:-ભગવદ્ગીતાનું ભાષાંતર કર્યું.

સીતાહરણ નાટકનાં ગાયનો

[નોંધ : નર્મદકવિતામાં છાપેલા કવિજીવનમાં સ્વ. પંડિત નવલરામ લખ્યું છે કે દ્રૌપદીદર્શન નાટક ૨૨ વાર ભજવાયું હતું, પણ કવિશ્રીના કાગળો તપાસતાં એમ જણાયું છે કે ૪૦ વાર તો તે ભજવાયું હતું. આ ચાલુ ઉત્તરચરિત્રમાં કવિએ સીતાહરણ વિશે ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે ઉપરથી અમે કવિના અપ્રસિદ્ધ કાગળો તપાસતાં સીતાહરણ નાટકનાં ગાયનોની ૭ પાનાની ફક્ત આશંકા પ્રેસ (રાસ્ત ગોક્તાર, સત્યવક્તા, સત્યમિત્ર તુ પ્રેસ)માં છપાયેલી એક જૂની છાણી થયેલી ચોપડી મળી. તે મળતાં આનંદ થયો; અને નર્મદપ્રેમી ગુજરાતીભાઈઓ માટે આ સાથે છાપી છે. સ્વ. નવલરામભાઈ લખે છે કે, “સીતાહરણ નાટક મુંબઈની ‘નાટક ઉત્તેજક મંડળી’ માટે કવિએ રચ્યો હતો, તેના વીશેક આસરે પ્રયાગ થયા હતા.” આ પ્રમાણે એકવાર ભજવાયેલા નાટકનું ગદ્ય લખાણ પણ હોવું જોઈએ, પણ તે આજે આપણને મળતું નથી તે અફસોસકારક બીના છે. કવિએ જેમ પોતાનાં બીજાં નાટકો ગાયન સાથે છપાવ્યાં હતાં તેમ સીતાહરણ નાટક કેમ નહિ છપાવ્યું હશે? કદાચ નાણાંનો સંકેત હોય કે નાટકવાળાઓની એવી ઇચ્છા હોય. નવલરામભાઈનો મત ગમે તેવો હોય તો પણ આજે કવિની ફરેક કૃતિ, સારી કે માઠી, સંઘરવા જેવી છે, માટે ગાયનો છાપ્યાં છે.

—સંપાદક]

રામચન્દ્રજી ને ઋષિ વિદ્યામિત્રની અર્પણ કરેલી

અપ્સરાઓનું આપેલું વચન

કાહારવો-પીલુ ખરવા

હરિ જેવચની નહી થૈયેજી,

નહી થૈયેજી - નહી થૈયેજી.

ભક્તિથી ગાવા ગુણ ધણા તુજ,
બીકે નહી ભૂલી જૈયેછ. ૨
વચન જ આપ્યું નીતિ પાલવે,
ભક્ત રહેવા તે નીત સ્થાપ્યેછ. ૩

રામચન્દ્રજીએ રાક્ષસોને હણવા માટે તપોવનમાં બ્રાહ્મણોએ
માનેલો પાડ

પદ-મુલતાની

કુણ કરે ઉદ્ધાર પ્રભુ વણ કુણ કરે ઉદ્ધાર—
ચરણાક્રીત હમથી ન વદાએ, અનુગ્રહ ઉપકાર—પ્રભુ:
પ્રભુ અવતારી લિલાકારી, રામરટણ કરીએ સાર—પ્રભુ:

સ્વયંવર સમાજમાં ધનુષ્યને પંધરાવતી વેળાનું ગીત

પદ-કલ્યાન

પ્રભુ પ્રભુતાને વંદી ખેલીએ—બાળ સીતા મહીમાએ,
હારે જીએ બાળ સીતા મહીમાએ—પ્રભુ:
અદ્ભુત સુંદર કઠીન કામલનો ભાસ અહી જોવાએ,
હારે રૂડો ભાસ અહી જોવાએ—પ્રભુ:

સીતાએ રામચન્દ્રજીને વરમાળ આરોપતી વેળા
સખિઓની મુખારકબાદી

પદ-જીનેટી

મુનિ સાથે એ બંધવ આવ્યા, જનકી સ્વયંવર સોલે હો;
મીથીલા જનકે રાજનું પણ છે, વરે ધનુષ્ય જે ટોલે હો—મુની ૧
લંકાપતી લજવાઇ ગયો ત્યાં, ઉઠે ન વીરો કાએ હો;
બાળક વેષે ધનુષ્ય ધારીને, જોઇ લેઇ સૌ મોએ હો—મુની ૨
મુની આજ્ઞાએ રામ ઉઠીને, ધનુષ્ય ટોલી ટણ તોડે હો;
આવી જનકી માળ પેરાવે, લાજ નીરખી કાડે હો—મુની ૩
કવી ગાય છે રામ વીરને, જનકી સુંદરી જોડે હો;
લક્ષ્મણ જોદ્ધો શેવા કરશે, રહી સદા એ સોડે હો—મુની ૪

રામચન્દ્રજીને અભિષેક કરવા અગાઉ રાત્રી જાગૃત્તામાં
ગુજારવાના અંતરમાં પુંજનાં ગાયનો

ધૂપદ-ખીલાસ

કૌસલ્યા તથા રાણીઓ-સીસ મુંઘટ મન પિરાળે,
કાનમે કુંડળ અદ્ધર છાળે; અદ્ધર લાલ તીલક સુંદર,
રાણી માતાનો પ્યારો-સીસ.

૧ બ્રાહ્મણ-આગળ ગાઇએ,

૨ બ્રાહ્મણ-પાછળ ગાઇએ,

૩ બ્રાહ્મણ-અંહી ગાઇએ,

૪ બ્રાહ્મણ-તંહી ગાઇએ,

બ્રાહ્મણ સઘલા-દશરથ લાલ,

વહુઓ-સીતાનો પ્રીતમ જે પ્યારો

ધૂપદ જેજેવંતી.

વસિષ્ઠ-તુંજ જય સુકીર્તિ પ્રકાશ વધો નીત

રામલક્ષ્મણ-ગુરુ દેવ મોટા

બ્રાહ્મણો-ચપ્પશ રામ તુ અબુરા બરણ

રામલક્ષ્મણ-મુંનીવર હમપર પરમ કૃપાળ છોજી જ્ઞાન તણા દાતા

પ્રતાપી વડા દુઃખ હરણ

સઘળાં-તુંજ જય સુકીર્તિ પ્રકાશ વધો નીત

ભેરવ-ધૂપદ

તમે છોજો ગણપત દેવા બહુ બુદ્ધ દાતા ધરે સીસ ગજ તુંદર
તમે છોજો.

શુધ શ્વરી નામ તમારું જ ધરીએ ત્રણ લોકમાં છો તમે વીધ્યાધર,
સસ દ્વીપ નવ ખંડો-તમે છોજો.

ભેરવ-ધૂપદ

લાલ ભુપાલ ઉમંગ ધર આવે

સખીઓ સાહેલી સર્વ મંગળ ગાઓ-લાલ ભુપાલ.

સોલ સિંગાર શોભે યુવરાજને

મેરાસુંઘટ કટ ધોક લગાવે-સખીઓ-લાલ ભુપાલ.

રામચન્દ્રજીની પાવડીઓને અભિષેક કરવા લઈ જતી વેળા

એક વચન એક બાણ એક પત્ની વ્રત જેતું,

રાજ પુરૂષ શ્રી રામ થયું છે દર્શન તેતું.

સત્ય મુચી પ્રત સજ્જ એક પતીવ્રત છે જેનું,
ગોરી સુંદર સરસ રામની સીતા તેનું.
દર્શણ દુર્લભ વળી થયું છે કાળ તણું તે
ઉપાવતું બહુ રળી બોધી હીત ઘણું ઘણું તે.

સીતાએ રામચંદ્રજી આગળ ગાયલું તપોવનનું વર્ણન
લાવણી

દારણ વનમાં વીશાળ આશ્રમ ઋષિનો આ સોએ,
મનોહર સુંદર આ સોએ,
સુંદર શો સોએરે
દરયું મન રચનાને જોએ—૧
વાડ વાટીકા ઉપવન અહીંતહીં વીવીધ વૃક્ષ વેળી
પુલ્લ દ્વળ વીવીધ વૃક્ષ વેળી
વીવીધ વૃક્ષ વેળીરે
કરે બહુ પંખી જંગુ કેળી—૨
આ પાસે વિદ્યાર્થીઓની કોટડીઓ આવી,
જુજવી કોટડીઓ આવી,
કોટડીઓ આવીરે
ગોઠવણ રચડલી ભાવી—૩
આ પાસે લેપીન બરગેને અર્ચીત ચંદનથી,
ઋષીઓ અર્ચીત ચંદનથી,
અર્ચીત ચંદનથીરે
વેદને બાણે જુએ મંનથી—૪
ધર્મ દર્શનાં તત્ત્વ રેલી ઋષીપત્ની દેખું,
દાદીને વેવળીઓ દેખું,
વેવળીઓ દેખુંરે,
પતીવ્રતે સુંદર પણ પેખું—૫

લંકા ઘડમાં સીતાનો વિલાપ
ગરબી.

જીવી શી અપરાધ દુ ધું રામ રે
પાપે મારે અહીં લંકામાં આવી જો;
નવવ્યં નથી દલગુએ મેં ક્યાંહો શ્યાંગ રે;
અળખા સામું જુઓ દયા કંઈ લાવી જો—એવી. ૧

રતરતમાં સઉ દુઃખ તમારું જોઉં રે,
 એ જોવામાં હું મારું વીસારું જો;
 હાય પડયો પણ વીજોગ કહીને રોઉં રે,
 દુઃખથી છુટવા પ્રાણ કાઢવો વારું જો—એવી. ૨

ચકળીના જેવું પણ ભાગ્ય ન માહરું,
 રાત ને દહાડો વીરહ ત્રાસ દુઃખ થાય જો;
 સત્યવીર છો રામ કહી દો પાધરું,
 લક્ષ્મણજી તમ કેરી મુજને સાહે જો—એવી. ૩

રામચંદ્રજી ઉપર સીતાએ હનુમાન પાસ કહેવાડેલો સંદેશો
 કાફી-હોરીની ચાલતું પદ.

સીતા-રઘુવીરને વિનંતી મારી,
 કહો મારી સુનાવો મારી.—રઘુવીર૦
 સુનો હનુમનતા અંજની નંદન,
 કેહજો સંધેશાની હોરી;
 સીસ નમાવી ચરણ સ્પર્ષ કરજો,
 કરજો વીનંતી મારી રામજીને જોહુ કર જોડી-રઘુવીર૦
 દીન નહી એન રાત્ર ન નિંદ્રા,
 ખાન પાનને વીસારી,
 વન ઉપવનમાં જઈ પડી હું,
 તમારું જ ધેખ્યાન ધરયું રે, રામ રામ મુખથી રચ્યું રે-રઘુવીર૦

હનુમાન—કહું છું હનુમાન ધીર ધરો માત,
 લંકાની કરું છું હોરી,
 રાવન કુભકર્ણુ સર્વ મારી,
 મેઘનાદને હનુરી, દેઉ અંધ તેત્રીસ છોડી—રઘુવીર૦

કુભકર્ણુને જગાડવા માટે અપ્સરાઓનું ગીત
 પદ-આશાવરી

જતન વીના મૃગાએ ખેત્ર જગાડ્યા,
 તો જગો જગો મારા પ્યારા.—જતન૦

પાંચ મૃમતી પચીસ મૃદગલી,
 ચંચલ તથા ચકાર્યા;
 અન્યો અન્ય છે રસના ભોગી,
 ચણે છે, ન્યારા ન્યારા.—જતન૦

સીતાને પાછી આપી દેવા સારૂ રાવણને મંદોદરીની વિનંતી
 કાઢી-પદ હોરીની આલનું.

એવા મારા કંઈ ગુમાની,
 સ્ત્રીને દરી લાગ્યા ખીજની—એવા૦
 જેની સ્ત્રીને તમે દરી લાગ્યા,
 એ પ્રભુ અંતર જાગી;
 એ બે વીર કિમા સમુદ્રપર,
 રોક્યું સારંગ પાણી—મુનો—એવા૦
 ચમકી લાળ ફૂડકે છે નેજા.
 ગીરદ હી આસમાની;
 લક્ષ્મણ વીર વાળી મુત અંગદ,
 હનુમાન કિમો અભેમાની—મુનો—એવા૦
 કહું છું મંદોદરી મુન પ્રોય રાવણ,
 એટલી અરજ મારી માની;
 રામની સ્ત્રીને રામને સોંપો,
 રાજ દરે અભેમાની—મુનો—એવા૦

સીતાહરણ થઈ ચુક્યા પછી હવેરતા

પદ—હૃલ્લેહી

વીજય વીજય વીજય રામ, જીવન તથા ગાજે,
 અતી અધર્મ સુહૃદોને ધર્મ પુત્રી રાજે.—વીજય૦ ૧
 જળને દણી મળને દરી, ધર્મનો ધ્વજ દાખ્યો,
 લોકને સુખોદ દષ સૌમ્ય રહે રાખ્યો.—વીજય૦ ૨
 સીતા વામાંગ સોહે વત તણે જય દાખી,
 ધર્મ શિખવી સ્ત્રીઓને કીર્તી અમર રાખી.—વીજય૦ ૩

વક્તર આશકારા પરેસ

[નોંધ : આ નાટકના ગાયનો મારશી પ્રેક્ષકોને જણાવે છે તેવ
 અમે પણ જાણ્યાં છે. કવિએ સુધારેલાં જણાવ્યાં નથી. —સંચાદ

પરિશિષ્ટ ૧

નોંધ : કવિએ જ્યારથી કવિતા રચવા માંડી ત્યારથી તેમને એક જાતનું અભિમાન ચઢેલું. તેમની પ્રાથમિક દશાની કવિતા આજના ધોરણે કસતાં કોષ્ટને માલવાળી કદાચ ન લાગે. કવિના જેમ તેમના કાળમાં પ્રશંસકો હતા તેમ તેજોદ્રેષીઓ પણ હતા. આવા તેજોદ્રેષીઓમાંથી ઘણાઓ પાછળથી મિત્ર બન્યા છે. તેમાંના એક તે રાજકોટના શ્રીમાળી સ્વ. હીરાચંદ કાનજી કવિ પણ હતા. કવિએ એના સંબંધમાં બેચાર સ્થળોએ ઉલ્લેખ કરેલો છે, અને અમે પણ પાદટીપમાં થોડીક માહિતી આપી છે. કવિના આ પ્રતિસ્પર્ધી કેવા હતા તેનો કંઈ ખ્યાલ આવે તેટલા માટે તેમણે જે પ્રથમ ગ્રંથ કવિ સામે છપાવ્યો હતો તેની એક નકલ મળી આવતાં અત્રે અમે સંગ્રહાર્થ છાપી છે. અભ્યાસકોને અને નર્મદપ્રેમી સાહિત્ય રસિકોને જે ઉપયોગી થયા વિના નહિ રહે. પાદટીપમાં આપેલા શબ્દાર્થો લેખક હીરાચંદના પોતાના છે. “ગુજરાતી” પત્રના દીવાળીના એક ખાસ અંકમાં શાસ્ત્રી સદાનંદ શુક્લે લખેલો એક લેખ આ સંબંધમાં વાંચવા યોગ્ય છે.—સ. પાદક]

મિથ્યાસિમાન—મત—ખંડન

નામનો ગ્રંથ

કવિ હીરાચંદ કાનજીએ રચીને

સ્વરૂપ દલીચંદના

છાપખાનામાં છપાવ્યો

અમદાવાદ મધ્યે

ઠેકાણું

આસતોડિયામાં પોતાના ઘરમાં

સંવત ૧૯૧૫ માં

સને ૧૮૫૯

મંજળાચરણ

વસંતતિલકા છંદ

હે દેવ સર્વ કરતા કંચુ કરી તે,
આ દેહ યુદ્ધિ અતિ દુઃખ ધરી બરી તે;
આપી અપાર કવિતા કણિકા જરી તે,
રાખી રહે ન રદિયે રસ નિઝરી તે. ૧

ખાર્યે વર્ષ કપટના તટને દખાવે,
પૂરે બરી ખલ ઉલૂખલને દુખાવે;
વિદ્વાન વારણ વયે રમવા સંધાવે,
એવી નદી રદ્યમાં નહ કેમ આવે. ૨

— મિથ્યાભિમાન તટને બટ વેરી દેતી,
ઉચ્છાદ વિરસ નિર્મળ નીર વેતી;
વાંકા વિવાદ મગરો ઉપમા ધ રેતી,
રૈ લક્ષણા બમરિ બેર દુષ્ટિ લેતી. ૩

સ્નેહી ઉદાર ઉપકારિ ઘણે પ્રકારે,
વિદ્વાન ભૂપણ અદ્ભુત કાય હારે,
રેતા હસ્યે પણ ધ્યા મળિતે નહારે,
બાપા બમાડી રગડી નરશે વિચારે. ૪

ધંજી લોક વિદ્વાન દીવાન ઠર્તા,
આ દેશ વાણિ શુભ ચિંતન ચિત્તધર્તા;
નેટીવ બેટી કુડ ઘૂડનિ પેરી બર્તા,
કે માસ્તરો વસતરો તનિ યુદ્ધ કર્તા. ૫

દોહા

કરવી શ્રદ્ધતા શ્રદ્ધ થડી દાનાથી દાનાઈ,
એવી વાત વિના મળે નાનાથી નાનાઈ. ૬

સોરઠા

દિલમાં દુઃખ ન સમાય ખારે કાઠું મુજે કરી,
કુટતણા દિલમાં વસવ હસવા સુખનને. ૭

૬૭૧

સાચદાર્થ

૧ નિઝરી-નદી.

૨ ઉલૂખલ-ખાલીયા

વારણ-હાથી.

૩ ઉચ્છાદ-યુદ્ધનો રસ.

લક્ષણા-કંઠો વિચાર.

૪ ભૂપણ-ધરણ.

પરિશિષ્ટ ૧

નોંધ : કવિએ જ્યારથી કવિતા રચવા માંડી ત્યારથી તેમને એક જાતનું અભિમાન ચહેલું. તેમની પ્રાથમિક દશાની કવિતા આજના ધોરણે કસતાં કાઢને માલવાળી કદાચ ન લાગે. કવિના જેમ તેમના કાળમાં પ્રશંસકો હતા તેમ તેજોદ્રેષીઓ પણ હતા. આવા તેજોદ્રેષીઓમાંથી ઘણાઓ પાછળથી મિત્ર બન્યા છે. તેમાંના એક તે રાજકોટના શ્રીમાળી સ્વ. હીરાચંદ કાનજી કવિ પણ હતા. કવિએ એના સંબંધમાં બેચાર સ્થળોએ ઉલ્લેખ કરેલો છે, અને અમે પણ પાદટીપમાં થોડીક માહિતી આપી છે. કવિના આ પ્રતિસ્પર્ધી કેવા હતા તેનો કંઈ ખ્યાલ આવે તેટલા માટે તેમણે જે પ્રથમ ગ્રંથ કવિ સામે છપાવ્યો હતો તેની એક નકલ મળી આવતાં અત્રે અમે સંગ્રહાર્થ છાપી છે. અભ્યાસકોને અને નર્મદગ્રેમી સાહિત્ય રસિકોને જે ઉપયોગી થયા વિના નહિ રહે. પાદટીપમાં આપેલા શબ્દાર્થો લેખક હીરાચંદના પોતાના છે. “શુજરાતી” પત્રના દીવાળીના એક ખાસ અંકમાં શાસ્ત્રી સદાનંદ શુક્લે લખેલો એક લેખ આ સંબંધમાં વાંચવા યોગ્ય છે.—સંપાદક]

મિથ્યાસિમાન-મત-ખંડન

નામનો ગ્રંથ

કવિ હીરાચંદ કાનજીયે' રચીને'

સ્વરૂપ દલીચંદના

છાપખાનામાં છપાવ્યો

અમદાવાદ મધ્યે

ઠેકાણું

આસતોડિયામાં પોતાના ઘરમાં

સંવત ૧૯૧૫ માં

સને ૧૮૫૯

મંજળાચરણ

વસંતતિલકા છંદ

- હે દેવ સર્વ કરતા કરુણા કરી તે,
આ દેહ યુદ્ધિ અતિ મૃદ્ધ ધરી ભરી તે;
આપી અપાર કવિતા કણિકા જરી તે, ૧
રાખી રહે ન રહ્યે રસ નિર્ઝરી તે.
આર્યે વર્ષ કપટના તટને દયાવે,
પૂરે ભરી ખલ ઉલૂખલને કુખાવે;
વિદ્વાન વારણ વયે રમવા સધાવે,
એવી નદી રદયમાં રઘ કેમ આવે. ૨
- મિથ્યાભિમાન તટને ભટ વેરી દેતી,
ઉચ્છાદ વિરસ નિર્મળ નીર વેતી;
વાંકા વિવાદ મગરો ઉપમા ધ રેતી,
રૈ લક્ષણા ભમરિ ભેર કુયુદ્ધિ લેતી. ૩
સ્નેહી ઉદાર ઉપકારિ ઘણે પ્રકારે,
વિદ્વાન ભૂષણ અદ્ભૂષણ કાય ઠારે,
રેતા હસ્યે પણ ધ્યા મળિને નઠારે,
બાષા બગાડી રગડી નરશે વિચારે. ૪
- છંડીશ લોક વિદ્વાન દીવાન કર્તા,
આ દેશ વાણિ શુભ ચિંતન ચિત્તધર્તા;
નેટીવ ભેટી કુડ ઘૂડનિ પેરી ભર્તા,
કે માસ્તરો વસતરો તજિ ચુદ્ધ કર્તા. ૫

દોહડા

- કરવી શઠતા શઠ થકી દાનાથી દાનાઈ,
એવી વાત વિના મળે નાનાથી નાનાઈ. ૬

સોરઠા

- દિલમાં દુઃખ ન સમાય ખારે કાડું મુખે કરી,
દુષ્ટતણા દિલમાં વસવ હસવા સુજનને. ૭

કડી

સાબદાર્થ

૧ નિર્ઝરી—નદી.

૨ ઉલૂખલ—ખાણીયા
વારણ—હાથી.૩ ઉચ્છાદ—ચુદ્ધનો રસ.
લક્ષણા—કંઠા વિચાર.
૪ ભૂષણ—ધરણું.

ભાગ ૧

‘બોર્ડ’ એક એન્જ્યુકેશન’ થયા પછી, ગુજરાતિ ભાષાનો શોધ કરવાને ઈંગ્રેજી ભણનારા વિદ્વાન એટલા તો થૈ પડ્યા છે, કે જાણિયે મારવાડમાંથી હજારો ટીડ બીડીને ગુજરાતના ખેતરમાં ખેડાં દાંણા ખાયા જ કરે છે, અને હમણાં બોર્ડની ધચ્છા એવી થૈ પડી છે જે ગુજરાતિ ભાષામાં કવિતાનો ફેલાવ થાય તો શાઈ. તેથી જાણિયે કવિયોનું તો મધપોદું ભરાઈને માખિયોં બણુબણુ થયા જ કરે છે. અને હવે બોર્ડ ગુજરાતિ ભાષાનો કાશ કરવાનું ધારે છે, તે કરવા શાઈ ઈંગ્રેજી ભણનારા કાસ્ય હાથમાં ઝાલીને કમર બાંધી તયાર થૈ રયા છે, તે જરે બોર્ડ ફરમાવસે તારે ગુજરાતિ શબ્દ, અર્થ અને કાર્ય, અભિપ્રાય મૂળ ને સૂત્ર સુધાં પૃથ્વીમાંથી શોધિને બોદી કાડસ્યે એમાં કંઈ શક નથી. અને જેમ બોર્ડ નીશાળીયા ને મેતાનિ પરીક્ષા લે છે, તેમ જ જે ગુજરાતિ ભાષાના વિદ્વાનની પરીક્ષા લે તો ખરેખરા વિદ્વાન કાક જ નીકલી શકે જેની ઉમર ગુજરાતિ ભાષાના શોધમાં વીતી હસ્યે. પણ બાળપણથી ઈંગ્રેજી ભણ્યા છે તેમાં આ દીવસ સુધિ એકે નીકળસ્યે નહી, ને કાય છેય નહી. એ મુખ્ય કારણ બોર્ડ સમજવું જોઈયે. ગુજરાતિ લોક એક કાચિ પાકી ફક્ત ઈંગ્લિશ ભાષા ભણીને અભિમાનથી ઈંગ્રેજી અને ગુજરાતિ ભાષાના આચાર જ થઈ કરે છે, એ કંઈ અકલવાળાનું કામ નથી, કેમજે એક પણ ચોપડા ભણ્યા નથી, એવા ઢેડ ને મોચી વગેરે ધણાય ઈંગ્રેજી ભાષા જડાકેથી બોલે છે તે શું વિદ્વાન કેવાશે? અને દક્ષણિ લોકની બાઈડીયું ગુજરાતિ ભાષા સાક બોલે છે તેથી શું વિદ્વાન કેવાશે? અને એચાર ક્ષાર, ધાતુ, વાયુ, ને તેજ્ય ભેળા કરીને કંઈક ભડકાને બડાકા કરશે, તે શું રસાયન પદાર્થ શીલ્પ ભૂસ્તર શાસ્ત્રના જાણ કેવાશે? એવું જાણીને માસ્તરોયે અભિમાન કરવું ન જોઈયે? કેમજે જરાક વીઘા ભણ્યા હોય તે જ મૂખાઈ કરે છે.

ભાગ-૨

(આ ભાગમાં મિથ્યાવિદ્યાભિમાની તે સદ્વિદ્વાનનો સંવાદ છે.)

મિથ્યા વિદ્યાભિમાની:- ભુજંગી છંદ

નથી બૌકરી ગુર્જરી માંહિ શબ્દો

ભલા તે રચતો નથી ગ્રંથ લખ્દો

અમે ગ્રંથકર્તા થઈ રંગ પીધો

લઈ કારશી આરશી તુલ્ય કરીધો

૧

સહિદ્ધાન:-

ભુજંગી છંદ

રૂડો બાણું ઘૂડો ન દેખે કદાપી
 ખુડ્યો પાણિનો પાણિ દેખે ઘડાપી
 બણી ગુજર્જરી ને જરી તેં અજઠા
 રયા લાખ તો દ્રાખથી શબ્દ મીઠા

૨

મિથ્યા વિદ્યાભિમાની:-

ભુજંગી છંદ

નથી જે બણ્યા ફારશી અંગરેજ,
 રચે તે ન કેં અંચની રંગરેજ;
 બિજા ગુજરાતિ બણો(?) સૌ પરેજ,
 ચતૂરાઈ કે સમ્યતા ને ધરેજ.

૩

સહિદ્ધાન:-

ભુજંગી છંદ

નથી અંચ ડીઠા તેં આંખ્યે નિયાળી,
 કથી જુઠી વાતો કરે છે ખુશાલી;
 થથી તારિ તો આ સભામાં સમાઈ,
 બથી જો તો જા તું રસાતળ ધાઈ.

૪.

મિથ્યા વિદ્યાભિમાની:-

ભુજંગી છંદ

કહું કે દિ ને ગુજર્જરી વાત માઈ,
 થયા અંચ પેલાં હવે કૌં ન ધાઈ;
 બન્યા બોડની શોડથી અંચ આઈ,
 ગણો તેહથી સૃષ્ટિ પેલી રચાઈ.

૫

સહિદ્ધાન:-

ભુજંગી છંદ

નથી આગર ગુજર્જરી વાત બાંધી,
 રચે અંચ તેની તથાપિ ઉપાધિ;
 વિનાનાં ધરું પુસ્તકો પાંચશો તો,
 પછે લૂગડાં કાઢિનેં નાચશો તો.

૬

મિથ્યા વિદ્યાભિમાની:-

ભુજંગી છંદ

બહુ ગુજર્જરીનાં કવી શબ્દ મહેં,
 લખ દેવભાષા ઘણું શકત ખડેં;
 ન તેથી ઘણાં માણસો અર્થ કહેં,
 ધરી નામ પોતાનું રયા કાજ બહેં.

૭

કડી

શબ્દાર્થ

૨ બાણ-ચૂરજ.

૪ થથી-થીરતા. રસાતળ-પાતાળ.

અજઠા-ઝેઠાં.

૬ ઉપાધિ-ટાપ.

૩ સમ્યતા-સવાલામકપણ.

૭ દેવભાષા-સંસ્કૃત.

સદ્વિકાન:-

ભુજંગી છંદ

કવી કીર્તિ તે કાનથી ને ખમાઇ,
બળીને વૃથા દોષ લે છે કમાઇ;
ભણી ફારશી અંગરેજી ધમાઇ,
ગઇ આખર તારિ નાવે ખમાઇ.

૮

મિથ્યા વિદ્યાભિમાની:-

ભુજંગી છંદ

કવીતા તણા અર્થ ને સર્વ બાંણે,
સ્ત્રિયો છોકરા ને ભણ્યા તે ન માંણે,
શુણે ગ્રંથ જે વાતમાં તેજ ટાંણે;
ખુલાશા થકી અર્થ ને સર્વ આંણે.
નહીં આખર રાગની ફાગની કે,
ભવૈયા પવૈયા ગવૈયાઓની કે,
કવીતાઇ તો ભાંડ ને ભાટની કે;
ગૃહસ્થો તણી જીભની કાંમની કે.

૯

૧૦

સદ્વિકાન:-

ભુજંગી છંદ

સ્ત્રિયો રેટિયે કાંતતા કાં નિરતિ,
મળે ચાર કાં એકલી દીન રાતે;
મને રાજી થૈ ગાય છે કેંક ભાત્યે;
નથી માંડતા વાત તારી પરાંતે.
વિવામાં દિવા મૂકીને નોરતામાં,
વળી દેવદારે સવારે જતામાં;
મળે માનવી રાગ છંદો લતામાં,
ગઇ આખ્ય શું કેમ નાવ્યું મતામાં.
કવિતા સવીતા સરીખી સહૂને,
તવીતા સરીખી તું જેવા બહૂને;
દઉં ડાંભ લે છેટ છેટ તહૂને,
ગમે તો વળી પૂછિ આવ્યે વહૂને.

૧૧

૧૨

૧૩

ભાગ-૩

(આ ભાગ કેવલ મિથ્યાભિમાનીને શિક્ષાર્થે છે.)

કવિત્ત

અંગરેજી વિદ્યા અંગ, તેજ થઇ જનમથી,
 ગુજરાતિ જરા શિષિ, લીધું ત્રણેય દીનમાં;
 રાજ્યા અમલ લઇ, જાણ્યા હાજ્યા તઈ,
 ગાજ્યા ગ્રંથો બનાવા, સંગ તેવા હીનમાં;
 ભાષાનો પ્રકાશ કેવા, વાસ કેવો પાશ કેવો,
 જાણું નહિ, તાણું ગ્રહી, મૂરખ આકીનમાં;
 આંધળો કાંણુને દૂઝે, કાંણુને ન કાંઈ સૂઝે,
 હૈયામાં ન બૂઝે ઝૂઝે, સૂરતાનાં ચીનમાં. ૧

આંધળા તે કાંધે લાકડાં, લઇ તયાર થયા,
 ગુજરાતિ ગુજરી, કુંજરી જેવિ માંણવા;
 ભાષામાંહિ જશા નાખે ન જાણે તે પરદેશી,
 દેશી કૈંક સિદ્ધ થયા, ઊંધા મત તાંણવા;
 આંધળા તે હાથી પર હાથ ફેરવીને ખોલ્યા,
 થાંભલાં શાંભલાં ચપડાંના જેવા જાણવા;
 અંધને બનાવે ખોટા, પંથને ચલાવે હૈયાં,
 છોટા ફાશલાવે દાઝે, અક્કલના ધાંણવા. ૨

હાથમાં લઇને શોટી વાતો તું કર છ મોટી,
 બાળકોને કાજ કોટી ચોટી નથી ચિત્તમાં,
 ધરમથી થયો બ્રહ્મ જસ્યે યાથી થાસ્યે નષ્ટ,
 પામીસ પરમ કષ્ટ રાખી હેત વિત્તમાં;
 ધંયા તોયયો છે પોલો, તાં નથી બાપનો જોણો,
 લાગસ્યે જમનો જોણો કૈં શીલા અંકીતમાં;
 તારે કાળ્યે કહ્યું મેં તો હજી જો તું જાનોરેતો,
 નથી તારું નામ લેતો કહ્યું એ તો પ્રીતમાં. ૩

ક્રિતાઓ બણીને લઇ ખતાઓ ખુરશી બેઠા,
 ગતાઓળ ગયા અભિમાનમાં ભરાઇને;

હડી

૨ કુંજરી-દાયાળી.
 ધાંણવા-ધાંણ.

શબ્દાર્થ

૩ નષ્ટ-મરશે. વિત્તમાં-ધનમાં.
 શીલા અંકીતમાં-શીલા બાપમાં.

મેતાબોની પઠે ભી જાશે અધપળ માહિ,
 નતાબો ધરમનો લે રે શો ભાવ રાધને;
 ઉપરથી આછી ચાલ, અંતરમાં રહે શાલ,
 વચનની જાળ શૈને નાંખે મનેં બ્રાધનેં;
 ખેલ દધ ઘોળ કરે કોળ પડ્યે ખોળ્ય ધરે,
 જીભે ગોળ ચોળે સ્વારથને કાળ બ્રાધનેં. ૪

ભુજંગી છંદ

રડે રાતનાં રાનમાં બૌ શીયાળો,
 ન તેનો કદી સિંહને ઓશિયાળો;
 ચતુર્માસું વીત્યું હવે તો શિયાળો,
 ભીડી મચ્છરો જાયગા નાશિ આળો. ૫

કરે આટલું કાટલું તું સુરાપી,
 ભર્યું માટલું પાપનું લે ખરાપી;
 ચતૂરાધ જો ચિત્તથી તું જરા પી,
 નવી નીત્ય જોને કવીની સરાપી. ૬

ધણા માસ્તરો અસ્તરો લે ફરે છે,
 ગુણી ગુજર્જરી બોડવાનું કરે છે;
 કવી લે પવી પાશ પોરા ભરે છે,
 જીઓ સાર કેલું ખજો નીસરે છે.* ૭

ધણા જન્મ અંધા તે ધંધા નિહાળે,
 અધાધોમ ઉચ્ચાર અર્થો પખાળે,
 લખ હાથ હાથે પિછાડીયિ ચાલે,
 પડે ખાડમાં તે કહો કોણુ ઝાલે. ૮

ભલા પંડિતોની ચતૂરાધ કાપે,
 કળા આપની કાગની પેર ચાપે;
 ખળાપા ફરી વેણુ સાચા ઉથાપે,
 છળવા કાળ આશા દધ દિલ માપે. ૯

કડી

શાબ્દાર્થ

૪ મેતાબો-બપોરીથો. ✓

૬ સુરા-હાફ. સુરાપી-હાફીયા.

૫ ચતુર્માસું-ચોમાસું.

૭ પવી-વજર નામે હથિયાર.

*આ સાતમી કડી વિશે એક પ્રશ્ન એમ.એ. ની પરીક્ષામાં સ્વ. ગોવર્ધનરામે પૂછેલો ચાફ આવે છે.

સંપાદક.

અણ્યા જન્મથી અંગરેજ નિશાને,
ચણ્યા ખાદ્યને બાપણે કેંક ખાળે;
ચણ્યા અંથ ગંધાતિ ગાંડો મિશાણે,
હણ્યા શું હરે ગુજ્જરી વાંણિ ખાળે. ૧૦

બથી અંગરેજ ન રંગે રસાયા,
રથી ગુજ્જરે પંડિતોથે દસાયા;
કથી બાપણો લોક મધ્યે હસાયા,
મથી મસ્તકો કોષ સર્પે ડસાયા. ૧૧

ન જાણે જરી ગુજ્જરીનો ખુશાસો,
ન માણે ભર્યા રાગમાં જે દુઘાસો;
ન આણે હર્યા સૂતતાના વિશાસો,
ન ટાણે ભક્ષા કામનો દે દુઘાસો. ૧૨

મળી મંડળી બાપણોના બડાકા,
કરે શંખ જેવા શકાકા ઝડાકા;
ભસે કોય સાચું ન મારે તડાકા,
પછે તાળી ફરી ભરે યૌ દડાકા. ૧૩

અધૂરું ભણી અંગરેજ ભુંગંણા,
ન પૂરું ગણી ગુજ્જરાતિ ભિજ્ગણા;
ન ખૂરું કવીતાનું ચાખ્યું ખિજ્ગણા,
ન શૂરું બન્યું કામ તેથી પિંજ્ગણા. ૧૪

વસંતતિલકા છંદ

વિદ્યાભિમાન મતિ હીન કરે અદાપી,
સંપૂર્ણ પંડિત ન માન ધરે કદાપી;
તાંડે ન જાય મન્યકા અતિ આપદા પી,
રે તે પ્રમાણ પણથી સુખ સંપદા પી. ૧૫

નિંદા પરાઘ અપમાન કર્યે મળેશું ?
વિશ્વાસઘાત કરતાં જનને જલ્યેશું ?
મોટાઘ કેરું મનમાં બળતું બલ્યેશું ?
ખોટાઘ માંઘ ભરિ તે વચને રળેશું ? ૧૬

નિંદ્રા નિરાંત દિનરાત કરી ન પૂરી,
મુદ્રા^૧ પગારનિ ભરી પશલી અધૂરી;

તાણે રહ ઉપરિને કરતાં મજુરી,
 શું રાજ આજ મળસ્યે ચરતાં ગરૂરી? ૧૭
 બેશી બગી વચમથી ધનવાન સાથે,
 વિદ્વાનમાં જળર જંગ ન કોય માથે;
 જાણેછ જો ખચીત તો લજ્જ આવી બાથે,
 તેથી ન કોય ડરસ્યે રજીવાત ભાથે. ૧૮
 કેં અંથ મેં રતિય ધરયા શુભ વાત ચિત્તે,
 હંદે રવરે પરસિયા રસપાતથી તે;
 જે કંઈ છપાઈ પ્રગટે ભલિ ભાતથી તે,
 આબ્ય વિચારિં જડતું અતિ ખાતથી તે. ૧૯
 એ અંથ બાંધિ મરજો દરજો લખને,
 તે સાથે જો કહું હું નાટક જો કહને;
 જો શું ખુબી જગતમાં વરતે જખને,
 કાં પડિતાઈ નિસરે પડીકા થઈને.* ૨૦

અંદ્રિકા છંદ

ગુજરવા ગુજરાતિ ગોઠણો લખ,
 કવિ નાક વિના કરવા સખ;
 કવિના પવિથી ચવી જશે કખ,
 રવિના સુત હાથ થશે ભખ. ૨૧

શિખરિણી છંદ

કરે વાતો મોટી નથી નજર ચોટી સુમતમાં,
 ચતુરાઈ રાઈ સમ મન ન બોટી મમતમાં;
 રહે રાખી બોટી કવિ નિતિની ઢોટી ગમતમાં,
 જમે રોટી ચોટી તજિ ધરમ ઘોડે રમતમાં. ૨૨
 બણી એ બી શીડી પડછ પટ વિદ્વાન દળમાં,
 બકે છે રયા માટે નથિ અકલ તારી સકળમાં;

ક્રી	સાબદાર્થ	
૧૭	ગરૂરી-અભિમાન	૨૨ બોટી-ચાખી
૧૮	ભાથો-તીરોનો ભાથો	કોટી-ખાબત
૧૯	રસપાતથી-રાગે રસેયુક્ત	ચોટી-ચોટલી
૨૧	ચવી-મરી	૨૩ દળ-લશ્કર
	રવિના સુત-ચમ	સકળમાં-ખધામાં
*૧૯મી અને ૨૦મી કડીના પ્રથમાક્ષરો બરોબર છપાયા નથી તેથી અટકળે બેસાડેલા છે. -સંપાદક.		

બધી વાતો સાથેં નમ્ર સધિ સકે એક પળમાં,
 મળે લે મુખાંધ જકર કરી લેખાંધ ખળમાં. ૨૩
 ભણી તે છે તારી નથિ સરવ વિદ્યા તુજ તણી,
 અજાણી વાણીમાં મ કરિશ તું પાણી મતિ હણી;
 ન કેવારે કાણી સત અસત કે તે કુળ ભણી,
 ગણી લે વન દુ ત્રી વખત કહું તે માન્ય છગણી. ૨૪
 અભિમાને અંધી થઇ નજર ખંધી નામ રઇ,
 નિતી સંધી રંધી પરનિ વિદ્વતા ગમિ નઇ;
 ખળાઇ, ખોળાઇ વચનથિ છપાઇ નિત વઇ,
 ભણી એ ખી શી ડી શડી અકલ કીડી લઇ ગઇ. ૨૫

શાદ્દલવિક્રીડિત છંદ

એતેશે શિખિ શેખિ લેખિ મનમાં શું થાઇ ઉતાવળો,
 બાંધિ હળદર ગાંઠ ગાંધિ બનતાં પાશેચિ પાછો વળ્યો;
 આદેશી વચમાં વશી વધ ગયો વાતેં બન્યો આવલો,
 રે, હેવાન, લવાન શાંત કરતો વિદ્વાન કે વેવલો. ૨૬

શાળિની છંદ

મોળં શોળં હાથ પગે ભરાવ્યા,
 શાલો વીટી પાગ બૂટો ધરાવ્યા;
 ખોળ જવાં ખોળ કીધાં કરાવ્યા,
 રોળં ભાપા ગુજ્જરીનાં ઠરાવ્યાં. ૨૭

ભાગ—૪

(આ ભાગ કુકવીને શિક્ષારૂપ છે).

કવિત્ત

પિંગળ તો શીખ્યા પણુ ડિંગળ ચલાવિ રિખ્યા,
 સાંભળીને સ્રોતા ચાંભલિમાં ન ભળી ગયાં;
 લોક કહે ક્રોક કેનિ, હાલી નહી ડોક કોક,
 કહે એ તો પોક સાંભળીને ખોટી થે રયા;
 બનાવ્યો નિયંધ તેમાં હિંગનો ને ગંધ વાંચી,
 શુણી અધાધંધ થઇ, પાછાં મન કાઢ્યાં;

શબ્દાર્થ

કાંને કાટે દેખું નહિ લાડનું કે લેખું નહિ,
એવકૂળમાંહિ ખૂબ વાંચીને છપાવિયાં.

૧

દોહડા

એરી આંધળિ પાંગળી નાગી જીવ વિનાનિ,
લોક વિરોધી રસ વિના કાંને કડવિ બિનાનિ.

૨

ખોટી ઉલટા અરથની એવા કૈંક વિચાર,
વાળી કવિતા લવિ બન્યા કવિયો અપરંપાર.

૩

કવિતાનાં લક્ષણ ક્યાં તે જાણો કવિમાંય,
વાહવાહ કહે તેહ પણુ સરખા જાણો તાંય.

૪

વાંદરના વિવા વિષે ગદ્યા મહાજન જાય,
એક વખાણે રૂપને એક કહે સુર વાય.

૫

કવિત્ત

અરેરેરે હાય હાય ઠેકાણે ઠેકાણે ગાય,
એવી શું કવિતા થાય અંઅંઅઃઅઃ શું ભશાય;

માતરાના છંદ માતરનાં ન ગાતર ખરાં,
શબ્દ અબદ્ધ નવા અરથ વરથ શાય;

કવિનો મરમ નથી જાણતો નરમ કવી,
શરમ ન ધરે મન ભરમ હણી હસાય;

ખેટિતું જોખન રૂપ, ખાપ શું વખાણે ચૂપ,
રઘ જાને કવિ જૂપ, થતો લાજ કૂપ માંય.

૬

દોહડા

રવિ જેવા કવિના વચન કીરણે કીરણ પ્રકાશ,
થયો તેહ તો નૈ શુણે તારા વચન ઉદાશ.

૭

આજ કાલ્યના છોકરા સુધરેલા કેવાય,
મૂરખતાના ટોકરા તેમાં તું પોશાય.

૮

અવિનિ પઠેં લવિ થૈ કવિ અલંકાર પરવેશ,
રસ પિંગલ પરવેશમાં ખો કાડ્યા છે વેશ.

૯

કવિત્ત

શાકરને કાંકરી કે, તુચિ તો હું આકરી છું,
માણકને માણુ કહે, તું છે હુંથી લાલ શું?

શબ્દાર્થ

કરી

૧ સોતા-સાંભળનારાઓ

૫ સૂર-સાદ

૬ અબદ્ધ-ખોટા

૬ ભૂપ-રાજ

૬૫-કવો

૯ અવિ-ગાદર

રસ-રસપ્રવેશ

આંખલી આંખને કહે, લી મારામાં છે વિશેષ,
ફડકડિ ફાટકને કેહ તું વિશાલ શું ?
ધંટને કે ધંટી હું તો દળિને દઉં છું ખંટી,
બગલો કે માન સરોવરનો મરાળ શું ?
કૂકવી સુકવિ બુદ્ધિ સુકવિથી રાખે ઉધી,
પોતાનાં વખાણે સુધી થાય કોય કાળ શું ? ૧૦

દાહા

કવિતા તું મન જો કરે તો કવિતાનું રૂપ
કેવું તે જોવું ઘટે ગુરુ મુખ્યકડી અનૂપ. ૧૧
ઝાઝા પુસ્તક નેં બણે તો કહું એક જ પોથિ,
જેથિ બુદ્ધિ વધી પડે ગ્રંથ બણ્યે એકશોથિ. ૧૨
રવિ સમ કવિ કવિ શીશ મણિ કવિપતિ કેશવદાસ,
કવિન બુદ્ધિ કવિપ્રિયા જેણે કરી પ્રકાશ. ૧૩
તે જો શુંજુ એક વાર તો દીશે મોટો પંથ,
બણિને ધારણુ જો કરે તો બન્ય બુદ્ધિ કંથ. ૧૪
તોપણુ કવિતા તો કૃપા, કૃપાનાથની થાય,
તો આવે અણુચીતવી જડતા ભવની જાય, ૧૫
ધનધારા કવિતા કળા ધનધારા સ્ત્રીભોગ,
અણુચીતવ્યો આવી મળે રોગ શોગ સંજોગ. ૧૬
ચમતકારની વાત છે રમત નથી કવિતાઈ,
ગમત કરયેથી શું મળે મત ખેંચો મહતાઈ. ૧૭

ભાગ-૫

(આ ભાગમાં સુંદર કવિતાના લક્ષણનું વર્ણન છે.)

કવિતા

ગાય તાં મળિને લોક, સાંભળી હલાવે ડોક,
અરથ તરત સમજીને રીઝે મનથી;
ઉત્પ્રેક્ષા ઉપમા પ્રમાણુ વ્યંજના અલંકાર,
ધ્વની રસ ભાવ અનુભાવ લે લગનથી;

સાદૃશ્ય

કહી

૧૦ લી-અક્ષર

વિશાળ-સારૂં

મરાલ-દંડ

૧૫ કૃપાનાથ-પરમેશ્વર, ભવની-જીવતરની

૧૬ ધનધારા-મેઘની ધાર

૧૭ મહતાઈ-મોટાઈ

૧ અલંકાર-ધરાણું

વાહ વાહ કહે બહુ રાજી થઈ હસે સહુ,
ગુણિ શીશ ધુણિ ધુણિ જેવા પોચા તનથી;
શિથિલ થઈને દિલમાંહિ શીઘ્ર સાર લેખિ,
પેખિને પરમ પ્રીતિ રાખી લે જતનથી. ૧

પ્રાસ અનુપ્રાસ ઝડ-ઝમક ચમક તાલ,
તમક ઠમક રાગ ચમક ચતુરતા;
અરથનો રથ ધમધમતો ધમક થકી,
ચરચર થઈ મન મેળવે આતુરતા;
શાંભળતાં રસ વરસાતથી હરખ મન,
સરસ પરસ પાણુ તરલથી સ્વરતા;
અરથ ગંભીરતાઈ પદથી પ્રસન્નતાઈ,
ઉપમા અનુપતાઈ અક્ષર અક્ષરતા. ૨

વસંતતિલકા છંદ

મિથ્યાભિમાન મતખંડન ગ્રંથ પૂરો,
હીરે રચ્યો હરખથી નથિ કે અધૂરો;
વિદ્વાન વિદ્વા હસસે ધરસે સખૂરો,
મૂખો વિચારિ મરચે કરિ ચિત્તચૂરો. ૩

દોહડા

આનું ખંડન ને કરો, તે છાપી મુજ ધેર;
મોકલશે તે પર લખિશ, માનિશ મોટી મેર. ૪
વર્તમાન કે ચોપડી પર ખરચ્યાનું નેમ;
લીધું છે તે વાસતે, મોકલજો ધરી પ્રેમ, ૫
તે ઉપર ને હું લખું, તે છાપી પરકાશ;
કરશે તો સતિસુત ગણિશ, નહિ તો ગણિકા દાશ. ૬
એડીટર ને એટલું, આગળથી આ બાનું;
આપું છું તે ચેતન્યો, પછિ નથિ ધર આપાનું. ૭

સંપૂર્ણ

શબ્દાર્થ

કટી

૧ ક્વતિ-ખીલે ભાવ

શીશ-માયું

શીશ-રમણાવ

૨ અક્ષરતા-કટાય નહીં એવો

૩ વિદ્વા-ધણું સમજનારો

૪ ખરચ્યાનું-દ્રવ્ય ખરચ્યાનું

૬ ગણિકા કાચ-ખડવા

પરિશિષ્ટ ૨

કવિશ્રી નર્મદાશંકરની સાહિત્યસેવાની વર્ષાનુક્રમણિકા

વિષય	અંક	વર્ષ	વિષયનામ
નિબંધ	૧	૧૮૫૦-૫૧	મંડળી મળવાથી થતાં લાભ
"	૨	૧૮૫૬	વ્યભિચાર નિષેધક
"	૩	"	મુઝ્યાં પછવાડે રોવા ફૂટવાની ઘેલાઇ.
"	૪	"	સ્વદેશાભિમાન
"	૫	"	નિરાશ્રિત પ્રત્યે શ્રિમંતના ધર્મ
પુસ્તક	૬	૬-૪-૧૮૫૭	પિંગળ પ્રવેશ
નિબંધ	૭	૧૮૫૭	સ્ત્રીના ધર્મ
"	૮	૧૮૫૭	ગુરુ અને સ્ત્રી
"	૯	૨૫-૪-૧૮૫૮	અલંકાર પ્રવેશ
પુસ્તક	૧૦	૧૮-૫-૧૮૫૮	નર્મકવિતા અંક ૧-૨
"	૧૧	અક્ટોબર ૧૮૫૮	નર્મકવિતા અંક ૩
"	૧૨	જુન-જુલાઇ ૧૮૫૮	રસપ્રવેશ
નિબંધ	૧૩	૧૮૫૮	ગરિયાઇ વિશે ભીખારીદાસનો સંવાદ
"	૧૪	૧૮૫૮	કવિ અને કવિતા
"	૧૫	૧૮૫૯	સંપ
"	૧૬	૧૮૫૯	વિષયી ગુરુ
"	૧૭	૧૮૫૯	ગુરુની સત્તા
પુસ્તક	૧૮	૧૮૫૯	નર્મકવિતા અંક ૪-૫-૬-૭-૮
લેખ	૧૯	૧૮૫૯	દેશ વ્યવહાર વ્યવસ્થા માત્ર એક એ પ્રકરણો (અર્થશાસ્ત્ર) (મરાઠી ઉપરથી ભાષાંતર)
પુસ્તક	૨૦	જુલાઇ આગસ્ટ ૧૮૬૦	નર્મકવિતા અંક ૯-૧૦
"	૨૧	૧૮૬૦	દ્યારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ (નાનો)
નિબંધ	૨૨	૧૮૬૦	પુનર્વિવાહ
"	૨૩	૧૮૬૦	લભ અને પુનર્લભ
"	૨૪	"	ભક્તિ
"	૨૫	"	સાકાર
પુસ્તક	૨૬	"	મનહરપદ (મનોહર સ્વામીનાં પદો)
નાટક	૨૭	૧૮૬૦	કૃષ્ણકુમારી (૧ લી આવૃત્તિ)

વિષય	અંક	વર્ષ	વિષયનામ
નાટક	૨૮	૧૮૬૧	*નર્મકોશ અંક ૧
„	૨૯	૧૮૬૧	ઋતુવર્ણન
નિબંધ	૩૦	૧૮૬૧	બ્રહ્મતૃષ્ણા
પુસ્તક	૩૧	૧૮૬૨	નર્મકવિતા પુસ્તક ૧ લું (૭ વરસની કવિતાનો સંગ્રહ)
„	૩૨	„	*નર્મકોશ અંક ૨ જે
„	૩૩	૧૮૬૨	અંગ્રેજી-ગુજરાતી લઘુકોશ જે અરદેશર નાનાભાઈએ છપાવ્યો તેમાં ૨૫૦ પાના કવિની મહેનતના છે.
„	૩૪	૧૮૬૩	નર્મકવિતા પુસ્તક ૨ જું
પુસ્તક	૩૫	૧૮૫૯-૬૩	તુલજી-વૈધવ્ય ચિત્ર (સંવાદ રૂપે)
નિબંધ	૩૬	૧૮૬૪	હિન્દુઓની પડતી
પુસ્તક	૩૭	૧૮૬૪	નર્મકવિતા-(મોટું પુસ્તક સંગ્રહ)
વર્તમાનપત્ર	૩૮	૧૮૬૪	“ડાંડીઓ” શરૂ કર્યો
પુસ્તક	૩૯	„	*નર્મકોશ અંક ૩ જે
નિબંધ	૪૦	૧૮૬૪	રણુમાં પાછા પગલાં ન કરવા વિષે
પુસ્તક	૪૧	૧૮૬૫	✓ નર્મગદ્ય પુ. ૧ લું (કવિની છબી સાથે)
„	૪૨	૧૮૬૫	✓ કવિચરિત્ર
પુસ્તક	૪૩	૧૮૫૦-૬૫	કવિ અને કવિતા અંક ૧-૨-૩
પુસ્તક	૪૪	„	ગીતાવળી અંક ૧ લો
લેખો	૪૫	૧૮૫૬-૬૫	શુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથમાં (કુલ ૪૨ છે)
લેખો	૪૬	૧૮૬૪-૬૫	ડાંડીયા-વર્તમાનપત્રમાં
			કુલ વિષયો ૫૦ છે)
લેખો	૪૭	૧૮૫૦-૬૫	હેન્ડબીલ, ન્યુસપેપર વગેરે
			(કુલ ૮ વિષયો છે)
પુસ્તકો	૪૮	૧૮૬૫	✓ દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ (મોટો)
„	૪૯	૧૮૬૫	× નર્મવ્યાકરણ ભાગ ૧ લો; વર્ણવિવેક.
„	૫૦	૧૮૬૫	સુરતની સુખતેસર હકીકત
			નર્મગદ્ય પુ. ૨ જું, અંક ૧ લો)
			અર્પણ ૩૦ ધીરજરામને
પુસ્તક	૫૧	જુન ૧૮૬૬	× નર્મવ્યાકરણ ભાગ ૨ જે ખંડ ૧ લો
			શબ્દવિવેક
„	૫૨	૧૮૬૬	*નર્મકોશ અંક ૪ થો

વિષય	અંક	વર્ષ	વિષયનામ
પુસ્તક	૫૩	૧૮૬૬	નાયિકા વિષય પ્રવેશ
"	૫૪	૧૮૬૬	કુંભારી હકીકત (નર્મદા પુ. ૨જી, અંક ૨ જો.)
"	૫૫	૧૮૬૬-૬૭	નર્મદાકવિતા (એક મોટા પુસ્તકરૂપે)
નિબંધ	૫૬	૧૮૬૭	મેવાડની હકીકત
"	૫૭	૧૮૬૮	સજ્જવારોપણ
"	૫૮	૧૮૬૮	સ્ત્રી કેળવણી
"	૫૯	૧૮૬૮-૬૯	ગુજરાતીઓની સ્થિતિ
"	૬૦	૧૮૬૯	કેળવણી વિશે
"	૬૧	૧૮૬૯	કુળ મોટપ
"	૬૨	૧૮૬૯	ઉદ્યોગ તથા વૃદ્ધિ
નિબંધ	૬૩	૧૮૬૯	સુખ
"	૬૪ જુલાઈ	૧૮૭૦	રામાયણનો સાર
પુસ્તક	૬૫	૧૮૭૦	નર્મદાકવિતા પુ. ૨જી, અંક ૩ જો, ૧૮૬૯ના બુનથી તે ૧૮૭૦ના મે સુધીનો સંગ્રહ.
નિબંધ	૬૬	૧૮૭૦	મદામારતનો સાર
"	૬૭	"	મલિયડનો સાર
"	૬૮	"	મદાપુરોનાં ચરિત્ર
પુસ્તક	૬૯	"	નર્મદાકાશ કી. ૩. ડા. અર્પણ હકર વાળમીદાસ ખીમછતે
"	૭૦	"	નાગર સ્ત્રીઓમાં ગવાર્તા ગીત (રીત કથન સાથે)
"	૭૧	૧૮૭૨	પ્રેમાનંદકૃત દશમસ્કંધ (સંપાદન)
"	૭૨	૧૮૭૩	નર્મદાકાશ (મોટા)
પુસ્તક	૭૩	૧૮૭૪	નર્મદાગદ્ય (પૂજા, કવિનું લેખાર કરેલું)
"	૭૪	૧૮૭૫	નર્મદાગદ્ય (સરકારી, મહાપતરાગનું સુધારેલું)
"	૭૫	૧૮૭૪	મદાદર્શન ૧ લું (જગતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું સંગ્રહ દર્શન)
પુસ્તક	૭૬	૧૮૭૧-૭૪	નર્મદાગદ્ય પુ. ૧ લું. (જગતનો પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસ)

વિષય	અંક	વર્ષ	વિષયનામ
પુસ્તક	૭૭	૧૮૭૫	પ્રેમાનંદકૃત નળાખ્યાન (સંપાદન)
નાટક	૭૮	૧૮૭૬	રામજનકીદર્શન
પુસ્તક	૭૯	૧૮૭૬	ભરાજયરંગ ભાગ ૨ નો
નિબંધ	૮૦	૧૮૭૬	આર્યદર્શન (સુરત આસો સુદ ૧૦ સં. ૧૯૪૨)
નાટક	૮૧	૧૮૭૮	દ્રૌપદીદર્શન
„	૮૨	૧૮૭૮	સીતાહરણ નાટક
નિબંધ	૮૩	૧૮૭૯	ધર્મ જિજ્ઞાસા (આર્યજ્ઞાન વર્ષકમાં)
હસ્તપત્ર	૮૪	૧૮૭૯	ગ્રહણ કાળ
નાટક	૮૫	૧૮૮૧	શ્રી સાર શાકુન્તલ
નિબંધ	૮૬ ૨૯મી મે	૧૮૮૧	સામાજિક તથા સનાતન ધર્મ સ્થિતિ
„	૮૭ ૭ મી આગસ્ટ	૧૮૮૧	લક્ષ
„	૮૮ ૧૪મી આગસ્ટ	૧૮૮૧	દેશાભિમાન (નિબંધરૂપે)
„	૮૯ ૨૧મી આગસ્ટ	૧૮૮૧	સુધારો અને સુધારાવાળા
„	૯૦	૧૮૮૧	બુદ્ધિ
નિબંધ	૯૧	૧૮૮૧	સ્વદેશાભિમાન (અવલોકનરૂપે)
„	૯૨	૧૮૮૨	જૂની ગૂજરાતી જાણ
પુસ્તક	૯૩	૧૮૮૨	શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ભાષાંતર
નિબંધ	૯૪ ૧૪મી મે	૧૮૮૨	આર્યોત્કર્ષ
„	૯૫	૧૮૮૩	જયુરીશીકશન ખીલ
„	૯૬ ૧૫મી જુન	૧૮૮૪	મુક્તિતંત્ર
પુસ્તક	૯૭	૧૮૮૬	ધર્મવિચાર (ગુજરાતી પત્રમાં લખાયેલા લેખોનો સંગ્રહ)
નાટક	૯૮	૧૮૮૬	બાળકૃષ્ણ વિજય નાટક
પુસ્તક	૯૯	૧૮૮૭	✓ કાઠિયાવાડ સર્વ સંગ્રહ
„	૧૦૦	૧૮૮૭	(મૃત્યુ બાદ સરકારે બહાર પાડ્યો)
„	„	„	ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ
„	„	„	(મૃત્યુ બાદ સરકારે બહાર પાડ્યો)
પુસ્તક	૧૦૧	૧૯૧૧	દેશવ્યવહાર વ્યવસ્થા (મરાઠીનું ભાષાંતર ગુજરાતી પ્રેસે બહાર પાડ્યું)
પુસ્તક	૧૦૨	૧૯૩૪	મારી દકીકૃત (ગુજરાતી ૨૭-આગસ્ટ)
પુસ્તક	૧૦૩	૧૯૩૯	ઉત્તર નર્મદ-ચરિત્ર

કવિ નર્મદાશંકરે જુદા જુદા છાયાઓમાં લખેલા લેખની યાદી.

નોંધ : કવિ નર્મદાશંકરે ઇ. સ. ૧૮૬૫ પછી ઘણા વર્તમાનપત્રો અને માસિક પત્રોમાં લેખો લખ્યા છે, પણ તે આજે આપણને મળવા મુશ્કેલ છે. તેવા ઘોડાક લેખોની એક યાદી કવિએ પોતે કરેલી એક જીર્ણ પત્રમાંથી મળી આવી છે. તે ઉપરથી નીચેની યાદી પ્રગટ કરી છે. સંપાદક -ન. ઇ. દેશાઈ]

તા. ૧૫ મી જુલાઈ ૧૮૬૫ પછી લખેલા પરચુરણ વિષયોની ટીપ.

૧	જીલ્લાઓમાં ખુશ્કી જમીન (મ્યુનિસિપાલિટી)	૧	લી	નવેમ્બર ૧૮૬૫
૨	તલાટીઓની અદલી			એજન.
૩	રેલ્વેની સાખ	૧	લી	ડીસેમ્બર ૧૮૬૫
૪	કાંડિયાવાડના નાગરો			"
૫	દેશી રાજ	૧૫	મી	ડીસેમ્બર ૧૮૬૫
૬	ચૂંએ ખાકે (અલ્લા હજ દેા ગયા			"
૭	વલમાડના ધનોરી ગામમાં ધાડ			"
૮	કાંડિયાનું મોત			"
૯	દેશી રાજ	૧૫	મી	એપ્રિલ ૧૮૬૬
૧૦	દેશી રાજ	૧	લી	મે ૧૮૬૬
૧૧	દુર્ગારાજામદેતાઈ			એજન
૧૨	મન્યકારો			એજન
૧૩	દેશી રાજ	૧૫	મી	મે ૧૮૬૬
૧૪	દેશી રાજ-ભાવનગરની ભાષા			"
૧૫	ભાવનગર			"
૧૬	ભાવનગર			"
૧૭	ગમન નાની ને ખુલ નાની			"
૧૮	સેર પાતર	૧	લી	જુન ૧૮૬૬
૧૯	કેલેણી તેવી રેલેણી			"
૨૦	દેશી રાજ			"
૨૧	મીસ્તર સમર્થ	૧૫	મી	જુન ૧૮૬૬
૨૨	ગુજરાત બેન્ક	૧	લી	જુલાઈ ૧૮૬૬
૨૩	સમર્થ			"
૨૪	આવકાશ વરંગ			"
૨૫	મલીખનગમ ખાખત	૧	લી	ઓક્ટોબર ૧૮૬૭
૨૬	એજન	૧૫	મી	ઓક્ટોબર ૧૮૬૭
૨૭	એજન			"

- ૨૮ ગુજરાતી ભાષાનાં પુસ્તક ૧ લી નવેમ્બર ૧૮૬૭
 ૨૯ મહીપતરામ ૧૫ મી નવેમ્બર ૧૮૬૭
 ૩૦ કેટલાએક સુધારાવાળા પોતાની ખોડ
 ધૂપાવવા ખીજને ખોડવાળા કહે છે
 ૩૧ લાયબ્રેરી ૧ લી માર્ચ ૧૮૬૮
 ૩૨ હિંદી ભાષા (વર્ષ લખ્યાં નથી)
 ૩૩ દેશી રાજ
 ૩૪ જૂના વિચાર ને નવા વિચારનું યુક્ત
 ૩૫ ઉજ્જનનો ગોર ને નાગર બ્રાહ્મણ (આ વિષય આ પુસ્તકમાં છે.)
 ૩૬ દેશીરાજ (સ્વપ્ન)
 ૩૭ દેશીરાજ
 ૩૮ હિંદુઓનો ઉત્કર્ષ
 ૩૯ પારડીમાં ગેરીન સાહેબે વાણીઆની ન્યાતમાં ઘોડો દોડાવ્યો.
 ૪૦ સુરતમાં (કાગળ ફાટી જવાથી અક્ષર ઉકલતાં નથી. -સંપાદક)
 ૪૧ પ્રાયશ્ચિત્ત
 ૪૨ મહાભારત
 ૧ ડાહિયો-ત્રાજો અવતાર ૧૮ મી ઓક્ટોબર ૧૮૬૮
 ૨ સખરસ
 ૩ ભાવનગરનો રાજા
 ૪ જામનગરના રાજા વિષે
 ૫ દેશી રાજ વિષે મનસુખરામના નિબંધ ઉપર દીક્ષ
 ૬ સુધારો એટલે શું ?
 ૭ વિષ્ણુ બાવાની રાજનીતિ
 ૮ પદાર્થ પ્રદર્શન (ભરૂચ)
 ૯ અંગ્રેજી અમલદારો ને દેશી રાજો
 ૧૦ પ્રવાસ સંબંધી પુસ્તકો
 ૧૧ સંગીત કવિતા
 ૧૨ સુરત એન્ડુઝ લાયબ્રેરીનો રીપોર્ટ
 ૧૩ સરકારી ચોપડીઓ ધાતુપટમાં દોતરાય છે
 ૧૪ વાર્તાનાં પુસ્તકો
 ૧૫ રાજનીતિ બાબત
 ૧૬ શક્તિ ને સ્થિતિ (બ્યાજ સંબંધી) (?)
 ૧૭ મદીની ઉત્તર તરફના લોકો ટેવામદા (?)
 ૧૮ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં મુસાફરી

૧૬ શ્રીમાન મહારાવ ગાયકવાડ

૨૦ નસુવાણનું મરણ

૨૧ કરસનદાસ મુળજીનું દુઃખદાયક મરણ

નોંધ:-આટલા લેખોનાં નામો મળે છે, પણ તે ક્યા છાપામાં ક્યારે છપાયા છે તે મળતું નથી. સંપાદક-ન. ઇ. દેશાઈ

પરિશિષ્ટ-૩

(૧) કવિપુત્ર જયશંકર

કવિશ્રી નર્મદાશંકર સંજયી અમારી પાસે જે કાંઈ હતું, તેમાંથી જેટલું વાંચી શકાયું, ઉકેલી શકાયું, ઉપયોગી લાગુવા જોગ લાગ્યું, તે અમે પરિષ્કર્ષપૂર્વક દોષ કરી, તે “મારી દષ્ટિકત” અને આ “ઉત્તર નર્મદ-ચરિત્ર”-એમ બે મંથોમાં આપ્યું છે. હવે કવિના કેટલાક થોડા કાગળપત્રો અત્યંત જીર્ણ અવસ્થામાં અમારી પાસે રહ્યા છે. તેમાંથી બની શકશે તો થોડા થોડા ભાગ અમે “મુન્દરાની” પત્રના દિવાળીના ખાસ અંકમાં આપવાનો વિચાર રાખ્યો છે. કારણ કે આ કામ થોડીક માધાકૂટનું અને આંખ ફોડીને વાંચવાનું છે. પણ તે પણ બનવું બનાવવું હાલમાં મંદરાનીન રાખ્યું છે.

કવિના જીવનના ખાસ થોડા થોડા પ્રસંગો અમે આ બે પુસ્તકોમાં આપ્યા છે. માત્ર તેના જીવનમાં એક પ્રકારનો સામાજિક પદ્ધતિ કરનાર પ્રસંગ આમાં કદે પણ મળ્યો નથી. કવિએ પોતે જો વિષયમાં નોંધ રાખેલી, પણ સંજયી પ્રમાણે તેમને પોતે જ તેનો નાશ કર્યો હતો. એ વિષય ને તેમનો નર્મદાચરિત્ર સાથે ક્રેડેન્ટ પુનર્જન. એ પ્રસંગ બનતા પહેલાં કવિએ તેમના પદેલા પેલી ગદીગોરી સાથે થયેલી વાતચીતનો જે ભાગ નાશ કર્યા જવો ને અમે આ પુસ્તકમાં આપ્યો છે. કવિ પોતે પુનર્જનના મોઝ દર આગવી દના, અને ને ગાટે તેમને સરતયાળા પ્રુષ્ટિ મારી એક લેખવાચાર્ય, મદારાજ સામગ્રી રસથી મશહૂર થયેલા જોઈ શ્રી જીવનના મદારાજ સામે જીવના જોખમે પ્રત્યક્ષ વાદવિવાદ પણ કરેલા. આ પ્રસંગ કવિએ “મારી દષ્ટિકત”માં સંગોર રીતે વર્ણવ્યો છે. કવિ જમ સંવાગવાવા દના, તેથી તેમણે દાખલો બેસાડવા સાથે પોતાની ન્યાતની એક વિવચાવાચ સાથે, એક પત્ની દેવાન જવાં, પુનર્જન કર્યું હતું. કેટલાક કહેવાક સંવાગવાવાઓ, કવિએ એક વિષય બીજી પત્ની કરી ને ગાટે વાંધો કાઢવા દના, અને તેનાથી દૂર રહેવા દના.

કવિને આ પુનર્જનની સ્ત્રીની પુત્ર પ્રાપ્ત થયો હતો. તેનું નામ જયશંકર હતું અને દુલામજાન નામ અકેદો હતું. એના સંજયીમાં શાસ્ત્રી રાજરા

પોતાના લેખમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ભાષ જ્યથાંકરને અમે નાનપણમાં જ્ઞેયા હતા. તેઓ માતા નર્મદાગૌરી અને ઓરમાન માતા ડાહીગૌરી સાથે કાલબાદેવી ઉપર આવેલી જૂની તેલવાડીને નામે ઓળખાતી અને શ્રી નરનારાયણ મંદિરની ઝવેર પાગની ચાલી તરીકે ઓળખાતી ચાલીમાં પહેલે માળે સંસ્કૃત શુક્રસેલર જેષ્ઠારામ મુકુંદજીની ઉપરની ઓરડીમાં રહેતા હતા. આજે આ મકાન તોડી પાડવામાં આવ્યું છે, અને ત્યાં નવું બંધાવવાનું છે. તેઓ ગૌરવર્ણના અને મીઠા બોલા હતા. તેઓ મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટીના હિસાબખાતામાં કારકુન તરીકે કામ કરતા; અને બીજી આવક તેમને કવિના ગ્રંથોના વેચાણ માલમાંથી અને નવી આવૃત્તિઓમાંથી થતી. તેથી તેમનો અને તેમની બે માતાઓનો વ્યવહાર સુખરૂપ ધૃશ્વરકૃપાએ નક્કો જતો હતો.

કવિશ્રીનાં પુસ્તકો છાપવાનો અને વેચવાનો પ્રબંધ અમારા પિતા શ્રી ઇચ્છારામ પોતાના “ગુજરાતી” પ્રેસમાં કરી આપતા તેથી તેમનો અને “ગુજરાતી” પ્રેસ સાથેનો સંબંધ તેમના મરણપર્યંત સારો સચવાયલો હતો.

એક પછી એક તેમની માતાઓ સ્વર્ગવાસી થઈ ત્યારે તેમને એકલવાયું જીવન બહુ અકાંઈ લાગતું હતું. તેમના રૂપકાંતિ જીવાની અને સ્થિતિ સારા હોવાથી તેમને પોતાની વડનગરા જ્ઞાતિમાંથી તેમ પર જ્ઞાતિમાંથી સુશિક્ષિત સુશીલા કન્યા મળે તેમ હતું. પણ મૂળથી ધાર્મિક સંસ્કારો સારા પડેલા હોવાથી તેમને, જ્યાં સુધી સમયહિન્દુ સમાજ પુનર્લંઘની ગ્રંથાને માન્ય રાખે અને પુનર્લંઘની થતી સંતતિને જ્ઞાતિજ્ઞેવારમાં સ્થાન આપે, ત્યાં સુધી પરણવાની ના પાડી હતી. તેમના જમાનામાં આજના જેવી સમાજની ક્રાંતિકારક સ્થિતિ નહોતી કે, પુનર્લંઘની ઉત્પન્ન થયેલા બાળકોને સંસાર વ્યવહારમાં ઠેકાણે પાડવાની ચિંતા કરવી ન પડે. પુનર્લંઘની પેદા થયેલી કન્યા પણ તેમને આપવાની માંગણી થયેલી, તે પણ તેમણે નકારેલી અને આજીવન તેમણે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય પાળીને, કેમ જાણે પિતાના પુનર્લંઘ કર્મના પાપનું પ્રાયશ્ચિત ન કર્યું હોય, તેવી સ્થિતિમાં જીવન ગાળ્યું હતું. પોતાની સગી જનેતા મરી ગયા કરતાં પણ ઓરમાન મા ડાહીગૌરી ગુજરી જવાથી તેમને ઘણો આઘાત મનમાં લાગ્યો હતો. છતાં દિગ્મત રાખી ધૃશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખી ભાષ જ્યથાંકરે પોતાનું બાકીનું જીવન ગાળ્યું હતું, અને ભરજીવાનીમાં ૩૧ માર્ચ ૧૯૧૦ માં એકાએક તેઓ બ્યુબોનિક પ્લેગમાં સપડાયા અને લગભગ ૩૫ વરસની વયે દેવલોક પામ્યા હતા. તેઓ માંદા પડ્યા ત્યારે અમારા પિતાશ્રી ઇચ્છારામ અને મોટાભાઈ મણિલાલ તેમને ત્યાં રોજ ખબર લેવા અને માવજતની ગોઠવણ કરવા જતા. પોતે માંદા પડ્યા ત્યારે ભાષ જ્યથાંકરે કવિશ્રીના ગ્રંથો વગેરેની વ્યવસ્થા કરવાનું ઇચ્છાપત્રક દ્રવેલું, અને પોતાના બે મિત્રો ડૉ. મૂળચંદ કામોદરદાસ મુદ્રાલી,

અને ઠાકોરદાસ ત્રિભુવનદાસ તારકસ-એમને વિશ્વાસપાત્ર અને વ્યવસ્થાપકો તરીકે નીમી ગયા હતા. આ બંને ત્રસ્ટીઓએ ૧૯૧૧ના ડીસેમ્બર માસમાં કવિના સર્વ ગ્રંથો વગેરના હકક ઇલાકા અમારા પિતાશ્રીને નામે કાયદાસર રીતે ચઢાવી આપ્યા.

બાપ જયશંકરે કવિશ્રીની પાસે જે અમૂલ્ય છાપેલાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ હતો, તેની વ્યવસ્થા કરવામાં મોટી ભૂલ કરી. તેથી કવિની લાયબ્રેરી એક ઠેકાણે ન રહેતાં અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ. દા. ત. કવિએ જગતનો ઇતિહાસ લખવા માટે આશરે ૨૦૦ પુસ્તકો વાંચ્યાં વિચાર્યાં હતાં. તે સર્વ તેમના સંગ્રહમાં હતાં. તે સિવાય અંગ્રેજી બ્લેકવુડ મેગેઝીનની ધણીં વર્ષોની કાપડો હતી. તે ઉપરાંત શિલાછાપમાં છાપેલા ધણા ગુજરાતી, મરાઠી, હિન્દી, પ્રજ્ઞભાષાના ગ્રંથો અને સામાજિક પત્રો હતા. ગુજરાતી ભાષાના છાપેલા ગ્રંથો જ્યારથી છાપખાના ચાલુ થયાં ત્યારના હતા. એ સિવાય કવિએ ગુજરાતી કવિચરિત્ર લખવાને અને ગુજરાતી શબ્દકોશ રચવામાં ઉપયોગી થાય તે માટે ધણા પ્રાચીન વૈદિક વર્ગના અને જૈન વર્ગના હસ્તલિખિત ગ્રંથો એકઠા કરેલા હતા. આમાંથી આ હાથપ્રતો નો કવિએ જીવતાં જેના તેના પાછા આપી દીધાં હતાં, પણ છાપેલા ગ્રંથો પોતા પાસે રાખ્યા હતા. તેમાંથી રા. જયશંકરે કેટલાક ગુજરાતી અને અંગ્રેજી, થોડાક હિન્દી મુંબઈની ભૂલેશ્વર ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર લાયબ્રેરીને આપ્યા; કેટલાક ગુજરાતી અને અંગ્રેજી સુરતની ગોપીપરાની જૈન લાયબ્રેરીને આપ્યા, અને મરાઠી હિન્દી પુસ્તકોનો સર્વ સંગ્રહ મુંબઈના મરાઠી ગ્રંથ સંગ્રહાલયને આપી દીધા. આથી કવિનું પુસ્તકાલય વેરવિખેર થઈ ગયું. આજે સુરતની જૈન લાયબ્રેરીમાં અને મુંબઈની ભૂલેશ્વર લાયબ્રેરીમાં ગ્રંથરક્ષકોની ખેદરકારીને લીધે કવિના ધણા મૂળ ગ્રંથો ખોવાઈ ગયા છે કે ઝોળવાઈ ગયા છે. અને કેટલાક તે પસ્તીમાં જરીપુરાણવાળાને અપાઈ ગયા છે. જે કાંઈ વારસો “ગુજરાતી” પ્રેસના માલીકોને મળ્યો, તે તેમને સમય અને ધનના ભોગે આજ સુધી સાચવ્યો છે, અને કવિશ્રીની સ્મૃતિ ગુજરાતી પ્રજામાં જળવાયેલી રહે તે માટે “ગુજરાતી” પત્રમાં, તેના દિવાળીના ખાસ અંકમાં લેખો લખાવી, કવિના કાગળીઆઓ તપાસી ઉતરાવી છપાવીને તાજી રાખી છે, અને કવિના ગ્રંથો લગભગ લાગટ કીંગેને જનતામાં વેચ્યા છે. તેનો માત્ર એક કોશ છપાવીને પ્રકટ કરવાનો બાકી રહ્યો છે, અને થોડો ભાગ જે છપાયો છે તે એક ભાગમાં થોડા સમયમાં બદલાર પાડવાની અમો આશા રાખીએ છીએ.

કવિપુત્ર જયશંકર જ્યારે ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૧૦ માં દેવલોક પામ્યા ત્યારે “ગુજરાતી” પત્રના તા. ૧૦ મી એપ્રિલ ૧૯૧૦ ના અંકમાં જે શોકનેધ લેવાઈ હતી તે અત્રે પ્રકટ કરી છે.

(સંપાદક:-ન. ઈ. દેસાઈ.)

(૨) કવિપુત્ર જયશંકરના જીવનની નોંધ

કવિ નર્મદાશંકરના એકના એક પુત્રના મૃત્યુ સમાચાર અમે ગયા અંકમાં આપી ગયા છીએ. મી० જયશંકરનો જન્મ ૧૮૭૫ માં થયો હતો. એટલે મરણ સમયે તેનું વય ૩૫-૬ વરસનું હતું. કવિના કેટલાકે ખાસ શુભો મી० જયશંકરમાં નૈસર્ગિક હતા, તેમજ તેનો વિદ્યાનો શાખ અત્યંત મહત્વનો હતો. કંઈક સંક્રમિત સ્થિતિમાં અને કંઈક શરમાળ હોવાને લીધે તે બહાર પડતો જણાયો નથી, પરંતુ અમારા અનુભવથી સારી રીતે જાણી શક્યા છીએ કે નાટ્યકળાનું જ્ઞાન, અને તેની પરીક્ષક અને અવલોકન શક્તિ તેનામાં સામાન્યથી વિશેષ હતી. મુંબઈમાં થતાં નાટકોમાં વસ્તુસંકલનાના, પડદા પોશાકના, સીન સીનેરીના, અને સંગીત શાસ્ત્રના કેવા દોષો છે તે સંબંધી મી० જયશંકરે જે વિચારો દર્શાવ્યા હતા તે જો કાગળપર મુકાયા હોત તો વાંચનારાઓ તેની તુલના, નિરીક્ષણ શક્તિની ખરેખરી તુલના, કરી શકત. ચાલુ વરસના દિવાળીના અંક માટે, મુંબઈની રંગભૂમિ પર એક લેખ લખી આપવાની એણે કબુલાત આપી હતી, પણ તે ઇચ્છા પૂર્ણ થયા પૂર્વે એનું અવસાન થયું છે.

મરનારમાં એક બીજો ઉત્તમ શુભ અમે એ જોયો છે કે, તેમના પિતાએ પુનર્લંઘ કીધેલું છતાં, પોતાને પુનર્લંઘ કરવાની ધણી તકો અપાયા છતાં, ઘણા આગેવાનોનો આગ્રહ, છતાં, ઘણી ઘણી રીતે સમજાવ્યા, પ્રસલાવ્યા તે દખાણો થયા છતાં, તેનાથી તે ઘણો દૂરનો દૂર રહ્યો હતો, જેનું ખરું કારણ અમે કળી શક્યા નથી. પણ અમે માત્ર એટલું જ અતુમાન કહાડી શકીએ છીએ કે 'ગુજરાતના રત્નરૂપ કવિનો પુત્ર છતાં જો આજે મારી આ સ્થિતિ ન્યાત અને સમાજમાં છે તો ભવિષ્યમાં મારી અને મારી સંતતિની સ્થિતિ સમાજમાં કેવી થઈ જાય, તો તેમાંથી પોતાની ભવિષ્યની સંતતિને સુરક્ષિત રાખવાને માટે જ તેણે પુનર્લંઘની ગ્રંથીમાં પડવાની ના કહી હોવી જોઈએ. પુનર્લંઘના વળાંક કરનારી વ્યક્તિઓ આજે હયાત હોવાથી તેમનાં નામ પ્રગટ કરવા અમે તત્પર નથી; પરંતુ અમે ખાત્રીપૂર્વક જાણીએ છીએ કે ભાઈ જયશંકર સાથે પુનર્લંઘ કરવાનું મારું, એક બાલ્યે પોતાની દીકરી માટે કીધું હતું, એક સ્ત્રીએ પોતાની દીકરી માટે કીધું હતું, અને જયશંકરની નાદુરસ્ત તબીબતમાં તેના જણાવ્યા પ્રમાણે જયશંકરના પાંચ પૈસાને લોભે દીકરી પાસે સેવા દરાવવાનો પ્રયત્ન પણ કીધો હતો. એક ઔદિય બાલ્યે પુનર્લંઘના હિમાયતી મારફતે પોતાની દીકરીને માટે મોટી ખટપટ કરી હતી, અને એક આગેવાન પુનર્લંઘના હિમાયતીએ એક હજારનો આંદો પણ કરવાની માંગણી કરી હતી. કવિના મર્મપત્ની ગહીગવરીના તથા નર્મદાગવરીના સમયમાં પણ

ધણી ધણી ભલામણો જયશંકરના પુનર્લગ્ન કરવા માટે થઈ હતી, તે સર્વ પ્રસંગે જયશંકરે જે ડહાપણ બતાવી પુનર્લગ્ન કરવાની નાજ પાડી, ત્યારે અમે ધાયું હતું કે ડાહીગવરીની પુનર્લગ્નની વિરુદ્ધની લાંગણીને અનુસરીને જ એ ચાલે છે. પરંતુ ડાહીગવરીના પંચતવને પામ્યા પછી પણ એ જ આગ્રહને તેને મક્કમપણે વળગી રહેતો જોયો, ત્યારે અમે 'માન્યું કે પુનર્લગ્ન કરવાનું જે સાહસ કવિરત્ને ઉઠાવ્યું હતું તેનું ખરેખર પ્રાયશ્ચિત્ત જયશંકર કરી, પોતાનાં માતાપિતાની સદ્ગતિ કરે છે.' જ્યારે જ્યારે જયશંકરના સંબંધમાં આવેલાં સ્ત્રી-પુરુષો તેના પર પુનર્લગ્ન દ્વારા એ લગ્ન કરી પોતાનો વંશ રાખવાનું દબાણ કરતાં, ત્યારે ત્યારે તે ગભરાઈને અમારી સલાહ લેવાને આવતો હતો, અને તે વેળાના તેના મુખના આ શબ્દો હતા—“પુનર્લગ્ન કરીને હું નાગર જ્ઞાતિમાંથી નીકળી જવા માગતો નથી, અને પુનર્લગ્ન કરીને વંશ રાખવાની મારી ઇચ્છા નથી.” ડાહીગવરીની સંપૂર્ણ ઇચ્છા એ હતી કે જે મળે તો નાગર જ્ઞાતિ-પછી છ નાગરોમાંના કોઈ પણ નાગરની જ્ઞાતિમાંથી જ કન્યા મેળવી લગ્ન કરવું. ધન્યવાદની વાત એ છે કે નર્મદાગવરીએ પણ એકે દિવસે એવી કાળજી કરી નથી કે જયશંકર પુનર્લગ્ન કરી ગૃહસંસારી બને. ઉક્ત બન્ને સાતાના મરણ પછી જયશંકરમાં એક પણ દિવસે પુનર્લગ્ન કરી ગૃહસંસારી બનવાની કામના થઈ નથી, એ એની છવનકળાનું એક અદ્ભુત રહસ્ય છે. સત્ય કહીએ તો રાજ્યરંગ લખ્યા પછી કવિના આરિત્યમાં જે સદ્દેશ્વર્યકારક પરિવર્તન થયું હતું તેનું જ એ ઉત્તમ ફળ છે. ૧૮૭૪-૭૫નાં દાળના કવિના વિચારો જયશંકરમાં ઉતર્યા હતા. કવિનાં ધર્મપત્ની ડાહીગવરીએ પણ મરણ વખતે જયશંકરને એ જ બોધ આપ્યો હતો કે પુનર્લગ્નથી ગૃહસંસારી થવાનો વિચાર જ કરતો નહિ, અને તે વચનની સફળતા કરવામાં જયશંકર મોટું માન સમજતો હતો. આજકાલ જ્યારે પુનર્લગ્નીઆના છોકરાઓ પુનર્લગ્ન કરીને પોતાની જ્ઞાતિને તરછોડી પારિવ્રજીત થવામાં સાર્થકતા સમજે છે, ત્યારે જયશંકર શુદ્ધ નાગર બ્રાહ્મણ મહેવામાં જ પોતાનું મહત્વ સમજતો હતો.

વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણોને પણ આ પ્રસંગે ધન્યવાદ આપ્યા વગર અમે રહી શકતા નથી. કવિ જેવો કવિ, નાગરી જ્ઞાતનું મહોર, સુરતની મુંદર સુરત અને સાદિત્યનું એક અમૂલ્ય રત્ન, તેનું ગૌરવ નાગરોએ પુરેપુરું સંભાળ્યું છે. કવિ, નર્મદાગવરી, ડાહીગવરી, અને છેલ્લે જયશંકરના અંગ્રેજી સંસ્કારો નાગર બ્રાહ્મણોને હાથે જ થયા છે. સાઠોદરા નાગરોમાં એ પ્રીમતી રત્ન હતાં, કવિ રત્ન દયારાગબાઈ અને નબુલાલ દાનતરામ; વડનગરા નાગરોમાં એ રત્ન હતાં, ભક્તારાજ નરસિંહ મહેતા અને નર્મદાશંકર

કવિ, દેશકાલ પરત્વે પૂર્વના કવિઓના તો તેમના અંથોથી જ યશ વિસ્તરે છે. કવિ નર્મદાશંકરના અંથો તો તેથી વિશેષ તેનો યશ વિસ્તરે છે, પરંતુ સુરતનું એક રત્ન અલોપ થઇ ગયું, તેનું સ્મરણ સુરતની કે ગુજરાતની પ્રજાએ રાખવાનો પ્રયત્ન પણ નથી કર્યો, એનાથી વિશેષ શોકકારક બીજું કંઈ પણ હોઈ શકે નહિ. કવિ દલપતરામનું સ્મરણ, અમદાવાદમાં દલપત પુસ્તકાલય સ્થાપી રાખવાનો પ્રયત્ન ચાલુ થયો છે. સુરત અને ગુજરાતના સાક્ષરો, અને સુરતના વડનગરા નાગરો, નરસિંહ મહેતાના મરણ પછી આજે એમ અભિમાન લે છે કે “અમારી જ્ઞાતનો નરસિંહ મહેતા હતા; “તેમ સૈકા બે સૈકા પછી” અમારી જ્ઞાતનો અને અમારા જ શહેરનો કવિ નર્મદ હતા.” એટલામાં જ શું તેઓ મહત્વ સમજશે ?

(‘ગુજરાતી’ તા. ૧૦ એપ્રિલ ૧૯૧૦)

પરિશિષ્ટ ૪

કવિ નર્મદની છબી

આજે ગમે તેવો લેભાગુ લેખક પોતાની ગમે તેવી અલક્ષાઉ કવિતા કે લેખ સાથે પોતાનું ચાકું છપાવવા મરી પીટે છે : પણ કવિ નર્મદના કાળમાં (ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં) પોતાનો ફોટો-ચિત્ર પોતાના જ પુસ્તકમાં છપાવવો, એ અવિવેક ગણાતો. પણ સર્વ વાતમાં પહેલ કરનાર આ વિષયમાં પણ પાછળ શા માટે પડે ? તેણે સ્તુતિ કે નિંદાની પરવા કર્યા વગર જ પોતાનો ફોટો હિંમતથી છપાવ્યો છે. આ મંજૂરમાં કવિએ “જૂના નર્મદગદ્ય”ની પ્રસ્તાવનામાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે. તે વખતે ફોટો બ્લોકની રીત નહોતી, તેથી સ્ટીલ એન્ગ્રેવિંગ કામ ઈંગ્લાંડ કે જર્મનીમાંથી કરાવી મંગાવવું પડતું. કવિએ આ એન્ગ્રેવિંગ ચિત્ર જર્મનીથી કરી મંગાવ્યું છે. કવિ રૂઝ વરસની ઉમ્મરે (ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં) કેવા દેખાતા તેનું આ ચિત્ર છે. ‘જૂનું નર્મદગદ્ય’ ૧૮૬૫ માં છપાયું, ત્યારે તેમાં છાપેલી છબીની નામે ‘નર્મદ; આખરે જુદાઈ જ’ એ જ્ઞાન વૈરાગ્યની આવનારાણી જ વાક્ય કવિએ છાપ્યું છે. તેમ પ્રસ્તાવનામાં પણ મારો ફોટો કે ચિત્ર, કે છબી, એ શબ્દ ન વાપરતાં ચાકું શબ્દ વાપર્યો છે. (આ ‘નર્મદગદ્ય’ ‘ગુજરાતી’ ગ્રંથે ‘જૂનું નર્મદગદ્ય’ એ નામે ફરીથી છાપેલું છે.) આજના સુધરેલા ફોટોના વિચારનારાઓ અને મગજના ફોટોલાઓને કદાચ નર્મદનો વિવેક સ્વમાન દનન જેવો લાગશે.

આ રીતે ફોટો છપાતી પોતાની પ્રશંસા કરવી તે સમયે લોકોમાં પ્રચલિત ન હોવાથી આવું કરનારની નિંદા થતી અને ટીકા થતી. તે નીચેના રમુજ દત્તિહાસ ઉપરથી જણાશે.

કવિએ આ ચિત્ર છપાવ્યા પછી અમદાવાદવાળા કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈએ પોતાની કવિતાનો મોટો સંગ્રહ છપાવ્યો, તેમાં તેઓ પોતાની છબી મૂકી શક્યા ન હોતા, અથવા તેઓએ સ્વેચ્છાએ મૂકી જ ન હોતી. કોઈ દલાય, કેમ છબી મૂકી નહીં એવું પૂછે તેના જવાબમાં તેમણે આ એક સુભાષિત રચીને મૂક્યું હતું:

શું જોશો તનની છબી, એમાં નથી નવાઈ;
નિરખો મુજ મનની છબી, ભલા પરીક્ષક ભાઈ.'

આ કાવ્યગ્રંથ પ્રકટ થતા સુરતમાં છપાતાં “સ્વતંત્રતા” નામના માસિક પત્રમાં (જે વખતે તેનું તંત્ર શાહ કીશ્વરભાઈના હાથમાં હતું, અને સ્વ. ઇચ્છારામ દેશાઈ તંત્રી ખાતામાં હતા) ‘વિજયવાણી’ના કર્તા વિજયાશંકરે તેનો રીવ્યુ (અવલોકન) લેતાં લખ્યું હતું કે,

“મનની તે છબી જોઈને, ઉપજે સંશય આમ;
છે આ દલપતરામ કે અમદાવાદી X X X ?”

આમાં પાદપૂર્તિ માટે ક્યો શબ્દ મૂકવો તે સમજી શકાય તેમ છે, આ વચન નર્મદાશંકર અને દલપતરામ વચ્ચે સ્પર્ધા છે, એમ માનીને પાછલા સમયમાં એ મસ્કરીવાળો દોહરો કવિ નર્મદાશંકરે રચ્યો છે, એવું અમથી મનાવા લાગ્યું છે. એ જામ હવે દૂર થયો જોઈએ.

કવિ નર્મદાશંકર અને દલપતરામ વચ્ચે કોઈ જાતની સ્પર્ધા હોય કે નહીં હોય, તે પણ તેમના વખાણનારાઓએ તેવું સ્વરૂપ તે આપી દીધેલું છે. પણ જાને વચ્ચે કશો વૈમનસ્ય ભાવ નહોતો. એ તો કવિ દલપતરામ કવિ નર્મદાશંકરના આમત્રણને માન આપી, તેમના સુરતના સરસ્વતી મંદિરનું વારતુ મુદ્દત્ત લિજ્જતું ત્યારે સુરત પધાર્યા હતા, તે ઉપરથી જણાશે, આરંભના સમયમાં કવિને દલપતરામ વિષે કંઈ ખોટો ગ્રહ યથાયોગ્ય ખરો, પણ પાછળથી ફેરવાયેલો.

મહાકવિ સોમદેવ લટ વિરાજ

કથા સરિત્સાગર

ભાગ ૧ લો અને ૨ જો

નામ પ્રમાણે આ ગ્રન્થ સુંદર, મનોવેધક કથાઓનો સંગ્રહ છે. આ કથાઓ ઉપર તો પ્રો. બેઇન જેવા પણ મુગ્ધ થઇ ગયા હતા અને ટૉની તથા પેન્ઝરા જેવાઓએ લોભાઇને તેનું અંગ્રેજીમાં પણ ભાષાંતર કર્યું છે. પ્રો. બેઇને તો અનુકરણ પણ કર્યાં છે. આ કથાઓ ઉપરથી સેંકડો બદકે હજારો કથાઓ - વાર્તાઓનાં પુસ્તકો રચાયાં છે. દરેક કથા બોધપ્રદ અને સુંદર બાવવાળી છે.

પહેલા ભાગમાં ૧ થી ૯ સુધીનાં લંબકો છે અને બીજા ભાગમાં ૧૦ થી ૧૮ સુધીનાં લંબકો (પ્રકરણો) છે. દિવ્ય સૃષ્ટિમાં આપણે ભ્રમણ કરતા નહિ હોઇએ તેવો જ ભાસ આ કથાઓ વાંચતાં થાય છે. બૃહત્કથા નામક ગ્રન્થ બે હજાર વર્ષ પૂર્વે શકકર્તા શ્રી શાલિવાહન મહારાજના રાજકવિ ગુણાદ્ય જે મહાકવિના પદને પામ્યો હતો તેણે ભૂતભાષામાં ૧,૦૦,૦૦૦ શ્લોકોમાં રચ્યો હતો. તે ઉપરથી કાશ્મીરવાસી સોમદેવ મહાકવિએ, તેનો સંસ્કૃતમાં ૨૪,૦૦૦ શ્લોકોમાં અનુવાદ કર્યો હતો. તે પરથી આ ભાષાંતર કરવામાં આવ્યું છે. એમાં ૬૦૦ અતિ અદ્ભુતાશ્ચર્યથી ભરેલી વાર્તાઓ છે, અને આ ગ્રન્થ એવો તો સર્વોત્તમ છે કે, એમાંથી વસ્તુ (Plot) લઇને ઘણા કવિઓએ મોટાં મોટાં કાવ્યો, વાર્તાઓ ને નાટકો રચ્યાં છે. જેમ મહાભારત પરમ પવિત્ર ગણાય છે, તેમ જ આ ગ્રન્થ પણ માન્ય ગણાયો છે. મહાભારત પેઠે એમાં ૧૮ લંબકો છે. મહાભારતમાં જનમેજય સુધીની કથા છે, તે પછીની કથા આ ગ્રન્થમાંથી મળી આવે છે. નરવાહનદત્ત નામનો ચન્દ્રવંશી રાજા, જે પોતાના દિવ્ય બળથી વિદ્યાધર થયો હતો તેની કથા આ ગ્રન્થમાં છે. એ ગ્રન્થ ખરેખર કથાઓનો અર્થાત્ વાર્તાઓનો મોટો સમુદ્ર જ છે. કાદમ્બરી, પંચતાંત્ર, હિતોપદેશ, દશકુમારચરિત્ર, વૈતાલપચ્ચીસી, વિક્રમચરિત્ર, મુદ્રારાક્ષસ, માલતીમાધવ વગેરે કથા તથા નાટકોની વસ્તુ (Plot) એમાં સમાવેલાં છે. બે ભાગમાં આ ગ્રન્થ છે.

ભાગ ૧ લો કિ. રૂ. ૬. : ભાગ ૨ જો કિ. રૂ. ૮. ટ. ખ. જુદું
ઇ. સ. ૧૮૮૪માં સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઇ સંસ્થાપિત

“ ગુજરાતી ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

૩૦૮, બજારજેટ સ્ટ્રીટ, રીઝર્વ બેન્કની પાછળ, કોટ, મુંબઈ - ૧

હટાં પાનામાં

મોટા અક્ષરોમાં દેવનાગરી લિપિમાં

સ માહાત્મ્યમ્ (પત્રાત્મકમ્)

પ્રચલિત ઉપકથાઓ સહિત)

ત શ્લોકો સહિત સરલ ગુજરાતી ભાષાંતર)

પુરાણસા. તોક્ત- ૪૨૨ પાનાં-કિં. રૂ. ૫-૦૦ : ર.ટ.સ્વ. રૂ. ૧.૨૫

(૨) નારદીયપુરાણોક્ત- ૩૬૪ પાનાં-કિં. રૂ. ૫-૦૦ : ર.ટ.સ્વ. રૂ. ૧.૨૫

* * *

સચિત્ર આઠમી આવૃત્તિ

પુરુષોત્તમ માસ માહાત્મ્ય

અધિક માસની પૂજા-કથા

(અધિક માસની બન્ને એકાદશીઓની, કદરી બ્રાહ્મણની,
વ્યતીપાતની દ્વેમ જ મુખ્યાની કથાઓ સહિત)

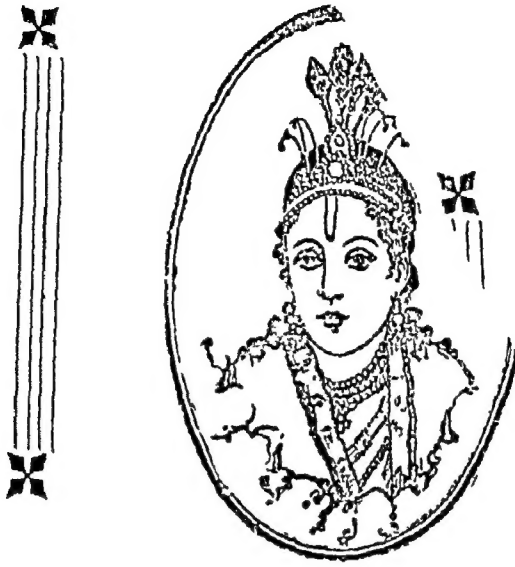
કથા કરનારા વ્યાસોને ખપ લાગે તેવી બાળબોધ લિપિમાં ગુજરાતી ભાષાંતરવાળી શ્રી પુરુષોત્તમ માસની કથા અમે બહાર પાડેલી છે. પરંતુ અધિક માસમાં દરરોજ આ કથાનો એક અધ્યાય સાંભળ્યા કે વાંચ્યા પહેલાં જમવું જ નહિ એવો જેનો નિયમ છે તથા જેઓને તે સંભળાવનાર વ્યાસ ન હોય, તેવા સામાન્ય જિજ્ઞાસુ, ઉત્સુક પુરુષ તથા સ્ત્રીવર્ગને જાતે ધરે વાંચવા માટે આ ગુજરાતી ભાષાંતર સારૂ ઉપયોગી થઈ પડશે.

કાઉન સાઇઝ ૨૦૦ પાનાં ૧૬ ચિત્રો

કિં. રૂ. ૨.૨૫ પૈસા સાદું ટ. ખ. ૪૦ પૈસા રજી. ના ૫૫ પૈસા વધુ
રૂ. ૩.૨૦ પૈસાનું મ. ઓ. કરી મંગાવી લ્યો. વી. પી. કરતા નથી.

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

૩૦૮, બજારગેટ સ્ટ્રીટ, રીઝર્વ બેંકની પાછળ, કોટ, મુંબઈ ૧

શ્રી કૃષ્ણકર્ણમૃતમ્

અથવા

ભક્તિ શતકત્રય

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની અનેકવિધ લીલાઓનું પ્રાસાદિક વર્ણન કરતા કવિ જયદેવ વિરચિત “ગીત ગોવિન્દ”ના અમર કાવ્યથી કયો સાહિત્યરસિક કે કૃષ્ણભક્ત અજાણ્યો હશે? રસ, ભાવ, ભાવના, પદલાલિત્ય, અર્થગાંભીર્ય, ગેયતા ઇ. સર્વ શુભોભાસ તેની બરોબરી કરી શકે—અને ક્યાંક તો તેને પણ ભ્રાન્તિ દે—તેવી ૩૦૦ ઉપરાંત શ્લોકોવાળા સુંદર કાવ્યકૃતિ.

કિં. રૂ. ૩-૫૦ (ટ. ખ. જુદું)

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

રીઝર્વ બેંકની પાછળ, કાટ, અંબાઇ ૧

મારું પ્રિય વાંચન: “ચંદ્રકાંત”

ગુજરાતના કલાગુરુ-રવિશંકર રાવળ

“...મારાં પૂજ્ય માતૃશ્રી ગામડામાંથી સાસરીયે શહેરમાં આવ્યાં ત્યારે અક્ષરે ભણ્યાં નહોતાં. પણ પછી મારા પિતાના સહવાસમાં આવ્યા પછી વાંચતાં થઈ ગયાં. બીજી રીતે એમની સ્મરણશક્તિ ઘણી સારી એટલે અસંખ્ય ગીતો, પદો, તથા વાર્તાઓ એમને કંઠસ્થ હતાં અને બીજાઓને તે આ બધું મુખપાઠ દ્વારા શીખવી પણ શકતાં.

મારાં માતૃશ્રીના વાંચન માટે મારા પિતાશ્રીએ “ગુજરાતી” પ્રેસે પ્રકાશિત પુસ્તક “ચંદ્રકાંત” ભાગ પહેલો વસાવેલું. કાણ જાણે કેટલાંય વર્ષે અને કેટલીયે વાર મારાં બાએ એ પુસ્તક સાંભળ્યું હશે. એ પુસ્તકમાંના દૃષ્ટાંતો મને મારાં બા સંભળાવતાં, તેઓ ધીરે ધીરે એ વાંચે ને હું સાંભળતો અં મને એ ગ્રંથમાં છૂપાયેલી દેવસૃષ્ટિનો ખ્યાલ આવતો.

મારું વાંચન સ્થિર અને શુદ્ધ થતાં મેં વાંચવા લીધેલું સૌ પ્રથમ પુસ્તક તે આ “ચંદ્રકાંત ભાગ પહેલો” જ હતું. એમાંથી મને ‘મહાત્મા,’ ‘સંત વૈરાગ્ય,’ ‘ત્યાગ,’ ‘સમર્પણ’ વગેરે શબ્દોનું વાતાવરણ સમજાયું. એમાં વર્ણવેલા રાજકુમાર ધૃતિપ્રભની ગુરુભક્તિએ મારા મનમાં પણ એવો જ સદ્ભાવ જગાડ્યો. મારા મનમાં પણ શુદ્ધ ભાવે ગુરુની સેવાશુશ્રૂષા કરીને સદ્વિદ્યા સાક્ષાત્કાર કરવાના કોડ જાગ્યા. એ વિદ્યા તો અગાધ અને અપાર તે સમયથી મેં મારા કોઈ પણ ગુરુનો પ્રતિકાર કર્યો નહિ. અને નિરં શ્રદ્ધા અને સદ્ભાવથી તેમના સદ્બોધને અનુસરીને પ્રેરણા ઉત્સાહ પામતો રહ્યો. એ પછીનાં થોડાંક વર્ષમાં બીજાં કોઈ પુસ્તકો મારું ચિત્ત આકર્ષ્યું જોય એવું યાદ નથી...”

“નવચેતન”નો દીપોત્સવી

વર્ષ ૪૪, પુસ્તક ૮૮, અંક ૨ જો, નવેમ્બર ૧૯

